

# NYELVJÁRÁSOK VALLOMÁNYAI.

## I. B é v e z e t é s ű l.

*A nyelvtudomány természettudományi jelleme és a nyelvjárások nyelv-  
tudományi jelentéke Müller Miksa szerint.*

A nyelv tudománya egészen újkori tudomány. Genealogiájában alig kísérhető vissza századunk kezdetén túl s még ma sem állítatik egyenlő lábra a tudományosság régibb ágaival. Pedig a fölfedezések, melyek a tudományos bűvárlat ezen nem régen nyitott aknájában tétettek, újság és fontosság tekintetében, az újkor legfényesebb fölfedezéseinél nem állanak alább.

Az iskolás gyerekeknek ugyan kelletlen lehet a szavak tanulmánya, azonképen mint a kötörés az országúti munkásnak. De ugyanazon kövek, melyeket ez gondolatlanul tova dob, fölötté érdeklik a geolog értő szemét, mely sok csodadolgót lát heverni az országúton és krónikákat olvas minden árokban. A nyelv is rejt sajátos csodákat, melyeket a kitartó buvár vizsgáló szeme előtt leleplez. Krónikák fekszenek fölszine alatt, egész történetek rejtőznek minden szavában.

Ámbár sok abból, a mit a nyelv országának nevezhetnénk, ránk nézve örökre odaveszett, ámbár — fájdalom — a nyelv történetének egész nagy korszakai vizsgálatunk részéről hozzáférhetetlenek, mindamellett az emberi nyelvvidomok tömege, mely mind a régi irodalmak megkövült rétegeiben, mind az élő nyelvek és nyelvjárások véghetetlen sokféleségében fekszik előttünk, épen olyan nagy, sőt még nagyobb, mezőt tár fel a bűvár előtt, mint a természet-vizsgálat bármely más ága. Az ismert nyelvek száma nem mondható meg pontosan, de kilencz száznál alig lehet kevesebb.



Hogy ezen tág mező a természetbölcsész tudvágyát századunk kezdete előtt nem ösztönözte, meglepőnek látszhatik, sőt még azon közönyt is meglepőbbnek, melylyel korábbi nemzedékek azon tanok iránt viseltettek, melyeket magok a kövek hirdettek a föld ereiben és fölszínén még mindig lüktető életéről. Ama régi mondat, hogy „meghittség megvetést szül“ igenis alkalmazhatónak tetszik e két tudomány tárgyra. A járdáinkra feltöltött kavics alig látszott tudományos tárgyalást megérdemelni, és ama nyelv, melyet minden parasztyerek tud beszélni, csak nagy erőköddel emeltethetett föl tudományos föladat méltóságára. Az ember átbuvárolta volt a természet minden zugát, tanulmányozta volt a föld belének ásványkincseit, valamennyi évszak virágait, valamennyi világrész állatait, a szelek törvényét és az égi testek mozgását, elemzett volt valamennyi anyagot, bonczolt volt minden organismust, ismeré saját testének valamennyi csontját és izmát, valamennyi idegét és kanafát, az utolsó alapanyagokig, melyekből hús és vér van összeveteve; elmélkedett volt lelkének lényegefelett, az ész törvényeifelett, és megkísérlett volt benyomúlni a lét utolsó alapjaiba — és még is a *nyelv*, a melynek segítsége nélkül ezen diesteljes pályán még csak a legelső lépés sem vala tehető, figyelemnélkül maradt vala. Mint valamely fátyol, mely felette közel függ vala az emberi szellem szeme előtt, alig vétetett észre. Oly időkorban, midőn az ókor tanulmánya a leglángeszűbb férfiakat vonzotta magához, midőn Pompeji hamvait szitálták, hogy megtalálhassák az ó-római élet műkincseit és játszereit, midőn olvashatatlan pergamentek, vegytani szerekkel megdolgozva, lőnek kéntelenek közölni hellén elmélkedők szavait, midőn Egyiptom sírjait motozták meg szent tartalmuk utáni vágyból, midőn Babylon és Niniveh palotái Nebuchadnezzar agyagból égetett naplóit kényszerültek kiadni, midőn valósággal minden, a mi korábbi emberéletnek csak legkisebb nyomát is látszott elárúlni, a legbuzgóbban átkutatattott s könyvtárak és muzeumokban a leggondosabban eltétetett — olyan időkorban a *nyelvet*, a mely minket egymagában Assyria és Babylonia ékiratokban fenmaradt irodalmán és Egyiptom hieroglyphicus okmányain messze túl vezet, a mely minket, sehol sem megszakított szó-láncz által, nemünk törzsapáival köt össze és életét még mindig az emberi szellem legelső gondolatnyilatkozataitól származtatja, — a *nyelvet*, az emberiség összes történetének ezen élő és beszélő tanu-



ját, a történet-buvár még mindig nem vallatta, és nem tudakolta titkait, míg végtére az utolsó ötven esztendőben egy Humboldt, Bopp, Grimm, Bunsen és mások lángesze megkezdé ezen tanuvalatást és úgyszólván önmagához vezeté vissza a nyelvet. Hogy a nyelv tudománya ép oly jogosan, sőt még jogosabban, mint bármelyik más tudomány igényelheti figyelmünket, át fogjuk hihetőleg látni, ha megfontoljuk, hogy — bármely nézetet is tápláljunk a nyelv eredete és elhímlése felől, mégis — a nyelv substantiájához soha semmi új hozzá nem adatott, hogy minden változásai csak alakiai voltak, hogy — bizonyos érteményben — semmi új gyök, semmi ős szó későbbi nemzedékek által soha föl nem találtatott, valamikép az anyagi világhoz is, melyben élünk, soha egyetlen egy új elem sem adatott hozzá, — ha meggondoljuk, hogy bizonyos érteményben — még pedig teljes joggal — azt lehet mondani, hogy még ma is ugyanazon szavakkal élünk, melyek az isten fiának szájából indultak ki, „mikor az ember minden barmoknak, égi madaraknak, és minden mezei vadaknak neveket adott.“

Az emberi ismeretnek két főosztálya van, melyeknek egyike — az alapját képező anyagszerint — *természetinek* (physikainak), másika *történelminek* (históriainak) neveztetik. A *természettudomány*-nak az isten, a *történettudomány*-nak az ember műveivel van dolga. A *nyelvtudományt* illetőleg, a mint észre lehetett venni, elismert dolognak vevém, hogy az *természettudomány*.

Minden félreértések megelőzése végett azonban azonnal meg akarom jegyezni, hogy az itt tárgyalt *nyelvtudomány*-nak vagy, a mint rendesen neveztetik, *összehasonlító nyelvészetnek* a „*philológia*“-val, a melyet szintén *nyelvészetnek*, *nyelvtudomány*-nak szokás nevezni, legkisebb köze sincs. A *philológia* — foglalkozzék az bár klasszikus vagy keleti nyelvekkel, tárgyaljon bár régi vagy újabb, mivelt vagy barbár nyelveket — mindig *történelmi* tudomány. A nyelv itt egyszerűen eszközképen tárgyalatik. A klasszikus tudós az ő görögjét vagy latinját, a keleti az ő héberjét vagy szanszkritját vagy bármely más nyelvét úgy használja, mint kulcsot, mely múlt századokból ránk maradt irodalmi emlékeknek értelmét nyissa meg előtte, mint varázs-igét, mely különböző korok és nemzetek nagy embereinek gondolatait az előkor sírjából költse föl, és végre mint eszközt, melynek segélyével szemmel kísérhesse az emberi nem társadalmi, erkölcsi, szellemi és vallási előmeneteleit. Ugyan-

azonképen élő nyelvek tanulmányánál is nem önnön magokért igyekszünk megismerkedni azoknak grammatikájával és szókinésével, hanem gyakorlati hasznuk okáért tanulmányozzuk azokat, úgy használjuk őket, mint ajánlóleveleket, melyek a legjobb társaságba és Európa legelső nemzeteinek legjobb irodalmi műveibe vezessenek be minket. A *nyelvtudománynál* a dolog egészen másképen áll. A nyelv tudományban a nyelvek nem úgy tárgyaltnak mint eszköz; a nyelv maga lesz itt a tudományos buvárlat egyedüli objectuma. *Nyelvtudományok*, melyek semmiféle irodalmat nem mutatnak fel, vad néptörzsök badarlata, a hottentottok csettenetei és az indo-sínaiak hanglejtelmek épen oly fontosaknak, sőt a nyelv tudomány némely problémáinak megoldására még fontosabbaknak látszanak, mint akár Homér poésise vagy Cicero prózája. A nyelv tudomány nem *nyelvekkel*, hanem a *nyelvvél* akar megismerkedni; annak akar végére járni, hogy mi legyen a nyelv és miképen válhat az a gondolatközlés eszközzé, organumává; a nyelv eredetét, természetét, törvényeit akarja megismerni, és csak a végett, hogy ezen ismerethez jusson, gyűjti, rendezi és osztályozza mind azon nyelvi adatokat, a melyeket csak megkeríthet.

Elismert dolognak vevém tehát, hogy a nyelv tudománya a *természettudományok* egyike. De a természettudományok történetében hiába tekintek körül a nyelv tudománynak ott engedett helyet keresve, és ha a nyelv tudomány számára a természettudományok társaságában helyet igényelek, ellenvetésekkel, kifogásokkal találkozom, a melyek a nyelv tudomány előtt a physikai tudományok körébe való belépést elzárni látszanak. Egyebek között — még pedig némi valószínűséggel — azon érv léptettetett föl, hogy a nyelvnek — szintúgy mint a művészetnek, a jognak, a vallásnak — saját *története* van, és hogy ennél fogva a nyelv tudománya a *történeti tudományok* körébe tartozik. — Köztudomásu dolog, hogy a természet nem képes haladni és javulni. A virág, melyet a botanikus ma vizsgál, kezdettől fogva ép oly tökéletes volt. Műösztönnel bíró állatok ezen ösztönt soha sem bírták a tökély magasabb fokára emelni. A méhek hatszögű sejtjei a XIX. században nem építetnek szabályosabban, mint bármely korábbi időben, és az éneklés adományát a mi csalogányunk soha sem fejlesztette tovább, mint a hellének philomélája. „A természetrajz, ha rendszeresen tárgyaltatik, minden *történelmet* kizár; mert permanens és universalis sajátságaiak szerint

osztályozza a tárgyakat és különös vagy esetleges factumok elbeszélése teljességgel nem tartozik reá" (Whewell). Ha már most a világ különböző részeiben beszélt nyelveknek nagy számát és azoknak minden nyelvjárási és táji különbözőseit nézzük, ha azon jelentékeny változásokat vesszük tekintetbe, melyeken ezen nyelvek mindegyike ment a századok folytában keresztül, mikép a latin nyelv olasz-, spanyol-, portugál-, provençal-, francia-, rhätoromán-, dacoromán-ná idomúlt által, mikép megint a latinnak, a hellén és a kelt, a germán és a szláv nyelvekkel, nem különben Persia és India régi nyelvjárásaival együtt, egy korábbi nyelvből, az egész áriai nyelvcsalád anyjából, kellett kiindúlnia; ha látjuk, mikép a héber, arab és szyr, különböző mellékn nyelvjárásokkal, csak azon egy alaptypus különböző kinyomataiképen tűnnek fel, mikép mind ezen nyelveknek azonegy forrásból, a sémi faj eredeti nyelvéből, kellett erednie, és ha ezen két nyelvcsaládhoz — az áriai és sémihez — legalább még egy biztosan megállapított nyelvosztályt — a turánit — csatoljuk hozzá, mely a mongol-mandsu-török, finn-ugor és szamojéd nyelveket, mint egy közös nyelvcentrumból kiinduló sugarakat, foglalja együvé; — ha a nyelvek folyamát ezen három hatalmas ágban a századokon keresztül hullámsani, és ezeket, mielőtt messze távolban szemeink elöl eltűnnek, nyilván egy közös forrás felé convergálni látjuk, — valósággal úgy tetszhetnék, mintha *történeti* élet lakoznék a nyelvben és mintha, mind az ember akaratja, mind az idő hatalma, ha nem is belső lényegéről, de még is legalább külső formájáról adhatna hírt. Ha a nyelvnek pusztá *localis különbféleségei* még nem is fognának elegendő oknak tartatni arra, hogy a nyelv a természettudomány tárgyainak köréből kirekesztésék, fennmaradna még mindig ama nagyobb nehézség: mikép lehessen a *történeti változásokat*, melyeken ezen nyelvjárások mindegyike nyilván átment, összeegyeztetni a természettudomány elismert elveivel? A természetnek mindegyik része — legyen ez bár ásvány vagy növény vagy állat — a maga nemében lételének elejétől annak végéig ugyanaz marad, ellenben bizonyosan kevés nyelvek fognának csak ezer évnek lefolyta után is ugyanazoknak megismertetni. Nagy Károly és Nagy Alfred nyelve a mostani fölnémettől és angoltól oly különböző, hogy azt egészen úgy kell tanulmányozni, mint a hellént és a latint. A nyelv történelmi átidomúlásai gyorsabban vagy lassabban következhetnek be, de bekövetkeznek

minden időkben és minden országokban. E történelmi átváltozások a vedaköltők dús és erőteljes idiomáját a modern Sepoy vezna és tisztátalan jargonjává alázták le, a Zend-Avesta nyelvét Firdusi és a mai persa nyelvév alakították át, Vergilius nyelvét Danteévá, Nagy Károlyét Goethe nyelvév. Ugyanazon átváltozások vad néptörzsek nyelvjárásaiban is lépnek föl — még pedig még nagyobb gyorsasággal és még nagyobb kiterjedésben. Gondos megfigyelés mutatta, hogy Szibiria, Afrika és Sziam vad és nyers néptörzsei közt már két vagy három nemzedék elég arra, hogy nyelvjárásaik egész külseje elváltozzék.

Mind ezekből az lön következtetve: hogy a nyelv, miután az — ellentétben a természet minden más termékeivel — történeti átalakulásoknak van alávetve, nem tárgyalható ugyanazon a módon, mint más természettudományok anyaga.

Ezen ellenvetés látszólag igen jó alapokon nyugszik; de ha gondosabban vizsgáljuk, csakhamar belátjuk, hogy az teljességgel csak a kifejezések összevazarásán alapszik. Éles különbséget kell ugyanis tennünk *történeti változás* és *természeti növés* között. A művészetnek, a tudománynak, a bölcsészetnek, a vallásnak egyaránt *története* van; a nyelv, mint minden egyéb természet-termék, csak *növést* mutat.

Mindenek előtt azt kell megfontolni, hogy, habár a nyelv folyvást is van változásoknak alávetve, az embernek még sincs hatalmában, akár előidézni, akár elhárítani azokat. Egyaránt vehetünk eszünkbe, a vérkeringésünkön uralkodó törvényeket módosítani vagy testünk mértékét ha csak egy hüvelyknyivel is megtoldani, mint a nyelv törvényeit megváltoztatni vagy tetszésszerűen új szavakat találni fel. A mikép az ember csak annyiban uralkodik a természetben, a mennyiben ennek törvényeit ismeri s ezeknek aláveti magát, úgy költők és bölcsészek nyelvöknek csak akkor lesznek urai, ha annak törvényeit ismerik s ezeknek hódolnak.

Midőn Tiberius császár egyszer nyelvhibát ejtett s Marcellustól ezért megrovatott, egy másik, történetesen jelenlevő grammatikus, Capito, azt jegyzé meg, hogy minden, a mit a császár beszél, jó latinság, vagy, ha az még nem volna, csakhamar az lesz. Marcellus — inkább grammatikus, mint udvaronc — azt felelé: „Capito hazudik; mert embereknek ugyan, o Caesar, adhatod a római polgárjogot, de szavaknak nem.“ Midőn Zsigmond magyar király és német

császár, a Constanzi conciliumnál elnökölven, a gyülekezetet latin szónoklatban a Hussiták schismájának kiírtására szólítá fel, ezt találá mondani: „Videte, patres, ut eradicetis *schismam* Hussitarum.“ Egy barát ekkor meglehetősen kíméletlenül rendre szólítá őt, fölkiáltván: „Serenissime Rex, schisma est generis neutrius.“ A császár, lélekjelenlétét nem veszítve, kérdé a tudákos barátot: „Hát te honnan tudod ezt?“ A vén cseh iskolamester azt válaszolá: „Alexander Gallus mondja.“ — „És kicsoda az az Alexander Gallus?“ — „Barát volt.“ — „Jól van“, mondá a császár, „én pedig római császár vagyok, és az én szavam hihetőleg ép oly jó lesz, mint valami baráté.“ — A nevetők kétségkívül a császár pártján voltak, de annak daczára a „schisma“ neutrum maradt és még a római császár sem volt képes a szó nemét és végzetét megváltoztatni.

Korántsem új ez az eszme, hogy a nyelv az emberek által változtatható és javítható. Protagoras, miután néhány törvényt állított volna fel a szavak nemét illetőleg, Homér szövegét, minthogy ez nem egyezett az ő szabályaival, valósággal hibásnak találni s kiigazítani kezdte. De itt is, ép úgy mint minden hasonló esetben, eredménytelen maradt az erőltetés. Próbáljuk bár a legegyszerűbb nyelvszabályt megváltoztatni, s csak hamar meg fogunk győződni, hogy az physikailag lehetetlen. Angolban p. o. a különbség „much“ és „very“ közt látszólag igen jelentéktelen s még sem szabad a kettőt soha egymással fölcserélni. Lehet mondani „I am very happy“, de nem „I am much happy“, ámbár ennek: „I am most happy“ ismét van értelme. Ellenkezőleg lehet mondani „I am much misunderstood“, de nem „I am very misunderstood.“ Így a spanyol, portugál és rumán csak a latin „magis“-t használhatja a comparativus képezésére (sp. mas dulce; port. mais doce; rum. mai dulce), míg a franczia, provençal és olasz ugyan e célra csak „plus“-sal élhet (ol. più dolce; prov. plus dous; fr. plus doux). Korántsem lehetetlen azonban, hogy ezen megkülönböztetés a most csak adjectivumokkal öszvekött angol „very“ és csupán participiumok előtt álló angol „much“ között idővel épen úgy el fog tűnni, mint a latin comparativ-formáció tűnt el a román nyelvekben. Valósággal nem egy salonban hallani ily kitételeket: „very pleased“, „very delighted.“ De ha ily változás beáll, nem egyes embernek hatalomszava vagy nagyobb emberszám közös megegyezése *folytán*, sőt inkább a grammatikusok és akademikusok akadályozó igyekezetei *daczára*

fog az beállani. Itt tűnik fel tehát az első lényeges különbség *történet* és *növés* között. Egy császár megváltoztathatja a társadalom törvényeit, a vallás formáit, a művészet szabályait; egy nemzedéknek — sőt egy individuumnak is — hatalmában áll, valamely művészetet a tökély legmagasabb fokára fölemelni, melyről a következő nemzedék azt ismét alácsúlyedni engedi, míg egy új genius fris íhlettel újra ragadja meg s lendíti föl. Mind ezen esetekben egyéneknek öntudatos tevékenységével van dolgunk és ennél fogva történelmi téren és alapon mozgunk. Ha egy Michel Angelo vagy Raphael terményeit a régi Róma szobraival és frescóival hasonlítjuk össze, művészet *történetéről* beszélhetünk. Évezredek által egymástól elválasztott két korszakot köthetünk össze azoknak művei által, a kik a művészet traditióját évszázadról évszázadra továbbadták, de sohasem fogunk itt találkozni ama szakadatlan és öntudatlan *növessel*, mely egy Plautus nyelvét egy Dante nyelvével köti össze. Azon processus, a mely által a nyelv megülepszik s újra feloldódik, a szükségesség és szabad akarat két ellentétes elemét egyesíti magában. Ámbár az egyén új szavak és új nyelvtani formák előteremtésénél első sorban és kiválóképen látszik munkásnak, az egyesember az mégis csak úgy és csak annyiban, miután és a mennyiben egyénisége a családnak, a törzsnek vagy a nemzetnek, melyhez tartozik, közös tevékenységében elenyészett. Egymagára semmit sem teremthet, és habár az első lökés valamely új nyelvbeli képzésre bizonyos egyéntől kiindúlhat, ez még is legtöbb esetben, ha nem mindig, előre föltett szándék nélkül, sőt majdnem öntudatlanul történik. Az egyesember, mint olyan, tehetetlen és a látszólag általa elért sikerek csak hatalmában nem lévő törvényektől s mind azoknak közreműködésétől függenek, a kik véle együtt egy osztályt, egy testet, egy organicus egészet képeznek.

De ámbár könnyen megmutatható, hogy a nyelv az emberek ízlése, fantáziája vagy lángesze által nem engedi magát megváltoztatni vagy átalakítani, mégis igen nehezen magyarázható meg, hogy *mi* okozza a nyelv *növését*. Már Horácz ideje óta szokás a nyelv *növését* a *fák* növéseivel hasonlítani össze. De minden hasonlat sántít. Vajjon mit tudunk hát a növények növéseinek valódi okairól? és mit nyerhetünk azáltal, hogy nem egészen érthető dolgokat olyanokkal hasonlítunk össze, a melyeket még kevésbé értünk? Sokan p. o. az ige végzeteiről úgy beszélnek, mintha ezek a gyökből, úgy

sarjadnának elő, mint az ágak a törzsből? De vajjon micsoda gondolatokat köthetnek ezek ilyen kifejezésekkel öszve? — Ha azonban a nyelvet mindenképen akarjuk fával hasonlítani öszve, ezen hasonlat által *egy* pont csakugyan földeríthető, t. i. az, hogy a nyelv, ép oly igazán mint a fa, nem nőhet vagy nem állhat fen önmaga által. Föld nélkül, lég, víz és világosság nélkül a fa nem élhetne, még gondolatainkban sem. Épen így van az a nyelvvel. A nyelv nem állhat fen önmaga által; földet, talajt kíván, melyen nőhessen, s ezen talaj az emberi szellem. Azt mondani a nyelvről, hogy az egymagára és egymagáért létezik, hogy saját életet él, hogy virágzási és érettségi fokot ér el, hogy sarjakat nemz és elhal — üres phrásis, s ámbár néha nem kerülhetjük ki, hogy metaphoricus kifejezéseket ne használjunk, de mégis mindig, különösen ilyen vizsgálódásoknál, őrizkednünk kellene, nehogy épen magok által az általunk használt szavak által vezetessünk tévútra.

A mit tehát itten a nyelv *növésének* nevezünk, az két processust foglal magában, a melyek mindig gondosan megkülönböztetendők egymástól, ámbár azonegy időben lehetnek munkások. Ezen két folyamatot következőképen jelölném: 1) nyelvjárásbeli fajzás, tenyészet (regeneratio); 2) hangi elfajzás, enyészet (corruptio).

Kezdem a másikkal, mert szembeszökőbb, ámbár operatív a valóságban a nyelvjárásbeli tenyészetét követni szokták. Megengedettnek tekintem, hogy a nyelvben eredetileg mindennek jelentése volt. Miután a nyelvnek más célja nem lehet, mint gondolatainkat kifejezni, ebből némileg szükségkéig látszik folyni, hogy a nyelvnek se többet se kevesebbet nem kellene tartalmaznia, mint a mennyi ezen célra szükséges. Az is látszhatnék ebből következní, hogy, ha a nyelv nem tartalmaz többet, mint a mi bizonyos jelentés kinyomására szükséges, lehetetlen a nyelv bármely részén változtatni, a nélkül, hogy az sajátképi céljától elüttetnék. Ez némely nyelvekben valósággal így is van. Sinaiban p. o. „schī“ azt fejezi ki, mit a magyarban „tíz.“ Lehetetlen a „schī“ alakon legkisebbet is változtatni, a nélkül, hogy képességétől „tíz“-et jelenteni megfosztatnék. Ha „schī“ helyett p. o. „tší“ mondatnék, ez „het“-et jelentene. De tegyük, hogy két annyit mint tíz, tehát kétszer tizet vagyis huszat akarnánk kifejezni. Sinaiban „eül“-t, mely „kettő“-t jelent, kellene „schī“ elibe tenni s mondani „eül-schī.“ Ennél az „eül-schī“-nél ugyan arra kell vigyázni, mire kellett „schī“-nél. Ha

csak legkisebbet változtatunk rajta, csak egyetlen egy betűt teszünk hozzá vagy veszünk el, más-jelentésű vagy éppen jelentés nélküli szó van előttünk.

De mikép van az szanszkritban, latinban, francziában? Ha „húsz“-at akarunk ezen nyelveken kifejezni, nem mondjuk „deux-dix“, „duo-decem“, „dvi-daśa“, hanem mondjuk „vingt“, „viginti“, „vinšati.“ Itt legelőször is azt vesszük észre, hogy e három szavak csak azonegy eredeti szónak localis modificációi. Észreveszszük továbbá, hogy a francia „vingt“, a latin „viginti“ és a szanszkrit „vinšati“ első része azonegy számot tartalmazza, t. i. ezt „dvi“ = kettő, a mely „dvi“ itt „vi“-vé van rövidítve. Ilyen rövidítés nem rendkívüli valami; a latin „bis“ szintén eredeti „dvis“ helyett áll. A „vinšati“, „viginti“, „vingt“ szó második része viszont a *tíz*-et jelentő régi szóból van corumpálva. *Tíz* szanszkritban „daśan“: ebből származik „daśati“ *tizes* (dekas), és ezen „daśati“ ismét „šati“-vá lőn rövidítve, a mi „vi“ vagy „dvi“-vel öszvekötvé adja a szanszkrit „višati“ vagy „vinšati“ alakot. A latin „viginti“, francia „vingt“ hasonló processusnak köszöni eredetét.

Tekintsük már a hatalmas különbséget — nem a szavak hangját, hanem egész jellemöket véve tekintetbe — oly két szó közt, minő ama sinai „eül-schi“ és eme — úgy szólván nyomorekká lett — szanszkrit „vinšati“, latin „viginti“, francia „vingt.“ A sinaiban a kellőnél se többet se kevesebbet nem találunk. A szó önmaga beszél magáért és nem szorúl commentárra. A szanszkritban, latinban, francziában ellenben a compositum két alkatrészének leglényegesebb részei elvesztek és a maradék néminemű átváltozott agglomeratum, mely csak beható mikroszkopikus analysis segítségével érthető meg. Ebben tehát példáját látjuk annak, a mi „phonicus corruptio“, „hangi elfajzás“ kifejezéssel jelöltetik, s észreveszszük, mikép a nyelvnek nem csak formája, hanem egész természete enyésztetik el általa. Mihelyest ezen phoneticus corruptio valamely nyelvben mutatkozik, a nyelv már el is veszttette azt, a mit minden emberi beszéd lényeges jelleméül tekintettünk, t. i. azt, hogy valamennyi részének kellene a maga jelentésével bírnia; — „a nyelvérzet elhal.“ A szanszkritúl beszélő nép „vinšati“ alaknál ép oly kevéssé gondolt arra, hogy az *kétszer tizet* jelent, a mily kevéssé fogja egy francia a „vingt“ szóban a „deux“ és „dix“ gyökeknek maradékait fölismerni. A nyelv tehát új stádiumba lépett, mihelyt



a hang elváltozás támadásainak enged. A nyelv élete megmerevül vagy egészen is elalszik, elhal ama szavakban és szórészekben, melyek ezen hang átalakulás első nyomait mutatják. Addig míg tökéletesen megértetnek és elevenen tartatnak, ellentállanak a hang corruptionának; de mihelyest csak — hogy úgy mondjam — elvesztik lélekjelenlétüket, lélekéberségüket, beáll a phonetikus romlás, és mihelyest egyszer ez kezdte meg pusztításait, az általa sújtott szórészek még csak traditio folytán, közmegegyezés szerint megadott, mesterséges lételt tartanak meg és grammatikai végzetekké sorvadnak össze; különbség áll be a szónak lényeges vagy radicális és a szónak tisztán formális vagy grammatikai alkatrésze között.

Kifárasztanám az olvasó türelmét, ha itt a szanszkrit, hellén, latin nyelvtani végzetek elemzésébe akarnék bocsátkozni a végett, hogy megmutassam, mikép származtak ezen végzetek független szavakból, melyek lassanként a nyelvnek folyton-folyó ledörzsölődése és lekopása által mintegy porrá lőnnek szétmállasztva. Nézzünk tehát előttiünk ismeretesebb nyelveket a phoneticus romlás elvének megmagyarázása végett. Válasszunk p. o. a francia nyelvet és tekintsük itt az adverbiumokat. A francia grammaticusok azt mondják nekünk, hogy, ha adverbiumot akarunk képezni, „ment” végzetet kell az adjectivumhoz ragasztani. Így képeztetik „vrai” = „igaz”-ból „vraiment” = „igazán”, „bon” = „jó”-ból „bonnement” = „jól.” Ezen végzet latinban nem létezik. De előfordúlnak latinban ilyenféle szólásmódok, mint p. o. bona mente = jó szívvel, szándékkal, akarattal. (Quint. V, 10, 52. Bona mente factum, ideo palam; mala, ideo ex insidiis). Olvassuk Ovidiusban „insistam forti mente” = megállok erős lélekkel, akarattal, j’insisterai *fortement* = avec un esprit, une volonté forte. A latinnak továbbnövésénél vagyis annak a francziába való átváltozásánál tehát a következő dolog történt: olyan szólásmódokban, mint „forti mente” az utolsó szó már nem éreztetett, mint külön szó, és ezzel egyidejűleg elveszett annak világos kiejtése. „Mente”-ből, a „mens” szó ablativusából, lett „ment” (ejtsd: „mā”), és már most tisztán formális elemgyanánt tartatott meg; mint önálló szó activitáson kívül helyezve, adverbial-végzet képen jelent meg, még pedig oly esetekben is, a melyekben az alapjelentésére („lélekkel, indulattal”) való megemlékezés annak alkalmazását teljességgel lehetetlenné tette volna. Ha franziában azt mondjuk, hogy egy pöröly „lourdement”

esik a földre, nem sejtjük, hogy egy vasdarabnak nehézkes lelket tulajdonítunk.

Ezen épen leírt hangváltozás már folytonosan hatott bé átalakítólag a nyelv fölszínére, de nehéz elképzelni mekkora kiterjedésben történt légyen ez. Gondoljuk meg, hogy a franczia „vingt” ugyanazon elemeket tartalmazza, melyek „deux” és „dix”-ben jelennek; hogy a franczia „douze” második része a latin „duo-decim” második részét, a latin „decim”-et képviseli; hogy a latin „triginta”, melyben „ginta” ismét a szanszkrit „daśa” vagy „daśati”-ból eredt, a franczia „trente”-té idomult át. Aztán fontoljuk meg azt is, mily korán kellett e hangi dúlásnak betörnie. Mert miképen a franczia „vingt”, a spanyol „veinte” és az olasz „venti” egy primitivabb „viginti”-t tételeznek fel, mely a latinban találkozik, ugyan azonképen ezen „viginti” együttl a szanszkrit „vinśati”-val egy korábbi nyelvet követelményeznek, melyből magok származnak és a melyben a „viginti”-t egy teljesebb alaku „dvi-ginti”-nek s ezt megint más compositumnak kellett megelőznie, mely annyira átlátászó és érthető volt, mint a sinai „eúl-schī”, és a kettő-nek és tíz-nek régi árja neveiből — „dvi” és „daśati”-ból — állott. Annyira szétbontólag, feloldólag hat ezen hangváltozás, hogy néha a szónak egész teste hull szét és végére csak néhány rom és töredék marad hátra. Így a német „Schwester”, mely szanszkritban „svasar”, pehlvi és osszétban „cho”-vá, „Tochter”, mely szanszkritban „duhitar”, csehben „dci”-vé sorvadtt öszve. Ki hinné, hogy a német „Zähre” (köny) és a franczia „larme” azonegy forrásból vannak merítve; hogy a franczia „même”-ben a latin „semetipsissimus” rejlik; hogy a franczia „aujourd’hui”-ben a latin „dies” kétszer is fordul elő.

Ezen átalakulásokat is szokás a nyelv növésének nevezete alá foglalni, de sokkal tárgyyszerűbb a hangváltozás ezen processusát „elfajzás” nevezettel jelölni s így megkülönböztetni azt a másikt — a *nyelvjárást* — processustól, a melyre most áttérünk, és a melyben, a mint látni fogjuk, a növésnek sokkal reálisabb elve rejlik.

Hogy a nyelvjárások általi tényezésnek jelentőségét megértsük, legelőször is tisztába kell jönnünk magának a nyelvjárás szónak jelentése iránt. Már láttuk, hogy a nyelvnek független existentiát tulajdonítani nem lehet. A nyelv az emberben existál; a nyelv él, midőn beszéltetik; a nyelv meghal minden szóval, a mely ki van mondva és ime elhangzott, nem hallatszik, nem hangzik

többé. Csupa vak eset, esetlegesség az, ha a nyelv valamikor írásban rakatott le és így írásba foglalt irodalmat közvetített. A legtöbb nyelvek még ma sem hoztak elő ilyen irodalmat. Közép-Ázsia, Afrika, Amerika és Polynesia számos néptörzseinél, nem különben Európában a cultura mozgalmától kevésbé megragadott táji néptömböknél, a nyelv még mindig természeti állapotjában él, folytonos át-átváltozás, forgás és forrás állapotában, és oda kell mennünk, ha belátást akarunk nyerni az emberi nyelv növésebe, mielőtt az, az irodalomnak valamilyen közbejövetele által, letartóztatott, lemarasztaltatott. A mit nyelvnek szoktunk nevezni — India, Hellasz, Róma, Olasz-, Francia-, Spanyol-ország stb. irodalmi idiómái — sokkal inkább az emberi beszéd mesterséges, mintsem természetes formájának tekintendő. A nyelv valóságos és természetes élete az ő nyelvjárásaiban lüktet és, daczára a classicus vagy irodalmi idiómák által gyakorolt zsarnokságnak, még igen messze van az a nap, a melyen még olyanféle classicus nyelveknek is, minő az olasz és francia, nyelvjárásai tökéletesen kiirtottaknak mutatkoznának. Németországban is a fölnémetnek már régen tartó uralkodása még kevés kárt tett az élesen kinyomott, jellegzett nyelvjárások nagy sokaságának. Az olasz nyelvjárások közül vagy húsznak van írott, nyomtatott irodalma. Champollion-Figeac a francia főnyelvjárások számát tizennégyre teszi. Az újjörög nyelvjárások száma némelyek szerint hetvenre rug fel. Lesbos szigetén két három órányira egymástól fekvő faluknak külön kiejtésök és sajátos szavaik vannak. A friesz nyelv, mely kis területen Németország éjszak-nyugati partján a Schelde és Jütland között és a parthoz közel eső szigeteken — még pedig azonegy vidéken legalább is két ezer esztendő óta — beszéltetik, s mely irodalmi emlékeket a XII-ik századból mutathat fel, számtalan locális nyelvjárásokra fejik szét, s mutaja, mennyire buja a nyelvjárások növése, tenyészete. Ezen friesz nyelvjárások mindegyike ugyan megmagyarázható és megfejthető friesz tudós által, de különben csak azon szorosabb kerületnek, melyben uralkodik, parasztjaitól értetik meg tökéletesen. A mi tehát közönségesen neveztetik friesz nyelvnek s mint ilyen friesz nyelvtanokban magyaráztatik, valósággal csak a sok friesz dialektusoknak egyike, habár kétségkívül a legfontosabb; de épen ez áll az úgynevezett irodalmi nyelveknek valamennyijéről.

Tévedés, a nyelvjárásokat mindenütt az irodalmi nyelv elfajulásának gondolni. P. o. Angolországban is a locális táji patois-k

különbféle oly formákban tűnnek fel, melyek Shakespeare nyelvénél eredetiebbek, s szókinsők bármely korszak classicus íróinak szókinsét bőség és változatosság tekintetében sok pontokban felülmúlja. *Barnes* („Poems in Dorset-Dialect“, Előszó 14. l.) ezt mondja: „Sokan, a kik netalán a dorseti dialectust az angol irodalmi nyelv corruptiójából eredetnek tekinteni lőnek oktatva, kétségkívül csudálkozni fognak, ha azt hallják, hogy ezen nyelvjárás nem csak különös sarja az angolszásznak, hanem tisztább és sok esetben gazdagabb is azon nyelvjárásnál, mely nemzeti nyelvül lőn választva.“ A nyelvjárások mindég inkább forrásvizei mintsem lecsapoló árkai, melléksatornái voltak az irodalmi nyelvnek; mindenesetre párhuzamosan futó folyamágak képen már régen léteztek, mielőtt ezeknek egyike — mint főág — emelkedett azon ideiglenes előrangra, melyet ad az irodalmi kiképezés, a mely — mintegy — medrét szabályozta és mélyebbitette.

A germán nyelvnek mind fölnémet, mind alnémet ágát egészen a VII-dik századba kísérhetjük vissza, de nem szabad olyasmint hinnünk, miszerint ezen idő előtt csak egyetlen egy, közös teuton nyelv beszéltetett az öszves germán törzsek által és csak ezután szúratott, Grimm szava szerint, éles kard a nyelv folyamkebelébe, hogy a víz két felé folyjon tovább föl- és alnémet folyóban. Közös, egyforma teuton nyelv soha sem létezett; de arra sem található bizonyíték, hogy valamikor külön egyforma fölnémet vagy alnémet nyelv létezett volna, a melyből az öszves fölnémet és alnémet nyelvjárások indultak volna ki. Nem származtathatjuk az angolszász, friesz, flandriai, hollandi, laposnémet nyelvjárásokat azon régi alnémettől, mely VIII-dik századbeli őszász emlékekben maradt fen. Csak annyit állíthatunk, hogy ezen különböző alnémet nyelvjárások Angliában, Hollandiában, Friesziában és Alnémetországban különböző időkben ugyanazon fejlődési lépcsőkön vagy, úgyszólván, a grammatikai növés ugyanazon szélességi fokain mentek keresztül. Hozzátehetjük ezt is, hogy, minden hátrább fekvő századdal, mindig határozottabban tűnik fel ezen nyelvjárások convergentiája, de egyetlen egy történeti tanubizonyosság által sem vagyunk feljogosítva valósággal és tetteleg föltenni egységes, egyforma alnémet ősnyelvet, melyből mind azon nyelvjárásokat kellene származtatni. Ez pusztá fictió oly grammatikusok részéről, a kik nem képesek fölfogni nyelvjárásoknak sokféleségét

egy közös alaptypus nélkül. Ezek épen így egy eredeti fölnémet nyelvnek — mint nem csupán az irodalmi ó-, közép- és újfölnémet, hanem az öszves osztrák, bajor, alamann, sváb és frank helyi nyelvjárások forrásának — föltevését is akarnák követelményezni; ezek — mint már mondtuk — továbbá azon hitre is szeretnének téríteni minket, hogy a föl- és al-németre való szakadás előtt egy valóságos és igazi teuton nyelv létezett légyen, mely magában még nem volt volna sem fölnémet sem alnémet, hanem csak e kettőnek csiráit foglalta volna magában. Ilyen rendszer a grammatikai analysis céljainak egészen megfelelő lehet, de azonnal csehül kezd lenni, ha ezen grammatikai abstractiók számára ködös szürkület helyett történeti tények biztos és életfris háttére kerestetik. Valamint családok, nemzetségek, szövetségek és törzsök léteztek, mielőtt össznép képződött, így előzték meg a nyelvjárások az össz-nyelvet. Azon grammatikus, a ki a germán nyelvnek egy eredeti typusa számára követel történelmi valóságot, egy és azon állásponton áll azon történetbuvárral, a ki egy Frankusban hiszen, mint Hector unokájában és az öszves frankok vélt őseben, vagy egy Brutusban, mint a britek mythicus ősapjában. Legkissebb okunk sincs hinni, hogy akkor, midőn a germánok törzsei egymásután a Dunától és a keleti tengertől délfele vonultak, Itáliát és a római provinciákat elárasztandók, midőn a gótok, a longobardok, vandalog, frankok és burgundok külön saját királyaik alatt és külön saját törvényeik és szokásaikkal Itáliában, Galliában és Hispaniában megtelepedtek, a nagy római tragoedia végjelenetében egytől egyig szerepöket játszóndók, hogy ezek akkor mindyájan egy és ugyanazon a nyelven beszéltek légyen. Ha ezen régi germán törzsektől valamilyen irodalmi emlékeket bírnánk még, bizonyosan számos nyelvjárásokkal találkozoznánk, melyek közül talán némelyek már a fölnémetnek, mások az alnémetnek sajátságait tüntetnék fel. Ez különben nem is merő conjectura; mert szerencsés véletlen által ama ősrégi germántörzsök nyelvjárásainak legalább egyike tartatott fenn Ulfilas püspök gót bibliafordításában.

Ulfilas nyelve — a gót nyelv — phoneticus alkata szerint az alnémet osztályhoz tartozik, de grammatikájában, *kevés kivételekkel*, sokkal eredetibb, mint a Beowulf angolszász vagy Nagy Károly ófölnémet nyelve. Ezen kevés kivétel azonban felette fontos, mert azt mutatja, hogy grammatikailag és ennélfogva történelmileg is

lehetetlen volna, akár az angolszászt, akár a fölnémetet, akár mind a kettőt a góttól származtatni. Lehetetlen volna p. o. az indic. praesens többesének első személyét, az ófölnémet „nerjamêš“-t, a gót „nas-jam“ corruptiójául tekinteni; mert a szanszkrit „masi“, hellén „mes“, latin „mus“-ról tudjuk, hogy ez volt a többes első személyének eredeti végzete. — A gót csak egyike a germán faj számos nyelv-járásainak, a melyek közül egynéhányan Föl- és Al-németország, Hollandia, Friesland, Britannia stb. irodalmi nyelveit látták el nyelv-anyaggal, míg mások elenyésztek és meg mások századról századra észrevétlenül tovább tenyésztek, a nélkül hogy valaha irodalmat termettek volna. Azért, mert a gót a párhuzamosan egymásmellett haladó germán nyelvjárások közül az egyetlen, mely egészen a IV-ik századba kísérhető vissza, míg a többiek már a VII-ik században tűnnek el szemeink elől, a gót hibásan tartatott némelyektől az egész teuton nyelv ős forrásának, jogosan nem tarthatván többnek, mint a teuton nyelvtestvérségben, úgyszólván, legidősebb testvérnek.

De van a germán nyelvnek még egy folyama, mely szintűgy vitatja függetlenségét, mint a föl- és al-német, és melynek a gót, föl- és al-német irányában teljességgel csak coordinált állást lehet engedni. Ez a *norsz* vagy *szkandináv ág*, mely jelenleg három irodalmi nyelvből — a svéd, dán és islandiból — és különféle helyi nyelvjárásból áll, különösen Norvégia elzárt völgyei s „fjord“-jaiban, hol azonban az irodalmi nyelv a dán.

Így tehát az élő germán nyelvjárásokra nézve kimutattuk az előkorban ama négy főcsatornát, a melyből folytak, — a fölnémetet, alnémetet, gótot és szkandinávot — és láttuk egyszersmind, hogy ezek — a különféle alárendelt nyelvjárásokkal együtt — eleitől fogva a germán nyelv megannyi hasonfajai képen egymásnak *coordinálandók*. Kényelmesség okáért beszélhetni ugyan *egy* germán nyelvről, mint a nagy árja nyelvcsalád egyik ágáról, de e mellett soha sem szabad feledni, hogy ezen eredeti és egyforma germán nyelv történelmileg soha valósággal nem létezett és hogy a germánok nyelve, mint minden más nyelv, nyelvjárásokkal és nyelvjárásokon kezdődött, melyeknek özönéből lassanként egynéhány határozott nemzeti szálladék ülepedett le.

A mit Grimm a nyelvjárások eredetéről általánosságban mond, az csak olyanokra alkalmazható, melyek hangi corruptió által jöt-

tek létre. „Minden nyelvjárások és dialectusok“, azt mondja, „előremenne fejlődnek, és mennél hátrább nézünk a nyelvben, annál csekélyebb számuk, annál gyengébben kinyomott jellegök. Ezen főlvétel nélkül általában megfoghatatlan volna úgy a nyelvjárások eredete, mint a nyelvek sokasága. Minden sokféleség eredeti egységből sarjadt elő lassanként.“ Ez valósággal így látszik lenni, ha egyedül az irodalmi idiomák által — minő a szanszkrit, hellén, latin, gót stb. — szolgáltatott anyagokat vesszszük nyelvelméleteink alapjául és amazokra építjük ezeket. Az irodalmi idiomák kétségen kívül is a királynemzetségek a nyelv históriájában. De valamikép a világtörténelemnek mindenesetre az uralkodó dynastiák krónikájánál többet kell adnia, úgy a nyelvtörténészeknek sem kellene soha szem elől téveszteni ama alacsonyabb és népszerűbb rétegeket, a melyekből ama dynastiák eredetileg előtűntek és a melyek által egyedül hordoztatnak.

De épen ezen a ponton tűnik fel a főnehézség. Mikép írhatjuk meg a nyelvjárások történetét! A nyelv régibb történetében csak irodalmi nyelvjárások szolgáltatják a szükséges anyagot, míg a nép szájában élő nyelvjárásokra nézve a régi írók sokszor alig említik, hogy effélék egyáltalában léteztek.

Ha újabb időben missionáriusok adták magokat irodalomnak küli vad néptörzsök nyelveinek tanulmányára, nekik is rendesen azon néptörzsök számos nyelvjárásai egyikének tanulására kellett szorítkozniok, és ha fáradozásaikban általában boldogultak, úgy azon nyelvjárás, melyet írásban följegyeztek és civilizáló befolyásuk közvetítőjeképen használtak, nem sokára néminemű irodalmi felsőbbiséget nyert, úgy hogy a többi barbár, jargon képen, háttérbe lépett. Mindenesetre vad törzsök nyelvjárásainak összes ismeretét főképen, sokszor egyesegyedül is, a missionáriusoknak köszönjük, s igen kíváncs volt, hogy figyelmök mindig újra meg újra irányulna a nyelvek nyelvjárási életének érdekes problémája felé, melynek földerítésére egyes egyedül ők bírják a kellő eszközöket.

Gabriel Sagard, ki 1626-ban a huronokhoz küldetett missionáriusképen és 1631-ben Párisban „Grand voyage du pays des Hurons“ című művét adta ki, azt mondja, hogy ezen éjszakamerikai törzsek közt alig *egy* falu beszél ugyanazt a nyelvet, melyet egy másik beszél, sőt hogy még azonegy falu egyes családjai sem

beszélnek, szorosan véve azonegy nyelven. Azon különösen fontos adatot is teszi hozzá, hogy nyelvök majdnem napról-napra változik, úgyhogy a régi huron nyelv a jelentől majdnem merően különbözik. Közép-amerikai missionáriusok, kik vad törzsek nyelvét följegyezni igyekeztek s nagy gonddal gyűjtöttek össze minden csak megkeríthető szót, midőn tíz év múlva ugyanazon törzshöz visszatértek, azt találták, hogy szótáruk elavult és hasznavehetetlenné vált. Régi szótörzsök a nyelv folyamában alámerültek, újak fölmerültek, és külalakjára nézve a nyelv tökéletesen más lett vala.

Ugyanezen tapasztalásokról hallunk mindenütt, valahol csak a nyelvjárások buja tenyészése szakértők által hosszabb ideig szemmel kísértetett. Brown nevű jeles amerikai missionárius, ki az evangéliomnak a világ ama részében való hirdetésére egész életét fordította, azt beszéli, hogy néhány törzsek, kik szülőfalujokat elhagyták és más helyütt telepedtek meg, két egészen három generáció után elődeik által többé meg nem értettek. Robert Moffat „Missionary Scenes and Labours in Southern Africa“ című művében ezt írja: „Nyelvök tisztasága és harmoniája „pitchó“-ik vagy nyilvános gyülekezeteiknél, ünnepeik- és szertartásaiknál, valamint dalaikban s folytonos közlekedésökben tartatik fenn. De a sivatag elszigetelt faluinak lakóinál az egészen másképen van; ilyen összejövetelek náluk lehetetlenek; ők kéntelenek szülőfalujokból útnak eredve gyakran nagy távolságokra bejárni a vadont. Ily esetben sokszor apák és anyák, és a kik csak terhet bírnak vinni, hetekre indulnak vándorlásnak, gyermekeiket néhány gyöngye öreg felügyeletére bízva. Az apró ivadék — melynek egyik része dadogni kezd, másik része épen egész mondatot képes ejteni, míg idősebb raja birkozik és játszódik egymással — a természet ezen egyszerű fiai naphosszanta *magok által föltalált nyelvet* szoknak meg. A fürgébbek, talpraesettebbek, szaporább nyelvűek leereszkednek, alkalmazkodnak a kevésbé érettekhez és eképen ezen gyermek-bábelből nyelvjárás keletkezik, szabálytalanul egymásmellé fűzött szavak és frázisok tarka vegyületét képező nyelvjárás, és *egy generációnak elhalta után a nyelv jellege tökéletesen megváltozott.*

Ez a nyelv élete az ő természeti állapotjában, és van jogunk következtetni, hogy hasonlóképen serdülhettek fel ama nyelvek, a melyekkel csak akkor ismerkedünk meg, miután az irodalom féket, zablát vetett rájuk. Nem is kívántatik mindig írott vagy clas-



sicus irodalom arra, hogy sok nyelvjárások közül egyiknek szereztessék meg a felsőbbség és sajátságainak a vitatlan tekintély. „Pitcho-“knál vagy nyilvános gyülekezeteknél tartott beszédek, népszerű balladák, nemzeti törvények, jós-igék stb., ámbár kisebb kiterjedésben, ugyanazon befolyást gyakorolják. Fel szokták tartóztatni a nyelv természetes folyását nyelvjárásainak számtalan patakjaiban, maradást és állandóságot adni bizonyos nyelvképzéseknek, melyek ezen külső befolyások nélkül csak mulandó létnek örvendettek volna. A nyelv első tendenciája — bármilyen lett legyen a nyelv eredete — határtalan sokféleségre volt irányozva. De ezen sokféleségnek bizonyos természetes korlátok lépnek eleibe, melyek kezdettől fogva készítették elő nemzeti és irodalmi nyelvnek fejlődését és növését. Az apa nyelve a család nyelvévé lett, a család nyelve egy nemzetség, törzs nyelvévé. Azon egy nemzetségen belül különböző családok magok közt fenntarthaták saját családi formáikat és kifejezéseiket. Hozzá adhattak új szavakat, ezek közt talán egynémely oly phantasticust és különösét is, hogy azon egy törzs többi tagjai előtt nehezen voltak érthetők. Ilyen kitételek aztán — mikép hasonló esetekben mi is tartózkodunk tájszólásoktól és önválasztott kedvencz szójárásoktól — nagy gyülekezetekben, melyeken a törzs minden tagjai gyűltek össze s közérdekű értekezletekbeni közrészvét volt várható, természetesen elnyomattak; de minden egyes sátor tűzhelyénél annyival nagyobb kedvességben voltak, mennél határozottabb karakteristikus formát öltött az egész törzs közös nyelvjárása. Egyes néposztályok nyelvjárásai is merülhettek fel, szolgák, lovászok, pásztorok, vadászok és katonák nyelve. A gazdasszonyok sajátságos gazdasági kitételeikkel élhettek, és a felserdülő nemzedék hihetőleg nem sokára tulajdon, élesebben jelzett phraseológiát talált fel magának. Sőt mi magunk, kik irodalmi korszakban élünk és évezredek által választatunk el a nyelv ama ősrégi apáitól, mi magunk se beszélünk otthon épen úgy, mint nyilvánosan. Némethonban ezen ellentét legerősebben ott lép előtérbe, hol még a míveltek meghitt társalgásában is a tájszerű ejtés járja. Ugyanazon körülmények, melyek egy törzs különös nyelvmódozatát, mint a családok nyelvjárásai felett állót, keletkeztetik, nagyobb mérv szerint egy törzsszövetség, fölvirágzó gyarmatok és fejlődő nemzetiségek nyelveit is eredeztetik. Mielőtt nemzeti nyelv létesült, mindig száz meg száz nyelvjárás létezett, kerületekben,

városokban, falvakban, nemzetségekben, sőt családokban, és ám-bár a civilisáció és centralisáció előrehaladása számukat megszorítani és alapvonásaikat assimilálni törekszik, mindazonáltal még a mi időnkben sem bírta azokat egészen megsemmisíteni.

Vessünk még egy pillantást arra, a mi rendesen a nyelv történelmének neveztetik, de helyesebben a nyelv természetes növé-sének volna nevezendő, és könnyen fogjuk észrevenni, hogy az főképen azon két elv munkásságában áll, a melyet épen vizsgáltunk, a *phoneticus corruptio* vagy *hangj elfajzás* és a *dialecticus tényé-szet* vagy a *nyelvjárások á tali növés* munkásságában. Vegyük példagyanánt a hat román nyelvet. Ezeket a latin nyelv leányainak szokás nevezni. Az anya és leány nevezeteknek nyelvekre való alkalmazása ellen nincs kifogásunk; csak attól kell őrizkedni, ne-hogy efféle világos és egyszerű kifejezések homályos és határozatlan képzetek palástja gyanánt szolgáljanak. Ha már most az olaszt a latin leányának nevezzük, eszünk ágában sincs az olasznak új életelvet tulajdonítani. Egyetlen egy gyök-elem se teremtetett új-ból az olasznek képzése végett. Az olasz új alakban megjelenő latin; az olasz modern latin, vagy a latin antik olasz. Az anya és leány nevezetek csak különböző korszakokat jelölnek a nyelv növésében, a mely nyelv lényeges tartalma szerint ugyanaz maradt. A latin-ról azt mondani, hogy meghalva sarjadékának adott lételt, tiszta mythologia, s nem volna nehéz bebizonyítani, hogy a latin még sokáig, miután az olasz már saját lábán járt, élő nyelv volt. Csak arról kell tökéletesen tisztában lennünk, mit tesz tulajdonképen „latin.“ A *classicus latin* Italia áriai lakói által beszélt számos nyelvjárásainak egyike. A *classicus latin* Latium nyelvjárása volt, Latiumban Róma nyelvjárása, Rómában a patriciusoké. Megállapított Livius Andronicus, Ennius, Naevius, Cato és Lucretius által, kisimíttatott és finomíttatott a Scipiók, Hortensius és Cicero által. A *classicus latin* egy elzárt osztály, egy politikai párt, egy irodalmári csoport nyelve volt. Ezeknek kora előtt Róma nyelve kétségkívül erős ingadozásoknak és változásoknak volt alávetve. Polybius beszéli, hogy tanult rómaiak is csak ügygyel-bajjal voltak képesek a Róma és Karthágó közti régi szerződések megfejteni. Horácz bevallja, hogy nem képes megérteni a régi salicus költeményeket. Quintilián mondja, hogy a salicus papok magok is alig érthetik meg saját szent hymnusaikat. Ha a plebejusok dia-

dalmaskodnak a patriciusok felett, a latinság egészen másforma lesz, mint a Cicero-féle, és tudjuk, hogy magának az Arpinumban fölnevelkedett Ciceronak is el kellett szoknia némely tájnyelvi sajátságoktól (p. o. a szavak végén álló s elhullatásától), midőn Róma legelőkelőbb társaságába vegyülni s új patriciusi barátjai számára irogatni kezdett. Miután a classicus latin nyelvjárás a vallás, törvényhozás, irodalom és általános műveltség nyelvüül meg volt választva, a nyelvjárások folyékony mozgékonyosságát elvesztette és úgyszólván megállott művészileg épített medenczéjében. Nem nőhetett tovább, mert nem volt neki szabad változnia és classicus correctségétől egy lépést se távoznia.

Ezen latin nyelvjárás, mely, mint minden nyelvjárás, tovább akart nőni, Augustus korának classicus latinjától, mint kísérteti önnön másától lön meglátogatva. Irodalmi nyelvjárások vagy közönségesen úgynevezett classicus nyelvek ideiglenes nagyságukért elkerülhetetlen romlás által kénytelenek lakolni. Tespedő tótükrökhöz hasonlítanak függén tovaömlő folyamok mellett. Mindent vesznek föl medenczéjökben, a mi hajdan életfris nyelv volt, de a főáramlás már nem medenczéjökön megy keresztül. Néha úgy tetszhetik, mintha a nyelv egész folyama ezen tavakban veszne el, és már csak ügygyel-bajjal fedezhetünk fel apró patakokat, melyek a fümederben folynak tovább; de ha a folyam mentében alább, azaz a történet valamely későbbi korában, ismét akadunk vesztegálló nyelv új gyülemletére, mely épen képződik vagy már is képeződött, bizonyosak lehetünk, hogy épen azon apró, egy időre szemünk előtt majdnem eltűnő patakokból kapta az új medence az ő vizét.

Classicus vagy irodalmi idiomát igen találóan egy folyó fagyott fölszínéhez is lehetne hasonlítani, a fénylő, tükörsíma, de merov és hideghez. A kisimított és finomúl kiképezett nyelv ezen jégkérgé aztán többnyire politikai rázkódtatások által széttöretik, és az alúla fölzájló vízáruk által elsodortatik. Ez oly időkben történik, melyek alatt a felsőbb osztályok vagy vallási, vagy társadalmi küzdelmek által szétmorzsoltnak vagy a társadalom alsóbb rétegeivel ismét összekeverednek, idegen nemzeti ellenségek támadását visszaverendők; oly időkben, melyekben az irodalmi munkásság elszibbad, paloták elhamvasztatnak, zárdák kiraboltatnak és a tudományosság székhelyei szétdúlnak. Akkor a népies vagy, a mint

nevezik, köznépi, pórias nyelvjárások, melyek eddigelé az irodalmi nyelv jégtükre alatt észrevétlenül folydogálának, megáradnak és, tavaszi árvíz módjára, elsodorják az alkalmatlan korlátokat, melyeket egy eltűnt idő képezett vala. Békésebb időkben aztán új és népszerű irodalom buzog fel ily nyelvben, mely hódítások és felforgatások által képeződöttnek látszik, de tetteleg már régen ezelőtt fölnőtt vala és, magában készen, a történelmi események által csak napvilágra hozatott. Ha ezen álláspontot foglaljuk el, akkor egy irodalmi nyelvről sem mondhatjuk, hogy az valamely más nyelvnek anyja volt légyen. Mihelyest valamely nyelv elveszti a korlátlan változásra való képességet, a közönyt mindeniránt, a min túlád, és a készséget, szempillantatilag a szellem és szív minden igényeinek eleget tenni, természetes élete azonnal múlhatlanúl csupa mesterséges létellé változik át. Tovább élhet ugyan még egy ideig, de míg nedvdús élő hajtás látszik lenni, tetteleg csak letört és fonnyadó galy, mely elébb-utóbb lehull a törzsről, a melyből sarjadott. Az olasz nyelv forrásai nem Róma classicus irodalmában, hanem Olaszország népi nyelvjárásaiban keresendők.

Midőn ily módon tiszta világosságba igyekszem állítani a nyelvjárásoknak — mint a nyelvfolyam forrásainak — lényegét, úgy tetszhetnék egyiknek vagy másiknak, mintha túlbecsülném azoknak nyomosságát. Ha más czél lett volna előttem, bizonyosan könnyen megmutathattam volna, hogy a nyelv irodalmi kiképzés nélkül soha sem nyerhette volna azon határozott, állandó jellemet, mely a gondolatközléshez kívántatik, hogy soha sem érte volna el fölséges czélját, hanem vadócz troglodytok badargása maradt volna. De miután nem hihető, hogy az irodalmi nyelvek fontossága fogna egy könnyen kétségbe vonatni, míg a nyelvjárások nagy jelentősége, a mennyiben a nyelv növéstét föntartják, táplálják, még nem lön bebizonyítva, kimutatva: czélirányosabbnak hittem, azon előnyök mellett időzni tovább, melyeket a nyelvjárások nyújtanak az irodalmi nyelveknek, mint azon jótéteményekről emlékezni meg, melyeket a nyelvjárások magok nyernek az irodalmi nyelvektől. Azonkívül főczélom volt, a nyelv növéstét megmagyarázni és ezen tekintetben a nyelvjárások folytonos után-növéstének nagy jelentőségét túlbecsülni lehetetlen. Távolítsunk csak el valamely nyelvet szülőföldétől, szakítsuk el azt a nyelvjárásoktól, a melyek azt táplálják, és természetes növése azonnal meg fog akadni. A hangi romlás ezután is

fog folytonosan tovább és tovább haladni, de a nyelvjárási regeneráció megújító befolyása hiányzani fog.

A nyelvjárások túlgazdag segédforrásait alig vagyunk képesek elképzelni. Ha az irodalmi nyelvben *egy* általános kifejezés lett stereotyp, annak nyelvjárásai gyakran *ötvenet* nyújtanak, melyek ugyan mindannyi finom árnyalatait mutatják a jelentésnek. Nem csak helyi és táji nyelvjárások léteznek, hanem bizonyos emberosztályok különös szógyűjteményei is. Így létezik p. o. tömérdek kifejezés, melyet csak a juhász, a katona vagy a földműves használ. Míg az irodalmi nyelv az állatok valamennyi neméről mondja, hogy „fia” van, a paraszt, juhász, vadász stb. restellene ily általános kifejezéssel élni.

„A nomádok nyelve”, mondja Grimm, „kard és fegyver és az állattenyésztés minden vonatkozása jelölésére bír tömérdek mindenféle kifejezésekkel, melyek a művelt állapotban aztán alkalmatlannak és feleslegeseknek éreztetnek; a nőszés, viselőss'g, szülés, halás, ölés majdnem minden baromnál másképp és sajátságosan neveztetik el, nükép a vadász a különféle vadnál annak menetelét és testének egyes tagjait eltérő szavakkal szokta jelölni. Ezen szabad levegőben élő pásztoroknak szeme tovább lát, fülök élesebben hall, hogy ne nyert volna hát beszédök mindenütt érzéki szemlélhetőséget és teliséget?” (Geschichte der deutschen Sprache. I. 20.)

De a mit ezen előadásban egészen különösen ki akartam mutatni, ez azon körülmény, hogy a nyelv növést eszközölő (vagy mások szerint annak történetét tevő) okoknak *egyike sem* áll az ember hatalmában.

A nyelv *hangj* romlása nem pusztán vakesetnek eredménye; határozott törvények uralma alatt áll az, melyek az öszvehasznító nyelvtan elveit képezik. És ezen törvények sem lőnek emberek által szabva, hanem, ellenkezőleg, az emberek kénytelenek engedelmeskedni ezen törvényeknek, még mielőtt azoknak létezését ismerték volna fel. A modern román nyelveknek a latinból való elősarjazásában nem egyedül egyszerűsítésre irányzott általános tendenciát, nem egyedül természetes ellenszenvet vehetünk észre azon erőmegfeszítés ellen, melyet bizonyos mássalhangzóknak — és még inkább ilyen mássalhangzók egész tömbjeinek — kiejtése a beszédszervektől igényel, hanem fölmutathatunk mindegyik román nyelvjárás számára határozott törvényeket is, melyek p. o. azt

engedik állítanunk, hogy a latin „patrem“-nek a francziában természetesen „père“-re kell átváltoznia. A vég-*m* a román nyelvjárásokban mindig hangtalanná lesz és részben már a latinban is az volt. Így lesz „patrem“ helyett „patre.“ Továbbá latin *t* két magánhangzó között oly szavakban, mint „pater“, francziában kivétel nélkül elnyomatik. Ez törvény és ennek eszközével azonnal fölfedezhetjük, hogy „catena“-ból kell lenni „chaîne“-nek, „fata“-ból „fee“-nek, „pratum“-ból „pré“-nek stb. Ugyanazon törvény tehát „patre“-t (ejtsd: „pätere“) is változtatja „paère-“, vagy „père-“, „matre(m)“-t „mére-“, „fratre(m)“-t „frère“-re. Ezen elváltozás lassanként áll be, de feltartóztathatlanul, és, a mi a legnyomósabb, az az ember szabad akaratjának teljességgel nincsen alávetve.

De a *nyelvjárások növése* még sokkal inkább esik az egyén ellenörködésén kívül. Vegyük p. o., hogy a latin casusvégzetek lehullása gondatlanabb kiejtés természetes következménye volt; vegyük, hogy a francia genitivusnak modern jelölése „du“ latin „de illo“ romlásából eredt. Soha egyes ember önnön elhatározása szerint nem merészelhetett volna ilyesmit, hogy megszünteti a régi latin genitivust és helyébe a „de illo“ által való körülírást teszi. Szükséges volt, hogy a nép, mely valamely vulgáris latin nyelvjáráson beszélt, előbb érezte legyen a genitivus határozott megkülönböztető jelének kényelmetlen hiányát. Szükséges volt, hogy ugyanazon nép ezen praepositíót „de“ előbb oly módon használta legyen, hogy annak eredeti helyi jelentését egészen szem elől vesztette. Szükséges volt továbbá az is, hogy ugyanazon nép egy artículus hiányát érezte és az „illo“-t sok olyan kifejezésekben használta legyen, melyekben ez az ő eredeti pronominalis jelentése nélkül tűnt fel. Szükséges volt, hogy mind ezen föltételek előbb beteljesedtek legyen, mielőtt *egy* egyes ember és *utána* egy *másik* és ezután száz, ezer, millió ember használhatta ama „de illo“-t a genitivus viszonymutatójaképen és változtathatta azt az olasz „dello, del“-re és a francia „du“-re.

Igen valószínű, hogy rendhagyó declinációk és conjugációk lassankénti tűnedezése mind irodalmi, mind irodalom nélküli nyelvekben részben a gyermekek nyelvjárásának tulajdonítandó. A gyermekek nyelve szabályszerűbb a magunkénál. Angolországban a gyermekek szájából ilyeneket hallani, mint: „badder“ és „baddest“, mint „I gaed, coomd, catched“ stb. Német gyermekek hasonló mó-

don mondják: „guter, bald, gekommt, gedenkt, ich fangte, backte, webte“ stb., melyek közül egyesek kitúrták a régibb alakokat. Ugyan ezen grammatikai jogérzet, ezen törekvés a nyelv egyszerűn analog kiképezésére a századok folytában sok úgynevezett rendhagyó formát távolított el a nyelvből. Így p. o. a latinban a segédige nagyon rendhagyó volt. Ha az első személy „sumus“ (vagyunk) és a harmadik személy „sunt“ (vannak), a második személynek, a szigorú gyermeklogika szerint, legalább is „sutis“-nak kellett volna hangzania. Már a spanyol így mondja: „somos, so's, son“, és ezen „sois“ valósággal „sutis“ helyett áll. A nyelvtani nivellizálás hasonló nyomait mutatják ezen olasz alakok „siamo, siete, sono“, melyek szabályszerű igék — mint p. o. „crediamo, credete, credono“ — analógiája szerint képezvők. A sing. 2-ik személye „sei“ („es“ helyett) szintén a gyermekgrammatikából származik. Hasonlóképen ezen oláh formák: „süntemu“ = vagyunk, „sünteti“ = vagytok, melyek a plur. 3-ik személyének „sunt“-nak köszönik eredetüket. Angolszászban a többes 3-ik személye „sind“ hamis analógia által az 1-ső és 2-ik személyre is vitetett át és angolban mind a három személy „are“. Német nyelvjárásokban ilyeneket találunk: „wir sein, sie sein“; továbbá „ich sei“ e helyett „ich bin“, angolban „I be“ e helyett „I am.“

Ezen különféle befolyások és föltételek, melyek alatt a nyelv nő és változik, tenger-áramlatokhoz hasonlíthatók, melyekből, mihelyest sebességök fogy, rétegek rakódnak le a tengerfenéken, a hol addig felhalmozódnak és fölnövekednek, míg végre a fölszín fölött lesznek láthatók, míg végre átvizsgálhatók és megismerhetők valamennyi alkatrészeikben, melyek nem a növésnek valami belső elve, nem változtathatlan természettörvények által hozattak együvé. De ekkor aztán másfelől azt is fogjuk belátni, hogy ezen alkatrészek korántsem pusztá vakeset által vagy törvénytelen és szabályozatlan erők eredményeiképen találkoztak. Itt újra tapasztaljuk, hogy az ember sohasem lehet eléggé gondos, eléggé szigorú szavai használatában. Szorosan véve a föld folyvást változó fölszínének átalakulásaira sem a „történelem“, sem a „növés“ kitétele nem alkalmazható. „Történelem“-ről ott van szó, hol szabad erők hatásai állanak be; „növés“ organicus lények természetes kifejlődésére vonatkozik. Mi azonban a földkéreg növéséről is, a gipsz-jegeczek gyors növéséről a heilbronni tunnelben stb., szok-

tunk beszélni és igen jól tudjuk, hogy mit értünk alatta; a „növés“ szó ezen értelmében fogni fel valamely nyelv „növés“-ét van jogunk, de korántsem valami előfa növéseinek értelmében. Ha azon modificációkat, a melyek adott elemeknek szüntelen új kombinációi által idővel létrejönnek és a melyek szabad erők szabályos behatásának nincsenek kitéve és utóvégre természeti befolyások eredménye gyanánt ismerhetők fel, ha ezen modificációkat csakugyan lehet a „növés“ nevével jelölni, és ha — ezen értelmezés szerint — a földkéreg „növés“-éről beszélhetünk, akkor ugyanaz a szó ugyanabban az értelemben a nyelvre is lesz alkalmazható s jogunk lesz tehát, a nyelv tudományát kivenni a történeti tudományok kerületéből és a természettudományok körébe áttüntetni azt, a földtudomány és társai tömbjébe.

Még egy ellenvetést kell vizsgálnunk, s ennek tüzetesebb vizsgálata csak még világosabban fogja megértetni velünk a nyelv tulajdonképi, reális jellemét. A föld növéseinek — a geologiai buvár-lat által megállapított — nagy korszakai befejezésöket el- vagy legalább közel érik, midőn emberi élet első nyomaira akadunk és midőn az ember történelme a szó legtagabb értelmében kezdődik. A nyelv növéseinek korszakai ellenkezőleg az emberiség történelmével egyszerre kezdődnek s vele párhuzamosan folynak. Ennélfogva azt állították, hogy, habár a nyelv nem is pusztán művészet terméke, mégis lehetetlen volna bármely nyelv életét és növést megérteni, azon időknek, melyekben ezen nyelv képeződött, történelmi ismérte nélkül. Tudnunk kell, azt mondják, vajjon egy nyelv, mely az összevontanó nyelvészet göröcsöve alatt analysálandó, vadon nőtt-e fel, nyers néptörzsek közepett, bárminemű, élő vagy írt szóban fenmaradt, költői vagy prósai irodalom nélkül? vagy finomabb művelődést nyert-e költők, papok és szónokok által, classicus korszak bélyege nyomatott-e reá? Hasonlóképen csak a politikai történelem évkönyveiből tanulhatjuk, vajjon egy nyelv érintkezésbe jött-e egy másikkal, meddig tartott ezen érintkezés, a két nemzet melyike állott feljebb a civilizációban, melyik volt a győző, melyik a legyőzött, melyik állította fel az ország törvényeit, vallását és művészeteit s hozott elő legnagyobb számmal nemzeti tanítókat, népszerű költőket és nagybefolyású népvézéreket? Mind-ezen kérdések tisztán történelmi jelleget viselnek s oly tudomány, melynek annyit kellett történelmi forrásokból kölcsönöznie



és merítenie, anomáliának nézethetnék a physikai tudományok körében.

Azt feleljük erre, hogy a physikai tudományok közül csakugyan egyik sem függ oly szorosan össze az emberiség történelmével, mint a nyelv tudománya. De hasonló — habár nem is oly messzemenő — összefüggés a természet-búvárlat egyéb ágai s az ember történelme közt is kimutatható. A zoológiában p. o. fontos tudni, a történelem melyik különös korszakában, mely földtájon és mely célokra lőnek bizonyos állatok szelidítve és házi állatokká téve. Az ethnológiában nehéz volna megmagyarázni azon tényt, hogy az altaji fajra Magyar- és Törökországban kaukasiai bélyeg van nyomva, ha írásban följegyzett okmányok nem értesítenének minket altaji törzseknek Európában való vándorlásaik- és letelepedéseikről. Így p. o. a botanikusnak is, midőn különféle rozs-fajokat hasonlít össze, igen bajos volna azoknak illető sajátosságait megmagyarázni, ha azt nem tudná, hogy ezen növény némely tájakon századok óta cultiváltott, míg másokon, p. o. a Kaukaszban, még vadon nő. A növényeknek, mint az emberfajoknak, hazájok van, és hogy Görögországban ugorkát, Olaszországban narancsot és cseresznyét, Németországban burgonyát, a jó remény fokán szőlőt találni, azt csak a történetbúvár magyarázhatja meg tökéletesen. Ha tehát a nyelv történelme és az ember történelme között szorosabb vonatkozás létezik is, ez még mindég nem elegendő ok a nyelv tudományának a természettudományok köréből való számkivetésére.

De tovább megyünk és azt vitatjuk, hogy a nyelvtudomány — ha csak pontosan meghatározzuk azt — tökéletesen függetlennek nyilatkoztatja magát a történelemtől. Ha *Angolország* nyelvéről akarunk beszélni, bizonyosan tudnunk kell valamit a brit szigetek politikai történetéből, hogy ama nyelv jelen állapotját egészen felfoghassuk. *Angolország* nyelvének történelme a régi britekkel kezdődik, a kik kelt nyelvjáráson beszéltek; tovább megy a szász hódításhoz, a dán beütésekhez, a normán hódításhoz; látjuk, mikép ezen politikai események mindegyike lényeges befolyást gyakorolt a nyelvjellem képzésére. *Angolország* nyelvéről mondhatni, hogy az egymásután kelt, szász, normán és angol volt; de ha az *angol* nyelv történelméről beszélünk, egészen különböző térre lépünk. Az *angol* nyelv sohasem volt kelt, a kelt sohasem lett szász, a szász sohasem normán és a normán nyelv nem változott át angol

nyelvvé. A kelt nyelv történelme foly a mai napig. Nem tesz semmit, akár a brit szigetek valamennyi lakóitól, akár csak Walesi-, Ír- és Skóthoni csekély kisebbségtől beszéltetik. A meddig valamely nyelv valaki által beszéltetik, addig él az és van önálló existenciája. Az utolsó vén asszony, ki corni nyelven beszélt és kinek most emléket emelnek, egymagában repraesentálta Cornwall régi nyelvét. Kelt ember ugyan lehet angol emberre, kelt és angol vér vegyülhet; ki is mondhatná ma pontosan meg azon arányt, melyben kelt és szász vér elgyedett Angolhon népességében? *De nyelvek soha sem vegyülnek.* Egészen egyre is megy, akármelyik névvel jelöltetik a brit szigeten beszélt nyelv, akár angolnak, britnek vagy szásznak neveztetik; a nyelvbuvárnak az angol nyelv teuton nyelv és semmi egyéb, mint teuton. A physiolog hadd állítsa és bizonyítsa, hogy az angol nyelv sok tekintetben kelt typust mutat, úgy szólnán, koponya- és testalkatában; a genealog hadd állítsa és bizonyítsa, hogy sok angol család czimerei normán eredetűek; de a nyelvbuvárnak a maga útján kell mennie. Britanniában kelt népesség ősrégi substrátumát, szász, dán és normán hódító hadjáratokat stb. kimutató történelmi bizonyítékok hasznosak lehetnek a nyelvbuvárra nézve; de ha valamennyi okmányok is megsemmisítettek, a föld korábbi lakóinak valamennyi koponyái is szétporladtak volna, az angol nyelv, mikép azt bármelyik pórfiu beszéli — az öszve hasonlító grammatika szabályai szerint analysálva — mégis maga mondaná el saját történelmét. A történelem segítsége nélkül látnók, hogy az angol nyelv teuton nyelv, hogy az, épen úgy mint a hollandi és a friesz, az alnémet nyelvághoz tartozik; hogy ezen ág, a fölnémet, gót és norsz ágakkal együtt, a germán nyelvcsaládot képezi; hogy ezen germán család — a kelt, szláv, hellén, ital, iran és ind nyelvcsaládokkal együtt — a nagy ariai nyelvfajhoz tartozik. Az angol szókincsből a nyelvbuvár, mint egy chemiai processus által, kelt, normán, görög és latin alkatrészeket választhat el, de idegen vérnek egyetlen egy cseppje se nyomult be az angol nyelv organicus rendszerébe. A grammatika, a nyelv vére és lelke, az angol nyelvben, a mikép az a brit szigetekben beszéltetik, ma még épen olyan tiszta és keveretlen, mint akkor, midőn a nyelv még a germán tenger partjain beszéltetett a szárazföldi angolok-, szászok- és jütektől.

Vizsgáltuk tehát és megczáfoltuk azon ellenvetéseket, melyek a nyelv tudományának a természettudományok körébe való fölvé-

tele ellen emeltettek vagy emeltethetnek, s ezzel általánosan meg-alapítottuk a nyelvtudomány természettudományi jellemét; ezen vizsgálat és czáfolat folyamában a nyelvjárások nyelvtudományi jelentékét is tüntettük fel általánosan. Czélszerű lesz már most — habár csak igen futólagos és töredékes tollrajzban is — elmondani egyet-mást a természettudomány kutatásainak tárgyai és eszkö-zei, útmódja és eredményei felől, s ezzel összefüggőleg a nyelvjárá-sok nyelvtudományi jelentékét is különösebben tüntetni ki.

Valamennyi nemzet özsves grammatikai irodalmában egyetlen egy munkára sem akadunk, melyben a nyelv tisztán empiricus ana-lysisre oly tökéletesen volna keresztül vive, mint Pānini, hindu tudós, és commentátorainak szanszkrit nyelvtanában; de a nyelv lénye-géről, a nyelv valódi életéről és életműködéséről, a nyelv természe-tes növéséről mitsem tud az beszélni.

Mit tudunk tehát a nyelvről általában, ha görög vagy szansz-krit nyelvtant tanultunk vagy a classicus grammatika hálózátát saját anyanyelvünknek terítettük alája?

Ismerjük a nyelv bizonyos formáit, melyek a gondolat bizo-nyos formáinak felelnek meg. Tudjuk, hogy a subjectumnak a no-minativus formáját, az objectumnak az accusativus formáját kell felöltenie; tudjuk, hogy az ige hatáskörébe lépő személynek, a tá-volabbi objectumnak, a dativusba, a praedicatumnak, legáltaláno-sabb jelentésében, mint attributumnak, a genetivusba kell lépnie. Tanuljuk, hogy a genetivus, melyet németben a szótőhöz függesz-tett „es“ vagy „en“ által jelölünk, és melyet a francia és rendesen az angol is praepositio által ír körül, a görögben az „os“ végzet, a latinban az „is“ végzet által képeztetik. De hogy mit képvisel az „os“ és „is“, általában az az angolban és németben is vissza-térő „s“, miért rejlik ezen végzetekben azon erő: nominativust ge-nitivussá, subjectumot attributumná változtatni, ez rejtély marad. Magától értethetik, hogy minden nyelvnek, ha általában nyelv akar lenni, képesnek kell lennie, a subjectumot az objectumtól, a nomi-nativust az accusativustól megkü'önböztetni. De miképen lehet a végzetnek egy csekély megváltoztatása elegendő ily lényeges kü-lönbtség elővarázslására, az majdnem megfoghatatlannak látszhat-nék. Ha egy pillanatig, eltekintve a görögtől és latintól, más nyel-vekre vetjük tekintetünket, csakhamar észreveszszük, hogy tetteleg csak kevés nyelvek léteznek, melyek a gondolatnak ezen két ka-

tegoriája számára külön formákkal bírnak. Még a görögben és latinban is a neutrumok nominativusa és accusativusa külsőleg semmi által sines megkülönböztetve. A sinai nyelvnek, a mint rendesen állítatik, általában nincs grammatikája, azaz, nincs flexiója, se declinációja, se conjugációja, ezen nyelvi tüneteknek nálunk divó felfogása szerint; nem ismer formális különbséget a különböző beszédrészek, *nomen*, *verbum*, *adjectivum*, *adverbium* stb. között. És mégis visszaadható, kifejezhető sinai nyelven minden gondolat, be egészen az ő legfinomabb vonatkozásaig, mert a sinai nyelvnek finomúl kifejlesztett, kiképzett *syntax*'sa van. A sinai embernek nem esik nehezebben különbséget tenni ilyen két mondat között, minő ezen két német mondat „Jakob schlägt Hans“ és „Hans schlägt Jakob“, mint magának a németnek, vagy hasonló esetben a görögnek és rómainak. A sinaiak nem bírnak végzetten az accusativus jelölésére, de tökéletes értelmességet érnek el a subjectumnak következetes előállítása és az objectumnak a *verbum* mögé utalása által, vagy azáltal, hogy a *nomen* előtt vagy után oly szavakat használnak, a melyek világosan jelölik meg, hogy ezen *nomen* az igének objectumául veendő. Az angolban és francziában a nominativus és accusativus megkülönböztető végzetei *phoneticus* romlás folytán lekoptak, és ezen nyelvek kéntelenek, úgy mint a sinai, a subjectumot és az objectumot a szavak elhelyezése, a szórend által tüntetni ki. Ha tehát az iskolában azt tanuljuk, hogy ezen nominativus „rex“ az accusativusban átmegy „regem“-be, ez egyszerűen praktikus szabály. Már most tudjuk ugyan, mikor kell „rex“-et, mikor meg „regem“-et mondanunk; de miért kell a királyt, mint subjectumot, „rex“-nek, mint objectumot, „regem“-nek nevezni, ez még egészen megfejtetlen marad. Ugyanazon a módon azt is tanuljuk, hogy „amo“ vagy „ich liebe“, „I love“ azt jelenti „szeretek“, „amavi“ vagy „ich liebte“, „I loved“ pedig ezt „szerettem“; de miért lehetséges a szeretésnek ezen tragicus változását nem szeretésre latinban az „o“ és „avi“, németben az „e“ és „te“ egyszerű fölcserélése által, angolban egy egyszerű „d“ hozzáragasztása által föltüntetni, ez se nem kérdeztetik, se válasz nem adatik rá.

De már ha létezik a nyelvről való tudomány, úgy épen ezek azon kérdések, a melyekre ügykeznie kell feleletet adni.

Mindenekelőtt czélszerű megállapítani az eszközöket, melyek ilyen kérdések megoldására hasznosak lehetnek. A németen vagy

angolon kezdve, azt kell kérdeznünk, micsoda eszközök állanak rendelkezésünkre annak kimutatására, hogy miért jelöli „ich liebe“, „I love“ a tetteleges szeretést a jelenben, míg „ich liebte“, „I loved“ mindjárt azt fejezi ki, hogy ezen érzés nem létezik többé, hogy elmúlt? Vagy ha más, flexiókban gazdagabb nyelveket nézünk meg, micsoda gondolkodási processzus által deríthetjük fel azon körülményeket, a melyek alatt „amo“ = „szeretek“ egy pusztá „r“ hozzátétele által változtatott által „amor“-ba, a mely egyszerre azt fejezi ki, hogy „szerettetem“?

Ha azt kérdezzük magunktól, miképen volt a németben egy „te“, az angolban egy „d“ hozzátétele képes tüstént kifejezni az átmenetet a szeretet jelenvalóságától annak „volt“-ságához, mindenekelőtt, mielőtt bárminő megfajtást megkísértenénk, meg kell állapítanunk az „ich liebte“ vagy „I loved“ legrégibb és eredeti nyelvi alakját. Tudjuk, minő pusztításokat képes véghez vinni a szó- és flexió-formában a hang corruptió, és egészen haszontalan volna conjecturákba ereszkedni akarni nyelvi formációkat illetőleg, melyek egyszerre megfajthatók, ha csak a nyelv története vétetik élesen szemügyre. Ha tehát a „liebte“-ben feltűnő „te,“ vagy a „loved“-ban feltűnő „d“ alapjelentése iránt akarunk tisztába jönni, mindenekelőtt ezen végzetek eredeti formáját kell kinyomoznunk.

De rendesen korántsem elég p. o. egy angol szó nyomát egészen az ó-franciáig vagy angolszászig visszakísérni és azon formáját fölmutatni, melyben az vagy 1200 évvel ezelőtt lépett fel. Még ez sem az eredeti forma, legtöbb esetben még ez sem kényszeríthető teljes sikerrel a sajátképi alapjelentés leleplezésére. Az angolszász nem eredeti nyelv, nem ősnép nyelve. Már nevével is a szárazföld angolaira és szászaira utal. Angol szavunkat tehát, az angolszászból kiindulva, a különböző szász és alnémet nyelvjárásokon keresztül kell kísérnünk addig, míg végre a németnek általunk elérhető legkorábbi fejlődési korszakánál, a gótnál, a IV-ik században érkezünk meg. De sok esetben még itt sem szabad megpihenünk; mert ámbár a góttól semmi korábbi germán nyelvvidomhoz nem mehetünk vissza, mégis mindjárt meg kell engednünk, hogy a gót is újkori nyelv, és hogy a növésnek sok phásisain kellett már keresztülmennie, mielőtt az Ulfilas püspök ajkán élt gót nyelvvé lett.

De mitévők legyünk ekkor? Épen úgy kell eljárunk, mint-

ha a modern román nyelvek körül akarnánk vizsgálni! Ha p. o. egy francia szót netalán nem volnánk képesek visszakísérni a latinig, akkor meg kellene néznünk, micsoda szóalak felel meg neki az olasz nyelvben, és ebből kiindulva megkísértenünk kinyomozni a latin ősforrást. Ha p. o. ezen francia szó „feu“ (tűz) eredete iránt nem vagyunk tisztában, csak az olasz „fuoco“ szót kell megnéznünk és azonnal észreveszszük, hogy mindakettő, „fuoco“ és „feu“, a latin „focus“-tól származtatandó. Ezt tehetjük, mert tudjuk, hogy a francia és az olasz rokon nyelvjárások, és mert már előre állapítottuk meg pontosan a kettő közti rokonságnak fokát. Ha, a helyett hogy az olaszba pillantottunk által, a németben kerestük volna a francia „feu“ megfejtését, minden bizonynyal tévútra vetemedtünk volna; mert a német „feuer“ a francia „feu“-höz sokkal jobban látszhatik ugyan hasonlítani, mint az olasz „fuoco“, de azért mégis sohasem mehetett volna által a francia „feu“-alakba. A francia „payer“ (fizetni) etymológiáját, azaz, eredetét soha sem lehetett volna megtalálni, ha nem lehetne kérdezősködni a rokon nyelvek, azaz, az olasz és spanyol nyelv, szótárainál. Itt azt találjuk, hogy „payer“-nek olaszban „pagare“, spanyolban „pagar“ felel meg, míg provençalban tetteleg „pagar“ és „payar“ alakot egymásmellett találunk. „Pagar“ pedig világosan a latin „pacare“ (kielégíteni) szóra utal. Hitelezőt kielégíteni annyit jelentett, mint fizetni neki; hasonló módon „une quittance“ (nyugtatóvány) eredetileg „quietantia“ (megnyugtató) volt, ettől „quietus“ (nyugott).

Ha tehát kutatásainkat tovább akarjuk üzni, ha nem nyugszunk meg abban, hogy egy német vagy angol szót egészen egy gót gyökig nyomoztunk, és ha alakját növésének valamely még korábbi korszakában szeretnők megismerni, akkor azt kell megállapítanunk, vajjon vannak-e oly nyelvek, melyek a góthoz ugyanazon viszonyban állanak, mint az olasz és spanyol a francziához. Azon oldalpillantás, melyet a román nyelvjárásokra vetettünk, azt mutatta nekünk, hogy az egyik rokon nyelvben található szavak sokszor egy másikban eredetibb alakot tartottak meg, és hogy tehát igen fontos dolog, régi nyelveket ugyanazon genealogicus összefüggésben találni, mely által a francia, olasz, spanyol, provençal stb. egy család tagjai gyanánt foglaltatnak együvé.

Es az összevasonlító nyelvtudomány megtalálta ezen genea-

logicus összefüggést. A mily biztosan mutatnak a hat román nyelv-járások egy ital pásztortörzsnek eredeti hazájára Róma hét halmán, ép oly biztosan utalnak az ariai nyelvek is egy korábbi nyelvkorszakra, melyben az indusok, perzsák, hellének, rómaiak, szlávok, keltek és germánok őselei ugyanazon a kerületen belül, sőt ugyanazon földel alatt, együtt éltek, — utalnak egy kiesin, valószínűleg Ázsia főlíkján székelő ariai törzsre, mely oly nyelven beszélt, a mely még nem volt szanszkrit vagy görög vagy germán, de a mely mind ezen nyelveknek nyelvjárási csiráit rejtette ölében.

Oly művek, milyen Bopp összehasonlító nyelvtana, azt mutatják ki, hogy a szanszkrit, zend, görög, latin, kelt, germán és szláv nyelv grammatikai tagozata egyszerre és mind ezen nyelvek számára közösen létesült, és hogy a szanszkrit, görög és latin nyelvek végzeteiben föltünő látszólagos különbözések ezen nyelvjárá-sok mindegyikénél sajátságos formában feltünő hangiromlás törvényei által magyarázandók meg, a mely — különvált néptörzseknél, különböző természeti és történeti viszonyok behatása alatt, különböző jellemet öltő — hangiromlás a közös ariai őstypust módosította és megannyi nemzeti nyelvvé átídomította.

De az összehasonlító grammatikának az egyszerű összehasonlításnál több teendője is van. Meglehetősen könnyű volna a declináció és conjugáció paradigmáit a szanszkritban, görögben, latinban és a többi ariai nyelvjárásokban egymás mellé állítani és mindazon pontokat kiemelni, a melyekben öszvetalálkoznak egymással vagy eltérnek egymástól. De miután ezt megtettük, és megfejtettük ama hangtörvényeket, melyek az ariai őstypussal fölvéttetik azon, az egyes nemzeteknek sajátságos különbözéseket, melyet a szanszkritban, görögben és latinban csudálunk, ismét új, még magasabb érdekű problémák lépnek elénkbe.

Tudjuk, hogy a most úgynevezett grammatikai végzetek eredetileg önálló, saját jelentéssel bíró szavak voltak. Miután az összehasonlító grammatika visszaállította az ariai végzetek eredeti alakját, lehetséges az azokban rejlő független szavakat fölnyomozni és ezeknek eredeti czélját és jelentését fölfedezni. Ez pedig éppen az a pont, a melytől kiindultunk. Azt akartuk t. i. tudni, hogy miért képes a „*liebte*“ vagy „*loved*“ szónak „*te*“ vagy „*d*“ végzete egy jelenidőbeli cselekvést múltidőbelivé változtatni? Láttuk, hogy mindenekelőtt azon végzet eredetibb alakját kell felkutatnunk, hogy

azt a legősbibb germán nyelvjárásban, a gótban, sőt, ha még ez sem volna elegendő, a legeredetibb ariai dialectusban, a szanszkritban, kell fölkeresnünk. Már most visszatérünk első kérdésünkhöz, t. i. ezen kérdéshez: micsoda tehát tulajdonképen az a nyelv, hogy egy pusztá csekély alakváltoztatás, minő a „*liebe*“ és „*liebt*“, a „*love*“ és „*loved*“ között feltűnő, a jelentésnek oly lényeges különbözését képes létrehozni?

Jöjjünk legelőször aziránt tökéletesen tisztába, hogy a nyelv radicales és formális elemei között való megkülönböztetésnek mi legyen az értelme — a formális elemek alatt nem egyedül a declináció- és conjugációbeli végzeteket értve, hanem valamennyi származéki elemet, általában mindent, a mi nem radicales.

A nyelvtudomány, mely, nem gondolva pusztá theoriákkal, tényeket gyűjt, s egyedüli céljának tekinti, ezen tényeket, a menyire lehet, megmagyarázni, — a nyelvtudomány a végzetek mindegyikét magában és magáért vizsgálja, összehasonlítások segítségével megállapítja eredeti vagy legalább legrégibb alakját, és azután ezen primitív szótagot úgy tárgyalja, a mint tárgyalná a nyelvnek bármely más részét, t. i. mint olyasmit, a minek eredetileg határozott jelentéssel kellett bírnia. Vajjon valamennyi nyelvrész eredeti célját és ősjelentését leszünk-e képesek fölfedezni, az egészen más kérdés. Meg kell engedni, hogy sok grammatikai forma, miután őstypusa föl is van fedezve, még megfejtetlenül áll előttünk. De minden évben tétetnek új meg új fölfedezések, nagy gonddal és éles elmével egymáshoz fűzött következtetések útján. Napról napra jobban ismerkedünk meg a nyelv titkos útjaival s nincs okunk kételkedni, hogy a nyelvtani analysis végtére ép oly sikerdús lesz, mint a vegytani. Ha a grammatika minket fejlődése későbbi lépésőin néha meg is zavar, a grammatikai buvázkodás mégis eredetileg sokkal kevésbé nehéz, mint közönségesen véljük. Mi a grammatika legelől egyéb, mint declináció és conjugáció? A declináció pedig eredetileg ismét nem lehetett egyéb, mint egy nomennek összetétele valamely más, számot és esetet kifejező szóval.

Mi módon képeztetett eredetileg a többszám? Mindenekelőtt oly nyelvet kell megtekintenünk, mely eleitől fogva gondosan megóvta magát a hangi pusztulástól. Ilyen a sinai. Itt igen egyszerű és szembeszökő módon képeztetik a többes szám. Itt p. o. „*šin*“ annyi mint „az ember“, — „*kiai*“ annyi mint „az egész, az összes-



ség"; a kettő egymáshoz csatoltatik és megvan a pluralis; „*šin-kiai*" annyi mint „az emberek", szószerint „az ember-egész, az ember-összesség." De sinaiban ugyancsak a többes képezésére más szavak is használatnak. Így p. o. „*péi*" annyi mint „az osztály, a rend." Ez hozzátétezik p. o. „*i*"-hez, mely annyi mint „idegen", és kész a többes; „*i-péi*" annyi mint „az idegenek", szó szerint „az idegen-osztály, az idegen-rend." Az európai nyelvekben hasonló többeseket találunk, melyek azonban nem számítatnak a grammatikai formákhoz. A német „*Menschen-Geschlecht*", az angol „*man-kind*" (ember-nem) épen úgy van képezve, mint a sinai „*i-péi*" (idegen-nem); a német „*Christen-heit*", az angol „*christendom*" (keresztyén-összesség) épen úgy van képezve mint a sinai „*šin-kiai*" (emberösszesség); a német „*klerisei*", az angol „*clergy*" pedig a latin „*clerici*" többesnek synonymuma. Tibet nyelvében a többes „*kun*" = „mind" és „*t'sogs*" = „sokaság" szavak hozzáillesztése által képeztetik. Ilyen szók hozzátétele által képeztetett a nomenek többese eredetileg más nyelvekben is. Ilyen hozzátett szavak mindaddig, míg tökéletesen megértetnek és elevenen tartanak, ellent is állanak a hangi pusztulásnak; de mihelyt elvesztik, hogy úgy mondjam, lélekjelenlétüket, lélekébrenségüket, azonnal beáll a phoneticus enyészet, és mihelyt egyszer ez kezdte meg munkásságát, az általa megtámadott szórészek még csak közmegegyezésileg ráhagyott, mesterséges lételt tartanak meg és grammatikai végzetekké asznak össze.

Íme láttuk, miképen fejeztetett ki a szám; de ugyanaz a processus vezetett a casusképzéshez is. Így p. o. a locativus a sinai nyelvben különféle módon képeztetik. Az egyik mód abban áll, hogy az illető szóhoz oly szavak ragasztatnak, mint „*éung*" (közép) vagy „*néi*" (benső); így p. o. „*kûo-éung*" annyi mint „az ország-ban." Az instrumentalis az „*ŷ*" előragasztása által képeztetik; az „*ŷ*" pedig régi gyök, melynek jelentése „használni valamit, élni valamivel." Így p. o. „*ŷ ting*" annyi mint „bot-tal" (szószerint „használni bot"), a mi helyett latinban az ablativus, görögben a dativus állana. Bármennyire bonyolodottaknak is tessenek már most a görög és latin nyelv rendes és rendhagyó declinációi, mégis bizton feltehetjük, hogy azok eredetileg az öszvetételnek ezen egyszerű methodikája által képeztettek.

Eredetileg valamennyi ariai nyelvben megvolt egy casus

mely „valamely helyen való létezést“ jelölt és melyet a grammaticusok locativusnak neveztek. Szanszkritban minden főnévnek ép úgy van locativusa, mint genitivusa, dativusa és accusativusa. Szanszkritban p. o. „hrid“ annyi mint „a szív“, — „hridi“ pedig „a szívben.“ Itt tehát a locativus végzete egyszerűen egy rövid „i.“ Ezen „i“ demonstratív gyök, és igen valószínűleg ugyanaz, a mely latinban az „in“ praepositionának adott lételt. Ezen szanszkrit alak „hridi“ tehát eredeti szó-összetételt tüntet fel, úgyszólván ezen összetételt: „szív-belül“, a mely lassanként a mássalhangzókra végződő főnevek egyik elismert casusaképen állapult meg. Ha a sinai nyelvet tekintjük, azt találjuk, hogy a locativus ott ugyanazon a módon jelöltetik, de a helyiséget kifejező szavak megválasztásában engedett nagyobb szabadsággal. „Az országban“ ezzel fejeztetik ki „kû-éung“ (ország-közepett); „éung“ (közép) helyett más szóval is leheté élni, p. o. ezzel „néi“ (benn). Azt lehetne mondani, hogy olyan eredeti casusnak — minő a locativus — képzése kevés nehézséget okoz, hogy azonban ezen összetételi eljárás még nem magyarázza meg az elvontabb casusokat, tehát az accusativust, dativust, genitivust. Ha casus-fogalmainkat a philosophiai grammatikából merítjük, bizonyosan bajos lesz, egyszerű öszvetétel által kifejezni ama abstract relációkat, melyek állítólag a genitivus, dativus és accusativus végzetei által kifejeztetnek. De meg kell fontolni, hogy ezek csak általános kategoriák, melyek alá a philosophusok és a grammatikusok a tetteges nyelv alakokat együvé állítani és berendezni igyekeztek. A nép, melylyel a nyelv felnőtt, mitsem tudott dativusokról és accusativusokról. Minden, a mi a nyelvben abstract, eredetileg concret volt. Ha a nép azt akarta mondani: „Róma királya“, valósággal ezt értette: „a király Rómában“ és rögtön azon alakot használta, melyet épen locativusképen jellemeztünk; a genitivus abstractabb ideája nem nyert utat a nemzet gondolkodási rendszerébe; de azonfelül még be is lehet bizonyítani, hogy a locativus némely esetekben ténylegesen elfoglalta a genitivus helyét. Latinban p. o. az I. declinatióbeli „a“-ra végződő nőnemű nomenek genitivusa „as“ volt. Fenn van ezen „as“ végzet még „pater familias“-ban e helyett „pater familiae“; az umber és oszk nyelvjárások pedig az említett „a“-végű nomenek számára csakis ezen „s“ végzetet tartották meg genitivus-jelölőül. Az „a“-végű nomenek másik genitivus-végzete „ae“ eredetileg így hang-

zott „ai“; e genitivus tehát nem volt egyéb, mint az „i“-végű régi locativus. Ha „Róma királya“ ezáltal tétetett ki: „Rex Romae“ vagy régebben ezáltal „rex Romai“, ez tette ezt jelentette „a király Rómában.“ Az első latin declinációban a locativus kiszorította a genitívust; a specialisabb casus, a locativus, a generálisabb genitívussá lőn itten általánosítva.

Ezen egy példán is látjuk tehát, hogy az, a mit a grammaticusok genitivusnak neveznek, ugyanazon öszvetéleti processus által képeztetett, melyet a sinai nyelvben szemlélhetünk és mely bizonyíthatóképen használatban volt az ariusok eredeti nyelvében. Ugyanez alkalmazható a dativusra is. Ha a gyerek az iskolában azt hallja, hogy a dativus két objectumnak egymásra való vonatkozását fejezi ki, hogy az a távolabbi objectum casusa, az érdekviszony casusa, méltán bámúlhat, mikép épülhetett oly szélesen és merészen ívelt bolthajtás a nyelv rendelkezésére álló szegényes anyagokból; de még jobban fog bámúlni, ha neki, miután ezen grammatikai abstraction szerencsésen túl van, továbbá azt mondják, hogy görögben bizonyos nomeneknél a dativus-végzettel kell élnie, midőn a „bizonyos helyen való veszteglésnek“ egészen határozott gondolatját akarja kifejezni. „Szalamison tartózkodom“, tehát „Salamini“ dativussal kiteendő. Ha azt kérdezzük: miért? — ismét csak az öszve hasonlító nyelvtan adhat feleletet. Ezen görög dativus „i“-végzete eredetileg a locativus végzete volt. A locativusban igenis foglaltathatik a dativus jelentése is, de a dativus elmosott körvonalai sohasem fejezhetik ki a locativus éles és világos határozottságát. Ezen dativus „Salamini“ legelőször locativus volt. „Salamison élek“ soha sem viselt magában dativusi jelentést, hanem ellenkezőleg ily mondatokban „odaadom az apának“ a dativus eredetileg locativus volt; miután ezen „az apának“ először a helyiség kézzelfogható vonatkozását fejezte ki („az apához“), lassanként azon általánosabb, kevésbé locális és színtelenebb jellemet váltotta, melyet a logicusok és grammaticusok a dativusaiknak tulajdonítanak.

Ha ezen néhány görög és latin casusról épen előadott magyarázó megjegyzések netalán igen keresetteknek és mesterkéltnek látszanának, csak a francziára kell gondolnunk, és tökéletesen ugyanazon processust látjuk szemeink előtt ismétlődni. A genitivusnak vagy a dativusnak egészen abstract vonatkozásai, mint p. o. „l'immortalité de l'âme“ (a lélek halhatatlansága), — „je me fie à

mon Dieu“ (bízom istenemben), a „de“ és „ad“ praepositiók által tétetnek ki, melyek latinban a valami pont *felől* és a valami pont *felé* mozgásnak határozott locális jelentéseivel bírtak. Az angol „of“ és „to“ praepositiók is, melyek angolban a germán genitivus- és dativus-végzetek helyébe léptek, eredetileg locális jellemet mutatnak. Az ilyen franczia, angol casusok közt és a régi nyelvek casusai közt való egyetlen egy különbség abban áll, hogy a casust határozó elem most francziában és angolban a szó eleibe tétetik, míg az ariusok eredeti nyelvében a szó végéhez függesztetett.

A mi a nómenek cásusairól áll, az épen oly helyesen az ige-végzetekre is alkalmazható. Nehéznek látszhatik, a görög és latin ige személyvégzeteiben pontosan ráismerni a személyes névmásokra, melyek egy igebásishoz hozzáragasztattak, p. o. az „én szeretek, te szeretsz, ő szeret“ kifejezése végett; de egészen észszerűnek látszik föltenni, hogy ezen végzetek valamennyi nyelvben, az eszmét illetőleg, ugyanazok — t. i. személyes névmások — voltak. Csudálkozhatunk a német „du liebest, er liebet“ alakok végzetein, a mennyiben az „est“ és „et“ a mai német személyes névmás „du“ és „er“ formáival alig identificálhatók; de csak együvé kell állítani az öszves ariai nyelvjárásokat és azonnal észre fogjuk venni, hogy azok eredeti végzeteknek egy sorára utalnak vissza, melyek aztán csakhamar el is kezdik mondani saját történeteiket.

Az öszve hasonlító grammatikában okvetlenül ezt kell fölállítani egyik alapelvül, hogy a nyelvben teljességgel semmit sem szabad pusztán formálisnak tekinteni, mielőtt minden csak lehetséges kísérletek meg nem tétettek, a nyelv formális elemeit visszavezetni az ő eredeti és lényeges typusaikig. Hozzá vagyunk szokva azon gondolathoz, hogy a grammatikai végzetek módosítják a szavak jelentését; ámde szavak legelőször csak szavak által módosíthatók, és ámbár a tudomány jelen állása mellett még nem lehet állítani, hogy minden grammatikai végzetek vezettettek vissza önálló öszszavakra, de mégis oly sok grammatikai végzettel történt az — még oly esetekben is, hol csak egyetlen egy betű maradt volt fenn —, hogy csakugyan van jogunk fölállítani ezen szabályt, hogy a nyelvnek valamennyi formális elemei eredeti reális jelentéseikkel bírtak.

Tekintsünk már most újabb irodalmi nyelveket is, minő a franczia és az olasz. A legtöbb grammatikai végzetek itt még a

latinokkal egyazonosak, ámbár hangi corruptió által megváltoztatva. Így p. o. „j'aime, tu aimes, il aime“ a latin „ego amo, tu amas, ille amat“ helyébe lépett. A harmadik személy francziában eredetileg még finális „t“-vel is bírt, mely a kérdő formában „aimet-il“ (mi helyett „aime-t-il“ iratik) ismét napfényre jön. Épen így megfelel a francia imperfectum is a latin imperfectumnak és a parfait défini a latin perfectumnak. De hogyan áll a dolog a francia futurumnál? Az „amabo“ és a „j'aimerai“ között semmi hasonlatosságnak helye nincs. Itt tehát új grammatikai formával találkozunk, a melynek keletkezésére, úgyszólván, még visszaemlékezhethünk, vagy a mely legalább a történelem világos napfényében fekszik előttünk. Vajjon tavaszi bimbóképen sarjadott-e ki ezen „rai“ végzet a töből? vagy conferentiát tartott-e néhány okos ember a végett, hogy föltalálja ezen új végzetet és kölcsönösen kötelezze magát arra, hogy ezentúl ezt fogja használni a leléptetett „bo“ helyett? Bizonyosan nem. Legelőször is azt látjuk, hogy valamennyi román nyelvben a futurum végzetei azonosak az „avoir“ (habere) segédige végzeteivel. Francziában találjuk:

„j'ai“ és „je chanter-ai“, „nous avons“ és „nous chanter-ons“  
 „tu as“ és „tu chanter-as“, „vous avez“ és „vous chanter-ez“  
 „il a“ és „il chanter-a“, „ils ont“ és „ils chanter-ont.“

De azonkívül spanyol- és provençálban a futurum látszólagos végzetét független és az infinitivushoz még hozzá nem ragasztott szóképen is találjuk használva. Spanyolban e helyett „lo hare“ (tenni fogom) ezen eredetibb alakot találjuk „hacer lo he“, az az, „facere illud habeo.“ Provençálban ezt találjuk: „dir vos ai“ (dicere vobis habeo) e helyett: „je vous dirai“, s ezt: „dir vos em“ (dicere vobis habemus) e helyett: „nous vous dirons.“ Nem szenvedhet tehát kétséget, hogy a román futurum eredetileg az „avoir“ segédigéből és az infinitivusból volt öszvetéve; „van nekem mondani“ könnyen fölvette ezen jelentést „fogok mondani.“

Itt tehát grammatikai formák keletkezését világosan megfigyelhetjük, megleshetjük. A francia ember az ő futurumait tisztán grammatikai formáknak tekinti. Néki, hacsak nem nyelvtudós, sejtelve sincs arról, hogy az ő futurumainak végzetei azonosak az „avoir“ igével. Ép oly kevéssé volt a római embernek sejtelve arról, hogy az ő „amabo“-ja compositum; pedig be lehet bizonyítani,

hogy ezen „amabo“ ép oly bizonyosan tartalmaz segédigét, mint a francia futurum. A latin futurum idővel hangpusztulás által elenyészett. Midőn a végbetűk világos kiejtésüket elvesztették, lehetlenné lett az „amabam“ imperfectumot az „amabo“ futurumtól megkülönböztetni. A futurum azután nyelvjárásbeli újszülés által pótoltatott, mert a „habeo“ öszveköttetését az infinitívussal már a latinban is találjuk használva ily kifejezésekben mint „habeo dicere“ (van mondanom) és ily kifejezések lassanként a „fogok mondani“ jelentést vették föl. Valamerre csak pillantunk, valóban azt vesszszük észre, hogy a futurum mindenütt öszvetétel által fejeztetik ki. A németben a „werden“ használtatik, a gót „vairthan“, a mely eredetileg azt jelenti „valahová fordúlni, indúlni, menni.“ Angolban „I shall, thou wilt, he will“ használtatik, szószerint „én tartozom, te akarsz, ő akar“; rumonban a „vegnir“ = „jönni“ formával találkozunk, a melylyel a futurum „veng a vegnir“ = „fogok jönni“ szószerint „jövök jönni“ képeztetik, míg a francia „je viens de dire“, szószerint = „jövök a mondásról“, azt jelenti, hogy „épen mondtam.“ A francia „je vais dire“ ellenben majdnem futurum, ámbár eredetileg egyenlő ezzel „vado dicere“, szószerint „megyek mondani.“ Az sem szenved kétséget, hogy a latin „bo“-ban (ebben „ama-bo“) ezen régi segédige „bhú“ (lesz) és a görög „σω“ futurum-végzetben ezen régi segédige „as“ (van) rejtezik.

Már most még egy lépéssel megyünk hátrább és, a mint feljebb már többször tettük, megint kérdezzük: Mikép hozhat egy pusztá „te“ vagy „d“ tüstént oly változást létre, hogy jelenvaló („ich liebe, I love“)-ból elmúlt („ich liebte, I loved“) lesz? Miután alkalmilag már megemlítettük, hogy az angol az angolszászra utal vissza és — mint maga a mai német is — szorosan rokon az ószász-szal és góttal, tehát nézzük meg mindjárt a gót imperfectumot, hadd tudjuk meg, vajjon megóvta-e még valami nyomát az eredeti öszvetételnek; mert a különbféle praecedens eseteken tett tapasztalatok után kétségkívül itt is el vagyunk készülve arra, hogy a grammatikai végzetekben nem találunk fel egyebet, mint független szavaknak maradványait.

Gótban van egy ige „nasjan“ = „táplálni.“ Praeterituma így hangzik:

\*) Lásd Nyelvtud. Közlem. II. 80. k. lap.

Indicativusban :	Conjunctivusban :
Sing. nas-i-da, nas-i-dês, nas-i-da,	nas-i-dêdjau, nas-i-dêdeis, nas-i-dêdi,
Dual. nas-i-dêdu, nas-i-dêduts,	nas-i-dêdoiva, nas-i-dêdeits,
Plur. nas-i-dêdum, nas-i-dêduth, nas-i-dêdun.	nas-i-dêdeima nas-i-dêdeith, nas-i-dêdeina.

Ez angolszászban következő formákká alakúl által :

Indicat. :	Conjunct. :
Sing. ner-ë-de, ner-ë-dest, ner-ë-de,	ner-ë-de, ner-ë-de, ner-ë-de,
Plur. ner-ë-don ner-ë-don, ner-ë-don.	ner-ë-don, ner-ë-don, ner-ë-don.

a melyeknek újfölnémetben megfelel „nähr-te“ stb. és a conjunctivusban „nähr-e-te“ stb. — Ha már most angolszászban az angol „do“ (német „thun“ = tenni) segédigét keressük föl, ezen praeteritumát találjuk :

Sing. dide, didest, dide.
Plur. didon, didon, didon.

Ha már most csupán csak az angolszász praeteritum „ner-ë-de“ és az angolszász praeteritum „dide“ maradt volna fenn, akkor a „ner-ë-de“ végzetét képező „de“-nek identitása ama „dide“-vel nem volna különösen szembetűnő. De itt csakugyan világosan fogjuk felismerni azon előrangot, melylyel minden egyéb teuton nyelvjárások közt a gót bír a grammatikai összevetés és analysis céljaira nézve. A gótban és pedig csak a gót plurálisban tökéletesen

fentartotta magát a segédige : „dêdum, dêduth, dêdun.“ A gót singulárisban a „nas-i-da, nas-i-dês, nas-i-da“ e helyett áll : „nas-i-deda, nas-i-dedês, nas-i-deda.“ Ugyanezen öszvehúzás, mely itt csak a singulárisban tűnik fel, angolszászban nem csak a singulárisban, hanem a plurálisban is állott már be. Mégis oly nagy hasonlatosság áll fenn a gót és angolszász közt, hogy lehetetlen kétkednünk abban, hogy praeteritumaik ugyanazon analogia szerint vannak képezve. Ha ugyan támaszkodhatni inductiv következtetésekre, az eredeti angolszász praeteritumnak ekkép kellett hangoznia :

Sing. ner-ë-dide,  
ner-ë-didest,  
ner-ë-dide.

Plur. ner-ë-didon,  
ner-ë-didon,  
ner-ë-didon.

A mikép már eme „ner-ë-dide“-t angolszászban ama „ner-ë-de“-vé találjuk öszvezsugorodva, úgy ezen „ner-ë-de“ a modern angolban már csak „ner-e-d“ volna, míg a német „nährete“-ben még majdnem ugyanazon formával találkozunk. A „te“ a német, a „d“ az angol praeteritumban tehát eredetileg a „thun, do“ segédige praeterituma, és „ich lieb-te, I loved“ egyenlő azzal „ich that lieben, I did love.“

Már most azon kérdést lehetne fölvetni, hogy ez a „that“, angolul „did“, ófölnémetül „teta“, angolszászul „dide“ miképen képeződött maga és miképen vette fel maga a praeteritum jelentését. Erre ez a felelet. „Dide“-ben a végszótag „de“ nem a pusztá végzet, hanem a gyök, és az első szótag „di“ a gyöknek reduplicációja. Ez t. i. tény, hogy a régi vagy úgynevezett erős igéknek valamennyi praeterituma görögben és szanszkritban reduplicáció által képeztetett, miután a reduplicáció főeszköz volt, a mely által a gyököknek múltbeli jellem adatott. A „do“ gyök angolszászban ugyanaz ezen görög gyökkel „the“ ebben „tithēmi“ és ezen szanszkritgyökkel „dhâ“ ebben „dadhâmi.“ Az angolszász „dide“ tehát ezen szanszkrit formának „dadhau“ (tevék, állíték) felelne meg.

Ilyetén módon már az ariai nyelvek egész vagy majdnem egész grammatikai vázlata független eredeti összavakra lőn vissza-



vive és még a legparányibb változások is, melyek első pillantásra oly rejtélyeseknek tűnnek föl, p. o. „Fuss“ és „Füsse“, „finde“ és „fand“, tökéletesen meg lőnek magyarázva. És éppen ezen eljárásnak a neve: öszvehasonlító grammatika vagyis a nyelv valamennyi formális elemeinek tudományos analysise, alapítva mindazon különbözőségeknek öszvehasonlítására, melyeket ugyanazonegy forma öltött az ariai család számos nyelvjárásaiban. Az ezen célra legfontosabb nyelvjárások a szanszkrit, görög, latin és gót; de sok esetekben a zend, vagy kelt és szláv dialectusok is járúlnak hozzá s vetnek váratlan fényt olyan formákra, melyek a négy földialectusok egyikében sem lesznek érthetők. Oly remekműnek — minő az ariai nyelvek öszvehasonlító grammatikája Bopptól — eredményét kevés szókbá lehet öszvefoglalni. A grammatikának egész épülete — a származtatás, declináció és conjugáció elemei — már az ariai nyelvcsalád széthimlése előtt mintegy nyersen fel volt építve. Ennélfogva a grammatika körvonalai szanszkritban, görögben, latinban és gótban legalább nagyban ugyanazok és a látszólagos különbségek megmagyarázhatók hangí corruptió által, mely ismét minden egyes nemzet hangí sajátosságai által határozottatik meg. Egészben az öszves ariai nyelvek története semmi egyéb, mint lassanként lefolyó megfogyatkozás. Ha mind ezen nyelveknek grammatikai végzetei eredeti alakjukra vitetnek vissza, sok esetekben lehetségessé lesz, azoknak alapjelentésöket meghatározni. Ez azonban csak következtetés-sorok által elérhető, és azon korszak, melyben, úgymint a provençal „dir vos ai“-ban, a régi áriai grammatika öszvetételi elemei az ariusok nyelvében és gondolatában külön magokért léteztek, már lejárt vala, mielőtt a szanszkrit szanszkrittá és a görög göröggé lőn. De ilyen korszaknak létezésében éppen oly kevéssé lehet kételkednünk, mint páfrán-erdőknek, közséntelegeink képződését megelőző, valóságos létezésökben.

Azon analysis, melyet egynéhány ariai nyelvcsaládbeli név- és ige-alakokon végbevittünk, azt bizonyította nekünk, hogy ezen grammatikai formák első tekintetre ugyan igen rejtélyeseknek és bonyolúltaknak tetszhetnek, de mégis tényleg igen egyszerű processus által jöttek létre. Eleinte egészen hiábavaló fáradságnak látszik, olyféle kérdésekkel bibelődni, hogy miért helyezi angolban a „d“ vagy németben a „te“ végzet a jelen időbeli „love“-t vagy „liebe“-t a múltidőbe, vagy francziában az „ai“ végzet az jelen

„aimer“-t a jövőbe; de ha ezen grammatikai formákat egyszer az öszve hasonlító grammatika göröcsöve alá tesszük, akkor ők és a többi valamennyi egészen más és sokkal érthetőbb szint nyerne. Már mindenben, a mit ma végzetnek nevezünk, az eredeti független önálló szóra ismertünk rá. Miután ezen szóragasztékok vagy ragasztékszók a fogalomszóval, melynek jelentését módosítani volt hivatásuk, öszvenőttek vala, lassan-lassan leköszörülöttek, lefenődtek pusztá szótagokká és betűkké, melyek, magokban mitsem jelentve, mégis hajdani hatalmukról és önállóságukról azon modificáció által tesznek tanuságot, melyet folyvást képesek létrehozni, előidézni azok szavaknak jelentésében, melyekhez hozzáfűggesztetnek.

Midőn látjuk, hogy a grammatikai végzetek mindig önálló szavakra vihetők vissza, egyszersmind azt is tanuljuk, hogy a nyelv lényeges alkatrészei, melyek tökéletes grammatikai analysis végén olvasztó-tégelyünkben hátramaradnak, kétfélék, t. i. *praedicativ* és *demonstrativ* gyökök.

Gyöknek vagy radicálénak mindazt nevezzük, a mi valamely nyelvcsalád szavaiban egyszerűbb vagy eredetibb alakra nem vihető vissza. Czélszerű lesz, ezt példán mutatni meg; de a helyett, hogy egy rakás szanszkrit, görög és latin szót vennénk elő s vezetnénk visszafelé egészen a közös középpontig, tanulságosabb lesz, egy már fölfedezett gyökkel kezdeni s ezt kísérni nyelvről nyelvre való vándorlásaiban. Vegyük p. o. az AR gyököt \*) s nézzük ennek elágazásait.

Ezen gyök AR azt jelenti: „szántani.“ Tőle származik a latin „ar-are“, a görög „ar-ûn“, az ír „ar“, a litván „ar-ti“, az orosz „orati“, a gót „ar-jan“, az angolszász „er-jan“, az újangol „to ear“ (szántani); az angol „ear-sh“ (szántóföld); a német „ar-t“ (szántás), „artner“ (szántó), „art-acker, art-land, art-feld“ (szántóföld), „art-lon“ (napibér mezei munkásoknál), „art-bar, art-haft“ (szántható, szántott, mívelt); a szepesi „êrtach“ (hold = föld, a mennyit egy pár ökor egy nap szánthat. Ballagi.)

Ezen gyöktől származik továbbá a szántó-eszköz, az eke, neve: lat. „ara-trum“, gör. „aro-tron“, cseh „oradlo“, litv. „arklas“, corni „aradar“, walesi „arad“, ó-szkand. „ardhr.“

---

\*) AR ugyan eredetibb „ir“ vagy „ri“ (mennit) szanszkrit gyökalakra vihető vissza; de az itt fenforgó czélra elegendő az AR gyök. Ama eredetibb „ri“ vagy „ir“-től származtatandó szanszkr. „ira“, gót „airtha.“

Az „ar“ gyök még eredetibb formációjának látszik a görög „era“ (föld), szanszkr. „irâ“, ófn. „ero“, gál „ire, irionn.“ Eredetileg „szántóföldet“ jelentettek ezek, azután „földet“ általában. A német „erde“, angol „earth“, gót „airtha“, angolsz. „eorth“ is eredetileg „szántóföld“ értelmű. A latin „ar-mentum“ — egészen „jumentum“ hasonlatosságára képezett szó — minden a szántásnál, földmívelésnél alkalmazható állatra vonatkozik.

Miután a földmívelés a társadalom ama őskori állapotában, melyben a legtöbb ariai szó képeztetett s határozott jelentését nyerte, a legfontosabb „mívelés“ vagy „munka“ volt, igen könnyen megmagyarázható az, hogy oly szó, mely eredetileg a munka ezen különös nemét jelentette, későbbben a munkáról általában használható. Ily általános jelentéssel bír a német „arbeit“ szó, mely azonban a földmívelők nyelvjárásában máig is használatos a „feldarbeit“ (mezei munka, földmívelés) különös jelentésében, miután a földműves a földmívelést tekinti par excellence „mívelés“-nek, „mű“-nek, „munká“-nak. Így ó-szkan. „erfidhi“ szintén kiválólág = „szántás“ és aztán = „munka“ általában, és ugyanaz a szó angolszászban „earfod, earfedhe“ = „munka.“ Az egyszerű „ar“ is ószkandinávban = „szántás“ és „munka“.

Görög „ar-ûra“ és latin „ar-vum“ (szántott, művelt föld) biztosan az „ar“ (szánt) gyökre vonatkoztatandó, és miután a „szántás“ nem csak a „mívelés, munka“ legkorábbi neveinek, hanem a legeredetibb „művészeteknek“ is egyike volt, valószínűleg a latin „ars, artis“ (francz. és angol „art“) is eredetileg a művészetek ama művészetét, a földművelés művészetét, jelentette, melyre a halandót az öszves művészetek istennője legelőször oktatta.

„Ar“ azonban nem csak a föld szántását jelentette, hanem már igen kora időben a tenger szántására, az evezésre, vitetett át. (V. ö. „aequor arare“). Így a szanszkrit ezen „ar“-tól az „aritra“ főnevet származtatja, nem „szántószerszám, eke“, hanem „evezőlapát“ jelentéssel. Angolszászban az egyszerű „âr“, angolban „oar“ alakkal találkozunk „evező“ (mintegy „vizi eke“) értelmében. Az „ar“ gyököt az „evezés“ értelmében a görögök is használták; mert „erétés“ görögben = „evezőlegény“ és „triêrês“ eredetileg három „evező“-vel vagy három „evező-sorral“ bíró hajót jelentett, „amphêrês“ pedig „mindkét felől evezővel ellátott“-at.

Az „ar“ gyök hajtásait még tovább is lehetne nyomozni, de

a különféle nyelvekben eddigelé is vizsgált szavak száma elegendőképen fogja mutatni, mit kelljen praedicativ gyök alatt érteni. Mind ezen szavakban „ar“ a radícális elem, a többi valamennyi a szóképzésre tartozik. Az „ar“ gyök praedicativ-nak neveztetik, mert minden öszvetételben, melybe belép, egy és ugyanazon alapjelentést (a „szántás“-t) jelenti ki vagy mondja ki („praedicálja“), legyen bár ezen öszvetétel eke, evező, ökör vagy föld. Még olyan szóban is, minő „artista“, „artisticus“, felismerhető az „ar“ gyök praedicativ ereje, ámbár az itt már igen háttérbe lépett. Az indiai brahmánoknak, kik „ârya“ (későbbi szanszkritban = nemes, felsőbb rangú) névvel nevezték magokat, ezen név sajátképi eredetéről és a földművelésre való vonatkozásáról nem volt világosabb tudalmuk, mint a román nyelvjárásu országok művészeinek az ő „art“-jának eredetéről, mely „art“-ról ő mint isteni inspirációról beszél, nem sejtve, hogy ezen oly nemes, magasrangú szó eredetileg csak a szántásra vonatkozott.

Nem szükséges említeni, hogy az „ar“ gyöktől származtatott szavak itt közlött jegyzéke távolról sem teljes. Ha meggondoljuk, mennyi új szó ered a csak itt is közlött szavaknak különféle előmeg utó-ragokkal és képzőkkel való öszeillesztése által, akkor megismerjük a nyelv ama csodálatos erejét, mely kevés egyszerű elemekből volt képes a szavaknak oly sokféleségét teremteni elő, melyet maga a természet határtalan sokfélesége is alig múl felül.

Mondom „keves egyszerű elemekből“, mert az úgynevezett teljes praedicativ gyököknek (minő „ar“) száma valóban csak csekély. Azon primitív szóhangok, melyek határozott jelentést fejeznek ki és az egész szanszkrit szótár etymologicus analysisére szükségesek, számra nézve nem igen fogják túlhaladni az 500-at. A héber körülbelül 500 gyökre vitetett vissza; a sinai, ámbár se compositumokat se derivatumokat nem képez, mégis 400—500 gyökkel elégszik meg, melyekből 40,000—50,000-nyi szókincset halmazott fel.

Ötszáz praedicativ-gyök tehát — ha azoknak nagy szaporaságát és simulékony képzékenységét tekintjük — tökéletesen elegendő volt legrégibb elődeink szótárának alkotására. Mégis szükségelttek azok, a praedicativ gyökökön kívül, még egy másik radícális elemet is. Ha p. o. egy „ragyogást, fényt“ jelentő gyökkel bírtak, ebből igen is jól képezhették a praedicatumot a nap, hold, csillag, ég, nappal

reggel, hajnal, tavasz, derű, derűtség, öröm, szépség, fenség, dicsőség, szerelem, barátság, arany, gazdagság stb. neveiben; de ha „itt“ és „ott“, „ki“, „mi“, „ez“, „az“, „te“, „ő“ stb. volt kifejezendő, csakhamar beláthatták, hogy lehetetlenség e célra használható praedicativ gyököt találni. Okvetlenül föl kell tehát állitanunk egy kicsiny osztály oly független radicálokat, melyek nem praedicativok a szó közönséges értelmében, hanem egyszerűen odamutatók, bizonyos, többé vagy kevésbé határozott téri vagy idői viszonyok közti existenciát kifejezők. Legjobb lesz ilyen demonstrativ vagy pronominalis gyöknek és a szóképzésre való befolyásának legalább egy magyarázó példáját adni.

Sinaiban praedicativ gyök magában használtatik nomen vagy verbum vagy adjectivum vagy adverbium gyanánt. Így sinaiban „ta“ — alakjának minden változása nélkül — ezeket jelenti: „nagy“, „nagyon“, „nagyság“, „nagynak lenni.“ Ha „ta“ a főnév előtt áll, melléknév jelentését ölti. Így p. o. „ta žin“ = „nagy ember.“ Ha „ta“ a főnév után áll, akkor praedicatum vagy, a mint mi mondanók, ige. Így „žin ta“ azt tenné: „az ember nagy.“ Továbbá „žin ngö“ volna = „ember rosz“, „li pu ngö“ = „törvény nem rosz.“ Ebből látjuk, hogy itt teljességgel semmi külső különbözés nincs szó és gyök között és hogy a főnév az igétől csak a mondatban elfoglalt hely által különbözik.

Az ariai nyelvekben ellenben egyetlen egy praedicativ gyök sem képezhet egymagában szót. Így van p. o. latinban egy praedicativ gyök: „luc“ = „világolni.“ Ha már most egy főnév, p. o. „világosság“, szükségeltetett, szükséges volt demonstrativ vagy pronominalis gyököt tenni hozzá, annak jelölésére, hogy a praedicativ gyökben rejlő jelentés egy subjectumról elmondandó. Így kapjuk latinban a „luc“ gyökből, ezen pronominalis elem „s“ hozzáragasztása által, ezen főnevet „luc-s“ = „világosság“, vagy betű szerint = „világolni-itt“, „világolni-ez.“ Ha személyes névmást ragasztunk hozzá, ezen igealakot nyerjük: „luc-e-s“ = „világolni-te“, „világol-sz.“ Ha még más pronominalis derivátumokat illesztünk a gyök köz, ezen nómenek erednek: „lucidus, luculentus, lucerna“ stb.

Azonban igen tévednénk, ha föltennők, hogy valamennyi derivativ elemekben — hogy mind abban, a mi egy szóból fennmarad, miután a praedicativ gyök elmetszetett — pronominalis gyökök keresendők. Csak egyet-kettőt szükséges megtekinteni mái származ-

tató végzeteink közül, hogy azonnal meggyőződünk, miszerint azok eredetileg praedicativok voltak, miszerint a praedicativ gyökkel öszvetéttettek és azután pusztá suffixumokká gyöngültek el. Így a „schaft“ ebben „Landschaft“, „Freundschaft“ (angolúl „land-scape“, „friend-ship“) oly gyöktől származik, mely gótban „skapa, skôp, skôpum“ (németül : schaffen), angolszászban „scape, scôp, scôpon“ hangzik. Így ném. „thum“, angolszász „dôm“ ebben „Koenig-thum“, „cynning-dom“ ugyanazon gyöktől jön, mely a német „thun“-nak, az angol „to do“-nak teszi alapját.

A legtöbb declináció- és conjugáció-végzetek demonstrativ gyökök s bebizonyítható, p. o., hogy a singularis harmadik személybeli „t“ ebben „er liebt“ eredetileg a harmadik személy demonstrativ-pronómene volt. Ezen harmadik személy végzete szanszkritban „ti“; így lesz ebből „da“ (adni) „dadâti“ (ad), ebből „dhâ“ (tenni, állítani) „dadhâti“ (tesz, állít).

Görögben ezen „ti“ még „es-ti“-ben jelenik meg, egyébiránt azonban — mint a „t“ angolban „s“-be (he gives) — „si“-be változik át, azonképen mint a szanszkrit „twam“ és latin „tu“ (te) görögben „sü“ alakban tűnik föl. Így tehát görögben „didôsi, tithêsi“ felel meg ama szanszkrit „dadâti, dadhâti“-nak. Idő folytában azonban valamennyi görög végzetben a két vocális közt álló „s“ kilöketett. Így p. o. „genos“ (nem) nem képez ilyen genitivust „genesos“, mikép a latin „genus“ képez „genesis“ vagy „generis“ genitivust, hanem (az „s“-et kilököve) ilyent : „geneos, genûs.“ A dativus nem „genesi“ (lat. „generi“), hanem „geneî = genei.“ Azonképen valamennyi „ô“-végzetű ige singularis harmadik személyének végzete „ei“, de ezen „ei“ az „esi“ helyét foglalta el; így „typtei“ áll „typtesi“ és ez „typteti“ helyett. A latin a végbeli „i“-t elejti s a „ti“ helyett csak „t“-t mutat, azonképen mint a német; így lesz „amat, dicit.“

Van azonban egy törvény, melyet „Grimm törvényének“ neveznek. Ezen törvény szerint minden latin tenuis gótban a neki megfelelő aspirata által tolatik ki helyéből. Gótban ennél fogva a „t“ helyett „th“-t kell várnunk és valóban is a latin „habet“ helyett gótban ezt találjuk : „habaith.“ Ezen aspirata azonképen az angolszászban is tűnik fel, a hol „er liebt“ így hangzik „lufath.“ Ez az angol bibliában még „he loveth“ alakban maradt fenn és csak újkori angolban változott a „th“ lassanként „s“-re (he loves). Németben a „t“ határozottabban közelít a szanszkrit „ti“-hez, a mely

maga ismét a szanszkrit „ta“ („ez“ vagy „itt“) gyökre viendő vissza. Ezen gyök a szanszkrit „tad“, görög „to“, gót „thata“, angol „that“, német „das“ demonstrativ-pronómennek is teszi alapját. Azonképen kimutatható az a latin „talís, tantus, tunc, tot, tam“-ban is. A mit a praesens singularis harmadik személyének nevezünk, e szerint valósággal egy egyszerű compositum egy praedicativ gyökből és egy demonstrativ gyökből. Compositum az azonképen, mint minden egyéb compositum, csak azon egy különbséggel, hogy második alkatrésze nem praedicativ, hanem demonstrativ gyök. A miképen mi „íródiák“-ban az „írás“-t „praedicáljuk“ a „diák“-ról s oly személyre gondolunk, melynek tiszte „írni“, azonképen a nyelv őskori alkotói „dadāti“ = „ád-ő“ (donne-t-il)-ben egyszerűen az „adás“-t praedicálták egy harmadik személyről, és ezen szóképzemény lett azzá, a mit mai napság a praesentis indicativi activi singularis harmadik személyének nevezünk. Egyébiránt, p. o., a görög igen, mely — valamennyi genuson, tempuson, moduson, személyen, számon stb. keresztül conjugálva, a participiumokkal s ezeknek casusaikkal, — közel 1300 alakot tüntet fel, láthatjuk, mily messzire vezethetett ezen egyszerű öszvetételi processus.

A mi itten az ariai nyelvcsaládról van mondva, általában az emberi nyelvek öszves birodalmára alkalmazható. Valamennyinyelv-ről, mely eddigelé az öszvehasznító grammatika olvasztó-tégelyébe vettetett, utóvégre az tünt ki, hogy ezen két fő alkatrészből — praedicativ és demonstrativ gyökökből — áll. A sémi nyelvcsaládban ezen két elem még kézzelfoghatóbb, mint a szanszkritban és a görögben. Már a szanszkrit fölfedezése és az öszvehasznító nyelvészet fölvirágzása előtt a héber és arab nyelv egész szókincese csekély szám gyökre vitetett volt vissza sémi tudósok által.

Még nagyobb mérvben fekszenek az alkatrészek úgyszólván a fölszínen a turáni nyelvcsaládban. Emec család egyik jellemvonása az, hogy, bármily nagy legyen is a praefixumok és suffixumok száma, a gyöknek mindig éles kinyomattal kell kitűnnie és derivativ elemekkel való érintkezése által soha sem szabad sérülnie. A sinai nyelvben végre az alkatrészek föltalálása végett épen semminemű analysisre nincs szükség. Oly nyelv az, melyben a gyökök öszvenövésének egyáltalában helye nem volt; minden szó gyök és minden gyök szó. A nyelvet itt oly fejlődési fokon találjuk, melynél primitívebbet nem is képzelhetünk. Valóságos nyelv-ideál az.

Van kétségkívül Ázsia-, Afrika-, Amerika- és Ausztráliában számos nyelvjárás, melyet a nyelvész bonczkése még nem bonczolt. De megnyughatunk legalább azon negatív eredményben, miszerint eddigelé mind azon nyelvek közül, melyek élesen vizsgáló grammatikai analysisnek vetettek alája, egyetlen egy sem mutatott ezen két főalkatrésznél többet.

A nyelvek eredetének problémája, mely a régi bölcsészek előtt oly zavarónak s titokteljesnek tetszett, a mi szemünk előtt ennél fogva sokkal egyszerűbb alakot ölt. Tanúltuk, minő anyagból van a nyelv képezve; találtuk, hogy a nyelvben minden — kivén magokat a gyököket — magában megérthető és könnyen megmagyarázható. A praedicativ és demonstrativ gyököknek összeválttatásában legkisebb meglepő sincs. Hogy a szanszkrit nyelv azon formációját, melyet ránkmaradt emlékei mutatják, a legnagyobb egyszerűségnek és valamennyi flexió tökéletes hiányának azon állapota előzte meg, mely a sinai s más egyszótagu nyelven ma is mutatkozik — nem csak megfogható (jegyzi meg Pott), sőt hogy ez másképp lett légyen valahogy, abszolút lehetetlenség.

Miután a nyelv analysisét bevégeztük és azon eredményhez jutottunk, hogy *praedicativ* és *demonstrativ* gyökök valamennyi embern nyelv egyetlen alkatrészei: fordítsuk már most figyelmünket az ezen lényeges alkatrészek szabad összeválttatásából származható különbféle nyelvvidomoknak és azok számának kikutatása és megállapítása felé, s nyomozzuk ki, vajjon *practice* is gyakoroltatik-é vagy gyakoroltatott-é ezen elméletileg lehetséges idomok mindegyike a földön most élő vagy valaha élt nyelvek valamelyikében? Kisértjük meg a nyelv *idomi* (morphologiai) classificációját, a mely egészen azon idomra és methodusra van alapítva, mely szerint a gyökök összeválttatnak, és a mely tehát a genealogiai classificációtól teljességgel független; mert ez utóbbi, természetéhez képest, csak oly nyelvképezményeken alapszik, melyek már készen és kinöve szállottak az idők lefolytában nemzedékről nemzedékre. De elébb említsünk meg még egy másik, az ariaként a genealogiai classificáció legszigorúbb elveire alapított és épített, nyelvcsaládot — a *semit*.\*)

---

\*) Hogy épen így megalapított *ugor* nyelvcsalád is létezik, Müller Miksa nem tudja, mert ismeretlen előtte a magyar összeválttatító nyelvészet.



Ezen család három ágra oszlik, az aramäus, héber és arab ágra. Ezen három ág oly közel rokon egymással, hogy közös eredetét föl nem ismerni lehetetlen. E három nyelvben valamennyi gyök szükségképen három consonansból áll, és ezen gyököktől — ama mássalhangzói keret lehetőleg sértetlen maradása mellett — pusztán önhangzó-váltás által származtatnak a számos szavak. Lehetetlen, sémi nyelvet meg nem ismerni, és, a mi legfontosabb, lehetetlen, ariai nyelvet sémitől eredetnek vagy sémit ariaitól származottnak gondolni. Az egész grammatikai szerkezet e két nyelvcsaládban tökéletesen különböző. Ez azonban nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a kettő, úgyszólván, két, azonagy forrásból különböző irányban haladó folyam, és a legegyszerűbb alakjokra visszavitt sémi gyökök meg az ariai nyelvek gyökei között tett öszve hasonlítások többé mint valószínűvé tették, hogy az anyagi elemek, melyekből mindketten kiindultak, eredetileg ugyanazok voltak.

Szorosan véve csak az ariai és a sémi nyelvcsalád érdemlik meg a nyelvcsalád nevet. Mindketten már a nyelvjárásaik első szétmenetele előtti időkre nézve feltételeznek magában kész grammatikai rendszert. Történelmök kezdettől fogva inkább enyészés, mint növés történelme, és onnan származik a félreismerhetlen család hasonlatosság, mely valamennyi, még legkésőbbi ivadékan is tűnik szembe. A Sepoy nyelve és az angol katona nyelve szorosan véve egy és ugyanazon nyelv. Mindkettő oly materiálékból van fölépítve, melyek már az ind és germán ág szétválása előtt nyerték volt határozott alakjokat. Egyikökhöz sem adatott első elválások óta egyetlen egy új gyök sem hozzá és az angolban vagy hindustaniban újonnan fejlődött és hozzánőtt grammatikai formák, mint pontosabb vizsgálat bizonyítja, csak, kezdettől fogva valamennyi ariai dialectusban megvolt elemeknek combinációi. A német „*er ist*“ végzetében és a franczia „*il est*“ már nem is hallható végzetében, egy már az ariai család első széthimlése előtt bevégezett actusnak — a prae-dicativ „*as*“ gyök és a demonstrativ „*ti*“ gyök öszveköttetésének — eredményét ismerjük fel, oly actusnak eredményét, mely egykor mindenkorra megtéetett és melynek következményei a mai napig folyvást vannak hatásban.

A nyelvek rokonsága azonban nem mindig ily szoros és közeli. Elválhatnak még mielőtt grammatikai systemájok megszilárdult, megállandósult, úgyszólván, megmerevedett; ez esetben nem vár-

hatni, hogy közös származásuknak ép oly markirozott vonásai mutassák, mint p. o. az újlatin nyelvjárások, a franczia, olasz, spanyol, portugál. Sokat bírhatnak ugyan közösen, hanem minden egyes dialectust sajátosságosan illető szavak és grammatikai formák jelentékeny utótenyészte is fog benne kifejlenni. A szavakra nézve látjuk, hogy oly közel rokon nyelvjárások is, mint a hat román nyelvjárások, némely egészen közönséges kifejezésekben térnek el egymástól. A latin „frater“, franczia „frère“ helyett spanyolban „hermano“ találtatik. E szócsere jó okból történt. A „frater“ szó „fray“ és „frayle“ átalakításában „barát, szerzetes“ jelölésére használtatott. Csakhamar kényelmetlennek éreztetett, hogy két, néha különválasztatandó fogalom egy azon szó által fejeztessék ki, és így „frater“ bizonyos természeti elimináció által a „fivér“ jelentés szerepétől eltávolított és a latin nyelv nyelvjárási készleteiből vett „germanus“ által helyettesített. Épen így idővel a „juhpásztort“ jelentő latin „pastor“ oly állhatatosan használtatott a „lekipásztor“ („le pasteur“) jelölésére, hogy az igazi „juhpásztor“ számára új szó vált szükségessé. Így tehát „pastor“ helyett „berbicarius“ („berbex“ vagy „vervex“ = „ürü“-től) jött használatba, mely francziában „berger“-vé idomult át. A spanyol „enfermo“ („beteg“) helyett francziában „malade“, olaszban „malato“ találtatik. Oly közel rokon nyelvek, mint a görög és latin, fiu- és leánygyermek, fivér, nő, férj, ég, föld, hold, kéz, száj, fa, madár, stb. jelölésére különböző törzsű kifejezéseket választottak, az az, az ariai család számos dialectusaiban kínálkozó synonymok nagy számából a görögök az egyik, a rómaiak a másik szót ragadták fel s ragaszkodtak hozzá. Világos, hogy, ha a természetes válogatás ezen elve szélesebbre terjeszkedhetik ki, a nyelvek idővel a legközönségesebb tárgyak jelölésére egészen különböző nomenclaturát fognak mutathatni, ha ugyanazon egy forrásból eredtek is. A valódi synonymok száma egyébiránt gyakran igen nagygyittatik, és ha mondatik, hogy az islandi nyelvben a zígetnek 120, az arab nyelvben az oroslámnak 500, a kardnak 1000 neve van, ezeknek nagy része kétségkívül tisztán költői és metaphoricus. De valahol egy ősnelvben csak négy vagy öt szó is létezik ugyanazon tárgy jelölésére, nyilván négy nyelvek származhatnak ezen egy ősnelvből s látszólag tökéletesen különbözők lehetnek bizonyos tárgyak elnevezésében.

Ugyanezen észrevétel a grammatikai alakokra is alkalmaz-

ható. Ha p. o. a román nyelvek a futurumot tetteleg a „habere“ segédigének az infinitívussal való öszveköttése által képezték is, még is e nyelvek egyikének vagy másikának egészen szabadságában állott, a futurum képezésének egészen más módja mellett is határozni el magát. Hiszen a franczia a „je vais dire“ vagy „je dirais“ (= megyek mondani) kifejezést választhatta volna a „je dirai“ (= van nekem mondani) kitétel helyett, és ez esetben a franczia futurum az olasz futurumtól egészen különbözött volna. Ha ily alakváltás oly hosszú létű irodalmi nyelvekben — milyen a franczia és az olasz — lehetséges, még nagyobb mérvben kell reá oly nyelvekben lennünk elkészülve, melyek, mint feljebb mondtam, már divergáltak, mielőtt még grammatikájokban és szókészletökben határozottan megállapodtak volna. Ha ezen nyelvekben oly szoros nemzeti rokonságnak akarnók találni határozott ismertetőjegyeit, minő az ariai és sémi nyelvcsaládok tagjait együvé foglaló rokonság, várokozásaink szükségképen meg fognának csalattatni. Ily kriteriumok ezen nyelvekben nem is létezhettek. De azért vannak ismertetőjegyek, melyek segélyével a nyelvek széles országában a távolabbi rokonságok is meghatározhatók s oly nyelvekre nézve is, melyek a szanszkrit és görögnel távolabban térnek el egymástól, kimutatható a közös eredet lehetősége. De lássuk már az emberi nyelv morphologiai osztályozásának elveit.

Miután minden eddig vizsgált nyelv in ultima analysi praedicativ és demonstrativ gyökökre vihető vissza, e gyökök öszvetételének módja szerint nyilván a nyelveknek három fajtát várhatjuk vagy is három fokot a nyelv lassankénti formációjában.

1) A gyökök magok használhatók szók gyanánt, mindegyik gyök teljes önállóságát tartván meg.

2) Két gyök köthető öszve szók képzése végett s ezen öszvetételekben egy gyök vesztheti el önállóságát.

3) Két gyök köthető öszve szók képzése végett s ez öszvetételekben mindkét gyök vesztheti el önállóságát.

A mi két gyökről áll, állhat három, négy s több gyökről is. Az elv ugyanaz marad, ámbár így sokféle alosztályok eredhetnek.

Az első fok, melyen mindegyik gyök tartja meg önállóságát és melyben gyököt és szót formaliter épenséggel meg nem különböztethetünk, *radicális* foknak vagy *gyökök* fokának nevezhető. Legjobb képviselője az ó-sinai nyelv. Az ezen fokhoz tartozó nyelvek

*egyszótaguaknak* vagy *elszigetelőknek* is nevezettek. A második fok, melyen két (vagy több) gyök, szó képzése végett, együvé nő, még pedig úgy, hogy az egyik megtartja önállóságát, míg a másik (vagy többi) puszta végzetté süllyed alá és önállótlan lesz, *terminationalis* foknak vagy *ragok* fokának nevezhető. Legjobb képviselője a túráni nyelvcsalád és a hozzátartozó nyelvek általában *agglutinativ* (szószerint összeenyvező) vagy *ragozó* nyelveknek nevezettek. A harmadik fok, melyen a gyökök annyira egymásba nőnek, hogy egyikök sem képes megtartani önállóságát, *flexionalis* foknak vagy *hajlítás* fokának nevezhető. Legjobb képviselői az ariai és sémi nyelvcsalád és az e fokhoz tartozó hajlító nyelvek néha *organicus* vagy *amalgamáló* nyelveknek is nevezettek.

Az első fok a hangi corruptiót teljességgel kizárja.

A második fok a főgyökben zárja azt ki, de megengedi a secundár vagy determinatív elemekben, a végzetekben.

A harmadik fok ezen phoneticus romlást mind a főgyökben, mind a végzetekben engedi meg.

Ezen morphologiai classificáció a genealógiától annyiban különbözik, a mennyiben minden nyelvekre alkalmazhatónak kell maradnia. Ezen classificáció valamennyi lehetőséget merít ki. Ha a nyelv alapelemei praedicativ- és demonstrativ-gyökök, három kombinációnál több nem lehetséges. A gyökök vagy 1) gyökök maradhatnak minden modificáció nélkül, vagy 2) úgy illesztethetnek egymáshoz, hogy az egyik a másikat meghatározza s önálló existenciáját elvesztí, vagy 3) összevegytetethetnek s úgy nőhetnek együvé, hogy önállóságukat mindketten veszítik el. A szó képzésénél együvélépő gyökök száma nem alapít különbséget s azért szükségtelen negyedik osztályt állítani fel, mely polysyntheticusnak vagy bekebelezőnek neveztetik s a legtöbb amerikai nyelvet foglalja magában.

Azon elmélet, mely szerint valamennyi hajlító nyelv valaha ragozó, valamennyi ragozó nyelv valaha egyszótagu volt, tulajdonképpen több mint elmélet, mert ez az egyetlen út, melyen a szanszkrit vagy bármely más hajlító nyelv előttünk fekvő nyelvtüneményei nyerhetik magyarázatukat. A mennyiben a nyelv formális része jó tekintetbe, nem kerülhetjük ki azon következtetést, miszerint minden, a mi most flexionalis, elébb terminationalis és minden, a mi most terminationalis, korábban radicális volt.

Miután így láttuk, hogy valamennyi nyelvnek a sinai vagy

egyszótagu fejlődési foktól kellett kiindúlnia, problémáinknak még csak *egy* része marad megfejtendő, t. i. a következő: Mikép magyarázhatjuk meg ama praedicativ és demonstrativ gyökök eredetét, melyek valamennyi emberi beszéd főalkatrészeit képezik és melyek eddigelé a további szétbonczolás és feloldás minden kísérleteinek állottak ellen?

Miután mindent megmagyaráztunk, a mi a nyelv növéseben csak valamiképen megmagyarázható, utóvégre egyedül megmagyarázhatatlan residuum gyanánt az úgynevezett *gyökök* maradtak ott.

Mik tehát már ezen gyökök? Modern nyelveinkben csak tudományos analysis által föltalálhatók és vissza egészen a szanszkrit nyelv idejéig azt állíthatjuk, hogy az ariai nyelv ezen korszakában a gyökök tulajdonképen sohasem voltak nomenek- vagy verbumok gyanánt használatban; de eredetileg mégis használtattak így, és a sinaiban szerencsésen képviselője is maradt ránk ama eredeti radicális nyelvfoknak, mely granit módra terjeszkedik végig az emberi beszéd valamennyi egyéb rétegei alatt és, azonképen mint a granit, csak elszigetelt bérczatarajokban lép ki a fölszínre. Ezen ariai gyök: „dâ“ (adni) ezen szanszkrit szóban: „dânam“ („donum“, adomány) mint főnév jelenik meg; ezen szanszkrit szóban: „dadâmi“ (gör. „didômi“, latin. „do“, adok) mint ige; de ezen „dâ“ gyök sohasem használtathatik egymagában. Sinaiban ellenben a „ta“ gyök mint ilyen használtatik főnév jelentésében s azt teszi: „nagyság“; ugyanaz a „ta“ gyök ige is = „nagy lenni“, melléknév is = „nagy“, adverbium is = „nagyon“, és csak a szórend jelöli meg nekünk, melyik jelentést tulajdonítsuk neki minden egyes esetben. A gyökök tehát nem — miképen rendesen állítatott — puszta tudományos abstractiók, hanem eredetileg valóságos szavakképen használtattak. De már most azt szeretnők földeríteni: Melyik belső szellemi phasis felel meg ezen gyököknek, mint az emberi beszéd csiráinak?

Az öszve hasonlító nyelvbuvárlat elvei szerint keresztülvitt nyelv-analysis utóján fenmaradó gyököknek mindegyike generális — nem individuális — eszmét fejez ki. Minden szó, ha elemezzük, praedicativ gyököt foglal magában, melynek erejénél fogva a tárgy melyre a szó vonatkoztatott, megismerhetővé lesz előttünk.

Valamennyi nómen eredetileg egy tárgy sok attributumainak egyikét fejezi ki, és ezen attributum, legyen az bár qualitás vagy

cselekvés, szükségképen általános eszme. Az így képezett szó először csak egy tárgyra vonatkoztatott, ámbár természetszerűen csaknem ugyanazon pillanatban az egész osztályra — melyhez ezen tárgy tartozni látszék — terjesztetett ki. Midőn ily szó, mint „rivus, rivière, river“ először képeztetett, kétségkívül valamely határozott folyóvízre vonatkoztatott és ezen folyóvíz „rivus“-nak azért neveztetett — „ru“ vagy „sru“ (futni, folyni) gyöktől —, mert vizét „futni, folyni“ látták. Sok esetben oly szó, mely a víz folyását vagy futását jelezte, bizonyos folyóvíz tulajdonneve maradt és sohasem emelkedett appellativum rangjára. Így „Rhenus, Rhein“ (Rajna) szintén csak annyit jelent, mint „futó, folyó vagy folyam“, de ezen szó egy folyóhoz tapadt s nem használtathatott appellativum gyanánt másokról. A Ganges neve szanszkritban „gangâ“, a mely szó szerint annyi mint a német „geh-goh“ vagy „gang-gang“ (= megy-megy), oly szó, mely valamennyi majestaticus folyóvízre igen jól illik, mely azonban a szanszkritban csak az egy szent folyamra és India egy-néhány kisebb folyóra szorítatott. Az Indus neve szanszkritban „sindhu“, az az, „öntöző“, ettől „siand“ = „öntözni, locsolni.“ Ez esetben azonban a tulajdonnév nem lön növéseben feltartóztatva s appellativum gyanánt használtatott minden más nagy folyamról is.

Az első valósággal megismert objectum az általános. Ezen általános objectum szerével ismerünk meg s nevezünk el későbbben individuális objectumokat, melyekről valamely általános idea elmondható, és csak a harmadik fokon lesznek ezen így megismert és elnevezett individuális objectumok ismét egész osztályok képviselőivé és neveik vagy tulajdonneveik appellativumokká.

Létezik bizonyos a nyelvben megkövült philosophia és ha a német „Namen“ (név) szó legrégibb alakját kutatjuk, szanszkritban „nâman“, latinban „nomen“, gótban „namo“ alakra akadunk. Ezen „nâman“ pedig „gnâman“ helyett áll, mely a latin „co-gnomen“-ben még fenmaradt. A „g“ épen úgy elhúllott előtte, mint „natus“, „nosco“ (e helyett „gnatus, gnosco“) előtt. „Nâman“, „nomen“ és „namen“ tehát a „gnâ“ (= *ismerni*) gyöktől származnak és eredetileg azt jelentették, a miről *megismerünk* valamit.

De miképen ismerünk meg tárgyakat? Tárgyakat érzékeink által veszünk észre, érzékeink azonban ezen külvilágról való érte-  
tesítést csak *egyes* tárgyakra vonatkozólag hozzák meg nekünk. De *ismerni* több mint érezni, mint észrevenni, több mint emlékezni

vagy összevethetnünk. Bizonyára nagy visszaélés történik a szavakkal. Kutyáról beszélünk, mely urát, gyermekről, mely anyját ismeri. Ily szólásokban *ismerni* csak annyit jelent mint *ráismerni*. De valamely tárgyat *ismerni* sokkal többet akar mondani. *Ismerjük* a tárgyat, ha azt — vagy annak valamely részét — általánosabb eszmék alá vagyunk képesek hozni. Akkor nem mondjuk, hogy perceptiónk, érzékbeli észrevevésünk, hanem hogy concepciónk, általános fogalmunk van a tárgyról. A természetbeli objectumok érzékeink által vétetnek észre; a természet-gondolatok (hogy Oerstedt szavával éljünk) csak eszünk által foghatók meg. Az első lépés ezen valódi megismeréshez, — lépés, mely, ámbár látszólag parányi, mégis az embert valamennyi más állatoktól örökre elválasztja — az, hogy *nevet* adunk a külvilági tárgynak és így *megismerhetővé* tesszük azt. Minden elnevezés osztályozás, az individuálisnak a generális alá rendezése, és mind azt, a mit akár empirice, akár tudományosan ismerünk, egyedül általános ideáink erejénél fogva ismerjük. A többi állat szintén bír érzéssel, apperceptióval, emlékezőtehetséggel, sőt bizonyos érteményben értelemmel is; de mind ezen tehetségek az állatoknál csak egyes tárgyakkal állanak vonatkozásban; az ember érzéssel, apperceptióval, emlékezőtettel, értelemmel és *ésszel* bír, és egyedül az ész áll általános eszmékkel vonatkozásban.

Tökéletesen azon a ponton, a hol az ember az állatvilágtól válik el — az észnek első fölgyulladásánál — találjuk meg a nyelv igazi születési helyét. Analysáljunk bármely szót s meg fogjuk ismerni, hogy általános, azon egyénnek, melyről a név használtatik, tulajdonságos eszmét fejez ki. Mi a német „Mond“ jelentése? — „Mérő“ (időmérő). Mi a „Sonne“ jelentése? — „Nemző.“ Mi az „Erde“ jelentése? — „Szántott.“ A szarvasmarhának és juhoknak adott régi név „pašu“ — a latin „pecus“ —, a mi „legelő“-t jelöl. „Animal“ (állat) későbbi, „anima“ (lélek)-től származtatott név. „Ánima“ maga eredetileg „fuvást“ vagy „lehelést“ jelentett — valamint „spiritus“ is „spirare“-től jön — és „an“ gyöktől származtatott, melytől a szanszkritban „ánita“, a görögben „anemos“ (szél) eredt. A német „Geist“, angol „ghost“ (szellem) ugyanazon a szemléleten alapszik. Összevetésben áll az angol „gust“, dán „just“ (szél-löket, szellet), angol „yeast“, angolsz. „gist“, német „gäsch“ (lég-, szesz-fejlődés, forrás, pezsgés) sőt az islandi fűvő és sziszegő „geyser“-rel is. A

német „Seele“, angol „soul“ (lélek) szó gót alakja „saivala“ és ez nyilván rokon a gót „saivs“-sal, mely = német „See“, angol „sea“ (tenger). Neveztetik pedig a tenger „saivs“- , „see“- , „sea“-nek a „si“ vagy „siv“ gyöktől, melytől jön a görög „seio“ (mozgatni, ingatni, lengetni); „saivs“ ennélhogy a víz föl- s alá-ringattatását, izgását, mozgását jelöli, ellentétben a víz vesztégállásával és a víz folyásával. Ha a lélek a germán népektől gót „saivala“, ó-szász „sêola“, fn. „sêla, sêle“ szóval („saivs“, „sêo“, „sê“ deminitivumával) jelöltetett, azt látjuk ebből, hogy a lélekzés, lehellet föl s alá hullámzását — a tenger kelő-szálló mozgalmának e kicsiny hasonmását — vették ez elnevezésnél szemügyre.

Ha a kígyó szanszkritban „sarpa“ névvel jelöltetett, ez azért történt, mert a „srip“ (v. ö. latin „serpo, serpens“) szóval kifejezett „csúszás-mászás“ általános eszméje alatt gondoltatott az; de a kígyó szanszkritban „aki“, görögben „echis“ vagy „echidna“, latinban „anguis“ névvel is jeleztetett. Ezen név egészen más gyökön és eszmén alapszik. Gyöke szanszkritban „ah“ vagy „anh“, melynek jelentése: „öszveszorítani, szorongatni, fojtani.“ Itt a megkülönböztető jel, mely szerint a kígyó elnevezetett, a neki sajátos öszveszorítás, és „ahi“ annyiban volt a kígyó neve, a mennyiben az „öszveszorító, fojtó (állat)“ általános eszméje foglaltatik benne.

És micsoda különbséget tettek ama őskori gondolkodók és nyelvalkotók az ember és egyéb állat között? Micsoda általános eszmét kötöttek össze saját önjök első fölfogásával? A latin „homo“ szó ugyanazon gyöktől származtatandó, mely a „humus“ (föld) és „humilis“ (földön való, földhöz ragadt) szó alapját teszi. „Homo“ tehát „föld fiát, földpor szülöttét“ jelentené.

Más „ember“-jelölő szó „marta“ volt, mely „halandó“-t jelent szanszkritban, a görög „brotos“, latin „mortalis“ (másodrendű derivativum), angol „mortal.“

Van az embernek még egy harmadik neve is, melynek jelentése egyszerűen „gondolkodó“, és ezen név, nemünk ezen igazi czíme, a német „Mann“ szóban él még. „Mâ“ jelentése szanszkritban = „mérni“, a melytől — mint már feljebb láttuk — az „idő-mérő“ hold neve is vétetett. (Szanszkritban t. i. „mâ-mi, mâ-si, mâ-ti“ alak = mér-ek, mér-sz, mér, „mâs“ = hold, „mâsa“ = hónap; görögben „mênē“ = hold, „mên“ = hónap; latinban a származtatott „mên-sis“ = hónap; gótban „mêna“, kfn. „mâne“ =



hold, gót „mēnoths“, kfn. „mānôt“ = hónap). „Mā“ = „mérni“ gyöktől származtatott tő „man“ azt jelenti: „gondolkodni.“ Ettől jön szanszkritban „manu“, eredetileg = „gondolkodó“, azután = „ember.“ Későbbi szanszkritban „mānava, mānusha, manushya“ származékokkal találkozunk, melyeknek jelentése egyaránt „ember“ vagy „ember fia.“ Gótban mind „man“, mind „mannisks“, németben „mann“ és „mensch“, találhatók.

Még sokkal több név is létezett az „ember“ jelölésére, és a régi nyelvek általában valamennyi tárgy számára tömérdek sok jelöléssel bírnak. Valamely ismertető jegy, mely a szemlélő szelleme előtt különösen jellemzőül tűnt fel, igen könnyen szolgáltatott új nevet. Községes szanszkrit szótárakban öt szó található „kéz“ tizenegy „világosság“, tizenöt „felhő“, húsz „hold“, huszonhat „kígyó“, harminczöt „tűz“, harminczhét „nap“ jelölésére. A „nap“ p. o. „fénylő“, „meleg“, „aranyos“, „megtartó“, „vesztő“, „oroszlány“, „ég szeme“, „fény apja“, „élet apja“ stb. névvel volt nevezhető. Onnan van a régi dialectusokban a synonym kifejezések ama túlbő tenyészete, onnan ama élet-halálra való harc ezen szavak között, mely a kevésbé erős, kevésbé szerencsés és termékeny szóképezmények pusztulására vezetett s valamennyi nyelvben egyetlen névnek — mint elismert és tulajdonképi névnek — diadalával végződött mindegyik tárgyra nézve. Habár sokkal csekélyebb mértékben, de mégis észrevehető még újabb nyelvekben is a „természeti kiválogatás, kiszemelés“ vagy „eliminatio“ ezen processusa — úgy szólván a csenevész gyümölcsök lehullatása a nyelv életfájáról.

Azon tény, miszerint valamennyi szó eredetileg praedicatum, miszerint a nevek, ámbár individuális fogalmak jelölései, kivétel nélkül általános eszméktől származtatandók, egyike a legfontosabb fölfedezéseknek a nyelv tudományában. Már korábban is belátták ugyan, hogy a nyelv az ember megkülönböztető ismerve, azt is belátták, hogy általános eszmék képzése, az abstractió tehetsége, erős, áttörhetlen korlátot állít fel ember és állat között, de hogy e kettő csak egy és ugyanazon tényt jelölő különböző kifejezés, ez csak akkor ismertetett meg, midőn a gyök-theória állítatott a hangutánzatok és interjectiók elméletei fölébe. De ámbár újabb bölcsészetünk ezt csak későn ismerte fel, mégis kell, hogy a régi nyelvtéremtők ezt már korán átlátták légyen; mert görögben „logos“ a nyelv; de „logos“ egyszersmind — a beszéd alapját tevő lelkitelhet-

ség — az ész is, és az „alogn“ szó az állatnak egészen sajátképeni jelölésére lön választva. Egy állati lény sem gondolkodik, egy sem beszél, az embert kivéve. Nyelv és gondolat elválaszthatlan. Gondolat nélküli szó holt hang; gondolat szó nélkül semmi. Gondolkodás hangtalan beszéd, beszéd hangos gondolkodás. A szó a megtestesült gondolat.

És most tudományunk legutolsó kérdése még ez: miképen lehet a hang a gondolat kifejezésévé? Miképen lettek gyökök általános eszmék jeleivé? Miképen történt az, hogy a „mérés“ általános eszméje „mâ“, a „gondolkodás“ ideája „man“ által fejeztetett ki? Miképen jutot „gâ“ a „menni“, „sthâ“ az „állani“, „sad“ az „ülni“, „dâ“ az „adni“, „mar“ a „halni“ jelentéséhez?

Lehetőleg rövid feleletet fogok próbálni adni. Azon négy- vagy öt-száz gyökök, melyek a különböző nyelvcsaládokban utolsó, tovább nem elemezhető alkatrészekül maradnak fenn, sem interjectiók, sem hangutánzatok, hanem hangi alap-typusok, melyek egy, az emberi természetben benlakozó erő által hozattak elő. A „természet által“ léteznek, a mint Plátó mondaná. Van egy törvény, a mely csaknem az öszves természetben vonúl végig, hogy valamennyi test, mely mozgásba hozatik, bizonyos föltételek alatt hangot ad. Valamennyi substantiának sajátos hangja van. A fémek többé vagy kevésbé tökéletes structurájára azoknak vibrációiból következethetünk, azon feleletből, melyet adnak, ha természet-hangjokat tudakoljuk tőlök. Arany másképp szólal meg mint ón, fa másképp mint kő, és különféle hangok keletkeznek a test megrezdülésének különbfélesége szerint. Épen így állott a dolog az emberrel is, a legtökéletesebb organismussal a természet művei között. \*) Az ember is ad hangokat. Az ember az ő tökéletes ősállapotjában nem volt — azonkép mint az állatok — egyedül azon tehetséggel felruházva, mely szerint érzéseit interjectiók által és

\*) Ezen nézet H e y s e től származik. Azon tény, hogy fa, fémek, húrok stb., ha megütetnek, rezgésbe jönnek és megzendülnek, természetesen csak világosító példaképen, nem magyarázatképen használható. Azon, az embernek az ő ősállapotjában sajátos tehetség, mely által valamennyi kívülről ható befolyás szóhang vizsgálatot nyert belülről, úgyszólván ultimatumképen tekintendő. utolsó tényképen, melyen már nem mehetünk túl. Kell, hogy az emberben ezen tehetség létezett és munkás lett legyen, mert annak hatásai, okozatai még mindig megvannak. Az élettelen világból vett analógiák egyébiránt nem hasznavehetetlenek és további vizsgálatra nem érdemetlenek.

észrevevéseit hangutánzat által fejezhette ki, hanem bírt azon tehetséggel is, mely szerint abstract képzeteinek jobban, finomabban articulált kifejezést adhatott. Ezen tehetséget nem ő maga növelte vala fel. Ösztön, instinctus volt az, a szellemnek egy instinctusa, ép oly ellenállhatatlan, mint valamennyi más instinctus. A mennyiben a nyelv ezen instinctus productuma, annyibban a természet országának sajátja. Az ember elveszti instinctusait, midőn megszűnik szorúlni reájok. Érzékei gyengülnek, ha, mint p. o. a szaglász érzéke, kevésbé szükségessé válnak. Így ama teremő tehetség is, mely valamennyi képzetnek az agyvelőn való első átvonulásakor hangi kifejezést adott, mihelyest e célját betöltötte volt, enyészni indúlt, elenyészett. Ezen hangi typosoknak kezdetben csaknem határtalan számuknak kellett lenniök és csak a természetes elimináció processusa által — melyet a szavak legrégibb történetében még megfigyelhetünk — lön lehetséges az, hogy többé vagy kevésbé synonym gyököknek egész gerezdjei tömött és kifejletlen szemeiknek egyikét a másika után lassan-lassan lehullatták, hogy mind ezen gyökök utóvégre *egy* határozott typosra szorítottak. Föl kell tennünk, hogy a radicális nyelvelemek első megállapítását határtalan tenyészet korszaka — nyelvtavas — előzte meg, melyet nem egy ősz volt követendő.

Az elimináció vagy természetes kiszemelés processusával a történelmi elem lép be a nyelv tudományába. Bármely primitivnek tessék is a sinai nyelv, ragozó vagy hajlító nyelvekkel öszve hasonlítva, gyökei vagy szavai mégis nyilván a kölesönös ledörzsölődés hosszú processusán mentek keresztül. A sinaiban is sok tisztán traditionális jellemű tünemény találkozik. Ama szabály, mely szerint az egyszerű mondatban az első szónak a subjectumnak, a másinak az igének, a harmadiknak az objectumnak kell lenni, hagyományozott szabály; csak hagyománynál fogva jelöl „ngö gín“ sinaiban „rosz ember“-t, míg „gín ngö“ azt jelenti: „az ember rossz.“ A sinaiak magok tesznek különbséget *teli* és *üres* gyökök között; az elsők praedicativ gyökök, az utóbbiak particuláinknak felelnek meg annyiban, a mennyiben a *teli* gyökök jelentését módosítják és kölesönös vonatkozásukat határozzák meg. Csak traditio által válhatnak gyökök üresekké; valamennyi gyök — volt légyen az bár praedicativ vagy demonstrativ — eredetileg *teli* gyök volt, és azon tény, hogy az üres gyökök a sinaiban nem vezethetők vissza *teli*

őstypusaikra, csak azt bizonyítja, hogy a legrégebb sinai a növésnek successiv korszakain ment keresztül. A sinai commentátorok elismerik, hogy valamennyi üres gyök vagy szó eredetileg teli volt, azonképen mint a szanszkrit grammatikusok állítják, hogy mind az, a mi a grammatikában tiszta formává lett, eredetileg substantiális volt. Ama másik tény is, miszerint sinaiban egy gyök sem használtathatik többé tetszés szerént főnév vagy ige vagy melléknév gyanánt, új bizonyíték a mellett, hogy a nyelv még ezen igen primitív lépcsőn is utal vissza még ezt is megelőző növéstre. „Fu“ = apa, „mu“ = anya, „fu mu“ = szülék; de sem „fu“, sem „mu“ nem használtatik e gyökök eredeti praedicativ jelentésében. A legtartalmasabb bizonyíték a mellett, hogy még a sinai nyelv egyszerűségével bíró nyelvnek is kellett különböző fejlődési lépcsőkön keresztül mennie, a gyökök aránylag csekély számában és a mindegyik gyöknek tulajdonított igen határozott jelentésben keresendő; ilyen eredmény csak azon folytonos harc által volt elérhető, mely a természetrajzban oly találóan élet-halálra való harc gyanánt rajzoltatik.

De ámbár sem a gyökök ezen kiszemelése, sem azoknak ezután következő combinációja, nem tulajdoníthatók csupán a természet vagy természeti ösztönök működésének, mindazonáltal még kevésbé — mint már feljebb mondtuk — megfontoló, előremeg gondoló művészetnek hatásai ezek, oly értelemben p. o., mikép Raphaél valamely festménye vagy Beethoven valamely symphóniája jött létre. Ha egy gyök van adva, mely „repülést“ vagy „madarat“ jelent, és egy másik, mely „rajt, sokaságot“ fejez ki, a két gyöknek összeillesztése „sok madár“ vagy általában „madarak“ kifejezése végett az emberi szellem syntheticus erejének — vagy, egyszerűbben mondvá, azon tehetségnek, mely szerint kettőt-kettőt együvé illeszthetünk — természetes hatása. Egynehány bölcész tettleg állítja, hogy a gyököknek — ragozó vagy hajlító nyelv képezése végett történő — combinációja, épen azonképen természeti instinctus eredménye, mikép a gyökök első képezése. Így Heyse azt állította, hogy a bölcészeknek a nyelvbéli különböző fejlődési formákat az emberi beszéd lényegében alapuló *szükséges* evolúcióknak kell nyilatkoztatniok. Ez nem áll. Figyelemmel kísérhetjük a nyelv növést és megérthetünk, megmagyarázhatunk mindent, a mi ezen növés resultatuma; de nem bocsátkozhatunk annak bebizonyításába, hogy mind az, a mi a nyelvben létezik, szükségképen van úgy, a mint van, és hogy

másképen nem lehetett volna. Ha p. o. sinaiban két szavunk van: „kiai“ és „tu“, melyek mindketten „halmazt, gyülemltet, sokaságot“ fejeznek ki, akkor tökéletesen meg is foghatjuk, miszerint az egyik úgy mint a másik a többesszám képezésére használtatható; de ha a kettőnek egyike megállapodik, szokásba megy át, hagyományos lesz, míg a másik elavul, kimegy a divatból, akkor ezen tényt ugyan historicus tény gyanánt belajstromozhatjuk, de a világnak semmi bölészete nem lesz képes annak abszolút szükségességét bizonyítani be. Tökéletesen megfogható, miszerint a sinai nyelv két ilyen gyökből, milyen „kû“ = „ország“ és „éung“ = „bensű“, oly formát képezhetett magának, melyet mi locativusnak neveznénk: „kû-éung“ = „ország-ban“; de ha már most azt mondanók, hogy ezen út az egyetlen út volt, a melyen ezen fogalom volt kifejezhető, ezen állításunk ellen mind az ész, mind a tényleg képezett nyelvvidomok tiltakoznának. Láttuk a futurum-képzés különböző methodusait. Azok mindnyájan egyaránt érthetők és egyaránt lehetségesek, de egyetlen egyikök sem föltétlenül szükséges. Sinai-ban „jáó“ = „akarni“, „ngò“ = „én“; ennélfogva „ngò jáó“ = „én akarok.“ Ugyanazon „ngò jáó“, ha a „kiú“ (= „menni“) gyök tétetik hozzá, ezen szólást adja: „ngò jáó kiú“ = „én akarok menni“ — és ezzel futurumaink első csiráját. Ha mondanók, hogy „ngò jáó kiú“ sinaiban a futurumnak szükségszerű formája, oly fatalismust fognánk rá a nyelvre, mely semminemű autoritásra nem támaszkodik. A nyelv fölépülése nem történik oly módon mint a sejtépítkezés a méhkasban, nem is oly módon mint a Sz. Péter egyháznak egy Michel Angelo általi fölépíttetése. A nyelv fölépülése számtalan munkálkodó öröknek eredménye, melyeknek mindegyike határozott törvényeket követ és melyek utóvégre combinált hatásai eredményét hagyják hátra, megszabadítva mindentől, a mi fölöslegesnek vagy haszontalannak bizonyult. Két szónak — p. o. „gîn“ (ember) és „kiai“ (sokaság) szónak — a többesszám — „gîn kiai“ (ember-ek) — képezése végetti egyszerű öszveköttetésétől kezdve a szanszkritnak és görögnek tökéletes grammatikájáig, átlátszó és megérthető minden, mint a növés ama két elvének — melyet értekezésünk elején vizsgáltunk — a hangi elfajzás és a nyelvjárási fajzás elvének — resultatuma. A mi a gyök előhozását megelőzi, a természet műve, a mi azt követi, az emberé, az embert nem az ő

individuális és szabad, hanem az ő collectiv és szabályozó munkaságában véve.

Nem akarom állítani, hogy görögben vagy szanszkritban már valamennyi forma analysálva és meg van magyarázva. Vannak formációk görögben, latinban, angolban és németben is, melyeken eddigelé minden magyarázási kísérlet hajótörést szenvedett, és vannak bizonyos nyelvtünemények — mint az augmentum a görögben, a magánhangzótogatás a héberben, az áthangolás vagy áthang (Umlaut) és elhangolás vagy elhang (Ablaut) a teuton nyelvekben —, melyeknek szemlélésénél majdnem azon hiedelemhez leszünk hajlandók, hogy a nyelv — igen kézzelfogható és lényeges gondolatbeli különbségeknek megfelelő — tiszta zenei vagy hangki különböztetéseket engedett meg. Ilyenféle hiedelem azonban semmi valamennyire biztos következtetésre nem támaszkodik. Megfejtethetlenné tetszhetnék p. o., miért képez „Bruder“ németben „Brüder“, „brother“ angolban „brëthren“ többest; de a mi a mí modern nyelveinkben megfejtethetetlen és látszólag mesterséges színben tűnik fel, az ezen nyelvek régibb fejlődési pháisaiban sokszor könnyen megfejtethetővé válik. Az „u“-nak „ü“-vé, az „o“-nak „ö“-vé elváltoztatása alatt nem rejtezik semmi különös czélzat, szándék; legkevesebbé lön az a többség jelölése végett behozva. Azon elváltozás tisztán phoneticus természetű és származik az „i“-nek vagy „j“-nek befolyásából, a mely „i“ vagy „j“ eredetileg a következő szótagból hatott vissza és ezen hatását még most is — miután maga régen eltűnt — hagyja hátra. Hamis analógia által ilyen, a szavak bizonyos osztályára nézvetökéletesen igazolható, hangelváltoztatás más szavakra is terjeszthető ki, melyekben efféle áthangolás épen nem volt indokolva, és akkor aztán csakugyan önkényesnek, öntudattal értelemváltozás létesítésére hivatottnak, tetszhetik ezen magánhangzótogatás. De még ezen legtitkosabb buvóhelyeibe is kísérheti az öszvehasznító nyelvbuvár a nyelvet és így még annak is fedezi föl okait, a mi a valóságban esztelennek látszott és hamisnak. Nehezen hihetőnek látszik, hogy a hellén augmentumnak eredetileg önálló existenciája volt legyen, hogy az egymagában tartalmazott legyen önálló fogalmat. Mégis valamennyi analógia csak kedvez ilyen nézetnek. Tegyük fel, hogy Wycliffe ideje előtt angol szöveg nem íratott volna fel. Ez esetben azt találánk, hogy az angol perfectum némely esetekben rövid „a“ előragasztása által képeztetett.

Wycliffe ekképen beszélt és írt: „I knowlech to *a felid* and seid thus“ (I acknowledge to *have felt* and said thus). Hasonlóképen olvasható ez: „it should *a fallen*“ e helyett „it should *have fallen*“ és Angolország egyes részeiben a közember még máig is így beszél: „I should *a done* it“ stb. Némely régi angol könyvekben ezen „a“ az igével tényleg össze van növe, legalább *egy* szóképen nyomatva, úgy hogy ilyen könyvekre alapított grammatikában „to fall“ (cadere) infinitivus praesentisképen, „to afallen“ (cecidisse) infinitivus perfectiképen fogna szerepelni. Magától érthető dolog, hogy eszünk ágában sincsen, valami vonatkozást tenni föl ezen — „have“ elkopásából lett — „a“ és a görög augmentum között. Az egész példával csak azt akarjuk mutatni, hogy, ha az augmentum eredete kielégítően megmagyarázva még nincs, azért még nem kell kétségbeesni és egy más-salhangzónak vagy magánhangzónak önkényleges hozzábigesztesét tenni föl, mely úgyszólván algebraice, vagy kölesönös összebeszélés folytán, alkalmaztatott légyen a múltidőnek a jelenidőtől való megkülönböztetése végett.

Értekezésünk elején (a 4-ik—28-ik l.) azon ellenvetéseket vizsgáltuk és utasítottuk vissza, melyek a nyelvtudománynak a természettudományok körébe való fölvétele ellen tettek vagy tétethetnének. Mutattuk, hogy különbséget kell tenni történelem és növés közt; meg igyekeztük határozni a növésnek — a nyelvre való vonatkozásában — tulajdonképeni jelentését; megjegyeztük, hogy ezen növés emberi szeszélytől független és hogy törvények által kormányoztatik, melyeket tüzetes megfigyelés által fölfedezhetni és végre magasabb, mind az emberi gondolat, mind az emberi szóhang szervei felett uralkodó, törvények nyomáig kísérhetni fel; általában meg igyekeztünk ott mutatni, hogy a nyelv természettudományi vizsgálat tárgya, hogy a nyelvtudomány természettudomány jellemét viseli.

Ha a nyelvtudomány csakugyan határozottan természettudomány, úgy bizonyosan történeti fejlődésére és tárgyalásának útmódjára nézve is a természettudományosság egyéb ágaival fog mutatni analógiát és viszont természettudományi testvérei biographiájából hasznos újmutatásokat is remélhet meríthetni saját továbbfejlesztésére, saját vizsgálódásainál, buvárlatainál követendő módszerére nézve.

A természettudományok története bizonyos egyformaságot mutat. Az eredet és az előremenetel — a boldogulás vagy nem bol-

dogulás okai — a természettudomány mindegyik ágára nézve majdnem ugyanazok voltak. Mindegyikök történetében három korszak válik ki, melyet empiricus, classificáló és theoreticus korszak névvel jelölhetni. A legmagasztosabb, a legbüszkébb-nevű természettudomány is szerény, mindennapos foglalatosságokig kísérhető vissza; az emberi leleményesség legdicsőbb épületeinek alapköveit a barbárságból felvergődő társadalom szorgoló szükségletei szolgáltatták. Az emberi tudás legrégibb szakainak némelyike nevével árulja el sajátságos fejlődését. A *geometria*, mely most valamennyi érzéki benyomástól szabadnak nyilvánítja magát s pontjai, vonalai, síkjai s testeiről mint üres térbeli tisztán ideális alakzatokról értekezik (melyek a papírra jegyzett durva és tökéletlen figurákkal nem zavarandók öszve), mint neve („gē” = föld, „metrein” = mérni) bizonyítja, szántóföldek, kertek kimérésén kezdődött. A *botanika* („botanē” = takarmányfű, tápnövény, ettől „bóskein” = legeltetni, táplálni) — mely jelenleg a növények tudománya — eredetileg tisztán takarmány-, tápnövények ismeretére és tenyésztésére vonatkozott. Az astronomia alapítói a tenger és a sivatag utasai, a pásztorok és a földmivelők voltak, kiknek a tündöklő égi időmutatókkal való ismeretség életkérdéssé lön, és nem egy csillag és csillagzat neve — melyet az astronom megtartott — (p. o. görög „mēnē” = mérő, mert a hold phásisai régen időmértékül szolgáltak, „pleiádes” = hajóscsillagok, „hyádes” = esőcsillagok stb.) — világosan mutatják, hogy tengerészekről és mezei gazdáktól származnak.

Itt észszerűleg azon ellenvetés tehető, hogy a tudomány oly alanti fejlődési fokon alig nevezhető tudománynak, hogy „mezőmérés” nem „geometria”, „füzeléktermelés” nem „botanika” és hogy „mészáros” nem tarthat igényt „öszvehasznító anatom” címére. Ez tökéletesen igaz, de azért a tudományok fejlődési történetében mégis mellőzhetlen valamennyi tudománynak ezen szerény kezdeteiről is megemlékezni. A hernyó sem pillangó még, de a pillangó fejlődési történetének egyik szükséges phásisa. Ily előkészületi phásis azon első vagy empiricus korszak, melyen valamennyi tudománynak kellett egyszer átmennie és a mely némelyiknél igen sokáig tartott. A botanikában p. o. nem csak a „füzelék- és takarmánytermelő”, de még az idegen országokat beutazott, tömérdék sok növényeket gyűjtött, neveiket, tulajdonaikat, gyógyhatásaikat stb. tüzetesen ismerő növénybuvár sem „botanicus”, az az, „növény-



tudós“ még, hanem csak növényismerő, növénykedvelő, növénygyűjtő, növénydilettans, növényempiricus. A növények valódi tudomány, mint minden más physikai tudomány, a classificáció munkájával kezdődik. A tényekkel való empiricus ismeretség azoknak tudományos ismeretével emelkedik, mihelyt a szellem az egyes productumok különbözéseiben egy organicus rendszer egységét fedezi fel. Ezen felfedezés pedig összevethetőség és osztályozás által lesz lehetséges. Megszűnünk minden egyes virágot önnön kedvéért tanulmányozni és mind többekre terjesztve ki vizsgálódásaink körét a sokakkal közöst törekszünk fölfedezni, a mi ama lényeges pontokat szolgáltatja, a melyekre tömböket vagy természeti osztályokat alapíthatni. Ezen osztályok azután ismét egymással hasonlíthatnak össze általánosabb alapvonásaikra nézve; a különbözőség vagy egyezés új, általánosabb és magasabb jellemű elemei lépnek elénkbe s arra képesítenek, hogy mind előbbre menve osztályok osztályait vagy családokat fedezhessünk fel. Ha aztán a növények egész országa így átván tekintve s a természet terjedelmes kertjén egyszerű név-hálózat végig terítve; ha e hálózatot úgyszólván fölszedhetjük és szellemünkben mint egészet, mint jól meghatározott, teljes rendszert, szemlélgethetjük: akkor beszélünk csak „növények tudományáról“, „botanikáról.“ Az ismeretnek egészen új körébe léptünk be, melyben az egyes lény az általánosnak, valamennyi tünemény törvénynek van alávetve; gondolatot, rendet, észszerűséget fedezünk fel a természet egész országában, észreveszszük, miszerint a materia borongó chaosába mind fényesebben isteni szellem reflexe sugárzik be. Ily bépillantások helyesek lehetnek vagy hamisak. Nagyon hirtelen összevethetőségek vagy túlságosan éles megkülönböztetések elhomályosíthatják az észlelő szemfényét, úgy hogy nem veszi észre a természet tervének széles körrajzait vagy finom átvonalait. Mégis minden rendszerrel, bármely elégtelennek is mutatkozzék az későbbben, lépés tétetik előre. Ha az emberi szellem egyszer azon meggyőződésre jutott, hogy rendnek és törvénynek mindenütt kell uralkodnia, nem nyugszik az addig, míg valamennyi látszólagos szabálytalanság el van távolítva, míg a természet az ő teljes szépségében és harmoniájában van megfogva, míg az ember szemé az isten szemét ismerte fel, mely valamennyi munkáiból pillant ki ragyogón. A múlt sikerületlen kísérletei a jövő diadalait készítik elő.

Igy — hogy korábbi példánkhoz még egyszer térjünk vissza

— a növények azon systematicus elrendezésének, mely Linné nevét viseli és a nemzöszervek számára és jellemére van alapítva, még nem sikerült tökéletesen állítani elő az egész növényvilágon végig vonuló természeti rendet. Nagy növénynemzetségeket és családokat öszveköttő vagy elválasztó széles különböztetővonalok láthatlanok maradtak ezen állásponttól. De Linné műve mindamellett valóban nem volt gyümölcstelen. Azon tény, miszerint a növények a világ valamennyi részében *egy* nagy rendszer tagjai, egyszer mindenkorra föl volt állítva és a Linnéféle osztályok és tömbök legtöbbjei még későbbi rendszerekben is tartattak meg, mert a növények nemzöszerveinek alkata történetesen a valódi rokonságnak egyéb, még jellemzetesebb ismerteivel járt párhuzamban. Épen így áll a dolog a csillagászat történetében. Ámbár a Ptolemaeusféle rendszer hamis volt, mégis fedezették az ő tévelyes álláspontjáról törvények fel, melyek az égi testek igazi mozgásait meghatározni képesek voltak. Azon meggyőződés, hogy valami még magyarázatlan maradt, biztosan elvezet tévelyünk fölfedezéséhez. A természetben nincs tévely, az szükségképen bennünk fekszik. Ezen meggyőződés rejtett Aristoteles lelkében, midőn, tökéletlen természetismerete dacára, kijelentette, hogy a természetben semmi sincs megszakítva vagy öszvefüggéstelen, mint a rossz tragoediában, és az ő idejétől óta egészen a mai napig valamennyi újon felfedezett tény, valamennyi új rendszer igazolta a ő nézetét.

A classificáció célja világos. Mi azt értjük, a mit körülfighatunk, az az, ha képesek vagyunk egyes factumokat megfogni és együvé tartani, izolált benyomásokat öszvekötni, a lényeges és pusztán történetes között különbséget tenni és így az általánost kijelenteni a különösről, az egyes lényeket fajokra és nemekre vinni vissza és osztályrendszereket építeni fel. Ez valamennyi tudományos ismeret titka. Több tudomány, midőn ezen második vagy osztályozó fejlődési fokon megy keresztül, comparativnak, öszvehasználtónak nevezi magát. Ha az anatom sok különbféle testek bonczolását bevégezte, ha valamennyi szervnek nevet adott és mindegyiknek megkülönböztető functióit felfedezte, oda jut el, hogy hasonlatosságokat vesz ottan észre, a hol ennekelőtte csak hasonlatlanságot látott vala. Az alacsonyabb állatosztályokban a magasabbak tökéletesebb szervültségének elementaris előjelenéseit és mintegy körrajzait fedezi fel és azon meggyőződéshez jut, hogy

az állatországbán ugyanazon rend és czélszerűség uralkodik, mely a növények végtelen sokféleségén és a természet valamennyi más országán meggy végig. Tanúlja — ha eddig nem tudta — hogy a lények mindensége nem találomra, nem „en bloc“ teremtetett, hanem hogy lépcsőfokozat van, mely észrevétlenül vezet fölfelé a legkisebb infusoriumtól a teremtetési pyramis koronázó csúcsáig — az emberig; hogy a teremtmények mindensége a teremtői gondolatok egy és ugyanazon megszakítatlan lánczának kinyilatkoztatása, egy és ugyanazon végtelenül bölcs teremtőnek műve.

Ezen az úton a második vagy osztályozó lépcső természetszerűen vezet tovább a harmadik- és utolsóhoz — a theoreticus vagy metaphysicus lépcsőhöz. Ha az osztályozás műve kellőleg keresztül van víve, arra tanít minket, hogy a természetben semmisem létezik véletlen által; hogy minden egyén valamely faj, minden faj valamely nem alá tartozik, és hogy vannak törvények, melyeknek a teremtés látszólagos szabadsága és különbfélesége alá van vetve. Ezen törvényekben a tervet, mely a teremtő végtelen bölcsességében rejtőzik, legalább alapvonásaiban törekszünk felismerni, és míg régi természetbölcsesek az anyagi világot úgy tekintették, mint pusztá ámitást, atomok halmozatát vagy valami rossz principium művét, addig mi ezen csodás könyv lapjait isteni hatalom, bölcsesség és szeretet kijelentéseként olvassuk és értelmezzük. Ez új jellemet kölcsönzött a természettanulmánynak. Miután a természetbuvárlat tényeket gyűjtött, a classificáció azokat illőleg rendbe állította, a buvár már most azt kérdezi, hogy honnan származik mind ez? és hogy mit jelent? és inductiv, sőt néha divinatoricus úton oly régiókba próbál fölkapaszkodni, melyek a pusztá gyűjtőre nézve hozzá nem férhetők. Ezen fölfelé törésben az emberszellem ugyan nem ritkán Phaëton sorsában részesült, de ha le is bukik, azért meg nem hal soha, elcsüggedetlenül mindig újra kívánja az apa naplovait. Azt állították ugyan, hogy ezen úgynevezett természetbölcsest sohasem hozott semmit sem létre, hogy mindörökké csak azt bizonyította, hogy a dolgoknak tökéletesen úgy *kell* lenniük, a mint azokat a vizsgáló vagy gyűjtő előtalálta. A természettudomány azonban sohasem fejlődött volna azon lépcsőhöz fel, melyet most foglal el, ha egyszer másszor a philosophia, sőt maga a pöësis nem adott volna neki lökést, lendítést. „A korlátolt tudás határán“, mondja Humboldt, „mint magos szigetpartról, távol tájakba

szeret a szem csapongani. Az újvilág fölfedezése előtt régóta vélték a kanáriai szigetek vagy az Azórok partjairól földeket látni napnyugatra. Csalképek voltak ezek, nem a fénysugarak szokatlan törése, csak a távol, a túl levő utáni vágy által szült csalképek.“ És ily csalképek vezettek egy új világ fölfedezésére.

Copernicus — művének III. Pál pápához intézett ajánlásában (1543) — bevallja, hogy őt a nap centralis állásának és a föld mindennapi körülforgásának felfedezésére nem vizsgálódás vagy analysis, hanem bizonyos valami vezette, a mit ő ezen szókkal jelöl: symmetria hiányának érzete a Ptolemaeusféle rendszerben. De ki mondta volt neki azt, hogy az égi testek valamennyi mozgásaiban *symmetriának* kell uralkodnia, vagy azt, hogy complicált systema nem fenségesebb *egyszerű* systemánál? Symmetria és egyszerűség, mielőtt a buvár őket fölfedezte, a philosophia postulatumai voltak. Az első eszmét az egész astronomiának ezen felforgatására Copernicus, mint maga beszéli, egy régi görög bölcészettől, a pythagoraeus Philolaostól, vette. Philolaosnál a föld mozgása kétségkívül csak hozzátétel volt, vagy, ha úgy akarjuk, szerencsés intuitio, nem — mint Tyho de Brahenál és Keplernél — a Mars pályáinak fáradságos vizsgálódásai által nyert eredmény. Mindazonáltal — ha Copernicus szavában bízni akarunk — igenis lehetséges, hogy ama „eltalálás“ nélkül a Copernicusféle rendszerről a világ soha semmit nem hallott volna. Az igazság nem egyedül additio és multiplicatio által találtatik. Sir David Brewster, midőn Keplerről beszél, kinek következtetés-sorai kortársaitól és még későbbi csillagászoktól is megbizhatlanoknak és fantastikusoknak tartattak, nagy igazán ezt jegyzi meg, „hogy a képzelődő-erőnek, mint buvárlat szerzőségének, befolyása felette nagyon került ki azoknak figyelmét, a kik a bölcészetnek törvényeket mertek szabni.“ A fantásia fátyla annak, ki igazságután kémlelődik, ép oly nélkülözhetlen, mint a komoly tanulmány lámpája. Kepler mind a kettővel élt s Humboldt „Kosmos“-ában így nyilatkozik: „A fantásia birodalma — kosmologikus, geognosticus és magnetikus álmok e csodaországá — feltartóztatlanul olvasztatik a valóság birodalmával össze.“

A physikai tudományok történetében a három lépcső, melyet épen az empiricus, classificáló és theoretikus lépcső neve alatt írtunk le, általánvéve chronologicus rendben lép fel, de csak általánvéve; mert előfordultak esetek, mint p. o. a feljebb említett Philolaosféle,

hol a tulajdonképen a harmadik lépcsőre tartozó resultátumok már az elsőn anticipáltattak. A lángész élesszemének *egy* eset érhet fel ezzel és *egy* jól választott experimentum vezethet abszolút törvény feltalálásához. Azonkívül sok megszakításokat is mutat a tudomány története. De a három lépcső egymásrakövetkezése kétségenkívül természetszerű, és igen czélirányos valamennyi tudomány tanulmányánál megtartani ezt a rendet. A botanikus, mint növénygyűjtő kezdi tanulmányait. Mindegyik növényt magáért szemlélgetvén, annak különös jellemét vizsgálja, hol és mikor nő, hogyan hangzik népszerű neve stb. kutatja. Különbséget tanul tenni gyökér, törzs, lomb, virág, kehely, hímszál és terme között. Megtanulja úgyszólván a növény praktikus grammatikáját, mielőtt hozzákezdhet az összevasonlítás-, rendezés- és osztályozáshoz. Viszont valamely physikai tudománynak harmadik lépcsőjére sem hághat haszonnal fel senki, ha előbb a másikon nem vergődött által. Senkisé tanulmányozhatja a *növényt*, senki sem érthet meg alaposan oly munkát, minő p. o. Schleiden tanár „Leben der Pflanze“ czimű munkája, ha előbb a *növények* életét nem tanulmányozta a természet csodás különbféleségében és még csodásabb rendében. Az inductiv philosophiának ezen legvégső és legmagasabb céljai csak akkor érhetők el, miután classificációk által töretett meg a feljők vezető út. A természetbölcésznek úgy kell uralkodnia osztályai felett, mint tábornokuk parancsszavának engedelmeskedő hadosztályok felett. Csak így vívható a csata s hódítható meg az igazság.

A nyelv tudományának is, vagy, a mint — szemelőtt tartva a nyelvnövés feljebb adott értelmezését — mondhatnók: a *nyelvnövény* tudományának is a physikai tudományok e három fejlődési phasisán kell menni keresztül, ha valósággal természettudomány. Feljebb az új tudomány tárgyai s eszközei, útmódja s eredményeiről szóló töredékes, majdnem csak egy grammatikai végzet megfejtése körül forgó előadásunkban is — melyben a nyelvtudomány végtelen mezejének csak néhány göröngyét érinthettük áttillanó lábújhegygyel úgyszólván — abban is feltűnnek ugyan az említett fejlődési menet némely nyomai, de szétszórtan s önkénytelenül; czélunk pedig azt látszik követelni, hogy, — habár rövid, de — össze-függő vázlatban kísérjük a nyelvtudomány történeti fejlődését, s így természettudományi jelleméről e tekintetben is győződünk meg. A következő sorokban tehát látni fogjuk, miképen alakult tudomá-

nyunk története, kezdetétől a jelen időkig, s mennyiben lehet elmondani róla, hogy megfutotta az empiricus, classificáló és theoreticus státiót, azon három státiót, mely minden egyes természettudomány gyermek-, ifju- és férfi-korát jelöli. Elnézést remélünk az olvasótól, ha e vázlatban itt ott kéntelenek leszünk már egyszer elmondottat újra mondani el. A természettudományokban — a mint mondtuk — általánosan uralkodó szabály az, hogy a fölzeleléssel indulnak meg, az osztályozáshoz mennek tovább és a theóriához érnek utóljára; ezen szabály azonban — mint szintén megjegyeztük — kivételeket is szenved és korántsem szokatlan tünemény, hogy — tulajdonképen az utolsó vagy elméleti phásisba tartozó — philosophiai speculációk már sokkal korábban kísértetnek meg, még mielőtt a szükséges tények gyűjtve és csoportozva vannak. Így a nyelv tudományát is Indiában és Hellaszban — azon egyetlen két országban, melyben a nyelvtudomány eredetét és történetét pontosan kísérhetni szemmel — mindjárt eleinte — tényekkel mit sem gondolva — a nyelv mysteriosus természete feletti theoriákba látjuk elmerülni. A brahmának a nyelvet a védahymnuszokban istenség rangjára emelték, miként mindennel tették, minek lényegét nem értették. A régi görög bölcsezséket a külvilág vagy a természet, és a belvilág vagy az emberszellem, nem ejtette nagyobb álmélkodásba és nem csalt ki belőlök mélyebb jós-igéket, mint a nyelv, mindakettőnek — a természetnek és a szellemnek — képmása. De az emberi beszéd lényege feletti ősrégi vélelmeket itt nem vehetjük vizsgálat alá.

Jelenleg az első vagy empiricus lépcső ősi nyomait kell kémlelnünk. Mi jut tulajdonképen a nyelvtudomány empiricus lépcsőjének szellemi munkarészül? Mit érthetni a nyelv empiricus tárgyalása alatt? Ki volt az, ki a nyelvre nézve ugyanazt tette, a mit a tengerész az ő csillagai, a bányász az ő ásványai, a kertész az ő virágai tekintetében tett? Ki jött először azon gondolatra, a nyelv alkatrészei közt, nómen és verbum, pronómen és articulus, nominativus és accusativus, activum és passivum közt különbséget tenni? Ki találta fel ezen jelzéseket és mi célra lőnek feltalálva?

A nyelv tisztán empiricus analysisét Görögországban megelőző, a gondolkodás és beszélés lényegét kémlelő, általánosabb vizsgálódások azt eredményezték, hogy az empiricus grammatika nomenclaturáját képező sok műszavak a bölcsezsékek iskoláiban már

régen léteztek, mielőtt azokat a grammaticus átvette s céljaira alkalmazta. A nyelvtanító volt az első, ki a gondolat kategóriáit a realis nyelvyanyaggal hasonlította össze, ki Aristoteles és a Stoicuskok terminológiáját a gondolattól a nyelvre, a logikától a grammatikára vitte át s így az első ösvényeket törte a beszélt nyelv járattalan öserdején át; hogy ezen munkájánál a bölcsészettől kölcsönözött némely kifejezés jelentését módosítania s más kifejezéseket is kellett teremtenie, mielőtt valamennyi a nyelv által nyújtott tényt csak a legnyersebb módon is foghatott meg, természetes.

A grammatika — e szó közönséges értelmében — vagy a nyelv tisztán formális és empiricus analysise tehát, mint valamenyny más tudomány, igen természetes és practikus szükségletnek köszöni eredetét. Az első practikus grammatikus egyszersmind az első practicus nyelvtanító volt, és ha a nyelvtudomány első kezdetivel akarunk megismerkedni, azon kérdésre kell választ keresnünk: a világtörténet melyik korában és minő körülmények közt tűnt fel először azon gondolat: az anyanyelven kívül valami külföldi nyelvet tanulni. *Ugyanazon* időben fogunk az első practicus grammatikára akadni. Sok anyag volt bizonyosan előkészítve a bölcsészek önzetlenebb buvárlatai és a tudós alexandrinusoknak a Homéroszbéli nyelv régi alakjait illető kritikai tanulmányai által, de declinációk és conjugációk szabályai, rendes és rendhagyó igék és nevek paradigmái, syntaktikai észrevételek s egyéb efféle, egyesegyedül és tulajdonképen a nyelvtanító dolga.

A jelenleg annyira elterjedt nyelvtanítás aránylag igen új találmány. Az anyanyelvökön kívül idegen nyelvet tanuló görögök és barbárok — nevezetesen a tolmácsok — bizonyosan úgy tanulták az idegen nyelvet mint a gyermekek anyanyelvöket. A grammatika általános körvonalai, mint mondók, a bölcsész iskolákban növekedtek fel, de a bölcsészek magok a gondolat formáinak megfelelő nyelvformákra nem igen ügyeltek. Alexandria és az ezzel vetélkedő Pergamusi akadémia tudósai voltak az elsők, kik a tényleges nyelvformákat bizonyos rendbe hozták, kik a görög nyelvet kritikailag tanulmányozták, az az, a nyelvet analysálták, általános kategóriák alá hozták, a különböző beszédrészeket megkülönböztették, a különbözőféle szófunctiók számára alkalmas műszókat találtak fel, az egyes költőknek sajátos, többé vagy kevésbé correct stilusra, elavult és irodalmi formákra ügyeltek, s minderről hosszú tudós

értekezéseket írtak. Műveik nagy epochát jelölnek a nyelvtudomány történetében. De még egy lépés volt teendő, mielőtt a görög nyelvnek valóban practicus és elementáris grammatikájának föltünne volt várható. Az első valóságos görög grammatika a Dionysius Thraxé.

Ki volt Dionysius Thrax? Thraciai születésű görög s Alexandriában Aristarchos tanítványa. Későbbben Rómába ment, hol Pompejus korában tanított. Ez egészen új tünemény az emberiség művelődési történetében. Görög ember, Aristarchos tanítványa, Rómában telepszik le s ír gyakorlati grammatikát a görög nyelv megtanulására — természetesen fiatal római növendékei számára. Ő nem volt a grammatikai tudomány feltalálója. Elődei — Platótól Aristarchosig — nyújtották neki a grammatikának majdnem egész keretét, de ő volt az első, ki a korábbi bölcészek és ítések által nyert eredményeket a görög nyelv tanításának gyakorlati céljaira alkalmazta. Dionysius nem is volt az első, Rómában letelepedő, görög nyelvmesster, mert az ő korában a görög nyelv Rómában sokkal divatosabb volt, mint p. o. jelenleg a franczia minálunk, s az előkelők gyermekei előbb tanultak görögül mint latinul, azonban ő írta az első praktikus görög grammatikát rómaiak számára. Az empiricus grammatika így át lön ültetve Rómába, a görög grammatikai terminologia átfordítva latinra, és ezen új latin köntösben most majdnem két ezer évig utazta be az egész civilisált világot. A nyelv empiriai studiumának vagy grammatikai analysisének történetét alig szükséges itt Rómán túl tovább kísérni. Dionysius Thrax által a grammatika váza már teljesen föl volt állítva. Későbbi írók javították és kiegészítették, de semmi valóban újat és eredetit nem tettek hozzá. A grammatikai tudomány folyama Dionysius Thraxtól a mi időnkig majdnem szakadatlan sorban kísérhető; görög és latin nyelvtanírók szakadatlan lánczot képeznek a századokon át. Mi magunk is azon terv szerint tanultuk a grammatikát, melyet Dionysius Rómában, Priscianus Konstantinápolyban követett, és akármit is mondanak a nevelő rendszerünkben behozott javításokról, a mi nyilvános iskoláinkban használt görög grammatikák alapját még is a földolokban most is a görög nyelv első empiricus analysise képezi, mely az athenaei bölcészektől előkészítve, az alexandriai tudósoktól alkalmazva, és Róma görög nyelvtanáraitól az idegen nyelvek tanításának gyakorlati céljaira lön átvive.

Ha az eljárást tekintjük, mely által a grammatikai tudomány



ezen rendszere kidolgoztatott, nem várhatjuk, hogy az mélyebb bepillantást fog nyitni a nyelv lényegébe. A nomenekre, verbumokra és particulákra való felosztás, a declináció és conjugáció schemái csupán a nyelv élő testére vetett mesterséges hálózat voltak. Dionysius Thrax grammatikájában nem kell az emberi beszéd helyesen szerkesztett, jól ízelt szkeletonát keresnünk.

A hinduk az egyetlen nemzet, a mely anélkül, hogy a görögöktől directe vagy indirecte indítatott volna, mívelte a grammatika tudományát. Szanszkritban a grammatika neve „vyākaraṇa“, a mi „analysist, fölizelést, elemzést“ jelent. Mikép a görög grammatika Homér kritikai studiumának, úgy a szanszkrit grammatika a védák studiumának köszöni eredetét. Máig is bírjuk a brahmánok első — „prātisākhya“ nevű — grammatikai értekezéseit. Ezeknek alapjain építették fel a tudós hinduk következő nemzedékei azon csoda-alkotmányt, mely Pāṇini grammatikája által nyerte befejezését. Valamennyi nemzet összes grammatikai irodalmában egyetlen egy művel sem találkozunk, melyben a nyelv tisztán empiricus analysise oly teljességgel volna keresztülvive, mint Pāṇini és commentátorainak szanszkrit nyelvtanában; de a nyelv lényegéről, a nyelv valódi életéről és természetes növényéről mit sem tud mondani. A valódi nyelvtudomány — mint minden valódi természettudomány — a classificáció munkájával kezdődik. De az empiricus korszak sok tudománynál igen hosszú létű, és ámbár a brahmanok a nyelv empiricus grammatikai analysisét már a Krisztus előtti VI. században felülmúlhatlanul gyakorolták, mégis két ezer három száz évnek kellett lefolynia, mielőtt a nyelvtudomány a classificáció lépcsőjére és ezzel tulajdonképi tudomány méltóságára emeltetett. A görögöknek soha sem jutott eszébe az oly különféle emberi nyelvekre a classificáció elvét alkalmazni. Ők csak két nyelvet ismertek: a „hellének“ nyelvét, melyben négy nyelvjárást különböztettek meg, és a „barbarok“ nyelvét, melyben valamennyi más nyelvet — még a „hellén“-nel távolabban rokon görög dialectusokat (a pelasgok, károk, macedonok, thrakok, illyrek nyelvjárásait) is — foglaltak egybe. Azon eszme, hogy a „hellének“ és a „barbarok“ nyelvei egy közös forrásból eredhettek, Platónak soha sem jutott eszébe. Még Aristoteles oly sokat összevagyó szelleme sem bírt a nyelvekben semmit sem felfedezni azon rend és törvényszerűségből, melyet ő különben a természet valamennyi országában oly lángeszűen tudott föltalálni.

De miután egy Aristoteles nem tett ily kísérletet, nem kell csodálkoznunk, hogy az a következő két ezer évben más által sem tétetett. A rómaiak valamennyi tudományos tanulmányokban a görögöktől maradtak függők és többnyire csak azoknak utánmondói. Miután magok is neveztetek vala barbároknak, ezen nevet csakhamar valamennyi népekre tanúltak alkalmazni, önmagokat és tanítómestereiket — a görögöket — véve ki. A nyelvtudomány tulajdonképi őskézdeteit hiába keressük korábban, mint akkor, midőn a kereszténység a „barbár“ szót a „testvér“ szóval váltotta fel, midőn a kereszténység ama nagyszerű humanitási fogalmat — a „minden emberek testvérek“ elvet — az egy nagy embercsaládnak, mint az egy isten gyermekeinek, eszméjét — állította fel, s elküldte apostolait „tanítani valamennyi népet“, a mely apostoloknak igazi követői az egész keresztény egyház missionáriusai, kik most a világ valamennyi nyelvére való miatyánk- és biblia-fordításaikban az összevethasonlító nyelvbuvárlatnak a legbecsesb anyagot nyújtják. Addig míg az ismert nyelvek száma csekély volt, nem lehetett egykönnyen a classificáció eszméjére vetemedni. A szellemnek elébb az előtte fekvő anyag sokfélesége által meg kell zavartatnia, mielőtt komolyan hozzá fog a rendezéshez és beosztáshoz. Addig míg a nyelvtanulmányok a latinra, görögre és héberre szorítkoztak, kielégítőnek találtatott a szent és profan, classikus és keleti nyelvekre való egyszerű felosztás. De midőn a theologusok arab, chaldaeus és szyr nyelvre terjesztették ki tanulmányaikat, már meg volt téve egy lépés, igen fontos lépés, egy nyelvosztály vagy nyelvcsalád föállításához. Nem lehetett nem venni észre, hogy ezen nyelvek egymással igen közel rokonok és hogy a görög és latintól mindazon pontokban különböznek, a melyekben magok egymással egyeznek. Már 1606-ban látjuk Guichard-t „Harmonie Etymologique“-jában a hébert, chaldaeust és szyrt magáért álló külön nyelvosztálykép állítani össze és azonkívül a román és germán dialectusok között tenni különbséget.

De egy a nyelvtudomány haladását hosszabb ideig feltartóztató akadály azon eszmében feküdt, miszerint a héber nyelv az emberi nem ősnyelve és miszerint ennélfogva valamennyi nyelvet a hébertől kell származtatni. Ámbár tehát a 17-ik század sémi nyelvbúváraitól a nyelvek classificációja felé egyikét lépés tétetett, ezen részleges haladás azonban más tekintetben akadálylá lön.

Az első, ki valóban diadalmasan küzdött meg azon rögeszmével, miszerint valamennyi nyelv forrása a héber — Leibnitz volt. De Leibnitz nem csak ezen *egy* nagy akadályt gördítette le a nyelvtudomány küszöbéről, hanem ennél sokkal többet tett. Ő alkalmazta legelőbb az alapos inductiv eljárás elveit oly tárgyra, melyről ő előtte csak a világba csacsogtak. Ő legközelebben arra figyelmeztetett, miszerint mindenek előtt tények lehetőleg nagy számának gyűjtése szükséges. Fölhívást bocsátott ki missionáriusok, utazók, követek, fejedelmek és császárokhoz, hogy segítsék őt ezen annyira szívében fekvő munkájában. Rá mutatott a dialectusok, sőt a provincialismusok és locális kifejezések fontosságára, a mennyiben általok a nyelvek etymologicus alkata földeríthető. Ha Leibnitz mindazon terveknek és eszméknek, melyeket termékeny és sokat összefoglaló szelleme megragadott, kidolgozására ráért volna, vagy ha egykoru tudósok által megértetett és támogatott volna, a nyelvtudomány az inductiv tudományok egyikeül már egy századdal korábban alapíthatott volna meg; de oly férfi mint Leibnitz, ki egyaránt nagy volt mint tudós, mint theologus, jurista, historicus és mathematicus, csak újjalmutatásokat adhatott, miképen kelljen tulajdonképen nyelveket tanulmányozni. „A kényelmesen kezünk ügyében fekvő újabb nyelvek tanulmányával kell kezdenünk“, mondja Leibnitz egyebek között, „ezeket hasonlítani egymással össze és különbségeket meg rokonságot fedezni fel bennök, azután kell csak menni tovább azokhoz, melyek amazokat korábbi századokban megelőzték, ezeken ismét kimutatni a származást és eredetet és végtére lépésről lépésre a nyelvek legősebbjeihez törekedni előre, melyeknek analysise okvetlenül fog az egyedül megbízható következtetésekre vezetni.“ — Leibnitz intései nem is maradtak határozott hatás nélkül. Miután egyszer sürgető szükségnek ismertetett vala el, az emberi nyelvek teljes herbáriumát gyűjteni össze, missionáriusok és utazók kötelességöknek tartották, szójegyzékeket állítani össze és nyelvtanokat vázolni, valahol csak valami új néptörzsszel jöttek érintkezésbe. Ama két nagy munkára nézve, mely e század elején ezen buvárlatok eredményeit együvé foglalja, Hervas nyelvcatalogusára és Adelung Mithridatesére nézve, Leibnitznak létesülésökre gyakorolt befolyása egészen directe bebizonyítható.

Mint gyűjtemények Hervas és Adelung művei mindenesetre nagy jelentőségűek voltak, de az azokban követett osztályozási

elv alig nevezhető tudományosnak. A nyelvek földiratilag csoportosítottatnak, mint Európa, Ázsia, Afrika, Amerika és Ausztrália nyelvei, ámbar mégis egyszersmind természetes rokonságok is engedtetnek meg, melyek egymástól 208 foknyi távolságokban beszélt dialectusokat köthetnének együvé. A nyelvek szigetekként látszóttak az emberi beszéd oczeánján ide s tovább uszkálni; nem nőttek egymáshoz, hogy nagyobb continensekké alakulnának. Ez igen kritikus időszak valamennyi tudomány életében és ha egy igen szerencsés esemény elektrikus szikraképen nem készíti a fel s alá uszkáló elemeket szabályszerűen alakult kristályokká jegedni öszve, igen kétséges, vajjon a Hervas és Adelung munkáiban följegyzett és leírt nyelvek és nyelvjárások hosszú listája leköthette volna-e sokáig a nyelvbűvárok érdekét. Ezen elektrikus szikra a szanszkritnak felfedezése volt.

A szanszkrit nyelv és irodalom létezéséről az Európaiak már azon idő óta, midőn India Nagy Sándor és kísérői által felfedeztetett, vettek koronként tudomást. De a legújabb időkig nem volt tudva, hogy ezen nyelv, a mint az Nagy Sándor idejében és Salamon király idejében és már századokkal ennek ideje előtt beszéltetett, a göröggel és latinnal közel rokon volt és ezen nyelvekhez tényleg ugyanazon viszonyban állott, mint p. o. a francia az olasz és spanyolhoz. Az európai szanszkrit nyelvészeti története az ázsiai társaság alapításával Kalkuttában, tehát az 1784-ik évvel, veszi kezdetét. Sir William Jones, Carey, Wilkins, Forster, Colebrooke és ama híres társaság egyéb tagjainak tanulmányai és dolgozatai tették a brahmánok nyelvét és irodalmát az európai tudósok részére először hozzáférhetőkké, és nehéz volna eldönteni, melyik a kettő közül, a nyelv-e vagy az irodalom, ébresztette a legmélyebb és legtartósabb érdeket. Lehetetlen volt megtekinteni — ha csak egészen futólag és felületesen is megtekinteni — a declinációkat és conjugációkat, a nélkül, hogy az embert meg ne lepje a grammatikai formáknak a szanszkritban, görögben és latinban mutatkozó rendkívüli hasonlatossága, sőt némely esetekben abszolút egyenlősége. Sir William Jones (ki 1794-ben meghalt) a szanszkritra vetett első pillantás után azt jelentette ki, hogy ezen nyelvnek, legyen az akármilyen régi, felette csodás szerkezete van, mely tökéletességre nézve a görögét is, gazdagságra nézve a latinét, kikeresett finomságra nézve mindkettőtől múlja felül, de mindkettővel igen közel

rokon. „Egy nyelvész sem“ — így ír ő — „fogja hihetőleg a szanszkrit, görög és latin nyelvet közelebbről vizsgálni, a nélkül, hogy higgye, miszerint ezen nyelvek egy, talán többé nem létező, közös forrásból eredtek. Hasonló, habár nem egészen annyira meggyőző és döntő érv azon vélelemre vezet minket, hogy a gót és kelt is egy és ugyanazon eredetű a szanszkrittal. Az ó-persa is ugyanezen családkhoz sorolható.

De mikép lehetett azen rokonságot megmagyarázni? A tudós világ egészen álmélkodásba volt ejtve. A theologusok fejeiket csóválták; a classicus tudósok skeptice nézték a dolgot; a bölcészek a legmerészebb conjecturáktól sem riadtak vissza, hogy az előttök fekvő tényekből vonható *egy* lehetséges következtetést kerüljék ki, mely apró világtörténelmi rendszereiket kártyapalotaként halomra dönteni fenyegette. A ki ifjuságától fogva öszves tudós kiképezése által hozzá van szokva, a görögöt és a latint vagy eredeti, vagy különféle módosítások által a héberből keletkezett nyelveknek tekinteni, az nem bírja magát egykönnyen beletalálni ama revolutionárius tanba, miszerint a classicus nyelvek egyszerű vademberek badar beszédével közel rokonok; mert vadembereknek tartattak akkoriban a Nagymogul valamennyi alattvalói. Így p. o. Dugald Stewart, skót bölcész — bölesen belátva, hogy, ha a szanszkritot illető adatok igazak, a belölők levont következtetések sem utasíthatók vissza, — egyenesen a szanszkrit nyelv létezését tagadta, s híres essayt írt annak bebizonyítására, hogy a szanszkrit nyelv ama ravasz csalók és hazugságkoholók által, a brahmánok által, lön latin és görög minta szerint öszvelopva és hogy az öszves szanszkrit irodalom merő ámitás. E tény legjobban mutatja, mily hatalmas dőfés érte, a szanszkrit föltalálása által, az öszves mívelt világban mélyen begyökerezett előítéleteket. A legabszurdumabb bizonyítások találtak egy ideig támogatásra és kedvezésre, ha csak kibuvó ajtót nyitottak, melyen által azon fatális következtetés elől meg lehetne szökni, miszerint a görög és a latin nyelv úgyszólván ugyanazon húsból és vérből való, mint India barna lakóinak jargonja.

Az első, a ki mind a szanszkrittudomány tényeinek mind következtetés-sorainak bátran mert szemökbe nézni, Schlegel Fridrik német költő volt. Ő az amiensi béke alatt (1801—1802) Angolországban mulatott s a szanszkrittal Hamilton Sándor által felületesen

megismerkedett vala. Ezután Párizsban tanulmányait alaposabban űzte s 1808-ban ugyanott „Ueber die Sprache und Weisheit der Indier“ című könyvét adta ki. Ezen mű által a szanszkrittal való tudományos foglalkozás Némethonban meg lön alapítva. Ámbár csak két évvel jelent meg Adelung Mithridatesének első kötete után, ez utóbbtól mégis épen oly széles köz által van elválasztva, mint a Copernicusféle rendszer a Ptolemaeusféléétől. Schlegel nem volt mély tudós. Sok állítása tévesnek bizonyult be, és semmi sem volna könynyebb, mint egész művét szétboncsolni és végre nevetségessé tenni; de ő lángész volt, és ha új tudomány teremtése forog fenn, sokszor a költő képzelődő tehetsége majdnem még jobban használható, mint a tudós éleseszsége és pontossága. Valósággal csak a költői visiónak egy neme által volt lehetséges, egyetlen egy szempillantással foglalni együvé India, Persia, Hellasz, Itália és Germánia nyelveit és azokat az „indogermán nyelvek“ egyszerű nevével erősen csatolni össze egymással. Ez *Schlegel* érdeme volt s ő ezzel a cultura történelmében új világot fedezett fel.

Schlegel eszméje Némethonban hévvel karoltatott fel s majdnem közvetlenül az emberiség főnyelveinek genealogiai osztályozásához vezetett. A szanszkrit nyelv grammatikájának a görög és latin, persa és német nyelv grammatikájával való első pontos és szigoruan tudományos összevasonlítását Bopp Ferencz vitte véghez 1816 („Conjugationssystem“). Következtek egyéb értekezései és 1833-1852-ig jelent meg első, 1856-ban pedig igen javított 2-ik kiadásban a „Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Zend, Griechischen, Lateinischen, Lithauischen, Slavischen, Gothischen und Deutschen“, mely munka örök időkre fog az összevasonlító nyelvészet biztos, szilárd alapja maradni. Bopp első föllépte után csakhamar következtek Humboldt Vilmos, Pott, Grimm, Rask, Burnouf, s ezek nyomában számos más, főleg német tudós, munkálatai. Sajat folyóiratok keletkeztek az összevasonlító nyelvtudomány számára és majdnem valamennyi (legalább némethoni) egyetemen szanszkrit nyelv és egyszersmind összevasonlító grammatika és nyelvtudomány felett felolvasások is tartatnak.

Igen természetes kérdés már most ez: miért volt a szanszkrit képes oly tökéletes fölfordulást idézni elő a nyelvek classificáló studiumában? Ha a szanszkrit az emberiség őnyelve vagy legalább a görögnek, latinnak és németnek *anyanyelve* lett volna, megfog-

fogható dolog, hogy ezen nyelveknek egészen új classificációjához vezethetett volna; ámde a szanszkrit nyelv a görög, latin, germán, kelt és szlávhoz nem áll azon viszonyban, melyben a latin áll a francziához, olaszhoz és spanyolhoz; a szanszkrit nem azon nyelvek *anyjának*, hanem inkább *idősb nővérének* nevezhető. A szanszkrit nyelv a klasszikus nyelvek irányában azon álláshoz, melyben a provençál nyelv áll a modern román dialectusokhoz, egészen analog állást foglal el. Ez tökéletesen igaz, és épen a szanszkrit nyelv és ugyanazon nyelvcsalád többi tagjai között való kölesönös vonatkozások és viszonyok éles és pontos meghatározásának szükségesége vezetett oly fontos eredményekre és nevezetesen a hangváltozás törvényeinek felállításához, a mely hangváltozás az egyetlen biztos eszköz a rokon dialectusok különböző rokonsági fokainak megmérésére és így az emberi beszéd nemzetségi fájának visszaállítására. Mihelyest a szanszkrit egyszer az öt igazán megillető állást elfoglalta volt, mihelyt a tudós világ egyszer azon gondolat-tal volt megbarátkozva, hogy a görög-nél, latinnál és szanszkritnél régibb és eredetibb és, mind ezen háromhoz, mind pedig a germán, kelt és szlávhoz a közös háttért képező nyelvnek kellett léteznie, azonnal valamennyi nyelv magától látszott az öt megillető állásba lépni. A rejtély nyitja meg volt találva és a többi mind már csak türelem dolga volt. Észrevétetett, hogy ugyanazon érvek, melyek a szanszkritot és görögöt helyezték coordinált állásba egymáshoz, ugyanazon szigorral a latin és görög nyelvre is alkalmazhatók, és mihelyt egyszer meg volt mutatva, hogy a latin némely pontokban a görög-nél primitívebb, könnyű volt észrevenni, hogy a germán, kelt és szláv nyelvek is tartalmaznak tömérdek formátiókat, melyeket lehetetlenség a szanszkrit-, görög- vagy latintól származtatni. Meglön ismerve, át lön látva, hogy valamennyin egy és ugyanazon osztály coordinált tagjai gyanánt tekintendők és tárgyalandók.

Az első jelentékeny, különösen a szanszkrit fölfedezése által lehetségessé vált előrelépés a nyelvek osztályozásában tehát abban állott, hogy a tudósok nem nyugodtak meg többé általános rokonság eszméjénél, hanem a rokonság különböző fokait, melyekben egy és ugyanazon osztály tagjai egymáshoz állottak, kezdték kutatni. Az igen általános „osztály“ kitétel helyett most jólrendezett nyelvcsaládok nevezetét halljuk először használtatni.

Nem sokára ezután egy második lépés tétetett előre. Míg bi-

zonyos nyelvek közös eredetének egészen általános megállapításához a számnevek, névmások, praepositiók, adverbiumok és a leglényegesebb igék és nomenek öszve hasonlítása volt elegendő, nem sokára a rokonság pontosabb fokai és lépcsőzetei gondosabban választott és finomabban felosztott mértékkel való mérésének szükségessége ismertetett meg. Ilyen mértéket az öszve hasonlító grammatika szolgáltatott, az az, egymással rokonoknak elismert nyelvek grammatikai formáinak kölcsönös öszve hasonlítása, és ezen öszve hasonlítás azután bizonyos szabályok szerint vitetett ki, melyek szerint a betűk hangj átváltozásai szoktak megtörténni.

Egy pillantás a nyelv legújabb történetére ezt világosabbá fogja tenni. Az úgynevezett román nyelvek — olasz, oláh, provençál, francia, spanyol és portugál nyelvek — egymással való szoros rokonsága sohasem vonatott kétségbe. Hiszen mindenki láthatta, hogy valamennyi a latintól származik; de Raynouard, kitűnő francia tudós, azt állította, hogy egyedül a provençál nyelv a latinak leánya, a francia, olasz, spanyol és portugál nyelvek pedig a provençálnak leányai. Az ő nézete szerint a latin először, a provençál nyelv által képviselt, egyforma átalakuláson ment át s csak azután oszlott, fejlett szét Olasz-, Francia-, Spanyol- és Portugálsország különböző román dialectusaira. Ezen elmélet csak a provençál grammatikának a többi román dialectusok grammatikájával való öszve hasonlítása által czáfolható meg. Ha csak a „lenni“ segédige provençál és francia formáit is hasonlítjuk öszve, azonnal észre vesszük, hogy a francia az eredeti latin formákat többször tisztábban őrizte meg, mint a provençál, és hogy ennél fogva lehetetlen a francziát a provençál leánya és a latin unokája gyanánt classificálni. A francia „nous sommes, vous êtes, ils sont“ (normandiai: „sumes, estes, sunt“)-nak provençálban „sem, etz, son“ felel meg, és valóban grammatikai csoda volna, ha „sem, etz, son“-féle elnyomórékosodott formák megint az épebb, eredetibb, latinabb „somes, êtes, sont (sumes, estes, sunt)“ formákba változhattak volna által.

Ha a szanszkrittal, a göröggel és latinnal ugyanezen próbát tesszük, látjuk, hogy kölcsönös genealogiai állásuk ugyanazon módon grammatikai formáik öszve hasonlítása által meghatározható. Ép oly lehetetlen a latint a görögtől, vagy a görögöt a szanszkrittől egyszerűn származtatni, a mily lehetetlen a francziát a provençál átidomulásának tekinteni.



Ezen próbát valamennyi nyelvvel megtévén, az összehasonlító nyelvészet megalapítói csakhamar Európa és Ázsia földialectu-sait bizonyos családokra vitték vissza és már most mindegyik családban is voltak képesek különböző ágakat különböztetni meg, melyeknek mindegyike ismét számos, mind régi, mind új, dialectu-sokból állott.

Van azonban sok nyelv, mely még nincs családokká össze-csoportozva, és ámbár nincs ok kételkedni, hogy azoknak egyné-melyike idővel genealogiai classificáció systemájába fog összevoglaltatni, mégis jó, eleitől fogva óvást tenni azon elterjedt, de töké-letesen önkényes hit ellen, hogy a genealogiai classificáció elvének *valamennyi* nyelvre kell alkalmazhatónak lenni. A genealogiai két-ségkívül valamennyi classificációk legtökéletesebbike, de a physikai tudománynak csak kevés ága van, melyben azt nagyobb mint igen partiális mérvben lehetne keresztülvinni.

Az ariai nyelvek genealogiai classificációja, mint láttuk, min-den egyes ariai nyelv grammatikai jellemvonásainak pontos össze-hasonlításán alapszik és — mint a 33-ik lapon is már mondtuk — oly műveknek, melyen Bopp összehasonlító nyelvtana, azt célja mutatni, hogy a szanszkrit, zend, görög, latin, kelt, germán és szláv nyelvek grammatikai tagozata egyszerre és mindezen nyelvekre nézve közösen létesült, és hogy az e nyelvek végzeteiben látható különbözőségek e nyelvek mindegyikében sajátágosan fejlődő hang-i romlás törvényei által magyarázandók meg, a mely különbözőleg fejlődő hang-i romlás az *egy* ariai őstypust különbözőleg módosította és ugyanannyi nemzeti nyelvekké alakította át. Úgy látszhatnék tehát, mintha az összehasonlító nyelvtan célja már el volna érve, mihelyt csak a nyelvek genealogiai rokonsága pontosan meg van alapítva. De az összehasonlító nyelvtannak valóban az egyszerű összehasonlításnál több és magasabb teendői is vannak, a mikre nézve már mind arra utalhatunk vissza, a mit feljebb a 33—55-ik lapon előadtunk. Ebből azt tanúltuk volt — mikép most idézett elő-adásunk végén mondjuk — micsoda anyagból alakult a nyelv, és azt találtuk volt, hogy — az egy gyököket kivéve — a nyelvben minden magától érthető és könnyen megfejtendő. A Sinától kezdve Irlandig beszélt valamennyi nyelv fölépítésére anyagúl szolgált prae-dicativ és demonstrativ gyökök összeszerkesztésében legkisebb meglepő sincs. Hogy a szanszkrit nyelv hagyományos formációját

a legnagyobb egyszerűségnek — valamennyi hajlítások teljes távol létének állapota előzte meg, minő a sinai és más egyszótagu nyelveken még ma is észrevehető —, ez nem csak megfogható, hanem, hogy másképp lett legyen, abszolút lehetetlenség. Miután úgy láttuk volt, hogy valamennyi nyelvnek ezen sinai vagy egyszótagu fejlődési fokból kellett kiindúlnia, problémánknak még csak *egy* része maradt volt megfejtendő, t. i. ez : mikép magyarázható ama — valamennyi emberi beszéd főalkatrészeit képező és a további felbontás és feloldás valamennyi kísérletének eddig ellenállott — praedicativ és demonstrativ gyökök eredete és természete ?

Ezen kérdéssel a nyelvtudomány a második vagy classificáló lépcsőről az utolsó vagy theoretikus lépcsőre lép, — a nyelv eredetét és lényegét illető kérdések megoldásához járúl. Adjuk itt is a nyelvtudomány eljárásának rövid vázlatát !

Ha a madarat jellemző repülő tehetségbe akarunk belátást nyerni, legközelebben csak annyit tehetünk, hogy a madarak szervezetét egyéb — ezen tehetséget nélkülöző — állatokéval összehasonlítjuk, és másodszor azon föltételeket vizsgáljuk, melyek alatt a repülés lehetséges lesz. Épen így áll a dolog a nyelvre nézve is. A nyelv az embernek tulajdonságos, őt minden más teremtményektől megkülönböztető tehetség, és ha az emberi nyelv igazi természetéről határozottabb fogalmakat akarunk magunknak képezni, nem tehetünk egyebet, mint összehasonlítani az embert a hozzá legközelebben állani látszó állatokkal, és így próbálni fölfedezni azt, a mit ezen állatokkal közösen bír, és azt, a mi neki — még pedig csak egyedül neki — sajátos. Ha ezt felfedeztük, tovább mehetünk még azon föltételeknek kikutásához, melyek alatt a nyelv lehetséges lesz, és azzal megteendettünk mindent, a mit tehetünk. Kétségtelen dolog, hogy bizonyos állatok az articulált beszélésre megkivántató valamennyi physikai föltételekkel bírnak. Az alphabetumnak nincs az a betűje, melyet kiejteni a papagáj meg nem tanulhatna. Következőleg azon tény, miszerint a papagájnak tulajdon *nyelve nincs*, az állat és ember *szellemi*, nem *testi* képességeinek valami különbségéből magyarázandó és csak az emberben és az állatokban található *szellemi* képességek összehasonlítása által remélhetjük fölfedezhetni, miben áll tulajdonképen a beszélésre múlhatlanul szükséges képesség, milyen épen csak egyes-egyedül az emberben található.

Tagadhatatlan tények azt is bizonyítják, hogy az állatok érzéssel, észrevevéssel, emlékezettel, akarattal és értelemmel bírnak. Miben áll tehát már most az állat és ember közti különbség? Mi az, mit az ember tehet és a minnek az öszves állatvilágban semmi jeleit, semmi elemeit és kezdeteit nem találjuk? Habozás nélkül feleljük: az állat és ember közti egyetlen magas korlát a *nyelv*. Az ember beszél, de egy állat sem hozott soha egy szót is elő. A nyelv a mi Rubikonunk, melyen egy állat sem fog merni átmenni.

De a nyelv csak a külső jel. Melyik már azon belső erő, melynek külső jele és kinyilatkoztatása a nyelv?

E célra legjobb lesz azoknak véleményét vizsgálni, a kik más oldalfelől közeledtek problémánkhoz, a kik nem az ember és állat közt fenálló különbségnek külső és kézzelfogható ismertető jegyeire ügyeltek, hanem a belső lelki képességeket vizsgálták és azon pontot igyekeztek meghatározni, melyen az ember az állati értelem korlátaait áthágja. Mihelyt csak ez a pont van helyesen meghatározva, bizonyosan a nyelv kiindulási pontjával is fog az öszveesni, és ha ez így áll, ezen öszveesés bizonyosan fenforgó problémánkat is fogja megmagyarázni.

Locke — az emberi értelemről írt művének 2-ik könyv. 11. fej. 10. §-ában — ezt mondja: „Ennyit határozottan vélek állíthatni, hogy az állatokban az abstractió tehetsége teljességgel nincs meg, és hogy az általános ideák képzése ember és állat közt lényeges különbséget alapít meg, és oly előny, melyhez az állatok képességei sehogysem érhetnek föl.“

Ha már Locke ezen nézete igaz, és ha mi nekünk is van igazunk, midőn a nyelvre, mint az embereket és az állatokat megkülönböztető, kézzelfogható ismervre mutatunk, ebből az látszanék következni, hogy a nyelv az abstractió ama belső tehetségének — egyszerűbb és ismeretesebb névvel: az *észnek* — külső jele és realisátója.

Nézzünk már most a nyelvtudomány classificáló stádiumáról szóló előadásunk resultátumára vissza. Ez a következő volt: Miután mindent megmagyaráztunk volt, a mi a nyelv növényében csak megmagyarázható, egyedül megmagyarázhatlan hátralékul utóljára az úgynevezett *gyökök* maradtak hátra. A gyökök képezték valamenyi nyelvi alkatrészeit.

Mik tehát azon gyökök? A gyökök mindenekelőtt — mikép

említettük — nem — mint rendesen állítatott — pusztá tudományos abstractiók, hanem használtatnak jelenleg is igazi szók gyanánt a sinaiféle radicális nyelvekben és használtattak azok gyanánt eredetileg valamennyi az eredeti radicális nyelvfoktól a ragozó fokra vagy a hajlító fokra felvergődött nyelvekben. Már most csak azt kell és azt szeretnők világosságra hozni: melyik belső szellemi pházis felel meg ezen gyököknek, mint az emberi beszéd csiráinak? Erre nézve azt foglalhatjuk röviden együvé, a mit bővebben feljebb a 55—64-ik lapon adtunk elő.

Az összev hasonlító nyelvészet elvei szerint kivitt nyelvanalysis útján kinyomozott gyökök mindegyike általános eszmét fejez ki. Szabatosan azon a ponton, melyen az ember az állatvilágtól szakad el, az általános eszméket képző észnek első fölvilágosításánál találjuk tehát a nyelv igazi szülő helyét. Analysáljunk bármely tetsző szót s meg fogjuk ismerni, hogy az, a megjelölendő tárgyat tulajdonságkép illető, általános eszmét fejezi ki.

Azon tény, miszerint valamennyi szó eredetileg praedicatumot fejez ki, miszerint a nevek, habár individuális fogalmak jelzői, kivétel nélkül általános eszméktől származtatandók, a nyelvtudományban a legfontosabb felfedezések egyike. Már korábban lön ugyan belátva, hogy a *nyelv* az ember megkülönböztető jele; az is be lön látva, hogy az *általános eszmék képezése*, az abstractió tehetsége, állít fel ember és állat közt szilárd, áttörhetlen korlátot, hanem hogy ez a kettő csak ugyanazon egy ténynek különböző kifejezése, jelölése, az csak akkor lön elismerve, midőn a gyökök elmélete a hangutánzatok és interjectiók theoriái felett vívta ki az elsőséget. Nyelv és gondolat elválaszthatlan. Szavak gondolatok nélkül holt hangok; gondolatok szavak nélkül semmi. Gondolkodás hangtalan beszélés, beszélés hangos gondolkodás. A szó a megtestesült gondolat.

Tudományunk legutólsó kérdése már most ez: Hogy válhat a hang a gondolat kinyomatává? Hogy lettek gyökök általános eszmék jeleivé?

Ezen kérdésre is próbáltunk felelni. A különböző nyelvcsaladokban utólsó alkatrészekül hátramaradó négy-, ötszáz gyökök sem interjectiók, sem hangutánzatok, hanem bizonyos, az emberi természetben immanens erő által előhozott hangi alaptypusok. Ósállapotjában az ember nem csak — mikép az állatok — érzéseit in-

terjectiókkal és észrevevéseit hangutánzatokkal, hanem abstract képzeiteit is finomabban articulált hangokkal volt képes kifejezni. Szóteremtő szellemi instinctussal bírt, mely — míg az ember reászorúlt — ellenállhatlan volt, mint valamennyi instinctus, de — mihelyt célját betöltötte — el is enyészett, mint hasonló esetben az ember valamennyi instinctusa. Ezen — az egyes tárgyakat jelölő — hangí típusoknak eleintén számtalanoknak kellett lenniük, de a természetes elimináció processusa által utóvégre kevés határozott típusra szorítottak össze, mint feljebb a 60-ik—64-ik lapon bővebben előadtuk.

Az emberi beszéd alakulásának megmagyarázása végett eszerént sem természetfeletti erők közbejövetelére, sem régi bölcsek conclavéjára nincs szükségünk. Az első természetes és instinctiv nyelvnnyilatkozások, ha a különböző néptörzsektől különböző módon tett kiválasztást vesszük hozzá számba, az emberi nyelvnek mind első eredetét mind első divergentiáját tökéletesen jól magyarázhatja meg. Nem csak azt vagyunk képesek megfogni, mikép eredett a nyelv, hanem azt is, mikép kellett *egy* nyelvnek sok nyelvekké oldódnia fel; sőt azt is vesszük észre, hogy a nyelv materialis vagy formális elemeiben előtűnő legnagyobb sokféleség, még egy közös ős forrás fölvetelével sem egyezhetetlen össze.

Ezennel immár a nyelvtudomány fejlődési pházisainak végére értünk el. Láttuk, hogy valamely nyelvnek első practicus össze- gyűjtése és anyagi meg alakí elemeinek tüzetes fölzelése, bonczolása után a legközelebbi és legfontosabb lépés az emberi nyelv valamennyi különféle fajainak és típusainak classificációjában áll, és hogy, csak miután ez van elérve, lehet biztosan azon nagy kérdések megoldásához járúlni, melyeket valamennyi physikai buvár-lat állít fel, a nyelv lényege, eredete és célja utáni kérdések megoldásához. Láttuk tehát a nyelvtudományt is az empiria, classificáció és theoria azon három stádiumát megfutni, melyet valamennyi természettudomány szokott megfutni, s ezennel immár mind tárgyára, mind methodusára és történelmi fejlődésére nézve is világosan láttuk kitűnni „a nyelvtudomány természettudományi jellemét.“ A nyelvnek nyelvjárási tenyészetéről — mint a nyelv „növése- nek“ egyik és főbbik elvéről — szólván feljebb (a 12-ik—26-ik lapon), „a nyelvjárások nyelvtudományi jelentékét“ is mutattuk ki egyetemben és általában. Hátra van tehát még, hogy, a 29-ik lapon

tett ígéretünkhöz képest, a nyelvjárások nyelvtudományi nyomosságát még különösebben is kitüntessük.

A tudomány széles terjedelmű birodalmában, úgy hisszük, hogy nem létezik tudomány, melytől a nyelvbuvár többet tanulhatna, mint a geológiától. Ha a geológiában egyszer általános ismeretet szereztünk magunknak a földkérget képező, egymásra következő rétegekről és az ezen rétegek mindegyikében előforduló vagy hiányzó fauna- és flóráról, semmisem oly tanulságos, mint valamely szomszédságunkban fekvő kőbánya, valamely barlang vagy verem vagy vasuti átvágás lehetőleg pontos vizsgálása, azon célra, hogy a dolgokat concrete saját szemeinkkel lássuk, saját kezeinkkel tapogassuk, és tanuljuk, miszerint minden kövecske, melyet fölszedünk, tanításokat adhat nekünk, melyek mindig szélesebb kiterjedést nyernek és földgömbünk összes alkatából mindig többet és többet ismertetnek meg velünk. Úgy hiszem, hogy a dolog a nyelvtudományban hasonlóul áll. Egyetlenegy szó, melyet társalgási nyelvünkben vagy hazai tájnyelvünkben használunk, bármily közönségesnek és mindennapinak is tessenek ezen szó nekünk, ha csak gondosan vizsgáljuk és elemezzük, többre fog minket tanítani, mint a legszemlemdúsabb speculáció a nyelv természete és a gyökök eredete felett. Véleményem szerint egyik általánosan érvényes alapelvül ezt állíthatjuk fel, hogy az, a mi újabb szóképződésekben valóságosan van meg, régibb képződésekben lehetséges; hogy az, a mit csekélyebb kiterjedésben ismertünk fel igaznak, nagyobb kiterjedésben is lehet igaz. Efféle elvek, melyek a geológia studiumának szolgálnak alapul, a nyelvtudomány studiumára szintén alkalmazhatók, ámbár alkalmazásuk kétségtelenül ugyanazon óvatosságot és szemességet igényli, a melyben áll a geológia terén a tudományos buvárlat nagy kelleme.

Egykét példa világosabbá fogja tenni, mit akarok a fenebbivel mondani. E példa azt fogja mutatni, hogy az öszve hasonlító nyelvészet némely legnehezebb problémáinak feloldása közvetlenül házunk ajtaja előtt található, és hogy oly teoriák, melyek, régi nyelvek analysisére alkalmazva, ábrándosoknak és hihetetleneknek látszhatnak, valóságos és tagadhatatlan tények képen állanak éppen azon szavakban előttünk, melyeket mindennapi társalgási nyelvünkben, otthoni pongyola tájéjtésünkben használunk. E példa egyúttal intésül is fog szolgálni hamarkodó általánosítások ellen.

Angolországban a nyelvtanszerű „he is going, I am coming” szólás helyett úton útfelen efféle szólásmódot hallani: „he is a-going, I am a-coming.” Már pedig tény, hogy ezen népies, a népnyelv-járásban megőrzött szólás: „he is a-going” sokkal jogosultabb, mint az irodalmilag bevett „he is going.” Az „ing” az újabb angol grammatikákban a participium praesentis végzetének neveztetik, de az angolszászban ez mint ilyen nem létezik. Angolszászban a participium praesentis végzete „ande” vagy „inde” (gót. „ands”, ófn. „anter, enter”, kfn. „endo”, úfn. „end”). Ez változatlanul fennmaradt Gower és Chaucer koráig, tehát 1400 tájáig, ámbár már ekkor is legtöbb esetben az „ing” végzet által volt kitérve. Már mi tehát ezen „ing” végzet? E végzet újangolban is nyilván két különböző jelentésben használtatik. Ha az angol azt mondja „a loving child” (szerető gyermek), akkor „loving” verbaladjektivum; de ha azt mondja „loving our neighbour is our highest duty” (felebarátunkat szeretni legfőbb kötelességünk), akkor „loving” verbal-substantivum. Vannak továbbá még sok „ing” végezetű (v. ö. az úfn. „ung” végezetet) substantivumok — p. o. building (épület), wedding (lakodalom), meeting (gyülekezet) —, melyekben a substantivum verbalis caractere, ha nem is egészen, de mégis kicsi híján elveszett.

Ha már most az angolszászt tekintjük, az „ing” végzetet következőleg találjuk használva:

1) Apanevék (patronymicumok) képezésére — p. o. Godvulfing (Godvulf fia). Az angolszász bibliafordításban Elisa próféta fia Elising-nek neveztetik. A többesszámban ezen patronymikumok gyakran családok, clanok, falvak, városok, sőt nemzetek neveivé lesznek, p. o. Thyringas (a thüringiek). Még ha „ing” végzetű nevek folyó-, hely- vagy fa- nevektől is származtatnak, mindig lehet őket patronymikumoknak nevezni, mert a rokonság és eredet eszméi régi időkben nem voltak élő lényekre szorítva. Az Elbe mellett lakó néptörzsök bátran neveztethettek Elbefiaknak vagy Albingoknak, mint p. o. a Nordalbingok (északi Albingok) Holsteinban. Német- és Angolország sok geographiai nevei ilyen nemzetségevek vagy patronymikumok voltak eredetileg. Angolhonban ilyen helységnevek találhatók: „Malling, Billing” stb. vagy összetett formákban „Mallington, Billingborough.” „Walsingham”, az az, Walsingok hazája, a Waelsingok híres nemzetségének — melyhez Sieg-

fried, a Nibelungok hőse, tartozott — emlékét tartja talán fenn. Német helynevekben, mint „Goettingen“ (Hannoverában), „Harlingen“ (Hollandiában) és nevezetesen igen sok bajor és württembergi, „-ingen“ végzetű városnevekben régi plurális genitivusokat találunk, melyeknek jelentésök: (die Heimath der) Gottingen, Harlingen stb. (a gottingok, harlingok hazája, telepe).

2) Az „ing“ végzet angolszászban általánosabb attributumok képezésére használtatik, mint p. o. aetheling (nemesember); lyteling (kis gyermek); niding (rosz ember). Minthogy ezen „ing“-suffixumot gyakran az „l“ suffixum előzi meg, igen szokásos lön a „ling“ származékvégzet, efféle szavakban, mint a német „Liebling, Dümmling, Erstling, Neuling“ vagy az angol „darling (c. h. dearling, angsz. deorling = Liebling, kedvencz), hireling (Miethling, bérencz), yearling (Jährling, egy éves állatfi), foundling (Findling, lolencz), nestling (Nestling, vakarcs), worldling (Weltling, világfi), changeling (Wechselbalg, váltottgyermek). Valósággal kétséges, vajjon efféle szavakban, mint aetheling, lyteling, melyekben „l“-re végződik a tö, a suffixum nem volt-e mégis „ling“ e helyett „ing“ és vajjon nem ez az írás „aethelling, lytelling“ volt-e az eredeti. Így „farthing“ (v. ö. osztrák „Vierting“,) is „feordling“ (német „Viertling“) elfajulása.

Azt hitték, hogy az újangol participium praesentis ugyanezen származási végzet által lön képezve; de angolszászban ezen suffixum „ing“ főképen nomenek és adjectivumokhoz ragasztatik, nem pedig igékhez. Volt azonban angolszászban más származtató végzet, mely igékhez ragasztatott, ige-főnevek képezése végett. Ezen végzet „ung“ volt, a német „ung“; p. o. „claensung“, angolul „cleansing“ (Reinigung, tisztítás); beacnung“, angol. „beaconing, beckoning“ (jeladás). A régebbi angolszászban ezen „ung“ végzetű abstractumok sokkal számosabbak, mint az „ing“ végzetűek. Azonban az „ing“ nem sokára háttérbe kezdte szorítani az „ung“-ot és mai napon angolban nyoma se maradt fenn többé oly főneveknek, melyek az „ung“ végzet segélyével származtatnának igéktől.

Ambátor már, mint mondtam, természetesebbnek látszhatnék, a praesentis participiumot újangolban úgy tekinteni, mint eredeti „ing“ végzetű adjectivumot, mégis ilyen népszólások mint „a-going, a-thinking“ inkább az „ing“ végzetű ige-főnevekre utalnak, mint azon forrásra, melyből az újangol participium származott. „I am



going“ valósággal ebből van elrontva „I am a going“, az az, „I am on going“ és a praesens participiumában eszerint igen egyszerű eljárás által egy ige-főnév locativus-casusát fedeztük volna fel.

Állítsuk tehát ténygyanánt fel, hogy a jelenidő participiumának helye a nyelvjárások általi újtenyészet folyamatában egy ige-név locativusa vagy más casusa által tölthetetik be.

Már most vessünk egy pillantást a francziára. 1679-iki junius 3-kán a francia akadémia azt decretálta, hogy a praesens participiumait ezentúl nem kell declinálni.

Mit akart ezen decretum jelenteni? Egyszerűen azt, a mit most minden francia grammatikában találunk, hogy „commençant, finissant“ indeclinabilisok, ha activ vagy neutralis értelemben a jelenidő participiumának jelentésével bírnak, hogy ellenben a masculinum és femininum végzeteit veszik föl az egyesszámban és a többes számban, ha adjectivumokúl használatnak. De mi ennek a szabálynak az oka? Egyszerűen az, hogy „chantant“, ha participium gyanánt használtatik, nem a latin participium praesentis „cantans“, hanem az úgynevezett gerundium, az az, egy igefőnév casus obliquusa, a latin „cantando“, mely megfelel az angol „a-singing“-nek, míg az igazi latin participium praesentis a román nyelvekben adjectivum gyanánt használtatik és fölveszi a nőnemi végzetet — p. o. „une femme souffrante“ stb.

Itt tehát újra látjuk, hogy analyticus nyelvekben a praesens participiuma által képviselt eszme egy igenév casus obliquusa által fejezhető ki.

Tekintsünk most egy távolabban fekvő, de mégis rokon nyelvet, a bengalit. Ott azt találjuk, hogy az úgynevezett infinitivus „te“ által képeztetik, a mely „te“ egyszersmind a locativus végzete az egyesszámban. Ennélfogva a praesens : „karitechi“ — szószerint „én vagyok cselekvő“ — és az imperfectum „karitechilâm“ — szószerint „én valék cselekvő“ — nem egyebek, mint az „âchi = vagyok“ és az „âchilâm = valék“ öszvetételei oly szóformával, melyet participium praesentis-nek lehetne nevezni, mely azonban tényleg a casus locativusban álló igefőnév. „Karitechi“ azt teszi „cselekvésben vagyok“, ugyanazt mit angolban „I am on doing“ vagy „I am a-doing.“

Már most ez a kérdés: Vajjon ezen tökéletesen érthető methodus, mely szerint a praesentis participiumot egy igenév casus obli-

quusából és a praesens indicativusát ezen igenévnek a „lenni“ segédigével való öszvetétele által képezzük, szolgáltat-é nekünk, úgyszólván, reágenst, melyet bizvást alkalmazhatunk oly nyelvek analysisére, melyek határozottan egészen más családhoz tartoznak? Vegyük a baszk nyelvet, a mely minden bizonynyal sem ariai sem sémi nyelv és majdnem nagyobb gazdagságot fejtett ki igeidomokban, mint bármely más ismert nyelv. A praesens itt egy participiumnak nevezett alaknak egy utána következő segédigével való öszvetétele által képeztetik. Azon úgynevezett participium maga azonban az „an“ suffixummal képeztetik, és ugyanezen suffixum a főnevek locativcasusának képezésére is használtatik; p. o. „mendia“ = a hegy; „mendiaz“ = a hegyről; „mendian“ = a hegyben; „mendico“ = a hegy miatt. Ugyanazonképen „etchean“ = a házbán; „ohean“ = az ágyban. Ha azután ez igét

„erorten niz“ = esem

„erorten his“ = esel

„erorten da“ = esik

közelebből vizsgáljuk, „erorten“-ben ismét az „erorta“ igefőnév locativus casusát ismerjük fel, a mely igefőnév gyöke „eror“ = „esés“ volna, úgy hogy az indicativus praesentis a baszk igében eredetileg sem azt nem jelenti „esem“, sem nem ezt „eső vagyok“, hanem ezt „én (vagyok) esés-ben“, vagy, hogy azon pontra térjünk ismét vissza, a melyből kiindultunk, annyit mint az angol „I am a-falling.“ Az „a“ az „a-falling“-ban eredeti „on“ helyett áll. Így áll „asleep“ is e helyett „on sleep“, „aright“ e helyett „on rihte“, „away“ e helyett „on weg“, „aback“ e helyett „onbaec“, „again“ e helyett „ongén“ (v. ö. „entgegen“) stb.

Legyen ez elég a nyelvtudomány alapját képező elvek egyikének, t. i. azon elvnek bizonyítékául és megvilágosításául, mely szerint azt, a mi újabb szóképzeményekben valósággal *létezik*, régiebb képzeményekben valószínűnek vagy legalább *lehetségesnek* kell elismerni, és hogy az, a mi kicsinyben ismertetett fel igaznak, nagyban is *lehet* igaz.

De ugyanazon bizonyíték egyszersmind intésül is szolgálhat. A nyelvtudományban sok anyag fekszik előttünk, mely az inductiv következtetések törvényszerű korlátainak áthágására csábíthat minket. Következtetethetünk ugyan a nyelvben az ismeretről az ismeretlenre, de kísérőleg, nem positive. Még oly kicsiny körön be-

lül is, minőt az ariai nyelvfaj képez, korántsem következés még, hogy annak, a mi a francziában lehetséges, a latinban lehetségesnek lenni *kell*, hogy az, a mi a bengalit magyarázza, a szanszkritot is magyarázza. Sőt tisztán kivételes esetnek kellene tekinteni azon némely ariai nyelvek és a baszk nyelv közt, participiumaik képzésében feltűnő kétségtelen hasonlatosságot. A tudós Garnett azon, ban („A szavak képzéséről obliquus casusokból.“ *Philological society*, vol. III. N<sup>o</sup> 54, 1847), miután azon elvet felállította, hogy a jelenidő participiuma egy igefőnév locativusa által kifejezhető, jeles értekezésében azt igyekszik bebizonyítani, hogy az eredeti ariai participium, a latin „aman(t)s“, a görög „typtōn“ (önt“ helyett „ōn“ pótléknyújtással), a szanszkrit „bodha(n)t“ stb., ugyanazon elv szerint képeztetett, — hogy ezek valamennyien egy igefőnév flectált casusai. Ebben azonban, úgy hiszem, csalatkozott a derék angol tudós, a mint csalatkoztak előtte és utánna sokan, a kik azt képzeltek, hogy annak, a mi a nyelv széles országának egyik részében találtatott igaznak, azonképen igaznak *kell* lenni ezen ország valamennyi részében. De ez nem áll és nem állhat. Habár a nyelv növése általában véve jól megérthető alaptörvényektől vezéreltetik és kormányoztatik, még sem volt annak továbbfejlődése oly egyidomu, hogy haladásának minden státióján, életének minden korszakában pontosan ugyanazon tüneményeket ismételte volna. Ugy-mint a geologus különbféle ismérveket kémlel, ha londoni vagy oxfordi agyaggal vagy régi veres homokkővel foglalkozik, úgy a nyelvbuvárnak is kell különbféle formációkra lennie elkészülve, még ha a nyelv történelmének csak egyetlenegy korszakára, a hajlítóra, is szorítkozik.

Az újabb nyelvek fontossága a nyelv természetének alapos ismeretére, a lényegébe való helyes belátásra és azon elveknek, melyek szerint a régi nyelvek növése végbe ment, valódi méltánylására nézve soha sem lön elegendőképen méltányolva. Minthogy a régi nyelvek tanulmánya mindig csekély kisebbszámra szorítkozott és minthogy általában fölteszszük, hogy újabb nyelv régi nyelvnél könnyebben megtanúlható, hozzá szoktunk, az úgynevezett klasszikus nyelveket — szanszkritot, hellént, latint — a gondolatközlés tisztább és tökéletesebb eszközeinek tekinteni, mint Európa úgynevezett vulgáris nyelvjárásait. Nem akarjuk most Hellasz, Róma, régi India irodalmait hasonlítani össze Német-, Angol-, Fran-

czia-, Olaszország irodalmaival. Egyedül egymagáról a nyelvről akarunk jelenleg beszélni, a nyelvnek gyökeiről és szavairól, a mindegyik nyelvjárásnak sajátos declinációkról, conjugációkról és constructiókról, és ezekre nézve minden bizonynyal meg kell engedni, hogy az újabb nyelvek a régiekkel tökéletesen egyenlő lábon állanak. Vajjon föltehető-e, hogy mi, kik művészetben és tudományban, bölcsészetben és vallásban folyvást haladunk, a nyelvet, a szellem ezen leghatalmasabb műszerét, az ő korábbi tisztaságáról alásülyedni, azt erejéből és nemességéből kifogyni és pusztajargonná válni engedtük volna? Habár a nyelv folyvást is változik, azért az koránt sem fájul folyvást; a mit a nyelv történetében fájulásnak vagy romlásnak szoktunk nevezni, mindenesetre valósággal semmi egyéb, mint életének szükséges föltétele. A nyelvtudomány törvényszéke előtt eltűnik a régi és új nyelvek közötti különbség. Valamint a botanikában vén fák nem állítatnak más osztályba, mint ugyanazon faju fiatal fák, azonképen régibb és fiatalabb nyelvek között tenni különbséget a tudományos osztályozás elveivel homlokegyenest ellenköznék. A fát magában befejezett egész képen kell tanulmányoznunk, azon időtől kezdve, midőn magva tétetik a földbe, azon ideig, midőn gyümölcsét hullatja, és a nyelvet ugyanazonképen kell egész gyanánt tanulmányoznunk, élete nyomait szakadatlanul lesve a legegyszerűbb gyökökön kezdve egészen a legbonyolultabb leszármazásokig és elhangolásokig. A ki az újabb nyelvekben romlásnál vagy anomáliánál egyebet nem bír fölismerni, az ugyan keveset ért a nyelv valódi természetéből. Ha a régi nyelvek az újabb nyelvjárássok eredetére vetnek világot, viszont a holt nyelvek természetében is tűn fel sok rejtély, mely csak az élő nyelvek tanúvallomásai által magyarázható meg. Eltekintve minden más elmékedéstől, a modern nyelvek arra segítenek minket, hogy kétségbevonhatatlan tanubizonyosságok alapján állíthatjuk fel a nyelvtudomány vezérelveit. Az újkori nyelvek a nyelvbúvár-ra nézve ugyanaz, a mi a geografa nézve a tertiär — vagy a még ezeknél is ifjabb — formációk. *Diez* művei — „a román nyelvek öszve hasonlító nyelvtana“ és a „*Lexicon comparativum linguarum romanarum*“ minden tekintetben épen oly becsesek, mint egy Bopp, Grimm, Zeuss és Miklosics munkái, sőt épen ők visznek — bevezető előlépcsők gyanánt — a legcsélszerűbben be az ariai nyelv régibb korszakának tanulmányába. Sok pont, mely a szanszkritra,

hellénre és latinra nézve csak inductiv következtetések által bizonyítható be, itt történeti tanuságok által állapítható meg.

Az újabb román nyelvjárásokban teljesebb és világosabb kép — úgyszólván a nyelv eredetének és növéseinek ismétlődése — fekszik szemünk előtt, mint akárhol egyebütt az emberi nyelv özsves történelmében. Megleshetjük a latint az első Scipióféle felirat idejétől (283 Kr. e.-től) fogva azon ideig, midőn az újlatin nyelv első nyomaira akadunk Sardinia-, Olasz-, Spanyol- és Franciaországban. Azután évezredek által követhetjük az újabb latin nyelv fejlődésének későbbi történelmét az ő hat nyelvjárásaiban, melyek valamennyin gazdag és hiteles okmányu irodalommal bírnak. Ha francia nyelvtani formák kétséges borúban tűnnek előnkbe, verőfényeket vetnek reájok a velek párhuzamosan futó olasz és spanyol formák. Ha valamely szó eredete olaszban homályos, csak a francia és spanyol felé kell pillantanunk és rendszerint fogunk — kutatásainkban útmutatókúl szolgálendő — hasznos ujjal-mutatásra bukkanni. Hol remélhetünk — ezen újabb nyelvjárásokon kívül — tökéletesen biztos zsinórmértéket találni mindazon lehetséges változások megmérésére, melyeket a szavak formában és jelentésben szenvedhetnek, anélkül, hogy identitásukat vesztenék el? Itt valamennyi ellenvetést tények által némíthatunk el, itt az által, hogy a hangzás és jelentés valamennyi változását a latintól kezdve be egészen a francziába lépésről lépésre kísérhetjük, kimerőszakolhatjuk a szilárd meggyőződést, míg, ha göröggel, latinval és szanszkritval van dolgunk, csak az inductiv következtetések szelid nyomása áll rendelkezésünkre.

Ha be akarjuk bizonyítani, hogy e latin szó „coquo“ (németül „ich koche“, főzők) és e hellén szó „péptō“ (főzők) egy és ugyanazon szó, azon tényt kell kétségenkívülivé tennünk, miszerint „k“ és „p“ gutturális és labiális tenuisek latinban és görögben egymással fölcserélthetnek. A régi nyelvekben kétségkívül elegendő tanuságok fekszenek előttünk ennek bebizonyítására. Kevesen fogják hihetőleg „pénte“ és „quinque“ („fünf“, öt) identitását tagadni akarni és ha tennék, egyszerű odamutatás Italia oszk nyelvjárására, melyben „öt“ nem „quinque“, hanem „pomtis“, volna elégséges annak bebizonyítására, hogy a két alak csak nyelvjárási kiejtés által különbözik egymástól. De az etymolog bizonyítító ereje nagy mértékben megerősödik, ha élő nyelvekre utasíthat és ezekben tel-

jességgel ugyanazon hangi befolyásokat mutathatja ki. Így a gäl nyelvjárás a gutturális tenuist tünteti fel, hol a walesi nyelvjárás a labialist mutatja. „Öt“ írben „coic“, welsziben „pimp.“ „Négy“ írben „cethir“, welsziben „petwar.“ Oláhban viszont latin „qua“ („qu“ utánna következő „a“-val) „pa“-vá változik; latin „aqua, equa, quatuor“-ból, „apà, épà, patru“ lesz oláhban.

Sehol sem vagyunk továbbá — az újabb nyelveken kívül — képesek, új alakok titkos fölserdülését lesni s így a nyelv grammatikai articulációjának képezésére kínálkozó segédforrások megtalálását tanulni meg. Mind az a mi jelenleg a francia nyelv grammatikai rendszerében tisztán formálisnak mutatkozik, eredetileg — a mint könnyen bebizonyíthatni — substantiális volt, és ha ezen tényt egyszer elménkbe kellőképen benyomtuk, hajlandóbbak is leszünk a régibb nyelvek grammatikai rendszerére vonatkozólag ugyanazon elvet ismerni el. Ha tanúltuk, hogy a francia futurum „j'aimer-ai“ az infinitivusból és az „avoir“ segédigéből öszvetett idő, sokkal készebbek leszünk a latin „bo-“ és a görög „sü“-végzetű futurum („dabo“, „lysü“) ugyanilyen megmagyarázásának megengedésére. Az újabb nyelvjárások úgyszólván elárúlják a nyelv titkait. Meglepnek gyakran az egész nyelvépület fölépítésére használt materiale csodálatos egyszerűsége által, és új képzéseikben tökéletesen ugyanazon eljárást ismételik sokszor, mely által régibb formák jöttek létre. Ezen német szónak „entzwei“ eredete iránt p. o. semmi kétely nem foroghat fenn: „Entzweireissen“ nem csak annyi mint „két darabra, ketté szakítani“, hanem a „darabokra, szélyel szakítani“ általánosabb jelentését is veszi fel. Az angol szolga is azt szokta mondani „it came a-two“, ha sok darabokra is tört valamit szét. „Entzwei“ tökéletesen ugyanazon czélnek felel meg, mint a latin „dis“ ezekben „dissolvo, disturbo, distraho.“ És mi ezén „dis“ eredeti jelentése? Tökéletesen ugyanaz, mely a német „entzwei“-é. Német „meine Schuhe sind entzwei“ annyi mint „meine Schuhe sind zerrissen.“ A „duo“ számnév az „is“ adverbialis végszótaggal következő változásokon megy keresztül: „Du-is“-ból lesz „dvis“, „dvis“-ból pedig „dbis.“ „Dbis“-ben vagy a „d“-nek vagy a „b“-nek kell tágítania, úgyhogy „dis“ vagy „bis“ marad hátra. „Bis“ latinban „kétszer“, „dis“ pedig „ketté, szélyel“ jelentésben használtatik. Ugyanezen processus vezet „duellum“ (párviadal)-tól „dvellum, dbellum és bellum“-hoz, a

görög „dyis“-től „d-ris“ és „dis“ („kétszer“)-hez ; „duiginti“-től „dvi-ginti“ és „viginti“ (húsz)-hoz ; „dyi-kosi“-tól „d-rikosi, rikosi“ és „eikosi“-hoz át.

De a mi a szavak formájáról áll, ugyanaz áll azoknak jelentéséről is. Mit mondanánk ezen állításhoz, hogy oly szó, mely szansz-kritban „jó“ értelmű, görögben „rosz“ jelentéssel bír? Pedig egyebet se kell tennünk, mint kevés századdal visszafelé kísérnünk az új-fölnémet „schlecht“ szót, és azt fogjuk találni, hogy ezen szó akkor „gut“ jelentésben használtatott, és közvetítő írók tekintetbe vétele által egyszersmind észrevehetjük, hogy a jelentés ezen átmenete korántsem volt oly erőszakos, milyennek látszik lenni. „Schlecht“ azt jelentette „schlicht“ és „recht“ és „gerade“, de azt is jelentette „einfältig“, és „einfältig“ a „thöricht“ jelentését vette fel, a „thö-richt“-ből annyi lett, mint „nutzlos“, és „nutzlos“ annyivá, mint „schlecht.“ „Saelig“, a mi angolszászban = „beatus, selig“ volt, angolban mint „silly, einfältig“ jelenik meg (kétértelműen mint németben) és a szófogalom ugyanezen rosszabbulása észrevehető a görög „euēthēs“ = „jólelkű, ártatlan, jámbor, együgyű“-ben, a franczia „bon homme“-ban, sőt a szepesi nyelvjárásban a „Jesulein“ fenséges neve „együgyű ember“ jelentésévé van lealacsonyítva.

A mi itt a román főnyelvjárásokról van mondva, ugyanaz áll — némi módosítással — a germán főnyelvjárásokról — a fölnémet-ről, alnémetről és szkandinávról — és, szűkebb körben, ezeknek al- és al-al nyelvjárásaikról — p. o. svéd és dán, friesz és flamandi, skót és angol, sváb és frank, bajor és sziléziai, hienz és szepesi, buda- és brassó-vidéki német nyelvjárásokról is — és azonképen valamennyi más — akár ariai, akár sémi, akár ugor — nyelvág nyelvjárásairól is.

De ha a nyelvjárások általában áraszthatnak fényt a nyelv hangji, idomi és jelentési növéseinek valójára, annál inkább fognak fákllyáakul szolgálhatni azon különös nemzeti nyelv növéseinek föl-derítésére, melynek ők nyelvjárásai. És valóban az élő népnyelv-járások tanulmányának nyomossága az egyes nemzeti nyelvek ismeretére nézve a nyelvtudománynak e század elején megszületése után a nyelvtudósok által általánosan el is lön ismervé, kiválólag Némethonban. Grimm Jakab (Geschichte der deutschen Sprache. 3. kiad. 581. lap.) így nyilatkozik: „Mai népnyelvjárásaink bizonyos érteményben az írott-nyelveknél többet tartalmaznak, az az,

bennek írott-nyelvekké föl nem vergődött régi dialektusoknak is még elég maradványai rejtőznek. Nyelvünk története számára tetemes nyereség volna meríthető ezen népnyelvjárásokból, ha tervszerűleg olykép vizsgáltatnának meg és dolgoztatnának fel, hogy egyes jelentékeny népségek ama nyomai benne följelennének, és hogy kisíttetnék, melyik nagy tömbnek tagja volt legyen mindenikök. Ily célra azonban kevésbé volna szükséges ritka, az írott nyelvtől idegen, szavak után ólálkodni, hanem sokkal inkább valamennyi döntő hangok, alakok és kifejezések aránylását venni szemügyre, légyenek bár azok mai nap a legkelendőbbek is. — Mire kelljen a népnyelvjárási gyűjtésénél ügyelni, a minap a sziléziai nyelvjárára vonatkozólag *Weinhold* által jelöltetett meg remek módon, de régen előtte gyakoroltatott *Schmeller* által ennek kitűnő bajor szótárában.

A Grimm által itt dicsért útmutatás *Weinhold* ily czímű munkájának „Ueber deutsche Dialectforschung. Die Laut- und Wortbildung und die Formen der schlesischen Mundart. Ein Versuch von Dr. Karl Weinhold. Wien, 1853.“ 9.—14.-ik lapjain olvasható. Ugyanezen munka 1.—5.-ik lapjain *Weinhold* a nyelvjárásook tanulmányozásának fontosságáról következőképen szól:

„A föld nyelvei élő-fák módjára serdülnek föl a tápláló ég fölé; erős ágakká és megszámlálhatatlan galyazattá szétmenő, hatalmas törzsekként állanak ott. Az utolsó hajtásokat szemünk alig képes áttekinteni, és így a fának légkörbeli kimenetele hasonló a föld mélyébe való lemeneteléhez, mely az ő csirájával és a gyökerek szövénnyével hasonlóképen elbúvik a szem elől.

Az ariai nyelvfa egyik erős ága a germán; a fölnémet és az alnémet a germán nyelvágnak két galya; mindkettő dús és virágzó lombbokréttakkal díszel. E lombbokrétták a Schley- torkolat és a Monte-Rosa, a Gravelingen, Riga és Brassó közti német népnyelvjárásook.

Ezen német nyelvek és nyelvjárásook közepette sajátos színezettel emelkedik ki a művelt körök és írott művek mai nyelve. Ez a német szellem mesterséges, de nagy és hatalmas terméke — a különben egymástól eltérni szerető német észak és dél hitújítás-kori egybekeléséből származott magzat. Míg északi és déli Német-hon az állam és egyház, a tudomány és magasabb szellemi élet nyelve fölött egyezkedtek, addig minden tájon tovább élt az ősök-



től örökölt nyelv, kieresztve természetesen a szabályozó fegyelem-alól, de életteljeseen és annál hetykébben és termékenyebben.

Grimm Jakab megjegyezte, hogy a nyelvjárások idővel szaporodnak. Föl az öskezdetfelé mindig kevesebbedik számuk s az egyesek mindinkább közelednek egymáshoz; de le a jelen lapálya felé megszámlálhatatlan sokaságban serkednek föl a földből. \*) Mint a főnyelvek az ősnyelvhez, úgy viszonylanak az egyes néptörzsek nyelvei az anyanép nyelvéhez, melynek ők leányai. A korábbi vagy későbbi kiköltözés a szülői házból és a következő élet sorsai hatással vannak úgy az emberi mint a nyelvi leányok képződésére és idomulására. E leányok gyermekeiben a továbbképződés és önálló kiképződés tovább megy és alighogy az ősi név és a nemzeti arcvonások emlékeztetnek még a közös házra, a melyhez tartoznak. Ha a friesz és a svájci, a luxemburgi és a stájer, tájnyelveiken beszélnek egymással, kiérezik ugyan a közös német hangot, de azt is sejtik, hogy őket *egy* nyelven beszélő apáiktól több *év* választja el, mint a fővenypartokat a havascsúcsoktól *óra*. Azonban nem szükséges a német nemzettest oly távoleső tagjait vetni össze; hiszen az altenburgi különbözik a greizitől, sőt sokszor azonagy faluban az átcsőrgedező patak képez határt kisebb nagyobb nyelvsajátságok között.

Nem nyomozzuk itt a nyelv eredetét, — a nyelvjárások keletkezését se vizsgáljuk szabatosabban; természet és történet, a világot képző hatalmak, őket is szülték. Így valamely nemzet nyelvjárásai az ő törzsei történeti és földrajzi viszonyainak emlékeiképen állanak ott; a földtájak, melyeken e törzsek felnőttek és átköltöztek, melyeken működtek és pihentek, a hangidomításban és a szójelentésben árulják el magokat; az állami és erkölcsi állapotok, a szavak élése és halása a nyelvkincsen ott hagyják nyomait. Tudós gyümölcsök ezek, melyek azonban bizonyára gyakorlati tartalom nélkül sem szükölködnek. A nyelvjárások a különböző néptörzsek physiognomicáját adják; bizonyos nyelvi folyamatok kezeléséből, az accentuációból és a mechanicus nyelvütésből szól, úgy a nehézkes és hideg, mint a sebes és hő szívítés, nem is említve azt, a mi a szellemek anyagi alkotásaképen van a nyelv-

\*) Lásd feljebb a 16. s köv. lapokon Müller Miksa nyilatkozatát Grimm Jakab ezen nézete iránt.

kincsben lerakva. De a népnyelvben egyszersmind ifjító forrást is bírunk, melybe lemeríthetjük az irodalmi nyelv elélt, elesigázott testét. A fris és mesterkéletlen gondolatmozgás, a találó és érzé-  
kileg erős szavak nevezetesen ma szolgálhatnak könyvnyelvünk nyavalyáinak ellenszeréül.

A nyelvjárásokkal való tüzetes foglalkozás jelentősége minden európai országban van elismerve, valahol csak tudományos szemügy fordíttatik az anyanyelvre. Németthonban is korán kezdtek ügyelni a nyelvjárások sajátságaira, habár korábbi századokban enyelgőleg és ingerkedőleg inkább, mint komolyan és öntudattal. A német nyelv- és régiség-tudománynak Grimmék és Lachmann vezérlete alatti lendülete szükségképen magával ragadta a nyelvjárások tárgyalását is. Ez *Schmeller* J. A. (szül. 1785., † 1852.) ki-  
tünő munkálataiban jelentkezett legszebben, ki Bajorország nyelvjárásainak nyelvtani tárgyalását adta (1821.), bajor szótárában (1821—37. 4. kötet) pedig mintát alkotott minden e nemű dolgozatra és nélkülözhetlen segédeszközt valamennyi germanistikusbuvárkodásnak. *Schmeller* ösztönzésének tulajdonítandó azon nagy elevenség is, mely e mezőn ezentúl mutatkozott; ámbár azt is hozzá kell tennünk, hogy munkálatai hasonrangu utódok nélkül maradtak. Felette könnyen vették a feladatot; azt vélték, hogy néhány idegen és ritka szó öszve hasonlításával minden van megtéve és nevezetesen azt nem vették észre, mire Grimm Jakab is figyelmeztetett, hogy a nyelvjárások grammatikai alkata lexikális szerkezetekkel jelentőségre nézve legalább is egyenlő fokon áll. \*)

Ezzel egyidejűleg nyelvjárási szépirodalom is fejlődött. Nevezetesen *Hebel* alemann költeményei (1803.) találkoztak mindig növekvő tetszéssel s felköltötték a kedvet a nyelvjárások költészetbeli használatára. *Hebel* népszerű költői természete kellemet és értéket adott költeményeinek. Sokan vágytak és vélték nyomába léphetni, de a számos nyelvjárási költők közül csak *egy* érte el a mire vágyott, — *Holtei* az ő sziléziai költeményeiben (1830). Ő nem

---

\*) Lásd feljebb a 98.-dik lapon a Grimm német nyelvtörténetéből közlött idézetet. *Weinhold* fenebbi sorainak iratása (1853) óta azonban: *Schleicher* Volks-thümliches aus Sonneberg (1855), *Weinhold*, Alemannische Grammatik (1863), *Weinhold*, Bairische Grammatik (1867), *Weinhold*, Beiträge zu einem schlesischen Wörterbuche (1855), *Lexer*, Kärntisches Wörterbuch (1862) és sok más jeles munka jelent meg e téren, mely nem esik többé a fenebbi megrovás alá.



enyvezett — a többi módjára — táji hangokat és szavakat fölnémet érzelmekkel és gondolatokkal öszve, hanem szerencsésen visszate-mertette a nép érzését, gondolkodását és szólását. Ez az egyetlen és a legmagasabb, a mi ezen irodalmi nemtől telhetik; a többi mind üres polyva és merő enyelgés.

A népnyelvjárások iránt mutatkozó ezen részvét mellett az öszves német nyelvjárásokat öszvefoglaló mutatványgyűjtemények is kísértettek meg. De ilyen gyűjtemények alap és támasz nélkül vannak mindaddig, míg az öszves német *nyelvjárások öszvehasonlító grammatikája* által nem irányoztatnak. Ezt Schmeller igen jól érezte és részben ki is vitt volt ilyen munkát, midőn a halál érte utól. E feladat megoldása tehát a jövődre maradt; *szükséges kiegészítése az Grimm J. történelmileg öszvehasonlító nyelvtanának és a német nyelv történelmére nézve nélkülözhetetlen.* A következő lapok adalék-kal akarnak járulni ezen czél eléréséhez.“ Eddig Weinhold.

A népnyelvjárások nyelvtudományi jelentékét illetőleg to-vábbá *Schleicher* (Die deutsche Sprache. Stuttgart. 1860. 110. l.) ezt mondja: „A német nyelvjárások a német nyelvnek természet-szerű, a nyelvtörténelmi elváltozások törvényei szerint lett formái, ellentétben az irodalom többé vagy kevésbé csinált és iskolameste-rileg szabályozott és szabogatott nyelvével. Már ebből is követ-kezik azoknak magos értékök a német nyelv tudományos kiku-tatására nézve; dús bősége van itt oly szavaknak és idomoknak, melyek, ámbár jók és ösnémetek, az írott nyelv által megvetet-tek; sok található itt, a mi a régibb nyelvemlékek magyarázatára, sőt a mostani írottnyelv megismerésére értékesíthető, eltekintve a nyelvtörténelmi, a hangphysiológiai érdektől, melyet a német nyelv-járások rendkívül dús sokfélesége nyújt.“ És az idézett mű 170. l.: „Kivételtelenül végigható hangtörvények hiányán vehetni igen vi-lágosan észre, hogy a német írott nyelv nem a nép ajkán élő nyelv-járás, nem a régibb nyelvforma háborítatlan továbbfejlődése. Nép-nyelvjárásaink nyelvilleg magasabban álló, szilárdabb szabályu organismusok-képen szoktak megjelenni a tudományos szemlélődés előtt, mint az írottnyelv.“

Megint a feljebb idézett *Weinhold* más helyütt (Allemanni-sche Grammatik. Berlin, 1863. 9. l.) így szól: „A hangokban, mint a nyelv alapanyagaiban, nyilatkozik épen annyira az általánosan német jelleg, mint minden egyes dialectus különös jellege. A han-

gokban nyilvánul a sohasem nyugvó nemző erő, mely — míg az az irodalomban az irányi törvényszabás által zabolázva van — a közönséges élet szabad beszédében a legszaporább bűtenyészettel munkálkodik. Az iránynyelv az ízlés és szellemi művelődés változatainak van alávetve; minden emberélettől vénülnek és hálnak el szótömbök és mondataikatok, és mások jönnek helyette divatba, melyek sokszor hamisak és idegenek s elcsufítják a nyelv természetét és ábrázatát. A nyelvjárás ellenben mindig üde és ifju; ő is vesz fel néha idegen szavakat, de nem feledi el mellettek saját szavait, és vagy rövid idő múlva ismét kidobja a betolakodót vagy népszerű öltönyt ad neki. A mit az idők változatos folyamatában hervadozó lombok pótlásául teremt, az a veleszületett csira- és sarj-törvényt követi. A hangok fejlődési történelmének a legvonzóbb tárgyakkal szolgál; a szóhajlítás és mondattan tömérdek meríthetnek belőle.

A vocálisokban játszik mindennekfölött a legtarkább élet és uralkodik áradozó mozgalom. Az áramlatnak általán véve szilárd törvénye van, mely által határozott medrekben tartatik; de a nyelvjárásokban merész elegyülések és paizán átmenetek fordulnak elő, hasonlóak a hegylejtők szaporú vízfakadásaihoz, melyek, számtalan egymást átvágó erekben futosva tétova, utóvégre mégis a völgybeli állandó folyó medrébe iramlanak. Két vagy három formula szerint ez élet le nem igézhető.

*Diefenbach* (*Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* stb. hrsg. von Dr. A. Kuhn. 8. Band. Berlin, 1859. 385. l.), *Frommann* „Die deutschen Mundarten“ című folyóiratának ismertetésében ezt mondja: „Német férfiaknak ezen, immár öt évfolyamban előttünk fekvő, mesteri és véghetetlenül szorgalmas kéz által vezérelt munkája megerősíti bennünk azon meggyőződést: hogy a nyelvjárások átbuvárlása nélkül valamennyi nyelvbuvárlat hézagossá marad, még pedig nem egyedül az írott nyelvek kiegészítésére szolgáló számtalan grammatikai és lexikális részletek okáért, hanem hang- és logikai nyelvképződmények egész gazdag kategóriái miatt, melyekből az írott nyelvek csupán összefüggés nélküli töredékeket vettek fel, és melyeknek studiuma a nyelvképződésnek általában vezet be legmélyebb labirintusaiba. A népnyelvjárásokban a nyelv csodateljes teremtetési korszakának utófénye dereng még, habár elhomályosítva sokszor az érzelmek oly nyersesége által, mely az állatilag-naiv para-

dicsömi idötöl még idegen volt, valamint a zenei érzék azon nagy megfogyása által, mely valamennyi későbbi nyelvkorszakot jellemez, de némely nyelveknél csak lassan áll be, egynéhányaknál éppen csak az ízlés elváltozásában látszik állani vagy a hallás- és szólás-szervek meglágyulásában is, minöt nevezetesen az olasz és újkori hellén nyelv tüntetnek fel.“

És midön Frommann folyóirata a hatodik évfolyam után a kiadás költségeit fedező előfizetőség hiánya miatt megszűnt, ugyanazon *Diefenbach* az idézett „Zeitschrift“ 10. köt. 1861. 69. l. így kiált fel: „Tehát a német museum, a müncheni történelmi bizottság, a német szövetség stb. pénztárainak nincs-e pénzök ezen megbecsülhetetlen krónika fentartására, melynek nemfolytatása, hacsak egy fél embernemzedékig is, gyorsan haladó és ennél fogva gyorsan nivellirozó időnkben kipótolhatatlan hézagokat hágy a német néptörzsököknek, azok sajátosságai- és nyelvjárásainak, tehát a német össz-nyelvnek ismeretében is?“

Mindezeknek alkalmazása a magyar nyelvjárások tervszerű szakértő tanulmányának jelentőségére önként adja magát és a külföld e nyomatékos szózatainak összeállítására nagyrészt azon óhajítás indított, vajha intésül szolgálhatnának hazai nyelvtudósainknak, ne feledkeznének meg végképen a magyar nyelvjárások tervszerű szakértő följegyzésének már harmincz és több év óta az akadémiában ismételve megpendített, de soha kellőleg föl nem karolt és megoldását mindedig is hiában váró, fontos és siető feladatáról.

Ezen — a nyelvtudomány természettudományi jellemét és a nyelvjárások nyelvtudományi jelentékét világosító — hosszabb bevezetés után következő cikkekben a „nyelvjárások vallományait“ legelől a nyelvtudománynak azon körére nézve akarjuk igénybe venni, mely a nyelvnek — úgyszólván — testével vagy külsejével foglalkozik, a hangokkal — melyek által hallhatóvá teszi magát a nyelv, akár betűhangoknak (*Laute*), szótagoknak vagy szavaknak nevezzük — s azoknak eredetét, azoknak formációját és azon törvényeket igyekszik feltüntetni, melyek azoknak növéstét vagy enyészéstét határozzák meg.

De vajjon igazolhatjuk-e, és mikép igazolhatjuk azt, hogy most nyelvhangokat — a jelentéstől különválasztatott, független, önálló nyelvhangokat — léptetünk fel a nyelvtudomány egyik részé-

nek tárgya gyanánt, miután feljebb a 60.-ik lapon a nyelv leglényegesebb jellemvonásául a hang és gondolat különválaszthatatlanságát állítottuk fel? És vajjon igazolhatjuk-e és mikép igazolhatjuk aztán azt is, hogy most betűhangokat láttatunk feltüntetni a nyelv elemei- és a nyelvtudomány objectumaiképen, miután feljebb körömszakadtáig azon elv mellett küzdöttünk, miszerint a nyelv a praedicativ és demonstrativ gyököknél egyszerűbb alkatrészekre semmikép sem bontható, oldható fel? —

E két kérdésre mindenestre kötelességünk felelni, mielőtt e bevezetést berekesztjük. Feleljünk elébb az első pontra. Ez nagy fontosságu pont, a melyre nézve semmiféle kételynek és semmiféle homályosságnak nem szabad fenmaradnia. Újra kijelentjük tehát azon egészen határozott meggyőződésünket, miszerint a gondolat — azon értelemben, a melyben feljebb is vettük — a fogalmi gondolkodás értelmében — nyelv nélkül lehetetlen. Állatoknak és még semmi nyelvet sem beszélő gyermekeknek egyaránt nincsenek észbeli fogalmaik, azon nagy különbséggel azonban, hogy a gyermek magában hordja az ész és nyelv ép csiráit — csak még nem valószínűs észszé és nyelvvé kifejetten — míg az állat — existenciája jelen állapotában — ilyen fejlődésre képes csirákkal vagy tehetségekkel nem bír. Az állatoknak érző- és észrevező tehetséget, emlékezetet, akaratot és ítélőtehetséget meg kell engednünk, de nyomát sem ítélhetjük nekik oda annak, a mit a görögök a „lógos“ szóval jelöltek, mely igen helyesen és természetszerűen mind „nyelvet“ mind „észt“ jelent, ámbár eredeti jelentése = „összevegyűjtés, összeveszedés, összevoglalás“; mert az ész sem nem több, sem nem kevesebb, mint az egyesnek az általános alá foglalása, és a nyelv minden szava — vagy legalább minden neve — ugyanazon a processuson alapszik, — az egyesnek az általános alá foglalását tünteti elő. Az ember — mint már feljebb láttuk — sem fának, sem állatnak vagy folyónak vagy bármely más tárgynak, mely őt érdekelé, nem adhata nevet a nélkül, hogy elébb általános kvalitást fedezze fel, mely neki az elnevezendő tárgy észrevezésekor ennek legszembetűnőbb ismertetőjeléül, tulajdonságául tünt fel, szellemére felöltő, túlnyomó benyomást tett. Bármelyik szót is vizsgáljuk, mindig ugyanazon eredményhez jutunk, mindig általános kvalitást találunk kifejezve, melyről föl van téve, hogy az általa jelölt tárgyat tulajdonságul illeti.

*Nyelv nélkül nincs ész, ész nélkül nincs nyelv.* „Nyelv“ és „ész“ közt nincs lényeges különbség, hanem egyedül formális differencia. Szigorúan véve a dolgot, épen olyan lehetetlen beszélni, szavakat használni — habár tökéletlen, határozatlan vagy hamis — fogalmak, eszmék, gondolatok nélkül, mint gondolkodni szavak nélkül. Lehetséges nyelv nélkül látni, észrevenni, tárgyakat bámulni, rólok álmodni; de szavak nélkül még olyan egyszerű képzetek is — milyen „fehér“ vagy „fekete“ — még pillanatra sem realizálhatók. A gyermek — mielőtt még beszélni tudna — meg bírja ugyan különböztetni az édest a keserőtől, az az, tudja, hogy az édes nem keserű; megkapja az édesség érzéki érzését; örül neki, emlékezik rá, megkívánja újra; de nem tudja, mi „édes“; el van merülve érzéseibe, örömeibe és emlékezéseibe; nem tekinthet felülről azokra alá, nem ítélhet felölök, nem beszélhet rólok. Ezt Schelling találóan így fejezi ki: „Miatán nyelv nélkül — nem egyedül bölcsészi, hanem — általában emberi öntudat nem gondolható, a nyelv alapja öntudattal nem rakatható, és mégis, mennél mélyebben hatunk be a nyelvbe, annál határozottabban derül ki, hogy mélysége a legöntudatosabb termék mélységét még igen messze múlja felül. A nyelvvel úgy van, mint az organicus lényekkel; úgy hiszszük, hogy azokat vaktában látjuk létesülni és nem tagadhatjuk képződésök minden részletének kimérhetetlen szándékosságát.“ Hegel egyszerűbben és merészebben így nyilatkozik: „Nevekben gondolkodunk“ (Es ist in Namen, dass wir denken).

Articulált hangokra ténylegesen sohasem is akadunk másként, mint a mennyiben határozott eszmékkel egyesültek és ugyanazonképen határozott eszmékre sem akadunk soha másként, mint a mennyiben articulált hangokban megtestesültek. Sehol és soha a világban, a mint az valóságban van, nem találunk articulált hangokat — olyan hangokat, milyenek a nyelv testét képezik — a melyek önmagokra és a nyelvtől függetlenül léteznének. Egy emberi lény sem ejt articulált hangokat szándék nélkül, cél nélkül, jelentés nélkül. A szótárainkban felhalmozott számtalan nyelvhang-alakítmányoknak semmi existenciájuk sem volna, a nyelvtest üres árnyékai és rémképeiként tűnnének fel előttünk, ha a gondolat megtestesüléseként, az eszme valósulásaként nem állának ottan. Még az érzelemhangok is, melyekkel helylyel közzel élünk, a kiáltások és rivallások is, melyek az articulált beszédnek előfutárai, határo-

zott jelentés nélkül nem existálhatnak. Az articulált hang mindég valami belsőnek kinyilvánítása, világrahozása, — valami, kinyilatkoztatás után, a külvilágba való kilépés után sovárgónak manifestációja vagy kinyilatkoztatása.

Lehetséges azonban a bizonyításnak talán kevésbé metaphysicus, de meggyőzőbb neve által világosan megmutatni, hogy az ész nyelv nélkül nem nyerhet realitást. Vegyünk bármely szót, p. o. e. latinos német szót „Experiment.“ E szó az „experior“ szótól származtatandó. „Perior“ — mikép a görög „perán“ — annyit jelentene, mint „valamely dolognak egyik végétől annak másik végéig keresztülhatolni; keresztül menni, járni valamin.“ „Peritus“ az, a ki sokon ment, járt keresztül, járatos; „periculum“ olyasmi, a min keresztül kell gázolni, vergődni, veszély. „Experior“ annyi mint „keresztüljárni és kijönni“; onnan jön aztán „experientia“ és „experiment“, próba, kísérlet. A gót „faran“, német „fahren“, angol „to fare“, a görög „perán“- és latin „perior“-ral egyazon szó; ettől jönnek ezen német szavak „Erfahrung“ és „Gefahr“, továbbá „Wohlfahrt“, a görög „euporia.“ Az „Experiment“ szó már most addig az ideig bír realis existenciával, a meddig ezen többé vagy kevésbé általános eszmét fejezi ki. Hanem vegyük már most a pusztaszóhangot és változtassuk csupán a hangsúlyozást meg; akkor ilyesmi jön p. o. létre, mint „Experiment“- és ez semmi. Változtassunk egy vocálist vagy consonánst — p. o. így: „exporiment“ vagy „esperiment“ — és pusztá hangot, neszt hallunk, de nem szót. „Character“ — hangsúlylyal az első szótagon — angolban bír jelentéssel, de francziában vagy németben nem; „Charakter“ — hangsúlylyal a második szótagon — jelentéssel bír németben, de nem angolban és francziában; „caractère“ — hangsúlylyal az utolsó szótagon — jelentéssel bír francziában, de nincs jelentése németben és angolban. Nem is tesz különbséget, akár articulált a hang, akár nem; sőt articulált hang jelentés nélkül még kevésbé reális, mint nem articulált hang. Ha tehát már ezen articulált hangok — vagy bármikép nevezzük a nyelv testét — seholsem existálnak, független realitással nem bírnak, mi következik akkor? Úgy hiszem, akkor az következik, hogy ezen úgynevezett nyelvtest magában soha seholsem volt fölszedhető és fogalmainkra kívülről reá aggat-ható. Ebből pedig ismét az következne, hogy — jelenleg minde-nütt a nyelv mezében megjelenő — fogalmaink sohasem létez-



hettek meztelen állapotban. Ez tökéletesen helyes okoskodás volna, ha a természet bármely más termékére alkalmaznók; de az ellen sem lehet kifogás, ha azt a gondolatra és a nyelvre vonatkoztatnók. Ha a szín magában nem existál (*ἄπαρ γὰρ χροῶμα ἐν σώματι*), az következik, hogy semmi, minek színe van, nem existálhat szín nélkül. Színező substantia hozzátehető vagy elvehető; de szín valamely substantia nélkül — bármilyen aethericus is legyen az — in rerum naturâ ép oly lehetetlen, mint substantia szín nélkül vagy mint substantia alak nélkül vagy súly nélkül.

Ha azonban a nyelv és a gondolat egységes és oszthatlan jellemét a legteljesebb kiterjedésben megengedjük, mégis szabad, úgy hisszük, tudományos czélok tekintetéből, ugyanazon szabadságot igényelnünk, mely oly sok tudományban igényeltetik, t. i. a szabadságot, külön, elválasztottan tárgyalni azt, a mi a dolgok természetében különválaszthatatlan. Ámbár a szín valamely — bármily aethericus — substantiától külön nem választható, az optika mégis úgy értekezik a világosságról és színről, mintha azok magokért léteznének. A matematikus vonalokat vizsgál, a nélkül, hogy szélességökről venne tudomást, síkokról beszél, a nélkül, hogy mélységekkel gondolna, testekről, anélkül, hogy súlyokra ügyelne. Ugyanennek van helye a nyelvben is, és ámbár a nyelv és ész identitását a nyelvtudomány egyik alapelve gyanánt tekintjük, mégis rendkívül hasznosnak tartjuk, úgyszólván, a nyelv holttestének sectionjával, phoneticus alkatának anatómiájával kezdeni — a nélkül, hogy annak functióira legkisebb tekintettel is volnánk — és csak azután venni vizsgálat alá a nyelvet az ő életteliében és — mind úgynevezett növéseében, mind pedig hanyatlásában — figyelni meg a benne lakozó erőket.

A második pontról ugyanaz áll. Azt törekedtünk feljebb kimutatni, hogy, ha a nyelvet analysáljuk, az az, ha a szavak nyomait az ő primitiv elemeikig kísérjük vissza, utoljára *gyökökhöz* jutunk el, — nem pedig betűkhöz. Ez még nem eléggé figyelemre méltatott pont és csaknem általánosnak tekinthető azon vélemény, hogy a nyelv elemei vocálisok és consonánsok, nem pedig, hogy gyökök. Ha azonban az „elemek“ nevével azon eredeti substantiákat jelöljük, melyeknek összevonttatése által a dolgok, a mint a valóságban vannak, elegendőkép magyaráztatnak meg, világos, hogy a betűket nem nevezhetjük a nyelv elemeinek; mert a betűket ad infinitivum ráz-

hatnók együvé, anélkül, hogy valaha szótárt — és még kevésbé grammatikát — létesítenénk. Kétségkívül igaz, hogy az alphabetum 24 bettjének minden lehetséges variációban való összeállításával valamennyi szót hozhatnánk elő, mely valaha a világ valamely nyelvében használtatott. De ezen trilliók-, billiók- és milliókra menő hangok még akkor se volnának szavak, mert nélkülöznék a legfontosabb alkatrészt, mely a szót valóságos szóvá teszi csak, t. i. a különféle eszméket, melyek által életre hivatnak és melyek különböző nyelvekben különböző módon fejeztetnek ki.

„Elemnek“, mondja Arisztoteles, „azt nevezzük, a miből valami áll, úgymint első substantiájából, és a mi maga — formája szerint — oszthatatlan, mint p. o. a nyelv elemei (a betük), a melyekből a nyelv (phōnē) öszvetétezik és a melyekbe, mint végső alkatrészeibe, feloldható, míg magok, a betük, nem oldhatók fel többé hangokba, melyek formációjok szerint különbözők volnának, hanem, ha feloldvák, a részek homogének, valamint a víz része víz; — de nem így egy szótag részei.“ Ha itt „phōnē“ nem *nyelv*, hanem *nyelvhang* értelmében vétetik, Arisztoteles bizonyítása ellen semmi kifogás nincs. A nyelvhang, mint ilyen, vocálisokba és consonásokba mint öselemeibe feloldható. De a nyelv bizonyosan nem. A nyelv legfőbb mértékben jelentésteljes hang és ha az emberi beszéd elemeit keressük, nem lehet jellemző tulajdonságainak egyikét, akár hallhatóságát, akár jelentőségét, rögtön elejtenünk. Már pedig a betük, mint ilyenek, semmi jelentéssel nem bírnak; *a*, *b*, *c*, *d* mit sem jelentenek, akár egyenként vesszük, akár összeállítjuk.

Történeti szempontból tekintve tehát a betük nem a nyelv elemei. A legegyszerűbb alkatrészek, melyekbe a nyelv feloldható, a *gyökök* és ezek magok nem reducálhatók tovább a nélkül, hogy a nyelvnek — mely nem pusztá hang, hanem mindig jelentésteli hang — természete széttrontatik. Lehetnek ugyan gyökök, melyek csak egy magánhangzóból állanak, mint p. o. „i“ (menni) szanszkritban vagy „ī“ (egy) sinaiban; de ez mindig még csak azt mutatná, hogy gyök egyes betű, nem pedig hogy ilyen betű gyök lehet. Ha gyököket mint a szanszkrit „chi“ (gyűjteni) vagy a sinai „tchi“ (sok) „ch“ vagy „tch“ és „i“-be próbálnók felosztani, azt találják, hogy a nyelv határán túlméntünk és hogy a *hangtan* vagy a *phonetica tudományának* területére léptünk.

## MAGYAR ÉS TÖRÖK-TATÁR SZÓEGYEZÉSEK.

---

### I.

#### **A török-tatár nyelvről általában.**

A mily tág és kiterjedt azon vidék, melyen a török nép különböző törzsei — a Léna jégborított partjaitól kezdve déli Perzsia forró virányaiig; Kan-szu khinai tartománytól kezdve az Ádria és Dunáig — részint pásztorkodó, részint állandó lakhelyhez kötött életmód viszonyai közt laknak; ép oly sokneműek és különbözők a törökök nyelvének tulajdonai, ezen nyelv, mely mint a gondolat közlésére szolgáló eszköz Ázsiában nagyobb kiterjedésben otthonos, mint akár a khinai, akár az egykor oly virágzó perzsa, sőt a mely az ázsiai szárazföldön a legelterjedtebbnek mondható, ámbár az összes töröktől beszélő ázsiaiak számi viszonya úgy áll Khina vagy Hindosztán lakosaiéhoz mint egy a négyhez.

A mi a törökök eredetét illeti, erre nézve az újkor tudományos buvárlatai után nem foroghat fenn több kétely. Legkorábbi tartózkodási helyük a mai Szibiria délkeleti része volt, névszerint azon földdarab, mely a Bajkal tó északnyugoti partjaitól kezdve, a mai Dzungária nyugoti határának hosszában, az Iszszik-Kölig, vagy talán még tovább a Pámiri felsík északi széléig nyúlik el. A föld ezen pontjából kiindulva kezdték el vándorlásukat északra, nyugatra és délnyugatra. Ezen nézetünket támogatja különösen azon nagyon észrevehető rokonság, melyben a legrégibb török nyelvemlék azon szójáráshoz áll, melyet a leginkább északon lakó jakutok ma használnak, a mely rokonsági viszonyban csalhatatlan maradványát fedezzük fel azon korszaknak, midőn a ma egymástól több száz mértföldnyire lakó jakutok és ujjurok még egymás mellett laktak; azon korszaknak, melynek idejéről csak a legesa-

kélyebb sejtelveink lehetnek, melyet azonban mégis azon időszakkal azonosítanak, midőn a turk népnek ma oly messze szét-szórt és különböző törzsei még a lét szorosabb kötelékeiben éltek együtt. Úgy látszik, hogy az első szakadást az egység ezen kötelékében az ujugrok idézték elő. Tibetnek és Khinának akkor a műveltség bizonyos fokán álló budhai elemeivel való szomszédság és érintkezésnél fogva, talán a régi Szogdiana perzsa civilizációjának befolyása alatt is, azáltal váltak el és abban különböztek északi testvéreiktől, hogy a Thien-San hegység déli lejtőin, a mai keleti Turkesztánban letelepedve s a pásztorkodásról lemondva az első török államot, az első török állandó társulatot képezték; míg régi testvéreik részint a régi hazában, a régi társadalmi viszonyok közt maradtak és vannak is, részint pedig a mongol-kalmük elemektől annyira nyugtalanítottak és szorítottak, hogy egy részök, mint például a jakutok, biztonsága kedvéért az Altai bájos völgyeit a Léna jeges partjaival volt kénytelen felcserélni.

A török-tatár népeket tehát két részre oszthatjuk, ú. m. északi vagy *szibíriai törzsekre*, és déli vagy *ujgur törzsekre*. Az első állnak jakutok, altajok, teleutok, sórok, szojónok, szagaiok, kojbalok és csuvaszokból; az utóbbiak keleti turkesztániak, özbekgek, kirgizek, nogajok, baskírek, turkománok, azerbajdsánok és oszmanlikból. Az illető nyelvek és szójárásaik hasonló keretbe foglalhatók; mert valamint az altajok, teleutok és csuvaszok szójárásai csak egyes fokozatok a jakutihoz, vagy is a szibíriai törzs primitív maradványához, épen úgy a csagatai, a krim-tatár és turkomán törzsek nyelve nem más, mint ama átalakulás lépcsőzete, melynek az ujugrok nyelve körülbelül korszámlálásunk VII-ik százada óta egész a mai napig alá van vetve. — Az ujugrnak ezen átalakulását itt rövid értekezés tárgyává akarjuk tenni, mivel a szibíriai törzsek és nyelveik, a melyekről Castrén, Böthlingk és Radloff oly sok jelest szolgáltatnak, de rendszeresen gyűjtött nyelv- és alakkincset még fel nem mutatnak, a magyar-török-tatár hasonlatok jelen terjedelmébe fel nem vétethettek, és pedig azért nem, mert néhány jakut és csuvasz hasonlattól eltekintve az itt felhozott török szókinés az általunk úgynevezett ujugr törzshöz tartozik.

Ha már most az ujugrok nyelvét, úgy a mint azt a Kudatku Bilikből, ezen török nyelven először írt könyvből, ismerjük, az újabb s a nyugoti szójárásokkal összehasonlítjuk, csakhamar észre

fogjuk venni, hogy ez képezi a primitív török szó- és alakkincsnek egyetlen és valódi maradványát, melyben a kevés arab-persa szó még egészen idegenszerű, és hogy a fennemlített könyv képezi az első csatornát, melyen az idegen elemeket először kezdték a törökbe bevinni. A mohammedán befolyás növekedtével természetesen a kölcsönzött szavak száma is szaporodott, a nélkül azonban, hogy oly méreteket öltött volna, mint az idegen szavak száma a mai csagataiban, és még kevésbé olyakat, mint a mai, alakjából csaknem egészen kivetköztetett oszmanliban, mert kétségbe nem lehet vonni, hogy az ujjur, mint az akkori török világ irodalmi nyelve egész Dsengiz Khánig, a Kudatku Bilik nyelvétől nem sokban különbözött.

A mongol világhódító fellépése következtében Ázsia megváltoztatta alakját, az ázsiai népek megváltoztatták néprajzi sajátságait, az ázsiai nyelvek, és ezek közt különösen a török szójárások, jellemöket. Vad és féktelen turk hordák, a kik eddig minden művelődésnek még csak látszatától is távol tartották magukat, a nyugot mohammedán culturájával közelebbi érintkezésbe hozattak, és először voltak rá utalva, hogy nyelvök hangjait stereotyp betűkbe foglalják. Először az ujjurt választották, mely soká tartatott a sajátágos török írásnak Khina belsejétől kezdve az azovi tengerig, és csak Turkesztán, névszerint Bokhára és Khiva képeztek kivételt, a hol, miként az meglevő kéziratokból kitűnik, már a XIV-ik században arab betűkkel írták a törököt. A mi pedig az ujjur-török nyelv tájszólási átalakulását illeti, az, ha nem is korábban, de bizonyosan gyorsabban lépett életbe, s a két főáradat folyása, melyekben a török elemek Turkesztán keleti részéből részint a kaspi tenger északi tájai —, részint Khorászmán és Anatólia felé nyomultak, már a XIII-ik század végén megkülönböztethető volt. Úgy az arany hordához, valamint az abból keletkezett egyes khánságokhoz tartozó törökök az özbegek csagatai szójárását használták irodalmi nyelvül, míg délkeletre vonult testvéreik, minők a szeldsukok és turkománok, a kik egyébiránt ugyanazon egy családhoz tartoztak, már Alp Arszlán, Melik sáh és Ertogrul idejében egy az ó-ujgur nyelvhez *sokkal közelebb álló* szójárást használtak. Ezt bizonyítják a szeldsuk irodalomnak két ugyancsak keveset mondó maradványai, melyek alak és szókincsre nézve az ujjurral közelebbi rokonságban állnak, mint a csagataival; sőt a turkománok mai szójárása is bizonyítja

ezt; mert csagatai-özbeg népekkel való százados rokonsága daczára, azt vesszük észre sajátásaiban, hogy először az ujjur törzsből való turkománok előbb szakadtak el, mint az özbegek; másodsor, hogy ők még ma is úgyszólván hidat képeznek a nyugoti s a távol keleti szójárások közt.

És nem sajátágos-e, hogy a délkeletre vonúlt török népeknek még egyes szójárásai is ugyanazon fokozatot mutatják, mely mint az egészhez való viszonyuk jelenvonása őket bélyegzi? Ha például az azerbajdsani szójárást vesszük, azt fogjuk találni, hogy azon törökség, melyet Meshed környékén, sőt az egész északi Khorászában Irák határáig beszélnek, már sokkal közelebb áll a turkománhoz, mint a tulajdonképi Azerbajdsan tartomány s az északi Karabag töröksége, ámbár a sahszevendek, karapapakok, kazarok és mások több turkomán elemet vettek föl, mint a Szeldsukok és Gaznevidek régi maradványai. — Az oszmánliban hasonló találunk. Konstantinápoly szójárása az Anatóliától tetemesen különbözik, körülbelül oly formán, mint Nesri töröksége Dsevdet Efendi törökségétől különbözik; mert míg a Bosporus mellett nagyobb irodalmi munkásság által a régi török szókinceset lassanként egészen kiirtották; addig a Kharput, Engürü és Arabkirban otthonos oszmani, a hol az írni és olvasni tudók száma csekélyebb, többet tarthatott meg ősei nyelvéből.

A török nyelv ezen a khinai tatárságtól a Dunáig terjedő összes szójárásainak színezetei, sajnos, még hiányzanak; mert ámbár ezek igen fontosak volnának azon népek történetének megvilágítására, a gyűjtés s a rendszeres feldolgozás még mindig buzgó török nyelvészre vár. Az ujjur a Kudatku Bilik szövegéből valószínűleg eléggé meg lesz világítva; a csagataira nézve gazdag irodalom, több, keleti tudósoktól szerkesztett szótárak és néhány európai munka állnak rendelkezésünkre; legrosszabbul áll a dolog a turkománok, azerbajdsániak és oszmánlik szójárásával. Az elsőkre nézve eddigelé csak Ilminski szolgáltatott néhány töredéket a (valószínűleg Tsaundur-) turkománok nyelvéből, a mi annyi, mint semmi, ha tekintetbe vesszük, hogy Makhdumkulinak <sup>1)</sup> valódi nemzeti szerkezete, Köroglu iratainak számos variánsai és más irományok <sup>2)</sup> mily gazdag zsakmányt ígérnek. Az azerbajdsáni szó-

<sup>1)</sup> Makhdumkuli egy példányát, melyet nagy nehezen szereztem magamnak, sajnos, ellopták tőlem Bokharában. — <sup>2)</sup> A legtevékenyebbek a turkomán

járás Fuzuli és Bidil divánjain s a Kaukázon túli, XVIII. és XIX. századbeli dalnokoknak Bergé Adolf által közölt költeményein kívül csaknem semmit sem mutat fel, a miből az azerbajdsáninak sajátságát ki lehetne venni. Mert alapos tárgyalásról már csak azért sem lehet szó, mivel az azerbajdsán-török, az iráni műveltség túlnyomó szelleme mellett, eddigelé csak kevés nemzeti törekvést tanusíthatott. Sajátságos az, hogy az oszmanlival, különösen annak török részével, sem vagyunk sokkal jobban, ámbár a török nyelvek ezen része már századok óta képezi tanulmányunk tárgyát. Eddigelé ugyanis a diplomatikus és kereskedelmi összeköttetés következtében az oszmán szójárás azon részére fektették a fősúlyt, melyet a városokban s az előkelőbb osztályok beszélnek, s a nép nyelvét elhanyagolták, úgyhogy szótárainkban, Meninski-én, ezen a török szókinsben leggazdagabb szótáron kezdve, a legújabb Redhouse és Zenkerig, hasztalan keressük a valódi török szavak és szólásmódok azon részét, mely az anatóliai szójárás kidomborodó jellemvonásait képezi. E hiány kipótlására leginkább a jürükök közt lehetne gyűjteni, a kik az oszmanliknak egy még most is félig pásztorkodó törzsét képezik Erzerum tartományában és más helyeken is. Mert az ilyenmű munka eddigi hiánya nemcsak a közlekedés gyakorlati útján, hanem még ama számos hikájét olvasásakor is érezhető, melyek a tulajdonképeni török népirodalmat, — az egész török irodalomnak eléggé érdekes, de maig csaknem minden figyelem nélkül hagyott részét teszik.

Könnyen megérthető lesz tehát, hogy a magyar és török-tatár szókins közt tett hasonlításoknál a török nyelvkincsnek teljes előterjesztése az oszmanli szójárásban csak nehezen volt nélkülözhető; és az oszmán szókinsnek általam felhozott részét azon jegyzetek előleges kivonatának kérem tekinteni, melyekből később a sajátlagos török szótárt és phraseológiát ki akarom dolgozni. Ezen jegyzetek legnagyobb része Konstantinápolyba újonnan érkezett anatóliaiak szájából, részint a török birodalom keleti részeiben való utazásaimból származnak, de még további, helyi tapasztalatok által lesznek kiegészítendőek.

---

irodalom mezején mindig a góklenek voltak és pedig azon szorosabb érintkezésnél fogva, melyben a művelt Iránnal mindig álltak.

## II.

**A magyar és török nyelvek közti rokonságról.**

A rokonsági viszony, mely a magyar s a török-tatár nyelvek közt fennáll, olynemű, a milyent az általunk ismert nyelvek egyikénél sem észlelhetünk. A nyelvészetileg nem eléggé gyakorlott szemnek a magyar nyel, a török szójárásokkal tett összehasonlítások után, határozottan a török szójárásokhoz tartozó nyelvnek fog látszani. Nemcsak a nevek és igék tetemes száma, hanem még sok nyelvvalak is, különösen a szószármaztatás szabálya mutat a szorosabb rokonság ezen fokára; és mivel a török nyelvészt még azon körülmény is meglepi, miszerint minél kezdetlegesebb a török, annál feltünőbbek és számosabbak a magyarhoz való hasonlóságának bizonyítékai; könnyen érthető, hogy miért tartja őt vissza az egyoldalú tanulmányozás a dolog valódi állásának megismerésétől.

És mégis ki a magyar és finn-ugor nyelvek közti viszonyt némi figyelemre mutatja, meg fog győződni, hogy a török-tatár nyelvekkel rokonság csak *második foku* és hogy a magyar *első fokon* csak a finn-ugor nyelvekkel, még pedig a vogul nyelvvel áll, legközelebbi rokonságban.

Az okok, melyek a hasonlító nyelvészet terén engem ily nézetekre vezettek a következők:

1) Az ugor nyelvek nyelvtani alakjaiban, a nyelvhasznítás ezen főtényezőiben, több oly sajátság van, mely a magyar nyelv alakkincsében visszatükröződik, míg a török-tatár szójárások nyelv-tanában hiányzik. Ezek közül különösen kiemelendő az igének kétféle hajtogatása, t. i. a *táryyi* s az *alanyi* alak, mely a törökben semmi nyomokat mutat fel, míg a vogulban és másokban következetesen van keresztülvive.

2) A szókincsben oly mozzanatok vannak, melyek megegyezhetetlenül bizonyítják, hogy a magyar a finn-ugor törzsekhez áll *közelebbi rokonságban*. Ilyenek a) a számnevek, melyek minden nyelv-nél az első foku bizonyítékok, mivel, eredetük minden okoskodásra nézve hozzáférhetlen levén, a közös forrásra ezek mutatnak egjobban. Állítsuk például egybe a magyar s a finn, vogul és török számneveket



	Magyar	Vogul.	Finn.	Török.
1.	egy	äk, äkve	yhte	bir
2.	kettő, két	kiti, kit	kahte	iki
3.	három	hórom	kolme	üč <sup>1)</sup>
4.	négy	nilä	neljä	tört
5.	öt	ät	viite	beš
6.	hat	kat	kuute	alti
7.	hét	sat	seitsemän	jeti
8.	nyolcz	nála-lu	kahdeksan	sekiz
9.	kilencz	antal-lu	yhdeksän	tokuz
10.	tíz	lau	kymmenen	on
20.	húsz	kus	kaksi kymmentä	jigirmi
30.	harmincz	vát	kolme	otuz
40.	negyven	nelimen	neljä	kirk
50.	ötven	ätpen	viisi	ellik
60.	hatvan	katpen	kuusi	altmîš
70.	hetven	satlan	seitsemän	jetmîš
80.	nyolczvan	nolsat	kahdeksän	seksen
90.	kilenczven	antelsat	yhdeksän	toksan
100.	száz	sat	sata	jüz.

Azon körülmény, miszerint a magyar és vogul számnevek közt 14 feltűnőleg hasonlít egymáshoz, míg a török és magyar közt csak 3 volna némileg összeállítható, legjobban fogja bizonyítani állításunkat. b) Az emberi test különböző részeinek, valamint a legnélkülözhetlenebb természeti tárgyaknak megnevezései, melyek mint a nyelv első és legrégibb szavai a rokonságnak kétségtől fölfejezői. Álljon itt néhány példa:

Magyar.	Vogul.	Török.
lélek	lil	žán (persa)
fej	päng	baš <sup>2)</sup>
szem	sem	göz
száj	sop	agiz
nyelv	nelm	dil
fog	ponk	diš
torok	tur	bogaz

<sup>1)</sup> Az idegen nyelvek átírásában č = cs, š = s, s = sz, = ž ds.

<sup>2)</sup> Hunfalvy úr a *beg* vagy *bej* szót veti össze a magyar *fej*-jel, a mi azonban nem helyes, mivel *beg*, csog. *bik*, *bijik* = magas-ból lett. tehát *beg* = a magas.

Magyar.	Vogul.	Török.
mell	majl	kögüsz
szív	sim	jürek
máj	majl	bagir
fül	pel	kulak
vér	ver	kan
víz	vit	su
jég	jäng	buz, muz
tél	tél	kış
est	iet	keže, kiže
arany	sarn	altın vagy kizil
ón	aln	kalaj.

3) A magyar hangtani viszonyok már csak azért is közelebb állnak a finn-ugor nyelvtörzshöz, mivel ezek a *p, l, n, r, v* betűket mint kezdőhangokat használhatják, a mi a török szójárásokban igen nehéz, vagy pedig épen lehetetlen. Míg Budenz úr magyar-finn-ugor szóhasonlításaiban 10 *p*-vel, 37 *l*-lel, 41 *n* vagy *ny*-nyel, 29 *r*-rel, 54 *v*-vel kezdődő magyarszóhoz talált párhuzamot a finn-ugorban, addig én *p*-re csak 3, *l*-re csak 1, *n*-re semmi, *r*-re semmi, *v*-re csak 1 példát találhattam a török-tatárban, a mi annyival inkább feltűnő, minthogy a magyarban körülbelül

197	szó	<i>f</i>	betűn	kezdődők
160	"	<i>l, ly</i>	"	"
119	"	<i>n, ny</i>	"	"
139	"	<i>p</i>	"	"
141	"	<i>r</i>	"	"

Én úgy hiszem, hogy már maga ezen tünemény is eléggé bizonyítja a magyar nyelvnek finn-ugor jellemét.

Ennyit hozok fel azon nézet megvilágosítására, mely szerint a magyar nyelvet *legkezdetlegesebb alkatrészeiben* a turáni nyelvek ugor törzshöz számítjuk, mely a közvetítőt képezi a finn s a török nyelvek közt. Ezzel azonban épen nem akarjuk a török-tatár nyelvekhez való rokonsági viszonyát kisebbitni. A magyar nyelvnek a törökhöz való rokonsági viszonya nem annyira *kisebnek*, mint inkább *fiatalabbnak* mondható, azaz e rokonsági viszony *későbbi* érintkezésnek vagy talán összeolvadásnak az eredménye az ugor néptörzsben már elkülönítve álló magyarok s a tiszta török elemek

közt, mely összeolvadásra nézve még történeti adatokat is hozhatnánk fel, \*) s a mely a turáni népek időnkénti átalakulásainál nem ritka. Ily tünetményeknél először is a bolgárok jutnak eszünkbe, a hol a turáni hódítók aránylag rövid idő alatt az általuk meghódított szlávok nyelvét fogadták el. Hasonló tünetényre találunk a Hindukus és Paropamisus hegység völgyeiben, a hol a Hezareh-k, egy tiszta mongol néptörzs, Timur által régi hazájokból ide telepítve, alig száz év alatt mongol anyanyelvüket az iráninak tadsik szójárárával cserélték el, és még ma is tiszta mongol alkatuak, de perzsza nyelvűek.

Hogy a vegyülés ezen folyamában a magyarok vagy a törökök képezték-e a főjárulékot? ez oly kérdés, melyet már csak azért sem szabad mellőznünk, mert az arra való fontos feleletből ama viszonyokra vonhatunk következtetést, melyekbe a magyarok a török elemekkel való összeolvadásuk után jutottak, vagyis arra a néprajzi állásra, melyet a bevándorlás idejében elfoglaltak, ahhoz hasonlítva, melyben az ugor fajegység idejében állottak. Én részéről erősen meg vagyok felőle győződve, hogy, ha vegybontás lehetséges lett volna, a túlnyomó szám a tisztán ugor eredetű magyarok, nem pedig a török népek részén állt volna. A mit a történet a kabarok, petsenegek, kúnok és más török népek egyesüléséről beszél, az már csak azért sem bizonyítja a törökök túlnyomó-ságát, mivel a turk nép egyes ágai és családjai, voltak legyen bár számra még oly csekélyek, mindenkor önálló szerepet szerettek játszani. Úgy látszik tehát, hogy nem annyira számra, mint inkább szellemre nézve voltak túlnyomók. Mert hogy a törökök még soká az egyesülés után ezen, magát *mógernek* nevező népcsoportban a főszerepet, irányadót játszták, az legjobban van onnan bizonyítva, hogy Constantinus Porphyrogenitus, a ki korát nagyon jól ismerte s a byzanti birodalom északi részén lakó turáni népekről oly sokat tud beszélni, a magyarokat mindig *turk*-nak nevezi. Azt pedig senki

\*) Mielőtt e kérdést történeti szempontból vitatnám, Constantinus Porphyrogenitusnak következő észrevételét akarom felhozni a magyarokat illetőleg, kiket ő *turkok*nak nevez: ὅθεν καὶ τὴν τῶν Χαζάρων γλῶσσαν αὐτοῖς τοῖς Τούρκοις ἐδιδάξαν, καὶ μέχρι τοῦ νῦν τὴν αὐτὴν διάλεκτον ἔχουσιν; ἔχουσι δὲ καὶ τὴν τῶν Τούρκων ἰτίραν γλῶτταν = Azért a kabarok a turkokat (magyarokat) kazar nyelvre tanították, melyet mai napig tartanak; de megtartották a másik nyelvet is, t. i. a turkok (magyarok) nyelvét. (Hunfalvy Pál után, Nyelvtud. Közlemények, VII. köt. 2. füz. 214. l.)

sem fogja feltenni, hogy ő, míg az avarok, úzok, khazarok, patzinikákat (besenyőket), bolgárok és más turk törzseket saját nevökön nevezi, addig a magyarokat csak tévedés, vagy tudatlanságból nevezi turkoknak. Sőt azt merném állítani, hogy a Volgától a Kárpátok felé vonulás eszméje, a régi Pannónia gazdagságára való emlékezés, mely a nemzeti monda szerint e népet az idevándorlásra buzdította, azon török népektől ered, kiknek ősei, mint Atilla hajdani seregének maradványai, a mai Magyarországot jól ismerték. Mert azon, hogy Atilla és népe tisztán tatár-mongol eredetű volt, kortársai leírásai után ma már senki sem fog kételkedni.

A nélkül tehát, hogy történeti értekezésekbe bocsátkoznánk, mit később részletesebben szándékunk tenni, semmi esetre sem szabad megütköznünk azon, hogy a török nyelvelemek a magyarban oly gazdagon vannak képviselve. Ezek pedig háromfélék: Először, oly gyök- és töszók vagy nyelv alakok is, melyek mint a turáni nyelvesoport közös birtoka a törökben nagyobb és élénkebb rokonságot mutatnak, mint a finn-ugor nyelvekben; másodsor olyanok, melyek török képzőkkel ellátva vétettek föl és azért kölcsönözötteknek tekintendők, pl. böles, csag. bilicsi = tudó; buzogány, csag. bozdurgan = a pusztító (egy fegyver); bélyeg, csag. bilgu = jel stb. <sup>1)</sup>; harmadsor, néhány, körülbelül 60, oly szó, melyek az újabbi érintkezésből maradtak az oszmánliból a magyarban <sup>2)</sup>. És valóban, ha számos példák nem bizonyítanak, hogy mint olvadhatnak nyelvek részint részben, részint egészen egybe, akkor csak alig tudnók magunknak megmagyarázni azon hasonlóságot, melyet a magyar szókincs a törökkel felmutat, és pedig oly tárgyak megnevezésében, melyekre már az emberi társadalom legkezdetlegesebb állapotában szükség van. Ha pl. az akkor ismert tápszerek és állatok neveit vesszük, azt fogjuk találni, hogy csaknem mind tisztán török elnevezések, míg az ugor nyelvekben, az *l* betűn kezdődő szokat leszámítva, épen nem vagy legfőlebb csak igen kevésé hasonló elnevezéseket találunk. Példák:

Magyar.	Török. <sup>3)</sup>
búza	budaj
árpa	arpa
gyümölcs	jümöš

<sup>1)</sup> Más példát a hangváltozás szabályainál K alatt. — <sup>2)</sup> Nézd: Függelék. —

<sup>3)</sup> A „török“ szó itt általános értelemben van véve. A szójárási különbségekről az illető helyeken van szó.

Magyar.	Török.
alma	alma
dara	daru
bor	bor
túró	turak
vaj	maj
ökör	öküz
bika	buka
borgyú	bozgu
ünő	inek = tehén)
kos	koč
toklyó	tokli
ürü	ürü
tyúk	tauk
túzok	tudak
szúnyog	singek = légy
béka	baka
borz	borzuk
arszlány	arslán
agár	zagar
olló (Ziegenbock)	olak

Nem kevésbé meglepőleg hasonlítanak egymáshoz a vérrokonság különböző fokainak elnevezései, mire nézve azonban meg kell jegyeznünk, hogy az e téren való hasonlóság, névszerint a mi a nemi különbséget illeti, a magyar s a vogul között sokkal nagyobb. Példák:

Magyar.	Vogul.	Török.
atyá	—	ata
anya	ange	ana
húg	—	uka
öcs	apši	eči = húg (ujgur)
ángy	uú	jenge
fi, fiú	pi, poh	ogul
lyány	aj	kiz
vő	vuäp-s	küvej
ip	up	—
napa	anip	—
rokon	—	uruk

Magyar.	Vogul.	Török.
nő	né	tisi
hím	kum	erkek
nén	nin	ikedsi
meny (Braut)	män	kelin.

Ezen összcállításokat még jóval tovább lehetne folytatni a nélkül, hogy nézetünk végeredményét meg kellene változtatnunk. Láttuk, hogy még egyfelől, mint például a testrészek megnevezésében, a magyar s a vogul közt a legnagyobb hasonlóság van, addig másfelől az állatok, és pedig a háziállatok nevei a magyarban meglepőleg hasonlítanak a megfelelő török szókhoz. Ezen viszony kibélyegzett vonásként vonúl át mindkét nyelv szó- és alakkincsének egész szövedékén. A magyar és török-tatár szóhasonlatok, melyek száma eddig vagy százszal kisebb, mint a Budenz úr által gyűjtött magyar és finn-ugor hasonlatok, Dr. Radloff műveinek teljes megjelenése után az utóbbiakkal egy fokra emelkedhetnek ugyan, de azért a czikkünk elején hozott bizonyítékok miben sem fognak gyengülni; mert azon elmélet, hogy *a magyar nyelv eredetében ugor, de a nemzet későbbi érintkezése és történeti átalakulásánál fogva egyformán ugor és török jellemű*, rendíthetlenül áll; és valamint az angol nyelvet, melynek szókincsében a túlnyomó szám latin eredetű, nem a latin, hanem a germán családkhoz számítják; épen úgy tartozik a magyar nyelv minden benne levő török elemek daczára az ugor nyelvcsaládkhoz.

### III.

#### A hangváltozásról.

A magyar nyelv magánhangzói abban különböznek a török nyelvekeitől, hogy hosszúk és rövidekre oszlanak: *a, á, e, é, i, í, o, ó, ő, ö, u, ú, ü, ű*, míg a török *a, e, i, o, ö, u, ü*, elméletileg véve mind egyenlők, s a hosszú vagy rövid hangzó közt csak a használatban lehet különbség, pl. *erkek* = férfi; *dédé* = nagy atya; *né* = mi; *séjrek* = ritka stb. Lényeges különbséget csak a magyarban hiányzó mély *ı* tehetne; ámde előre meg kell jegyezmem, hogy ez a keleti török szójárásokban lassanként eltűnik, s a mai keleti turkesztániak nyelvében már csak alig észrevehető.

A változásokban is meglehetősen hasonló elméletet mutatnak mindkét nyelv magánhangzói. Azon hajlás, mely a magyar *a* és *e*,

*e* és *ö*, *u* és *ü*, közt van, a törökben is észlelhető. Így az alma neve a stambuli szójárásban *elma*, az anatóliaiban *alma*; *bakidsi* = felügyelő-ből lett bekési = ör; *gevrek*-porhanyós *geörek* vagy *görek*-kel váltakozik; s hogy mennyire szeretik a törökök az *o* és *ö*, az *u* és *ü* hangzókat felcserélni, azt mutatja ama hibás kiejtés, mely szerint a törökök csaknem minden *o* vagy *u* hangzóval bíró perzsa vagy arab szót kiejtenek. Így pl. a középázsiai török az *ar*: *sohbet* = társaság szót *söhbət*-nek ejti, a török az arab *joum* = nap szót mindig *jöüm*-nek mondja; *kul* = minden lesz *kül*, *mubarek* = áldott lesz *mübarek*; a perzsa *gunah* = bűn lesz *günah*, *gul* = rózsa lesz *gül* stb.\*)

A mássalhangzók különbsége a két nyelvben a magyar *gy*, *ly*, *ny*, *ty* összetett hangok- és *cz*-re szorítkozik, míg a török a keleti szójárásokban egy a magyarban hiányzó hangot (az arab خ) mutat fel.

A mássalhangzók változásában a következő fővonások észrevehetők:

*b* gyakran változik át a rokon *p* vagy *m* ajakhangra, pl. *bekeg* = *mekeg*, *bób* = *púp*; törökben: *ben* = *men* (én), *binmek* = *minmek* (felemelkedni), *bütmek* = *fütmek* (hinni); néha azonban *k*-ba is megyen át, pl. *bandzs* = *kandzs*; törökben: *börk* = *kürk* (ködmön, ködmönsapka). Néha pedig mint kezdőhangzó egészen eltűnik; pl. *ámulni* = *bámulni*, *omolni* = *bomolni*; törökben: *olmak* = *bolmak* (lenni), *bile* = *ile* (val).

*cs* leggyakrabban a rokon *s* és *sz* sziszegőkre változik; pl. tör. *çok* = magy. *sok*; tör. *çág* = *szag* (egészséges); tör. *çabuk* = *sapuk* (gyors, fürgé), ritkábban *t*-vel, pl. magy. *çömör* = *tömör*, tör. *çörpe* (malacz) = magy. *törpe*.

*d* és *t* gyakran váltakoznak *sz* és *z*-vel, pl. magy. *dörögni* = *zörögni*; tör. *dürüti* = *zürüti* (zaj); továbbá *k* és *g*-vel, pl. tör. *türim* = *kirim* (darab), magy. *dermedni* = *kernedni*, tör. *art* = *ark* (hanyatt), magy. *törni* = tör. *kürmak*; végre *cs*-vel, pl. magy. *tépni* = *csípni*, tör. *tıl* = *çıl* (sugárzó); néha pedig egészen elenyészik, pl. magy. *típlálni* = *ápolni*, tör. *dek* = magy. *ig*.

*f* csak az oszmánliban van meg néhány szóban, a keleti tö-

\*) Megfordított hibát követnek el Elő-Ázsiának azon nepői, kik nem tartoznak a turáni családhoz. A perzsa és görög szájában, ha a török nyelvet még oly jól bírja is, *gördüm* = láték mindig *gordum*-nak, *gök* = ég mindig *gok*-nak fog hangzani.

rököknél pedig egészen hiányzik. Sajátságos azonban, hogy számos özbeg törzsek, a kik ezen hangot mint kezdőbetűt ki nem tudják ejteni, azt néha *p* vagy *b* helyett használják. Így lesz *bütmek* = *fütmek* (hinni), *pul* = *ful* (pikkely). Így tehát a magyar *f* mint kezdőhang a törökben vagy egészen elenyészik, vagy a rokon *p* vagy *b* által pótoltatik, vagy végre *sz* vagy *h*-ba megy át. Példák: magy. *fér(j)* = tör. *er*, magy. *far* = tör. *ard*; *faggatni* (abstract) = *szaggatni* (concret), tör. *soj* = magy. *faj*, tör. *szajmak* = magy. *fejni*.

*h*, mely a magyarban gyakoribb, első ízben a *k*-val rokon. Pl. magy. *kajolni* = *hajolni*, magy. *hajó* = tör. *kajuk*; másod ízben az *sz*-szel, pl. *hörpenti* = *szörpenti*, *homorcs* = *szömörcs*, tör. *südük* = magy. *húgy*.

*g* és *k* torokhangok különbsége a törökben leginkább azáltal lesz kijelölhető, ha felhozzuk, hogy minél keletibb a török szójárás, benne e két hang annál durvább, és minél nyugatibb annál lágyabb. A konstantinápolyi oszmánliban a *g* és *k* egészen a magyarhoz hasonló, Anatólia és Azerbajžánban az első már az arab غ-, a második az arab ق-hoz áll közel, míg keleti Turkeztánban a غ már *k*-ba s a ق már *kh*-ba ment át. Ugyanezen mérvben lágyul a két hang keletről nyugot felé; így pld. a csagatai *kiska* = rövid, *kapkak* = fedél, *kazkanč* = nyereség az oszmánliban *kissa*, *kapak* és *kazanč* lesz; továbbá csag. *sürük* = oszm. *sürü* (falka), csag. *katik* = oszm. *kati* (kemény), csag. *ellik* = oszm. *elli* (ötven), csag. *sárig* = oszm. *sari* (sárga) stb. Legsajátságosabb pedig az, hogy még azon magyar szók is, melyek egyenesen a törökből származnak, az idők folyamával, vagy a magyaroknak nyugot felé vonulásával az eredeti *ak*, *ek*, *ik*, *uk*, *ük* végzőtagokat *ó*, *ö*, *ú*, *ü*-re változtatták, a mint az a következő példákból kitünik:

Török.	Magyar.
burčak	borsó
koncsak	kancsó
šeprek	seprő
olak	olló
turak	turó
orčak	orsó
jeplik (kötélzet)	gyeplő
kajuk	hajó
kazuk	karó



Török.	Magyar.
tanuk	tanú
jüzük	gyűrű
kičik	kiesi
jarluk	gyarló
japuk	gyapjú
očuk	ocsú
betik (írás)	betű
emük	emő
erik	erő
inek	ünő
čaruk	saru
isik (meleg)	izzó
jüksük	gyűszű.

A hangváltozásokban a *g* és *k* leginkább *h*-val vagy *d* és *t*-vel váltakozik; pld. magy. *kajolni* = *hajolni*, magy. *galuska* = *haluska*, magy. *köröm* = *töröm*, csag. *kajmak*, ujj. *tajmak* = csúszni, siklani; ritkábban *cs*-vel, pld. magy. *kopasz* = *csupasz* stb. Végül még meg kell említenem, hogy a *k* nemcsak a szó közepén vagy végén, hanem annak elején is el szokott enyészni. Példák: magy. *kár* és *ártani*; tör. *kovmak* = vadászni és *av* = vadászat, tör. *katun* vagy *zatun* = asszony és *atun* = udvarhölgy, magy. *kék* és *ég* stb.

*gy* a magyarban többnyire a török *j*-nek felel meg; pl. magy. *gyékén* = tör. *jekén*, magy. *gyáva* = tör. *jaba* (hiú, gyenge), magy. *gyenge* = tör. *jengi* (új).

*j* a törökben *ž*-vel szokott elcseréltetni, mint például a déli kirgizek szójárásában; *s*-szel is váltakozik. Példák: m. *jog* = t. *ság* (dexter), m. *jó* = t. *szub*.

*l*, mely mint kezdőbetű a törökben nem fordul elő\*), a magyarban többnyire a török *j*-nek felel meg; pl. magy. *lapály* = t. *japa*, m. *láng* = t. *jangin* (tűz vész).

*r* nemcsak mint kezdőbetű idegen a török szójárásokban, a miért is rendesen megfelelő hangzó tétetik eléje, mint pl. *urusz*, *iraki* és *uruba*, rusz (orosz), *raki* (pálinka) és *ruha*, olaszúl *roba* (ruha) helyett, hanem még a szó közepén is, ott a hol mint vala-

\*) Azért mondja az anatóliai a *liman* (rév) és *limun* (citrom) idegen szavakat *iliman* és *ilimun-nak*. Így lett az oszmanli *ilindsak* (= m. langyos) *lindsak*-ból.

mely szótag kezdőbetűje szerepelne, inkább úgy használtatik, mint-ha a megelőző szótagot zárná. Azért is az anatóliai vagy más török is *bairak* (zászló), *bairam* (bairam ünnepe) és *avrat* (asszony) helyett mindig *barjak*, *barjam* és *arvat*-ot mond.

*s* többnyire *cs*-vel váltakozik, pl. magy. *saru* = t. *čaruk*, m. *sereg* = t. *čerik*; vagy pedig *sz*-szel, pl. m. *sárga* = t. *sarig*; és épen így az

*sz* első fokón *cs* és *s*-szel és másodikon *t*-vel rokon. Példák: m. *szál* (fa) = t. *tal* (faszál), m. *teríteni* = t. *sermek*, m. *szoros* = t. *tar*. Az *sz* és *j* egymáshoz viszonya, mely legteljesebben a jakutban fejlődött ki, a mennyiben minden *j*-n kezdődő török szó a jakutban *sz*-n kezdődik, némileg a magyar és török közt is megvan. Példák: m. *szél* (ventus) = t. *jel*, m. *szél* (margo) = t. *jali* (folyópart) és mások, melyek már fenn *j* alatt vannak felhozva.

### RÖVIDÍTÉSEK.

A török-tatár nyelv egyes szójárásai így vannak felhozva:

- ujg. = ujjur a sajtó alatt lévő Kudatku Bilikhoz csatolt ujjur szó-gyűjtemény nyomán.
- cs. = csagataj „Čagataische Sprachstudien“ czímű munkám alapján.
- osz. = oszmanli-török leginkább személyes tapasztalataim után.
- jak. = jakut Boethling után.
- csuv. = csuvasz Budenz József barátom magány kéziratából.

## A Á.

Adni:

cs. *adamak ajándékozni*; *adak ajándék, rész, adag*:osz. *adak fogadás*; *adamak ajándékozni. (adamak ile mal tükenmez ajándékozással nem fogy a vagyon. Példabeszéd.)*

ág:

cs. *agaž és agač vesszűbót.*osz. *agaž fa.*

*Jegyz. A fa (arbor) elnevezése a keleti töröksékben: tal (sajátképen hosszú szál), úgy mint az oszmánliban, külső formáját kifejező fogalmát zárja magában.*

agg, aggastyán:

cs. *aga öregebbig testvér*; *aka úr, tiszteleti cím, mi a turáni fajoknál, valamint egyéb keleti népeknél az aggastyán elnevezéssel azonos.*

osz. *aga úr.*

ágy, ágyas:

cs. *jatmak feküdni*; *jataklik ágy*; *jatlik ágyas.*osz. *jatak ágy.*

agár:

osz. *zagar agár.*

agyag:

cs. *alčik agyag.*osz. *alči gipsz.*aj; (*aja-t, aj-t crena, sulcus, vallis, praecipitium*; *ájni, vájni*):cs. *oj völgy, mély út*; *ojmak vájni, vésni*; *uva lyuk, fészek.*osz. *ojmak vésni, vájni*; *ojma vésmény*; *ou verem*; *juva fészek.*ajangani (*szégyenelve visszahúzódni*):

cs. *ojalmak szégyenleni*; *ojat szégyen*; *ojatmak szégyeníteni*; *ajamalak tartózkodni.*

ajánlani:

*jak. agal, agalbin nyújtani, bemutatni, előhozni.*

ajtó:

*ujg. ačak ajtó, nyílás.*

*jak. at nyitni.*

cs. osz. *ačmak nyitni*; *ačilmak nyitni*; *ačar kulcs (nyitó).*

akadni, akasztani, aggatni, aggalék:

*cs. takmak függesztenni, rátenni, hozzátenni.*

*osz. takmak rátenni, fölakasztani (suspendere).*

akarni, akarát:

*ujg. bakarmak kívánni, akarni.*

*jak. bagar akarni, vágyni.*

al, alatt, alá, alúl:

*cs. alt alatt; altida alatta.*

*osz. alt alatt; altinda alá, alatta.*

ál (*fraus*) áltatni, álnok álság:

*cs. ál család, ármány; aldamak megcsalni, rászedni; aldag csaló, álnok.*

*ujg. alči csaló, álnok; alčilik álság.*

*osz. aldatmak megcsalni.*

alacsony:

*cs. alčak és alčíga alacsony.*

*osz. alčak alacsony.*

áldani (áldozni, áldomás):

*cs. algamak v. alkamak áldani, dicsőíteni, ünnepelni; alkiš dicsőítés.*

*osz. alkış eljenezés, áldás.*

*jak. alga áldani, dicsőíteni; algačči áldó, áldást osztó.*

alku, alkuszik, alkudik:

*cs. alku vevés; alku bergi kereskedés, azaz vevés és eladás.*

alma:

*cs. alma alma; almurd körtve.*

*osz. elma és alma alma.*

*csuv. olma alma.*

alsó:

*cs. alči alsó; alčaki alsó.*

*osz. ašagi alsó, lend levő.*

*jak. alin alsó.*

aludni, alszik, álom (alík, olík *N. Sz. av.*) altatni:

*cs. osz. ujumak aludni; ujku álom; ujutmak altatni.*

*ujg. u álom; otimak aludni; otitmak altatni; otku álom.*

ángy:

*cs. jenge ángy, sógornő.*

*osz. enge sógorné, az öregebbik fivér neje.*

anya:

cs. *ana vagy ene anya.*

osz. *ana anya.*

annyi:

cs. *anže* (o mutató névmás és *že* ígehatározó) *annyi, addig.*

apa, aba, apuska:

cs. *aba nagyatyja*; *apuska* a mint a nők férjüket nevezni szokták.

apolni (csókolni):

cs. osz. *öpmek és opmak csókolni*; *opusmak csókolózni.*

apró, aprít, apad:

cs. *oprak, opurak kicsiny, piczi, csekély*; *opramak széttépni, aprítani.*

osz. *ufak piczi.*

áradni, árvíz:

cs. *artuk sok, artmak öregbedni, sokasodni.*

osz. *artmak sokasodni.*

arány, arányozni:

osz. *oran* \*) *arány*; *oransiz arány nélkül*; *oranlamak mérni, arányozni*; *oranlu mérsékelt.*

\*) *oran concrét jelentésben üteget jelent.*

arasz:

cs. *ariš arasz.*

osz. *kariš arasz.*

aratni (gabonát vágni):

cs. osz. *oramak aratni*; *oram egy levágott rész, darab.*

ármány:

cs. *arman forróvágó, kívánság.*

árny, árnyék, ernyő, eresz:

cs. *aran kocsiszin, a pusztákon a nyáj számára rögtönzött hajlék, menedékhely*; *erenmek valahová meghúzódni.*

árok (bevágás a földben):

cs. *arik árok*; *or egy vár árka*; *ora gabonaverem.*

osz. *arīg árok.*

árpa:

cs. osz. *arpa árpa.*

arszlán, oroszlán:

cs. osz. *arszlán oroszlán.*

*Jegy.* A képzőnek látszó *lan* vég szótag a török nyelvben, más állatok neveinél különösen szembetűnő. Így: *kaplan tigris*; *sirtlan hyena*; *jılan kígyó*; *kulan vad számár*.

ártani:

*ujg.* artamak *ártani*, *károsítani*; artak *kár*, *vesztés*.

ásni, ásó, vásni, vésni, véső:

*cs.* esmek *kaparni*, *vájni*, *ásni*; esgek *lapát*, *evező*; esinmek *vásni*, *kopni*.

*osz.* esmek *vakarni*, *kaparni*; asinmak *elkopni*, *elvásni*.

asszony, aszony:

*cs.* (népszerűen *türkmen* *tjb.*) eče asszony (*kirgiz* *tjb.*) esze asszony.

*ujg.* ača asszony.

*jak.* aži középkori asszony, néni.

*Jegyz.* Nem lehet említés nélkül hagyni az új persa *atun*:

űrnő szót, mely valószínűleg a török *χatun*-ból keletkezett.

át, ált, által, áti = át: \*)

*osz.* öte *túlsó*, *szemközti* *levő*. *P. o.* öteje *geč menj át*; tunadan öte a *Dunán át*.

*cs.* ötinek *átmenni*, *túlmenni*, *elhaladni*, *öte át*.

\*) *Göcsei nyelvjárás. Torkos Sándor. Magyar Nyelvészet.*

átkozni, átok:

*cs.* atkamak *valakinek gúnynevet adni*, *hírhedtté tenni*.

*Jegyz.* Az átok fogalma a turáni népeknél még ma is elnevezés kihíreszteléssel azonos, mert a gyilkosság bünterhe miatt fajából vagy törzséből kirekesztett és a vadonságba száműzött emberről azt mondják, hogy: atkanmish = *hírhedtté tétetett*.

atya:

*cs. osz.* ata *atya*; atalik *atyaság*.

avúlni:

*cs.* obulmak *kopni*.

az, ez, (mutató névmás):

*ujg.* oš *az*, *ez*; olykor külön olykor *mu* = *ez* *mutatónévmással* összekötve.

*cs.* oš-bu *emez*; oš-ol *amaz*; oš-anže *amannyi*; oš-angaže *amaddig*; ošandin *amattól*.

*osz.* iš-bu *emez*.

ázalék:

cs. azluk, azuk és agizlik ázalék, ennivaló.

jak. asīlik ázalék, abrak, táplálék.

ázni, áztatni:

cs. azmak v. ezmek áztatni; ezilmek ázni; izgár\*) nedves; jaš nedves.

osz. jaš nedves.

\*) gár vagy gur melléknévképző lásd: Vámbéry Čagataische Sprachst. 28. l.

## B.

Bácsi (nem annyira egy meghatározott rokonsági fok, mintsem azon barátságos cím a melylyel a fiatalabb férfi az öregebbiket megszólítja):

osz. báži = cím, a melylyel a férj, nejét megszólítja.

bágy-adni (elgyengülni, erejét veszteni); ájúlui ájulás:

cs. osz. baj-il-mak ájúlui, gyengülni; bajgin bágyadt.

baj (molestia, difficultas):

cs. vaj baj, szerencsétlenség, nyomorúság. (tajlen giden vajlen keler = ki gazdagsággal útnak indul, bajjal tér haza. Azerbaižáni példabeszéd.)

baj-usz, baj-sz:

ujg. baj-ik bajusz.

osz. bīj-ik bajusz.

báj (elbűvölő titkos erő); bájol:

cs. baj-lamak bűvölui, bájolui, kötni; baji báj.

Jegyz. A bájolás és kötés kifejezések azonossága leginkább az osz. tájbeszédben látszik ki. Itt még ma is mondják az elbűvölt egyénről, hogy *bagli dir*, mi azt is jelenti, hogy kötve van; és a bűvöléstől megszabadultról: *bagñi cözmišler* = a kötelét feloldották.

bal (bal-kéz), balog:

cs. osz. söl bal.

bálta:

osz. és ujg. balta fejsze, fegyver.

cs. baltu fejsze, balta.

jak. balta nagy vas kalapács.

banya (vén asszony):

a keleti törökségben is előfordúl a perzsa *banu öregasszony* —  
hason jelentésben.

bár:

osz. *barim vagy barin hacsak, bár.*

bar-angolni; barkácsolni:

cs. *bar-mak járni, menni; bar-kalamak lassan járni; bar-ku járás.*

osz. *var-mak járni.*

bar-lang:

ujg. cs. *bar-lak menedékhely. (barlaki turlaki bolmajan kişi = egy ember, ki nem tudja (kinek nincsen) hová menni és hol állani.*

bar-om:

cs. és ujg. *bar-ım vagyok és birtok.*

*Jegyz.* Valamint a magyarban megfordítva *jószág* vagyon és állat értelemben használtatik: úgy az arab *mal* szó, mely eredetileg *vagyont* jelent, az összes törökségben, még a mongoloknál is *állatot* jelent. Ugyanazon viszony létezik a szláv *lichvo* = nyereség és barom, a latin *pecus* és *pecunia* között is.

bát-or:

ujg. *bat-uk magas, erős; bator bator.*

cs. *bat-ir bator.*

*Jegyz.* *bator* és *batır* török szó gyakran a perzsa *bahadur* (kiejtésben *badır*) szóból eredtnek tartatik, minek hibás voltát az ujg. *bat* gyökszó eléggé bizonyítja.

béka:

cs. *baka béka.*

osz. *baga (kurbaga) béka.*

*Jegyz.* azaz *száraz béka*, megkülönböztetésül a *szu baka-szi (rizi béka) csigától.*

bék-e; békíteni, békés:

ujg. *bek kötés.*

cs. *bekitmek kötni.*

*Jegyz.* Hogy az abstract fogalmu *béke* szó a *kötni, kötés* concret cselekedetének megfelelő, azt bizonyítja: először a magyar békét kötni, frigyét kötni féle kifejezés; másodszor a cs.: *aralari bekik* köztük béke van (azaz kötés) féle kifejezés, minek az ellentéte: *aralari öözük* haragban vannak (azaz feloldva van a köztük levő viszony). Egyébaránt valamint régente a békülést bizonyos keleti népeknél az illető



felek közti kézkötés szertartása jellemezte, épen úgy most is adás vevésnél Középázsiaiában az illetők kezöket az öv lelőgő végével egy két perczre megkötik. A kézkötésről fenmaradt az Európa szerte szokásos kézfogás is.

bék-ó :

*ujg. bek zár, kötél ; bek-ik kötés ; bekikli kötő, záró.*

*cs. pek szoros ; bek-itmek szorosítani, kötni ; bekik kötve, zárva.*

bél (*intestina*), bél (*gyertyának bele*), velő (*cerebrum*) :

*cs. pel-te, pilte gyertyabél, mécs.*

*osz. bej-in velő.*

bély-eg, pél-da, bil-leg (*ismertető jel*) :

*ujg. bil-ik tudás, tudomány, ismeret ; bel-kü jel, példa, bélyeg.*

*cs. bil-gu bélyeg ; bilgürmek bélyegezni, ismertetni.*

beng (*valami gyümölcsnek egyes szeme*) bengészni v. böngészni (*egyes szemeket vagy szálakat szedni*) :

*cs. meng szümölcs, anyajegy.*

*osz. beng (anatoliai tájbeszédben) anyajegy.*

benge (*növény rügye*) :

*cs. pündök bimbó, rügy.*

bér, bérelni :

*cs. ber-e kölcsön, bér ; beresile almak kölcsönvenni.*

*jak. bieri adomány.*

*osz. vere kölssön, szerződés (Joktur szizine veremiz Nincs köz-tünk szerződés. Pecsevi.)*

*Jegyz. A kölcsön és bér szók közti viszony a német Lohn és leihen közt is megvan.*

bet-eg, betegszik (*aegrotare, morbo laborare*) :

*cs. bitik és bötük vége felé járó, fonnyadozó a bitmek v. bötmekek igeiből. Hasonló észjárás létezik az ujg. iksik = beteg és a későbbi török iksik = hiányos között.*

bet-ű, betűzni :

*cs. bet-ik, bet-ek írat ; bitmek írni, bit-kuži író.*

*ujg. bitik írás, bitikči író, bičik írat.*

bics-ak :

*cs. osz. bič-mek vágni, bi-čak kés, bički fűrész.*

bika :

*cs. buka, buga bika.*

*osz. bug bika.*

bil-ines :

cs. bil-ek *kézcsukló, a kar alsó része.*

osz. bil-ezik *karperecz.*

biz-ni, bizalom :

cs. bütnök *hinni, bizni.*

ujg. бүтүк *bizalom, hit.*

bób, pup, pupos :

cs. püp-ük *bób.*

bocs-átani, bucs-u, bucsúzni :

cs. boš-atmak *eleres-teni* \*) *elbocsátani, feloldani; boš-ulmak el-  
távozni, feloldozni.*

\*) *avratini bošatmak nejétől elválni, vagy nejét elbocsátani,  
szokásos szójárás.*

bog, bog-ozni, bog-as :

cs. bog-un *bog, csomó; bog-unluk bogas.*

osz. bag *csomó, kötés; bag-lamak kötni; bog-um csomó.*

bog-lár (*Agraffe*) :

osz. bag-lamak *kötni, zárni.*

boglya :

jak. bugul *boglya (Heuschöber).*

bogrács :

osz. bokrač *kis katlan.*

bok-a (*talus*) :

cs. bak-aj és bok-aj *lábzsár; bog-ak vagy bogaki békó azaz  
lábzsáron levő kötél vagy vas.*

bol-ingatni :

ujg. balinklamak *hánykolódni, ide s tová vetni.*

boly-gani, boly-gatni, boj-gatni :

cs. bol-gamak *bolygatni, fölkavarni; bolganmak fölkavaródni;  
bolganik fölkavarodva, zavart; bolganiklik forradalom, za-  
varodottság.*

osz. bul-anmak *zavarodni, bulandírmak zavarni.*

bor, boros, borozni :

ujg. bor *bor; borči boros, bort ivó; borčilik borozás.*

cs. osz. boz-à *hevítő ital.*

bor-nyú, bor-nyadzik, borgyú (*göcsei nyelvjárás*) :

cs. boz-agu *vagy boz-gu boryú.*

osz. boz-au *boryú.*

*csuv. puru, pru borjú.*

bors:

*cs. borč bors; kizil borč paprika (veres bors).*

borsó:

*cs. burčak és burčag borsó.*

*csuv. purza borsó.*

bor-u (*borús idő, felhőkkel eltakart ég*):

*cs. bur-a szélvész.*

*osz. bora szélvész.*

*jak. borolxoi borús; boruor alkonyat, sötétes idő.*

bor-ulni, bor-ítani, bur-ulni:

*cs. bor-umak, bőrümek földni, betakarni.*

*jak. börüö földel, boriték; бүрүй borítani, eltakarni.*

borz (*állat*):

*cs. porsuk borz.*

*osz. borsuk borz.*

bossz-u, bosszus, bosszankodni:

*ujg. boši harag, gyűlölet, bosszú; bošilik bosszúság; bošmak haragba jönni, dühösködni.*

*cs. bošmak, bušmak haragudni, bosszankodni. (Abuska.)*

bot-kó (*csomó*) бүт-ök, бүтү-ök:

*cs. but-ak бүт-ök; bot-ur rög, görgöngy.*

bő, bőv, boly-os, buja:

*osz. bol bő, bollandmak bővülni; bolluk bőség.*

*cs. baj dus, gazdag; mol bő.*

bög-ni, bugni:

*cs. bug trombita; bögmek v. böjürek bögni, ordítani.*

bögre (*kis főző edény*):

*cs. bögmür katlan alatti edény; böjür öböl.*

böl-cs:

*cs. bil-is tudás; bilkuži tudó.*

*osz. biliži tudó.*

böl-cső:

*cs. bel-šik bölső, ringató, himbálódzó.*

*osz. beşik bölcső.*

bör:

*cs. baru bőr; börke lepel, fátyol; börünzek lepel.*

*osz. borunžak gázfele fátyolszövet; börk köpönyeg.*

buta :

cs. poč ostoba, buta.

osz. budala, butala ostoba, döre.

búza :

cs. budaj búza.

osz. bogdai (kiejtve bóday) búza.

buzogány (szétszúzó jégver) :

osz. buzdogan buzogány, talán a régiebb buzdorgan szétütő, széttörő.

bű, bűbáj, bűvös, bűvülni :

osz. büjü bűbáj, böjülemek bűvölni.

büt-tü (csúcsa, vége valaminek) :

ujg. бүткү vég, csúcs ; a бүтмек végződni igeből.

büz, büzös, бүдös :

osz. pis (koku) бүдös (szag).

cs. is бүз (Abuska).

## Cs.

Csak :

osz. čak\*)addig, csakannyi. P. o. čak buraja geldik = csak idáig (és nem tovább) jöttünk. čak sonra = csak azután.

\*) Az újabb oszmánliságban čak helyett inkább ančak használtatik, azon különbséggel, hogy az első a mondat elején az utóbbi a mondat végén áll.

csák-ány, csáklya :

cs. čakan hosszú nyelű bálta ; čaku kés ; čakmak vágni, ütni.

osz. čakı kés.

csal-án :

cs. čalagan csalán, szó szerinti értelemben a szűrő, a vágó.

csalit :

osz. čali cserje csalit.

csalni, csalás, csel :

ujg. čal csalás, álnokság.

osz. čalım csalás, álnokság ; čalmak lopni \*).

\*) čalmak az oszmánliban inkább a rossz úton való eltulajdonítást, mint pozitív lopást jelent, mely utolsó szóra ogurlamak v. ourlamak orozni ige létezik.

csapás :

osz. szapiš bevágás, benyomás. Lásd szabni.

csapni, csapás :

cs. čapmak vágni, ütni, vágatni (lőháton.)

osz. čapmak berohanni, betörni valami helyre.

csat :

cs. čatag a sátorderék szőnyegeit vagy nemez darabjait összekötő nemez darab.

os. čati két gerendát összekötő deszka.

csat-olni, csatlakozni :

osz. čatišmak csatlakozni ; čatmak csatolni ; čatik egybekötve, összezsatolva.

csat-tanñi, csattogni ;

osz. čatlamak csattanni, pattanni, elrepedni.

csav-arni :

osz. čev-irmek fordítani, megfordítani.

cssecs, csécs (hímlő) :

cs. čeček hímlő, virág, rügy és más kis gömbölyded alakú kinövesek.

osz. čiček virág és hímlő.

csék, csök (bikának nemző része) :

cs. čük v. čök penis.

csel-ekedni :

osz. čališmak dolgozni, iparkodni.

cs. čalik buzgó ; čalikmak buzgólkodni.

cseng, csang, csengettyű :

cs. čang harang, visszhang ; čangirti harangozás.

osz. čangirdak csengettyű.

csepp, cseppegni :

cs. šeppek folt (mely zsír vagy más egyéb folyadék lecseppegésétől eredt) ; šeppekli foltos, szennyes ; šepmek cseppegtetni.

osz. čepel (hava) cseppegő (idő) a midőn a hó felolvadáskor a házfédelekről lecseppeg ; čeppek csipás szemű.

csig-a (egy forgó, körben mozgó szerszám, mint a milyen mozgó csiga, a tekerő csiga stb.

cs. čigir a vízvezetési készülleteknél használt forgó kerék ; čigrük rokka ; čigrilmak forogni.

osz. čikrik csiga, hajtócsiga ; čikrikči esztergályos (csigákat készítő).

csik-arni :

osz. *čikarmak kihúzni, kivonni ; čikmak kijönni.*

csikó :

cs. *čikin csikó (Abuska.)*

csillag, csillogni :

cs. *jillag fényes, ragyogó ; jolduz csillag ; jalduz fény, aranyozás ; jilman fényes ; jiltramak ragyogni.*

osz. *jildüz csillag ; jildirmek ragyogni, fényleni.*

csin, csinos, csintalan :

cs. *čirai szépség, csin ; čirailik szép, csinos.*

csípni, csipdezni :

cs. *čimdamak csípni.*

osz. *čimdiklemek csipdezni, csípni ; čimdik csipés (zwiaken).*

csir, csira, csirázni :

cs. *(türkmen tib.) žirlamak kibugyogni, hifakadni.*

csiríz :

osz. *čeriš és čiriš csiriz. (Tán újabbkori kölcsönvétel a törököktől, minthogy a csizmadia mesterséget illetőleg több szó jutott hozzánk a törökből.*

cs. *širiš csiriz.*

csisz-olni :

cs. osz. *čizmek kitörölni, törölni ; kizak szánkó.*

-cska, -cske, kissebbítő rag, csekély :

cs. osz. *čik, čuk és a kissebbítés legnagyobb foka žegiz, žejiz. P. o. kizčik lányka, kizžegiz kis lányka.*

csur. *saŷal kevés, csekély.*

csomb-ok (csomó, gomoly) csömbük :

cs. *žumbak talány, csombok, csomó. Így žumbakni česmek talányt megfejteti azaz feloldani.*

csom-ó :

cs. *čom rakás, minden saja tárgy, a testek massiv gomolyféle állapot. P. o. čom altin massiv arany. osz. som altin massiv arany.*

ujg. *čomlamak gyűjteni, rakásra tenni.*

csonka :

cs. *čunak egy csonka fülű és szarvú állat.*

csont :

cs. *söngék csont.*

osz. sümük és kemik csont.

csop-ort, csopor :

cs. čopor gomoly, rakás ; čoporošmak egy rakásra jönni.

csorda :

cs. sürgü csorda, nyáj ; čor rakás, gyülekezet.

osz. sűrű csorda, nyáj.

cső, csöv :

cs. čubuk cső, vessző.

osz. čibuk cső, pipaszár.

csök-kenni :

osz. čökmek ledülni, leesni ; gönüllü čökti, = kedélye csökkent, elcsüggedt.

cs. čökmek leejteni, leereszteni ; tiz čökmek = térdre esni (tér-det leereszteni.)

csökönyös (ló) :

csuv. čijñze csökönyös.

csölönk :

osz. külünk, kölünk kalapács, harangnyelve.

csöm-ör, csemer (a vér túlságos sűrűsége, és az abból eredt kedvetlen állapot ; egy betegség, mely a tatároknál is megvan és náluk is az inak dörzsölése által gyógyítatik) :

cs. čömük sűrű, aludt (vér) ; semir kövér.

csönd, csend, csendes :

cs. tinč csendes, nyugodt ; tinčlik csènd, nyugalom ; tinčlenmek magát kipihenni. /

njg. šök, šöt csendes : šök turmak csendes lenni.

csöp-ű, csepű :

cs. čöbüt csöpű, kúcz ; čubališmak összekuszálódni (czérnáról).

osz. čoprušuk gomoly.

csörce, csörcese, csörceső (fülbevaló, ékszer, régi szó) :

osz. čerči díszárúczikk.

csörege csörge :

osz. čörek egy ropogós tészta, melyet ünnep napokon sütni

cs. čörek kenyér. [szoktak.

csörhe :

cs. čörpe csörhe.

csúcs :

cs. uç vége, hegye valaminek.

osz. už vég.

Jegyz. A magyar vég és végett közti viszony a cs. uč = vég és učun = végett szókban is megvan.

csup-a, csupasz, csupán:

osz. čiplak meztelen, čir čiplak egészen meztelen.

cs. čuplak meztelen; čupulmak hámozni, kergéből borítékjából kivetkőzni.

csúszni:

cs. osz. kizmak csúszni; kizak szán (t. i. csúszó).

csutak, csutkó:

cs. čutur rövid és vastag testekről, törpe; tutku fogó nyelv; čut rövid bot, melylyel a tüzet piszkálják.

## Cz.

czöv-eg, czövegelni: [tán a német Zweck szóból?]

cs. čivik v. čüvük szeg; čüvüklemek szegezni.

osz. čivi szeg; čivilemek szegezni.

## D.

Dagadni, daganat:

jak. dagdai erősen megdagadni.

osz. dag hegy, fekély.

danolni (dalolni) és tanulni közti viszony, melynek gyöke dan, a persa eredetre mutat, a cs. osz. okumak tanulni, olvasni és danolni több jelentésű igében is megvan:

Jegyz. Persául dan = tudó; danisten tudni.

dara:

cs. tarig dara.

osz. dari dara.

dar-ab, darabolni:

cs. taram darab, tirim töredék, az avúlt tirmak = törni igéből.

osz. dirim darab.

daru:

cs. torna daru.

osz. turna daru.



*jak.* *turuja daru.*

dél:

*cs.* *žilli meleg*; *žilitmak hevíteni, melegíteni.*

*osz.* *deli (kanli) meleg v. forró (vérű), azaz fiatal ember*; *deli dalia.*

*jak.* *čilas meleg, melegített.*

dér, deres (szín):

*cs.* *kiran dér*; *kır deres, szürkület*; *kır atmak szürkülni, derülni.*

derű, derül:

*cs.* *turuk tiszta, világos*; *turulanmak tisztulni, derülni.*

díj, díjazni:

*cs.* *dejmek érni, felérni*; *dejer becs, érték*; *dej utószóként, hasonló értelemben.*

dilló (együgyű, ügyetlen. Székely szó):

*cs.* *žilli bolond.*

dirib, darab:

*osz.* *dİRİm darab. P. o. dİRİm dİRİm = dirib-darab.*

disznó:

*csuv.* *sİsna disznó.*

dob (tympanum) dobolni:

*cs.* *dömbek dob, féldob*; *top gömb.*

*osz.* *dovul, daul dob*; *top gömb.*

domb, dombos, domborodni:

*cs.* *dumbak domb*; *tombalak gömbölyű emelkedett.*

dölni, dülni:

*ujg.* *töngülmek hajlani vagy fordulni, valami vagy valaki felé.*

dölő, dülő:

*osz.* *dönüm dülő (iki dönümlü tarla = két dülő szántóföld).*

döngeni, döngetni, döngülni (földet súlyokkal. Székely):

*cs.* *dögmek ütni, verni*; *döğülmek veretni.*

*osz.* *döjmek és dövmek verni, ütni.*

dönt-eni:

*cs.* *töngtermek felfordítani.*

*ujg.* *töngti felforgatás, ledöntés.*

*jak.* *tüngner feldönteni.*

dörzsölni:

*cs.* *dörsülemek dörzsölni*; *dörsülešmek egymáshoz dörzsölni,*

dugasz, dugacs:

*osz.* *tikač dugasz.*

dugni, dugúlni:

cs. *osz. tikmak és tikamak dugni; tikilmak dugúlni.*

---

## E. É.

Eb:

cs. *osz. it kutya.*

éd (édes) íz:

cs. *tat édesség, íz; tatli édes, izes.*

*ujg. tatik édes, jóízű.*

*osz. dad íz; tatli édes.*

edény, ediny (*Mol. Alb.*):

cs. *ediš, idis edény.*

edzeni:

cs. *ažimák fájni; ažitmak sérteni, fájdalmat okozni, aži fájdalommas, keserű.*

ég, égi:

cs. *kök, ég, menny, kék.*

*osz. gög ég, menny, kék.*

*Jegyz. A magyar szó ég (menny) úgy viszonyúl a kék szóhoz, mint a török kök = menny, a kök = kék-hez. A k előhang elenyészstéröl lásd a hangváltozásról szóló cikket.*

egész:

cs. *ögüs mind, sok.*

*ujg. egüs tökéletes emelkedett, sok.*

égni, égetni, égés:

*osz. jakmak égni; jakı égetés, a bőr égetésére használt flastrom.*

éh, éhség, éhes, éhezni:

cs. *ač éh; ačlik éhség.*

*osz. až éh; ažlik éhség.*

ejteni (*kimondani*):

cs. *aitmak, ajtmak beszélni; aitim beszéd.*

*osz. eitmek mondani.*

*jak. et mondani, ejteni.*

ék (*cuneus*), ékelni, ékezeni:

cs. *iklik ék, minden bevetett hozzácsatolt rész; ikmek bevetni, magot a földbe vetni.*

*osz. ekmek magot a földbe vetni; ekinži vető, földműves.*

*Jegyz.* Ugyanide látszik tartozni a magyar szó *eke* is,  
mint oly szerszám, mely a barázda nyitásra földbe vettetik.  
elő, elé, előtt, elől, előre:

cs. *eli és ilej elé*; *eldi elé, előtte*; *eldige elébe*.

osz. *ileru előre*.

első:

*ujg. ilik első, előlálló, herczeg*.

osz. *ilk első*.

*csuv. ilik előbb*.

emni, emtetni, emlő:

cs. *emmek szopni*; *emüsmek szopdosni*; *emgizmek szoptatni*.

osz. *emmek szopni*.

emő (*csecs*), emse *emösdisznö*.)

cs. *emük \*) emő*; *emčik csecs*; *emzik csecs bimboja*.

*csuv. ama nőstény*.

\*) *Csak e szó emüktaš = szopótárs, sajátképen tejtárs osz.*

*szüt-kardásban létezik*.

én, enyém, engem:

cs. *men én*; *menim enyém*; *meni engem*.

osz. *ben én*; *benim enyém*.

enni, eszik, étel, étek;

cs. *jimek enni*; *jim étel*; *ašamak enni*; *esremek sokat enni*.

*jak. asa enni*; *asi evés*; *isik étek*.

osz. *jemek enni*; *jem étel*; *isirmak mohón enni, harapni*.

enyhe, enyhülni:

*ujg. enč ayugalom, csend*; *enčinmek enyhülni, csendenedni*.

osz. *engül v. enül lassu, szelid*.

ép, épség:

osz. *hep mind, egész*.

cs. *ep tökély ügyesség*; *epli ügyes*.

*ujg. epilmek ép vagy tökéletes lenni*; *epik ügyesség*; *epikli ügyes*.

epe, epés:

*ujg. öpke epe, düh, harag*; *öpkelik epés, dühös, haragos*.

cs. *öt epe*; *öpke düh, harag*.

osz. *öd epe*; *öfke harag*.

épület, épülni, építeni:

cs. *japü épület*.

osz. *japī épület*; *japī japmak építeni*; *japīži építő mester*.

*ujg.* eritem, artam *érdem*; eritemlik *érdemes*.

ereszteni:

*cs.* erisztirmek *helyet engedni, valakit valahová éretni eresztetni.*

érni (*bizonyos helyig érni és valamit érni*):

*ujg.* ermek *valamit érni.*

*cs.* ermek *valahová érni, egy helyet elérni, megérni; ergüzmek valakit valahová juttatni; eriszmek eljutni, elérni.*

*Jegyz. értetni* intelligere az oszmánli és csagatai nyelvekben is ermek igével fejezhető ki. Így akla ermek = érteni akla erdirmek = értésre adni, értetni.

erő, erős, erőlködni (*erőlködni*):

*ujg.* erik v. erk *erő; erin szilárd, erős; eriklik v. erklik erős, hatalmas; erklenmek erősödni.*

ért, érett (*pro*):

*cs. osz.* jerde *ért; jerinde v. jeride érette, azaz helyette, a jer = hely szóból. (Vesd össze a gyanánt szóval.)*

érték:

*ujg.* ertük *érték.*

eskü, esküvés:

*Az összes törökségben ički ital, ivás és and ički = eskü, esküves, sőt még az új persában is sökend khorden vagy jemin khorden = esküt inni fele kitétel használatos. Hogy az eskü szertartása nem csak a magyaroknál, hanem más turáni népeknél is ivásból állott azt a történet eléggé bizonyítja, sőt az oszmánlik, kik szigorú mohamedának voltak még hazánkban is éltek e szertartással, mit Pecsevi után tudunk, ki beszéli, hogy Budán egy magyar és török aképp megesküdött, hogy egymásnak eret vágva vérüket iddogálták. A magyar eskü tehát nem egyéb, mint a bevett török szokás után nyelvünkben megmaradt török szó.*

esni:

*osz.* döšmek, *cs.* töšmek *esni; töšürmek v. döšürmek leejteni.*

ész, eszes:

*cs.* es *ész; eszlik eszes; eslenmek észre térni.*

*osz.* us *ész; uslu eszes; uslanmak észretérni.*

év, évülni:

*cs.* jil *év; jillanmak évülni.*

ezüst:

*cs.* žeš *bronz.*

---

## F.

Faj, fajta, fajzani:

*cs. osz. soj faj; sojluk fajú.*

*ujg. kot v. koti fajta, faj.*

falu, falvak:

*cs. aul v. aulu valamint egy egyesnek sátra, úgy egy egész család-nak sátor csoportja, haza, lakás.*

fáradni, fárasztani:

*cs. harmak fáradni; hargan fáradt.*

*osz. jorulmak fáradni; jorgun fáradt.*

fark (nem *cauda*, hanem *kátulsó* rész féle jelentésében):

*cs. osz. arka hát; arkaru hátul.*

farkas:

*cs. bőri farkas.*

*ujg. bőrkí farkas.*

fedni, fedél, fődél:

*ujg. bötmelek fedni, takarni; bötür fedél, fátýol; bötürmek elta-*

*fejleni (elválasztani, különíteni):* [karni.]

*cs. osz. sojmak kivetkőztetni, kifosztani, megrabolni.*

fejni, fejős:

*cs. sajmak fejni; sajak fejős.*

fék, fékezni:

*ujg. bek kötél; beklik kötött, kötve, zárva; beklemelek kötni.*

*osz. bag kötél, kötés.*

fekete:

*ujg. bek feketeség, szerecsen.*

fél, felezni:

*cs. osz. bölmek osztani; bölüšmek felezni, feleselni.*

feleség (*uxor*.)

*cs. (türkmen) hele feleség.*

felhő, felhős, felleg:

*cs. bolut felhő; bolutlanmak felhősödni.*

fér (*fi*) férj:

*cs. er fér (*fi*) és férj; erlik férjasság.*

*Valamint khanim bibim és begum (sajátképen asszonyom uram, mely czímmel a nők megszólítatnak) nő, asszony értelmében: úgy erim (férjem) a nőktől férj jelentésben használtatik.*

fesleni:

cs. ješmek *feloldani*; ješilmek *fesleni*.

fészek:

cs. biz *lyuk*, büzek *lyuk*.

osz. büzük *lyuk*.

fogyni, fogyasztani, fogyatkozni:

cs. bűtmek v. bötmekek *fogyni*, *végződni*, *végére járni*; bűtkürmek *fogyasztani*.

osz. bitmek *fogyni*, *végződni*.

fojtani:

*lásd*: fulni.

folyni:

*jak.* buol\*) *folyni* (*verfliessen*); uol *fogyni* (*folyadékokról*); uotu *lefolyás*, *apadás*.

*Jegyz. \*)* buol a cs. bol azonosa még ezenkívül vagy tán épen határozottan levés, meglevés, elmulás értelmét bírja, mi azon régi sejtelmemet igazolja, hogy a magyar vol és foly gyököszók azonosak.

förgeteg, fergeteg:

osz. firtina *fergeteg*, *szélvész*.

forogni, forgatni:

osz. firlanmak és furlanmak (*anatoliai*) *forogni*; firlatmak *forogatni*; firildak *csiga*.

foszlani, fosztani:

cs. osulmak *foszlani*, *hámzani*; osmak *héjázni*.

főzni, főzetni:

cs. osz. piširmek és pöšürmek *főzni*; piširtmek és pöšürtmek *jak.* bus *főtt*; busar *főzni*. *[főzetni.*

fújni, fúvni, fúni:

cs. pulamak *fújni*.

fűlni, fojtani:

osz. boulmak, bogulmak *fűlni*; bogmak *fojtani*.

fűrni, fűró:

cs. burumak *fűrni*, *csípni*; buru (*has*) *csikargás*, *fűrás*; boru *fűró*; burušmak *összefűródni*, *összegyűrődni*.

osz. buru *fűró*; burumak *csípni*, *fűrni*.

furulya:

osz. boru *síp*, *trombita*.

futni:

cs. pat *gyors, sebes.*

fű, füves:

cs. gűj *fű.*

fül, füles:

cs. osz. kulak *fül*; kulp *füle valami edénynek*; kulpluk *füles edény.*

fürt (*haj*):

cs. börček *v. bürček* *fürt (haj)*; börčekli *fürtös.*

fűzni:

osz. bűzmek *összeszorítani*; bözülmek *összeszorúlni, összezsugorodni.*

## G.

Gázolni, átgázolni:

jak. kes, kesebin *gázolni*; keserd *gázoltatni.*

gebe

cs. azerbaižani) *gebe felpuffadt hasu, földagadt.*

osz. *gebe terhes.\*)*

\*) *Anatoliában valamint a keleti törököknél a gravidus inkább jüklü = terhes, a jük = teher-ből.*

gebedni, gebélni:

osz. *gebermek döglenni, meghalni (állatokról).*

gerincz, gernye (*Kriza*) *gereznye = női öltöny, mely mente formájában hátul leógott.*

osz. *geri hátra, vissza*; *gerilemek hátrálni.*

góbé (*kopasz, félmesztelen nyak. Somogy.*):

ujg. *kobi üres, sivár, mesztelen.*

gomboly, gombolyag:

osz. *kambur és gambur = mindennemű púp dudorféle kinövés.*

göndör (*haj*):

jak. *kuduru fűrt*; *kudurulax göndör.*

görbe, görbülni:

osz. *kivrík meghajtott*; *kivrílmak meghajolni, hajlani, görbülni*; *kivrírmak meghajtani*; *bögri görbe.*

görény:

jak. *kırınas hölgymenyét.*

gőz, gőzölögni:

osz. süs (azerbajdžani tjb.) süs köd, sűrű levegő.

## Gy.

Gyalog, gyalogolni:

cs. jajak *gyalog*, jajaklamak *gyalogolni*.

osz. jajan *gyalog*.

ujg. jatak *gyalog*.

Jegyz. A gyaloglás, azaz lónélküliség a turáni népeknél a szegénység nyomorúsággal azonos. Így osz. *sen onun janında jajan kalırsın* = te szegény [*gyalog*] vagy ő mellette. Innét magyarázható, hogy a *jal*, *gyal* gyök a kérdéses nyelvekben még a következő szóknek is alapúl szolgál:

magyar: csagataj:

gyalázni: jalang meztelen.

jal segény alacsony.

jalgin sovár.

gyalú, gyalúlni:

[lak kitépéséről mondatik

cs. osz. julmak *kitépni*, szaggatni. Az egyes szakálszörök és fűszágyanánt:

cs. janida *helyett*; janlik *hasonló, ként*.

osz. janında *helyett'e*.

gyanú, gyanítani:

osz. aňmak *gyanítani*; aňdirmek *gy. nittatni, eszébe juttatni*.

gyapjú, gyapjas:

cs. japuk *gyapjú, takaró* (trkm.); japak *összeragadt csomós gyapjú*.

osz. japak *gyapjú*.

gyapor, gyapora, gyaporodik:

ujg. jab, jap *sok, gyors*; jabormak, japormak *gyarapítani*; japrak *igen sok*; japraikin *sokan, gyorsan*.

gyaratni (*gyapjút, kendert fésűlni*):

cs. tarakmak *fésűlni*.

osz. taramak *fésűlni*.

gyarló:

ujg. jarlik *tehetetlen, nyomorult* (a szövegben miskin = tehetetlen arab szóval interpretálva).

cs. jarlik *szegény*.



gyász, gyászolni:

cs. jas gyász. (Úgy szintén az oszmánliban, hol tévesen az arab eredetű jees ياس szel mi sajátképen szomorúságot bűt jelent összetévesztetett. Arabul gyász = matem.

gyáva:

cs. jaba, java haszontalan, semmire való, hiú; žaba haszontalan. osz. jovan sovány, rossz, silány.

gyékény:

cs. jeken gyékény és a káka a miből készül.

gyenge, gyöngé, gyöngéd:

cs. jengi új, fiatal.

gyeplő, gyepelni:

cs. jöb és jeb kötél; jeplik kötőszerszám; jeplemek kötözni. osz. ip kötél.

gyere, gyerünk, gyertek;

cs. osz. jürü menj; jürelük és jürelük menjünk; jürünk menjetek.

gyerek, gyermek:

cs. jauruk gyermek, ficzko, madárfi; žer gyerek, inas (Abuska). osz. jauru gyerek, madárfi.

gyík:

cs. čijan skorpió.

gyógyulni:

lásd: jog.

gyomor (nem annyira stomachus, mint belső üreg jelentésében. P. o a föld vagy hegy gyomra):

cs. tamur ér, belső üreg (P. o. taqning tamuruni ačmak = a hegy üregét megnyitni.)

gyök, gyökér, gyökerezni:

cs. osz. kök gyök; köklenmek gyökerezni.

gyömörni, gyömösözni:

cs. jümürmek összezsugorodni, összezsugorodni; jümürmek gyömörni; jümruk v. jomruk ököl (összetett kéz).

gyöngy:

cs. jinžü gyöngy.

ujg. jünžü gyöngü.

osz. inži gyöngy.

gyönyör, gyönyörű, gyönyörködni:

ujg. köndürmek örvendeztetni, gyönyörködtetni; köngül, kedély.

cs. gönenmek v. könenmek örülni, gönenž öröm ; köngül jókedv, tetszés, szívt. \*)

osz. gönüllü önkénytes, jó szántából ; gönülsüz kedvetlen.

\*) köngül a török-tatár nyelvekben csak elvont fogalomban szívet jelent. Ez utolsó szó mint testi rész, mint fő veredény mindenütt jürek.

győzni, győztes, győzelem :

osz. jauz hatalmas, erőszakos, megférhetlen, vad ; jauzlanmak hatalmaskodni, erőszakoskodni.

gyülni, gyújtani, gyúladni :

cs. güjmek égni, gyúladni ; güjdürmek gyújtani égetni.

gyúrni :

osz. jourmak és jogurmak gyúrni. P. o. *çamir jourmak* = téstát gyúrni.

gyülni, gyűjteni :

osz. jügülmak gyűlni ; jügüliš gyűlés ; jügumak gyűjteni.

gyümölcs, gyümölcs :

cs. jimiš gyümölcs.

osz. jemiš gyümölcs.

gyürni :

lásd türni (*plicare*).

gyürü, gyürük (*abroncsféle*) :

osz. jüzük gyürü.

csuv. sűrő gyürü.

gyűsző :

osz. jüksük gyűsző.

## H.

Ha (*mikor*) :

ujg. kali ha, mikor.

hab (*spuma*) habarni (*buzzogni*) habozni, habaré :

cs. kaiparmak habozni ; kabarmak feldagadni, buborékot hányni ;

kabaržuk habaré, buborék.

osz. kabarmak hólyagot vetni, habozni.

jak. köb a felszínen úszni.

hagyni (*egy helyen hagyni*) :

cs. kojmak hagyni. P. o. *koj tegme* = hagyd, ne nyúlj hozzá.

osz. *kojmak letenni, valamit egy helyen hagyni.*

haj (*crinis*):

cs. *kil haj.*

osz. *kıl haj.*

haj (*külső része valami testnek, mint kenyérhaj, párnahaj*):

*lásd: héj.*

háj, hájas:

osz. *jag, jah zsír; jagli v. jahli zsiros; jaglamak v. jahlamak kenni, zsirozni.*

hajkálni, hajkórászni \*) (*kiabálni*):

cs. *kajkirmak kurjantani.*

ujg. *katkurmak jajeveszékelní.*

\*) Szabó Dávid.

hajma, hagyma:

cs. *sojgan hagyma (sojmak lehámozni igéből, azaz a magát lehámozó növény.)*

osz. *sohan, sogan hagyma.*

hajó, hajókázni:

cs. *kajuk hajó, kajukči hajós.*

osz. *kajik csolnak.*

*jak. xajik hajó.*

hajolni, hajlani, hajtani (*flectere*):

cs. *kajilmak hajolni; kajmak hajtani.*

osz. *ejilmek hajlani; ejmek hajtani.*

hajtani, hajtó:

cs. *haitamak hajtani.*

*jak. xaida hajtani.*

hal (*piscis*):

cs. *baluk hal.*

osz. *balik hal.*

halom, halmozni:

cs. *koli halom; kalamak halmozni; kalin rakás, sok.*

hálni (*nem feküdni, hanem meghálni, maradni féle értelemben*):

cs. osz. *kalmak maradni.*

hamis:

osz. *janiš és janiš hamis; janılmak csalódni; janiltmak csalatni.*

hang:

ujg. *ong hang; ongdamak hini, hangoztatni.*

cs. on hang.

osz. ōn hang; önlü híres.

hangya:

osz. karínža hangya.

hány, hányan:

cs. kangže hányan, minő áron.

hányni:

osz. kajnamak buborékot fölhányni, forrni. (Így deniz kajnar = habzik a tenger; kum kajnar = dombot vet a homok).

harag, haragudni:

ujg. taruk harag; tarakun és tarkun haraggal, haragosan.

jak. ereç harag, düh; uor harag; uordax haragos.

cs. tarikmak haragudni.

osz. targin haragos; tarilmak haragudni.

haris (rallus crex):

csuv. kareš, karš haris.

harkály (picus):

cs. karkara harkály.

hason (félmás) hasonló, hasonlítani:

ujg. aš és eš társ, fél, párja; ešün párosan, párjával; ešünlük a mi páros t. i. párjával levő, hasonló.

haszon, hasznos, használni:

ujg. cs. asik és asig haszon; asiklik hasznos; asikmak használni; asiköi hasznothúzó.

cs. osz. kazanž haszon, nyereség, kazanmak nyerni.

hat, hatan:

cs. alti hat; altin hatan.

osz. alti hat.

hát, hátul, hátra:

ujg. kat hát; katin hátul, alatt; jir katin föld alatt; katra hátra.

cs. adra vissza, hátra.

hatni, hatalom, hat-het (lehetőséget kifejező szócskák):

jak. ɣot hatni, képes lenni. P. o. kisi ɣaraga ɣot pot ojura = egy erdő, melyen az emberi szem nem hathat; ɣotu hatalom.

hátrálni:

cs. kaitmak visszamenni, hátramenni; kaitarmak visszameneszteni, megfordítani; adarmak megfordítani.

hazug, hazudni:

*ujg.* azuk véték, romlás, roszaság; azukmak vétkezni.

*cs.* azik hamis, csalfa, rosz.

hegy (*cuspis*) hegyezni:

*cs.* *osz.* už vége, hegye valaminek.

hég (*kenyérhég, párnahég*), bizonyos testeknek felső külső része:

*osz.* *kij* part, szél. *P. o.* o' deñiz *kij*i tenger part. Kisázsiaiban azonban külrészt, kéreg értelemben is használtatik. *P. o.* aba *kij*nñ kes = vágd el a ruha szegélyét; *kij*mak vágni, szelni, szeldelni. \*)

\*) szelni úgy viszonyúl szél- (*margo*)-hez, mint az oszmánli

*kij* = szél a *kij*mak szelni-hez.

hely:

*osz.* il és el ország, vidék. *P. o.* Rumeli Rumelia, azaz a Rumok (a nyúgotiak) országa.

*ujg.* il ország. *P. o.* Turkestan ili Turkesztán országa.

hét (*septem*):

*cs.* jeti hét.

*osz.* jedi hét.

hig:

*cs.* ikik hig; ikin a folyammal, lefelé a vizen; ikiş folyam; ikmak folyni.

*ujg.* üke víz.

hinni (*credere*) hit.

*ujg.* inan hit; inanş bizalom; initmak hinni.

*osz.* inanmak hinni

'*jak.* itegel hit; itegei hinni.

hiúz:

*jak.* üs hiúz.

hívni, híni (*vocare*):

*ujg.* *cs.* indamak híni, hívni; indag hívás, intés.

hó (*nix*), havas, havazni:

*cs.* *osz.* kar hó; kaj hóval együtt eső.

hód:

*cs.* *osz.* kunduz hód.

hogy-an (*quomodo*):

*ujg.* kajun hogyan, hogy.

*cs.* kaj-dag v. kaj-ak hogyan, hogy.

hol, honnét, hová :

*osz. hani hol.*

*cs. kani hol ; kaj, kaj hol ; kajdin honnét ; kajga hová.*

holmi :

*cs. ujj. kajuma, kaima holmi ; kajuma türlük holmi féle, mindenféle.*

homály :

*ujg. komimak homályosodni ; komitmak homályosítani.*

homlok (előrész) :

*ujg. önlük homlok, sajátképen előrész ; ön elől, postpositiával.*

*Jegyz. Ugyanezen észjárást lehet észrevenni az újpersa pišane homlok sk. előrész a piš = elől praepositióval, az angol forehead homloknál és más nyelveknél is.*

homok :

*cs. komuk homok (kazáni) ; kum homok.*

*jak. kumax homok.*

hon-n, honos :

*cs. konmak magát beszállásolni ; konak vendég (a magát beszállásoló) ; konušmak egymás mellett lakni, társalkodni, barátkozni.*

*osz. konak szállás ; ház ; konmak beszállásolni.*

horog, horgolni :

*cs. irgak horog.*

hosszú, hosszant :

*ujg. usun hosszú, usluk hosszúság.*

*cs. uzun hosszú ; uzatmak hosszabítani ; uzanmak hosszúra nyúlni.*

*jak. usun hosszú (idő és térre nézve).*

hoz, hozzá, hozzája :

*ujg. öz hoz ; özkike hozzája.*

*cs. kaš hoz, hez ; kašiga hozzája ; kat hoz, hez ; košmak hozzátenni, hozzácsatolni.*

hökkenni :

*cs. örkmek megijedni, meghökkenni ; örketmek megijeszteni.*

hörp, hörpölni, hörpenteni :

*cs. hörpüldemek hörpölni ; hörpüldetmek hörpöltetni.*

hős :

*cs. kočak, gočak hős, vitéz ; koža derek, agg, igen vagy. Ha kočaklarim hajh hőseim.*

*csuv. kačče völegény.*

**húg** (*soror minor*):

*cs. uka húg.*

**húgy** (*urina*):

*cs. suduk húgy.*

*osz. sidić húgy.*

*jak. ik húgy.*

**húr, hurok:**

*cs. kur kötél, hurok.*

**hús:**

*cs. guš (khinai tatár) hús; gušluk húsos \*)*

*\*) Mind a kettő valószínűleg a persa gušt = hús származéka, de különös, hogy úgy mint a magyar úgy a kh. tatár is a t végbetűt elvetette.*

**hű, hív** (*fidelis*):

*osz. güvenmek valakiben bízni, hinni, güvenç hiedelem, bizalom.*

**hűs** (*hűvös*) **hűselni a** (*hűvösben lenni*):

*osz. üşümek fájni; üşük hűvös. P. o. hava üşük dir = hideg idő van (Anatolia).*

## I.

**Idegen:**

*ujg. jatik idegen, idegen országbeli; ütek és ötek idegen, vándor, elmenő, a konuk = letelepedő, egy helyen maradó ellentéte.*

*cs. jat idegen; jatlik idegenség (die Fremde).*

**idő, ideje, idős:**

*ujg. üd, üt idő; üti olykor-olykor; ütinde idején.*

*cs. üžür idő; adag idő, évszak (Abuska).*

**ig** (*usque, ad*):

*cs. deg, dek usque ad. P. o. derjadeg a folyóig.*

**ige** (*szó*) **isten igéje:**

*ujg. ügemek szólni, beszélni; üži szó, beszéd; üžiži szónok, szóló.*

*cs. üže szó; üžeš szóváltás; üžešmek czivódni.*

**igyekezni:**

*lásd: ügy.*

**ij, ijtat:**

*cs. osz. jaī ij.*

ijedni, megijedni:

cs. ilmak szem megrezzenés, ijedtségéről mondatik; jelemek hirtelen felugrani; ildam ijedtség (Abuska).

iker, ikrek:

cs. ikiz iker; ikeü kettő\*); iki két; ikin kettőn.

oszi igiz iker.

csuv. iger és jigir iker.

\*) *A magyar két és kettő közti viszony a csagataiban mind a tíz sarkszámnévnél megvan.*

ikránni, ikrándani (székely szó), undorodni, irtózni:

cs. ikrenmek, igrenmek undorodni, irtózni.

osz. ijrenmek undorodni.

illanni, illasztani (székely szó):

cs. ildam gyors, sietős; ilgamak futni, sebesen járni, vágatni lőháton; ilgar futár; ulak futó. (Abuska).

osz. jelmek futkosni, futni.

illat, illatozni:

cs. ij illat; ijlamak illatozni.

ujg. it illat, jószag.

ime:

cs. ene, ine ime, itt van; nesze.

ujg. anuk kész; anutmak készíteni.

in (necrus) inas:

osz. cs. sinir és singir in.

jak. inir in; inirdeç inas.

inas (sajátképen gyerkőcz, page és ez utóbbi értelméből a mai jelentést nyerte\*)):

cs. ini öcs, fiatalabb férfi testvér; inag az uralkodó fiatalabb testvérei; inžke piczi.

osz. inže vékony, kicsi.

\*) *Molnár A.-nél inas = cursor pedisequus-szal magyaráztatik.*

ingerelni, ingerkedni:

osz. inžemek bántani, sérteni (szóval); inženmek sértődni.

ujg. inžkermek bántani; inžkerilmek sértetni, bántatni.

inni, iszom:

ujg. isürmek sokat inni, részegeskedni; itiš ital.

cs. osz. icmek inni; isramak sokat inni; isrük ittás.



*jak. is inni; isečči iszákos (Säufer).*

iram, iramlani :

*cs. irvam sebes forgás, örvény, gyors mozgás; irvamlamak sebesen forogni.*

írni, írás, írkalni :

*cs. osz. jazmak írni; jazi írás; jazkulamak írkalni.*

*Jegyz. Kétes vajjon jarlik jirtik fermán, királyi levél vagy irat nem zárja-e magában jar = ír tehát jazmak régiebb gyökét.*

író- (írós vaj) :

*cs. airan író, sajátképen az elkülönített, t. i. a vajtól elkülönített savó, airmak elkülöníteni igéből; airanli maj írós vaj és szari maj sárga vaj, avagy olvasztott vaj.*

iszonyú, iszonyodni, iszonyatos :

*ujg. usanmak utálni; usanž utálat.*

*osz. usanmak röstelni.*

íz, ízes :

*ujg. isik édes, ízes, jó ízű; isinmek ízt találni.*

izibe (nyomban, rögtön) :

*cs. iz nyom; izide nyomába, rögtön utána.*

izzó, izzódik, izzad :

*ujg. kiz heves, tüzes; kizmak hevülni, izzó lenni.*

*cs. kizik izzó, tüzes, forró; issik hő, izzó.*

*osz. issi meleg, (hő); kizmak tűzbe jönni, haragudni; kizdirmak hevíteni, haragítani.*

## J.

Járni, járás :

*ujg. jorimak járni; jorikli járó; jorik járás.*

*cs. barmak járni; bariš járás.*

*osz. varmak járni; variš járás.*

ját (székely) névtárs :

*cs. at név; ataš (at-daš = névtárs) drusza.*

javos (kuruzsló) jós, javallani :

*ujg. cs. jormak álmodt magyarázni, csodákat megfejtetni; joruk álom magyarázat, valaminek megfejtése; jorkuči álom magyarázó.*

jó, javúl:

cs. jüb v. jub jó, helyes, kedvező.

ujg. süb v. sub jó, helyes; sübüt kedvező idő, jó idő.

jog (*dexter és jus*) gyógyulni:

cs. osz. sag egészséges (*gyógyult*), jobb kéz, jobb oldal; saglik egészség.

ujg. ong jog.

jonkább (*inkább*):

ujg. cs. ong jó, jog, egyenes, helyes.

Jegyz. E szerint jonkább (*inkább*) azt tenné mint jobb, helyesebb.

jorgalom (*irgalom*):

cs. ujg. jarlikmak és jarlimak kedvelni, szeretni.

jönni, jövők:

cs. jaumak és jauvmak közeledni, jönni; jauk és javuk közelgő, közeledő; javukluk közelség.

jutni, eljutni:

jitmek és jetmek jutni, eljutni; jetišmek valahová érni.

## K.

Kába (*stultus, fatuus*):

osz. kaba buta, nyesetlen, goromba, parasztos.

Jegyz. az osz. kaba ellentéte inže finom, vékony, eszes.

kajcs (*görbeség*), kajcsa (*görbe láb*):

cs. keč görbe; kečlik görbeség.

kajla (*befelé görbedő*), kajolni (*görbedni*):

cs. kajilmak meghajolni; kajilgan hajlott, görbe.

kalokány:

cs. kalagaj egy hosszú levelű és vékony hegyű fű.

kalpag:

cs. kalpak és telpek hosszú bőr süveg.

osz. kalpag hosszú süveg.

kan (*disznó*):

cs. kaban kan (*disznó*).

jak. ɣan nagy, hatalmas\*).

\*) Ezen utóbbival összefüggésben van a török-tatár k̄han  
= fejedelem szó is.

kanesó:

cs. končak *ivó edény*; konča *nagy tál, tálcza (azerbaižan.)*

kantár, kantározni:

osz. kantırma *kantározás.*

jak. küntüs *kantár*; ɣantarga *a ló zabolájától a nyeregig érő szíj.*

kápa (*nyereg kápa*):

cs. kapa *fő.*

osz. kafa *fő.*

kaparni, kaparászni:

osz. koparmak *kitépni, kiszaggatni, kihúzni.*

kapcza:

cs. kapsamak *körülvenni, beburkolni*; kapsag *körülvevő, beburkoló, kapcza.*

kapni:

osz. cs. kapmak *elragadni, mohón venni.*

kapdosni:

cs. kapišmak *kapdosni.*

kapzsi:

osz. kapiži *ragadó, kapzsi.*

kapocs, kapcsolni:

cs. kapčak *zár.*

osz. kopča *kapocs*; kopčalamak *bekapcsolni, bezárni.*

kapu:

ujg. kapuk *ajtó, kapu.*

cs. kapu *ajtó*; kapkamak *bezárni, betenni.*

osz. kapı *ajtó*; kapamak *bezárni, betenni.*

kar (*brachium*):

cs. kar (*khinai tatár*); karu v. kari kar (*Abuska*).

osz. kol *kar*; kolač *egy kar hosszúságú tér v. mélység.*

jak. ɣari *a billentyűn fölötti rész.*

kár, káros:

cs. karak *kár, rablás*; karakmak *kirabolni, kárba hozni*; karakči *rabló.*

karczolni, karczogni:

cs. karčimak *karczogni.*

karmolni:

cs. osz. tirmalamak *karmolni, körömmel kapaszkodva járni.*

karó:

cs. kazuk *karó*.

osz. kazik *karó*; kaziklamak *karóra húzni*.

károgni (*varjú v. holló*):

osz. kíríg *károgás*.

káromkodni, káromlani:

cs. kargamak *elátkozni, káromkodni*; kargaš *káromlás*.

kasúl (*keresztül kasúl*):

cs. karšu *szemközt, át, keresztül*; karšu barmak *átmenni, keresztül menni*.

kavarni, keverni:

cs. karmak *keverni, elegyíteni*.

osz. karıştırmak *keverni, kavarni*.

kecske:

osz. keçi *kecske*.

cs. ečki *kecske*.

keczel (*kutyakölyök*):

cs. kečel *kopasz, szőrtelen*.

*Vesd össze kölyök szóval.*

kefe:

osz. kefe *kéce formájában összekötött kis kézi seprő, mely kefe gyanánt használtatik*; kefelemek *kefélni, tisztítani*.

kék, kökény:

cs. kök *kék és zöld, úgy szintén ég, menny*.

osz. gök *ég, menny, kék*.

kell kellő:

cs. kerek *kellő és ige után kell*. P. o. kerek iş *kellő dolog*; içmek *kerek inni kell*; ku kü (*a mongolban kol*) *szintén a kellést fejezi ki*. P. o. barku *járni kell, bitkü írni kell*.

osz. gerok *kell és kellő*.

kolni, átkelni:

cs. kilmek *jönni*.

osz. gelmek *jönni*.

kend, kendtek, r. keed, keedtek:

osz. kendi *ő maga*.

kény, kényelem, kényelmes:

cs. ken *bő, tágas, kényelmes*; kenlik *bőség, kényelem, tágasság*.

osz. geniş *bő, tág, kényelmes*.

jak. kien *bőség, tágasság*.

*csuv. kajin kény, kényelem és kajinzir kényelmetlen.*

kép, képen:

*ujg. keb, kep kép, mód, forma.*

*osz. gibi képen, hasonló, ként. P. o. adam gibi emberként.*

*jak. kieb alak, kep.*

kepe (kalangya):

*cs. küdű kalangya.*

kéreg:

*cs. kirak v. kirag szél (margo) part, kéreg, héj.*

*Jegyz. A magyar kéreg úgy viszonyúl a cs. kirakhoz, mint a magy. héj (kenyérhéj) az osz. kěj = part, szél (margo) szóhoz.*

kerecseny:

*cs. karčuga keselyű, egy ragadozó madár.*

keresni:

*cs. karašmak idestova nézni, keresni, keresgélni; körmek nézni; körüšmek idestova nézni.*

kerítés:

*csuv. karda kerítés, ól.*

kérni, kérdezni:

*jak. kördüö kérni; kördü kérdés.*

kés:

*cs. osz. kesmek vágni, metszeni; keser barda, nagy kés.*

*csuv. řiš kard, szablya.*

késő, késni:

*cs. keč késő; kečikmek késni.*

*osz. geč késő.*

kevély:

*ujg. kebenmek v. kevenmek büszkélkedni, önbizalommal lenni; kevenž önbizalom, büszkeség.*

*cs. kevek üres, felfűtt.*

ki (kérdő névmás):

*kim ki, kicsoda; kim erse vala-ki (azaz bárki legyen).*

kicsi, kicsiny, kis:

*cs. kičik kicsi.*

*osz. küçük kicsi.*

kín, kinozni:

*cs. kin kín, baj, nehéz, bajos; kinalmak kinozni.*

kísérni, kísérni (Dunán túl):

*ujg. kečirmek vezetni, kísérni, sajátképen elmenesztetni, eltávolítani. P. o. kišini ažuŋ din kečürken ölüm turur a halál az ki az embert az életből kikíséri.*

kiszteni (*instigo, impello. Molnár Albert.*):

*cs. kistamak buzdítani, sürgetni.*

kobak (tök):

*osz. kabak tök.*

koboz:

*cs. kopuz, osz. koboz egy két vagy három húru zene szerszám.*

koldús:

*cs. kuduš (türkmen) kóborló dervis, koldús; kolguči kerő, folya-modó (kolmak = kérni igéből).*

komoly, komor, komorítani:

*ujg. komimak komorítani, elsötétíteni, homályosítani.*

kopár (föld, hegy):

*ujg. kovar száraz, fonnyadt; kovarmak elszáradni, fonnyadni. P. o. kovarmiš jikačlar kiszáradt fák.*

kopó:

*osz. köpek kutya.*

koponya:

*cs. kapa koponya.*

*osz. kafa koponya.*

koporsó:

*cs. kopur tok, tegez; kopuržuk skatula, szelencze.*

*jak. kouržak koporsó.*

*osz. kobur pisztolytartó.*

kor, koros:

*ujg. kar kor; kurtaka öreg; karimak öregedni.*

*cs. kari öreg; karimak öregedni; karilik öregség; koron idején.*

*osz. kart öreg, koros.*

*Jegyz. A magy. korán és koros szóknak közös gyöki viszonya a cs. ir = korán és ireg = koros, öregben is megvan.*

kóró:

*ujg. kuruk üres, száraz.*

*cs. kuruk száraz.*

*osz. kuru száraz.*

korom:





## A M. TUD. AKADEÉMIA NYELVÉSZETI KIADÁSAI.

A MAGYAR NYELV RENDSZERE, 2-dik kiad. Buda 1847. 1 ft.

A MAGYAR HELYESÍRÁS ÉS SZÓRAGOZÁS főbb szabályai. 10-ik kiadás. Pest 1853. 20 kr.

A MAGYAR HELYESÍRÁS ügyében a M. Akad. Nyelvtud. Bizottmány Előterjesztése a Nyelvtudományi Osztályhoz. Pest 1856. 10 kr.

A MAGYAR SZÓKÖTÉS főbb szabályai, 2-dik kiadás. Pest 1852. 70 kr.

NYELVTUDOMÁNYI PÁLYAMUNKÁK. I. Csató és Nagy János: A m. nyelv ragai és szóképzői, Buda, 1834. 53 kr. — II. Engel és Nagy J. A m. nyelv gyökei. Buda, 1838. 53 l. — III. Szilágyi István: A m. szókötés szabályai. Pest 1846 1 ft. — IV. Szvorényi: Magyar ékes szókötés. Buda, 1846. 70 kr.

A DUNÁNTÚLI NYELVJÁRÁS. Vass József jutalmazott pályamunkája. Pest 1860. 60 kr.

A MAGYAR NYELV SZÓTÁRA, készítették Czuczor és Fogarasi. IV. kötet, 3 ft. Pest 1862—70. Sajtó alatt az V. k. Minden kötet ára 5 ft.

MAGYAR ÉS NÉMET ZSEBSZÓTÁR. II-dik v. német-magyar rész, 2-ik kiadás. Buda 1843. 2 ft.

MAGYAR TÁJSZÓTÁR. Buda 1838. 70 kr.

MAGYAR TÖRVÉNYTUDOMÁNYI MŰSZÓTÁR. 2-dik kiad. Buda 1847. 2 ft.

MAGYARÍTÁS A TERMÉSZETTUDOMÁNYOKBAN, Szabó Józseftől. Pest 1861. 20 kr

RÉGI MAGYAR NYELVEMLÉKEK. I. Halotti Beszéd. Régi Biblia. Buda 1838. 5 ft — II. Kinizsi Pálné imakönyve. Vegyes m. iratok, Buda 1840. 5 ft. — III. Tatrosi Biblia. Vegyes m. iratok, 1842. 5 ft. — IV. I. Guary-codex, Buda 1846. 1 ft. 93 kr. — V. Bátori Bibliája sajtó alatt.

MAGYAR LEVELESTÁR. I. Szalay Ágostontól. Pest 1864. 4 ft.

CORPVS GRAMMATICORVM Linguae Hung. Veterum. Toldy Ferencztől. Pest 1866. 4 ft.

FINN NYELVTAN, Fábíán Istvántól. Pest 1859. 2 ft.

CHRESTOMATHIA FENNICA. Hunfalvy Páltól, Pest 1861. 3 ft.

ABUSKA. Csagatajtörök Szógyűjtemény. Vámbéry Armíntól. Pest 1862. 1 ft.

VOCABULARIUM CEREMISSICUM utriusque dialecti. Budenz Józseftől. Pest 1865. 1 ft.

REGULY ÁNTAL HAGYOMÁNYAI I. A vogul föld és nép. Pest 1864. 4 ft.

M. AKADEMAI ÉRTESÍTŐ. Új folyam: Nyelv- és Széptud. Osztály. I. Pest 1860—61, 3 ft. — II. 1861—62, 3 ft. — III. 1863—65, 3 ft.

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK. I—VII. k. Pest. 1862—70. Mindenik kötet ára 3 ft. Sajtó alatt a VIII. köt.

ÚJ MAGYAR-SZLÁV ÉS SZLÁV-MAGYAR SZÓTÁR, Jancsovics Istvántól. Szarvas 1848. 2 kiad. 3 ft. 36 kr.

HANGRENDI PÁRHUZAM ezer példában, Lugossy Józseftől. Pest 1858. 20 kr.



NYELVTUDOMÁNYI  
**KÖZLEMÉNYEK.**

---

KIADJA

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA**

NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGA.

SZERKESZTI

**HUNFALVY PÁL.**

---

NYOLCZADIK KÖTET.

MÁSODIK FÜZET.

**PESTEN,**  
EGGENBERGER FERDINÁND M. AKAD. KÖNYVÁRUSNÁL.  
1870.

# TARTALOM.

	<i>Lap.</i>
Magyar és török-tatár szóegyeztések V á m b é r y Á r m i n	161
Ascoli árja-sémi tanulmányai. G r K u u n G é z a. . . .	190
Latin orthographiai tanulmányok. S z é n á s s y S á n d o r	197
A magyar nyelv szótára elveiről és azok miképi alkalmazásáról. H u n f a l v y P á l. . . . .	301

osz. *kurum korom* ; *kurumlamak kormolni.*

kos:

osz. *koč kos.*

cs. *kočkar kos.*

koslatni:

[sittatni.

cs. *koš pár* ; *košmak v. košlamak párosítani* ; *košlatmak párosítani*.  
Jegyz. Hason észjárásu az osz. *čiftleşmek párosulni* (állatokról) *čift* = *pár* szóból.

kotú (*gödör*):

ujg. *koti lefelé, mély.*

kova (*kő*):

osz. cs. *kaja szikla.*

kovályik (*enucleat Kreszn.*) *kovul*:

cs. *čubulmak lehéjazni, héját levetni.*

köd:

*jak. küden köd, vékony köd.*

ködmén, ködmön:

ujg. *ketim ruha* ; *ketmek ruhát felöltetni.*

kög:

cs. *kege a kerék küllője.*

köldök, ködök.

cs. *köndük köldök.*

osz. *köbek, göbek köldök.*

kölyök:

osz. *kelek bizonyos újan szült állatok szürtelen állapotukban, mint macska és kutya kölyök, úgy szintén dinnye és más később cserhajú gyümölcsök éretlen állapota, kel kopasz.*

Jegyz. Az osz. *kel* = *kopasz* és a magy. *kölyök* közti viszony a magy. *keczel* = *kutyakölyök* és cs. *kecel* = *kopasz* szókban is meg van.

kölyü, kölü (*pistillum M. A.*) *kölöncz* (*Klotz. Ballagi*):

osz. *külünk kölyü, egy az alsó végén vastag dorong, melyet a puha föld leverésére használnak.*

költözni:

cs. *köčmek költözni* ; *köčer nomád azaz költöző ember* ; *kötürmek felemelni*:

Jegyz. Valamint a magyarban a tábort fölszedni szólás-mód nem idegen, épen úgy az osz.-ban *urdu kaldırmak tá-*

*bort fölszedni és a cs.-ban urdu kötermek = tábort fölemelni  
elégge használtatnak.*

könnyű:

*ujg. öngi könnyű, könnyülés, enyhülés.*

köpü (méhkas és vaj csinálásra használt edény):

*cs. köpü köpü.*

*osz. köp egy nagy hasu szűk száju edény.*

köpülni:

*cs. köpürmek habot verni, köpülni.*

kör, körül:

*jak. kürüöle körülfogni, bekeríteni; kürüö bekerített hely.*

körö (törékeny):

*cs. keürek, osz. gevrek törékeny, porhanyó.*

köröm, körmölni, körmös:

*ujg. tirim (avult) és tirmak köröm; tirmalamak körmölni.*

*cs. osz. tirnak köröm; tirmalamak fölmászni, fölkapaszkodni.*

köszönni, köszönteni:

*ujg. kesemek és kösemek dicsérni, tisztelni, köszönteni; kesen-  
mek dicsértetni; keskü dicséret tisztelkedés; kösüš kíváнат  
ohajtás. (Példákat lásd. „Die Uiguren und ihre Sprachmonu-  
mente“ czimű munkám ujugur szótárában, az illető szók után.*

kötél kötni:

*jak. kötöl kötölék, füzér (de csak lovakra vonatkozólag) kötöllő  
lovakat összekötni.*

kövé:

*cs. (azerbaižan) kök kövér.*

köz, közé:

*csuv. хожа, хош köz.*

*cs. kati közé. \*)*

*\*) kati ezen értelmében nem a középázsiai törökség, hanem  
inkább az ottani persá szójárásban mint idegen szó divik.*

kupa:

*cs. kopa ivóedény; kopka veder.*

*osz. kupa kupa, pohár.*

kupak (pipa földel):

*osz. kapak földel.*

kút:

*cs. kuduk kút.*

osz. *kuju kút.*

kutya:

cs. *küçük kis kutya, kölyök.*

küzdeni, küszködni (*Mol. Alb.*):

*ujg. küčki v. küžki erőszakos, hatalmaskodó; küčkünmek hatalmaskodni, erőszakoskodni.*

*jak. küs erő; küstex erős.*

cs. *küženmek erejét megfeszíteni.*

osz. *güç hatalom, erő.*

## L.

Láng, lángolni:

cs. *jangmak lobbanni, égni; jangin tűzvész, tűz.*

osz. *jaŋgin tűzvész; jaŋmak égni.*

langy (*laza meleg*) langyos:

osz. *ilinžak* \*)

\*) *Megjegyzendő, hogy az i csak segéd hang az l kiejtésére.*

*Lásd: Bevezetés, a hangviszonyulásról szóló cikket.*

láp (*mocsáros hely*):

cs. *lapa kása és mocsár.*

lap (*planum és pagina*) lapos:

osz. *japa lapály; japrak lap és lomb.*

cs. *jalpak lapályos, sík.*

legény:

osz. *jegen völegéng; jigit hős, legény.*

len-ni, lesz-ek, lesz-ünk:

*lan-len és laš-leš azon szócska a melylyel a törökségben részint fő, részint melléknevekből visszaható igék készülnek. P. o. zengin gazdag, zenginleşmek gazdag lenni.*

lepni (*takarni*), lepel, lepedő:

cs. *japmak takarni, betakarni; japinmak takarózni.*

osz. *japik lepel, takaró.*

## M.

Macska:

cs. *möşük és mişik macska.*

magas, magasztalni:

*ujg. maku magasság, magasztalás; makutmak magasztalni, magasra emelni.*

*cs. maktamak magasztalni.*

máj:

*cs. bagir (türkmen) bajir máj.*

mártani:

*cs. malmak mártani.*

más, másik, második:

*ujg. basa más, második, újra, megint; basaki más valaki.*

*cs. bašak idegen, külön.*

menni, megyek:

*ujg. mengmek menni, járni.*

*cs. mangmak menni, járni.*

menny (ország) mennyei, mennydörög:

[örökkévaló.

*ujg. mengi halhatlan, örökkévaló, mennyei; mengilik isten az jak. mǎngge menny, nagy, múlhatlan.*

mi (kérdő névmás, milyen, mikor, mire, merre stb.):

*csuv. miñ mi, micsoda.*

*cs. ni mi; nidek milyen; ničag mikor.*

*osz. ne mi; nereje merre, hová.*

mi (személyes névmás) mik, mink:

*cs. miz mi; mizler mink.*

mint (ut, sicut, equalis):

[-ként, -képen.

*cs. mingzemek hasonló lenni; mingzek hasonló; mingi hasonló,*

*osz. bengi, beñi, hasonló, ként. (Régi különösen szelcsuk iratokban gíbi helyett használtatott.)*

mogor, mogorva:

*cs. mogul és mogul bú, komolyság, gond. (Abulgazi után, ki mogul, mongol tulajdonnév jelentését kaigu (gond)-val magyarázza \*).*

\*) Abulgazi a mogul szót a mogulok v. mongolok történeténél érinti könyvének 4-ik lapján.

munka (labor, aerumna):

*cs. ujg. munk, baj nehézség, fáradtság; munkalmak bajlódni, fáradozni; munkluk fáradozó, szenvedő, bajlódó.*

*jak. mung erőlködés, fáradtság.*

## N.

Nép:

osz. *hep mindnyájan, mind össze. Ezen merésznek látszó hasonlatra az uigur nyelv birt a hol bütün mindnyájan, mindössze, és népet, nemzetet is jelent.*

nőni, növelni, nevelni:

cs. *önmek nőni; öngen felnőtt.*

## Ny.

Nyak:

cs. *jaka, nyak, hátulsó rész; jakalik nyakló, gallér.*

osz. *jaka gallér; jakalamak megfogni, nyakonfogni.*

nyál, nyálka:

cs. *jelem enye, nyálka; jalin nyál (Abuska hol a ج د hibás pontozása folytán talin تالين minck egyébiránt semmi értelme nincsen, áll).*

nyalni:

*jalamak nyalni; jalak túl, a melyből a kutyát etetik.*

nyár, nyaralni:

*ujg. jaz tavasz; jaj nyár.*

cs. *jaz nyár; jajlamak nyaralni.*

osz. *jai és jaz nyár; jailamak nyaralni; jailak nyaraló.*

nyargalni, jargalni (Mol. Alb.) *(nem annyira az equitare mit magyarról lóháton menni v. ülni szólásmóddal fejezünk ki, mint a lovaglás bizonyos módja, Ballagi szerint gallopiren):*

*jorgalamak poroszkálni: jorga poroszkáló ló.*

nyerni:

osz. *jenmek nyerni, megnyerni, meggyőzni.*

nyilni, nyílt:

*jak. ile nyílt, nyitott.*

nyirkos:

*jak. nuora soha ki nem száradó.*

nyírni:

osz. *jirtmak lépni, hasítani.*

cs. *jirtmač hasáb, vágás.*

nyomor, nyomorék, nyomorúlt, nyomorúság :

cs. jümrü v. jümrülgü rom, pusztítás ; jümrülmek elnyomorodni, elpusztulni.

nyúgodni, nyúgalom :

cs. jikilmak ledölni, leesni. *P. o. jerge jikildi ledölt a földre.*

*Jegyz. A szólásmód, hogy ledölkök egyet a helyett, hogy lenyugszom, vagy lefekszem mindlunk sem idegen.*

nyújtani, nyúlni :

cs. jajmak terjeszteni, nyújtani ; jajilmak nyúlui, kiterjeszkedni.

nyúzni :

osz. jüzmek nyúzni.

nyü, nyüves :

*jak. üön nyü.*

## Ó, O.

Ócsárolni, ócsárlani :

*ujg. učuzlamak megvetni ; učuz megvetett (az akir = tisztelt, el-lentéte).*

ocsó (*éber, Ballagi szerint*) ocsódni vagy ocsúdni fölébredni) :

*ujg. otuk éber ; otukluk éberség.*

ok :

*ujg. ok értelem, jelentés, szellemi fogalom, tartalom.*

okos, okosság :

*ujg. okuš tudás, okosság, tudományosság, bölcsesség ; okušluk tudós.*

okrándani (*megijedni, Székely szó*) :

cs. ürkenmek örkenmek megijedni, meghökkenni ; ürküntü ijed-

oktatni :

[ség.

*ujg. okturmak értésre adni, értetni, tanítani magyarázni.*

cs. okutmak oktatni, tanítani.

okúlui :

*ujg. okmak megérténi, észszel felfogni ; okukli értő.*

cs. okumak érteni, megérteni, olvasni.

ól (*disznó-ól*) :

cs. oj és öj sátor, lakás, gödör, völgy.

olcsó, ócsó :

cs. učuz olcsó.



osz. užuz olcsó.

olló (kecske-olló) (kecskefi, Székelyszó):

osz. ulak kecskefi.

cs. olak, oglak kecskefi.

ólom:

osz. kalaj ón.

olu (liquor. Kresz.) olvadni:

cs. hől nedves; höllenmek nedves lenni; öl nedves (Abuska).

jak. ul olvadni (schmelzen, thauen); ular olvasztani.

olvasni:

csuv. vola olvasni.

or, orv, orozni:

osz. cs. ouri, ogri tolvaj; ourlamak orozni, lopni.

ujg. okri titkos.

jak. uor lopni; uoruja tolvaj.

orló (olló):

osz. orak sarló, sajátképen vágó szerszám az oramak = vágni  
(gabonát) aratni igéből.

orom, ormos:

ujg. ori, öri fenn, föl; örük magas.

cs. orun emeltség, magas hely.

jak. oroi csúcs, hegy.

orr:

cs. borun orr, előfok, előrész, előtt. P. o. men din borun előttem;  
burut bajúsz.

ország:

cs. urun hely, vidék; jurt ország.

jak. orun hely (mongolul oron ország, birodalom.)

orvos:

ujg. jorkuči álom fejtő, kuruzslya, kik még maiglan is Közép-  
ázsiaiban bizonyos mondókák vagy más babonás móddal a be-  
tegségeket gyógyítják.

ótni (tejet. Székely szó.) altatni.

ujg. otimak aludni; otitmak altatni.

## Ö, Ő.

Ő, öt:

osz. o, ol ő; ani öt<sup>2</sup>; olar ök.

öcs:

ujg. eči v. iči fiatalabb nővér, hűg.

ököl, öklezni:

cs. ögül v. ökül gömb, gömbölyűség; ökülmek gömbölyűdni; öklege pofonítás.

ökör:

osz. öküz ökör.

csuv. vīgur és vugur ökör.

ölni, öldökölni:

os. osz. ölmek halni; öldürmek ölni.

jak. ölör ölni; ölörtör öletni.

ördög:

ujg. cs. örtük a titkos, az elrejtezett, titok; erteng rosz szellem (a kirgizeknél).

öreg (koros és nagy, öreg Duna és kis Duna):

cs. irik és irek (Abuska) nagy és öreg: iriklik nagyság.

osz. iri nagy.

jak. erge öreg.

örleni:

osz. övütmek és öjütmek örteni; övünmek és öjünmek örlödni.

csuv. aver, avr örteni.

Jegyz. Az osz. övütmek nem egyéb mint a felhangu ovmak = dörzsölni szenvedő alakja alhangu kiejtésben, t. i. ovutmak = szétdörzsöltetni.

öröm:

jak. üör örülni; üörü öröm; üörd örvendeztetni.

cs. irim Abulgazi szerint mulatság, vígság Uluk toj etib irim kildilar = nagy lakomát csapva mulattak, többször fordul elő.

örvény:

cs. irvam örvény (Abuska); ögürülmek forogni, körben mozogni.

ös, ise (Halotti Beszéd.):

jak. ese atya, nagyatya.

osz. eski az öreg, ó.

cs. öski öreg, ó.

ősz (*haj*):

cs. *öz ősz* (a színről. *P. o. ősz haj. Abuska*).

ősz (*autumnus*):

*ujg. osz. gös ősz.*

cs. *közek ősz.*

öte, óta, olta:

cs. *öte múlva, olta. P. o. bir nice kündin öte = néhány nap óta.*

özön:

cs. *özgün igen nagy, túlságos* (özüen su = vízözön\*); *ösmek nőni; ösken felnőtt, nagy, magas.*

\*) *Lásd Čag. Sprachst. 127. lapon, a hol hibás olvasásból özüen su helyett nurgun su iratott.*

## P.

Para, parányi.

osz para kis rész. *P. o. bir para adam egenéhány ember, kis pénzdaráb; paralamak szétlépni, eltépni.*

pattanni, pattantani, pattagni:

osz. *patlamak pattantani; patlatmak pattantatni.*

piczi, picziny:

osz. *biži kicsiny és kedves dolgokról mondatik, különösen a gyermeknyelvben.*

csuv. *pižike picziny.*

pisz-ok, piszkos, piszkítani:

cs. *pis szenny, piszok; pise rüh.*

osz. *pis csúnya; pislik csúnyaság, szenny.*

púp:

*lásd bób.*

## R.

Rakni, rakódni:

osz. *brakmak letenni, egy helyre tenni, hagyni.*

rég, régen:

*jak. urukku régi idő, ezelőtt.*

remény:

cs. *irim képzelődés, várakozás, remény, hiedelem.*

*jak. ereni remény.*

rokon:

*ujg. urukun = rokonságban.*

*cs. uruk család, rokonság, rokon.*

## S.

sajnálni:

*ujg. saginmak aggódni, búsulni; saginž aggodalom.*

sajt:

*csuv. čigīt sajt.*

sallang:

*osz. sallanmak lelőgni, lefűggni, fityegni, idestova mozogni.*

sár, sáros:

*osz. čamur sár.*

sárcsa v. szárcsa.

*cs. sariče egy fakó hátú és hamuszínű hasú kis ragadozó madár.*

*osz. serče v. sirče veréb.*

sárga, sárgulni:

*cs. sarig sárga; sargamak sárgítani.*

*osz. sari sárga; sarirmak sárgulni.*

*csuv. sara sárga.*

sarló:

*csuv. sorla sarló.*

sárma (vad hagyma):

*osz. szarmasak foghagyma.*

saru:

*cs. čaruk saru.*

*osz. čarík saru.*

sás:

*osz. saz sás; sazlik nádas.*

sátor, sátoros hegy (Nógrádban) 1265-ik évben Jerney szerint:

*cs. čatir sátor; čadir = asszonyi felöltöny; četer esernyő.*

*osz. čadīr = sátor\*).*

*\*) čatir, čadir persa eredetű szónak látszik, de nem az újabb, hanem a régi török érintkezésből fennmaradt a nyelvünkben.*

savó:

cs. savun, saun, savó.

sebes:

cs. čeber *gyors*, *fürge*.

sejteni, sajdítni:

osz. sezmek *sejteni*.

cs. sajgin *képzelet*, *vélemény*.

sekély, sekélyes (*vadum*):

cs. seg *sekély*.

csuv. sajal *kevés*.

sepreni, seprű:

cs. söpürmek *seperni*; söpse *seprő*; söpsük *sepredék*.

osz. süpürmek *seperni*; süpürgü *seprű*; süprüntü *sepredék*.

sereg:

ujg. cs. čerig *sereg*.

osz. čeri *sereg*. P. o. jeni čeri az új *sereg* (*jancsár*).

jak. seri *sereg*, serile *seregülni*, háborút *viselni*.

csuv. šara, šar *sereg*.

serény:

cs. šeren *serény*, *gyors*; šerenlik *gyorsaság*.

serke (*kárpit. Mol. Alb.*):

cs. čerge *függönyök* vagy *kárpitokból hamarjában készült sátor*, *szunyogháló*.

serke (*Nisse*):

osz. sirke vagy bit *sirkesi tetű serkéje*, *serke*.

serkenni, serkenteni:

cs. čerkenmek *gyors mozyásokat csinálni*, *gyors lenni*; čerken-dirmek *siettetni*.

serte, sertés:

csuv. širt *serte*.

sietni, sietség:

jak. tietei *sietni*; tietel *sietség*.

sik (*lubricus*), sikos:

cs. šij-dam *sikos* (*megjegyzendő, hogy dam egy melléknévképző, mely másutt is mint ildam = gyors*).

siker, sikeres, sikerülni:

osz. cs. čikar *eredmény, jövedelem (a mi kijő)*.

*Jegyz. Az igető vagy a jelentőmód jelenidejének egyes harmadik személye a keleti törökségben különálló főnév*

gyanánt is használtatik. P. o. *bariri keliri* = *menése, jövése*,  
*biliring kim dir ki az ismerősöd?* stb.

*sima*, *simitani*:

cs. *šima és šiba sima*; *šimalamak simitani*.

*sinleni*, *sinlődni* (*csenevészni*; *erőben fogyni*):

cs. *sinmek törni, veszni* (*elvont értelemben*. P. o. *huši singan eltört*,

*síp*: [*elveszett*] az *esze* (*Baber.*)

cs. *sipuzga súp*.

*sír* (*sepulcrum*).

osz. *čigir, čir barázda, verem*.

cs. *siri verem, kút*.

*sívni*, *sikíteni*, *sikatni*, *sikoltani*:

ujg. *sikitmak sívni, jajgatni*; *siktamak sikatni*; *sikit sírás*.

cs. *siktamak sikíteni*.

*só* (*sav*), *sós*:

cs. *šor sós, keserűs víz*; *šorak sós föld, szikföld, pusztaság*.

*sodorni*:

*südredek taszítani, tolni*.

*sok*:

osz. *čok sok*; *čokalmak sakasodni*.

ujg. *čok hatalom, erő, nagyság*.

*sor* (*rend*):

ujg. *süre sor, rend*.

cs. *sira sor, rend*.

*söprű* (*Hefe, Satz*):

osz. *šeprek söprű*.

*sör*:

csuv. *sira sör*.

*súrolni*, *súrlódni*:

cs. *sírmak törölni*; *sirilmak töröltetni*.

osz. *sírmak karczolni, vakarni*; *sirilmak karczoltatni, súrlódni*.

*süket*, *siket*:

ujg. *šük hallgatatag*; *šük turmak hallgatni*; *šüklük hallgatagság*.

*sűrű*:

cs. *zirik gyakori, sűrű*; *zirikmak megunni, megsokallani*.

csuv. *sura sűrű*.

*süveg* (*parasztosan sög Kreszn.*):

cs. *sökele a kirgiz nőknek fejdísz, sövege*.

## Sz.

Szabni, szabás:

osz. sapmak *bevágni*. (P. o. jól sapmak *utat bevágni*; bičak sapmak *kést beverni*).

szag, szaglani:

osz. koku *szag*; koklamäk *szaglani*.

száguldani (M. A.) száguldozni (*szertesztét futkosni*):

osz. dagildamak *szétszórni, szétválni, szétmenni, egy nagyobb csoportot kisebb falkákra osztani*.

szaj (*vékony jég, első fagy a vizen. Kriza Vadrózsák, tájszótár*), zajlik.

cs. sang *vékony jég, a víz színén úszó jégdarabok*.

szajkó, szajkolni:

cs. saikak *hebehurgyákat beszélő*.

osz. saikalamak *öntudatlanul beszélni, ábrándozni*.

szak (*rész, darab, szakasz*) szakadni, szakgatni:

ujg. čak *hasadás, szakadás* \*).

cs. čakmak *szúrní, csípni*; čaknamak *zúzni, feltörni*.

\*) Čak nem persa eredetű, aminek a szótárírók mindeddig tartották, hanem azon szó csoportból, melyet az új persa az őt környező törökből kölcsönzött.

szakál:

ujg. cs. osz. sakal *szakál*; sakallanmak *szakálosodni*.

szál (*faszál, virágszál*):

cs. tal *faszál*. P. o. bir tal *agač egy szál fa*.

jak. sala *ág*.

szál (*tutaj*):

osz. sal *tutaj*.

szalma (*népies szóma*):

cs. osz. saman *szalma*.

szám, számlálni:

cs. san *szám*; sanamak *számlálni, tisztelni (számba venni)*.

osz. saj *szám*; sajmak *számlálni, tisztelni (számba venni)*.

szán, szánka, szánkázni:

cs. sanak (*kirgiz san*) *szánka*.

csuv. sona *szán*.

szánni (*miserari*) szánakodni, szánalom:

cs. sanamak *kimélni, sanaglik kimélet, szánalom*.

szánni (*destinare*), szándék:

osz. *sz. sanmak vélni, hinni, akarni, szándékozni; sanu szándék.*  
*jak. sana szándék.*

szapora:

osz. *sabuk és sapuk gyors, sietős. P. o. abuk sabuk sőjler hebe-*  
*hurgyázva beszél.*

szárma (*töltött káposzta*):

osz. *sarma tekercs, egy táská nemű tézta (a sarmak rátekerni igéből.*  
*szedni, szedve (carptim, Molnár Alb. tehát nemcsak gyűjteni, hanem*  
*válogatni értelmében használt):*

osz. *sečmek kiszedni, kiszemelni, válogatni. P. o. sečme üzüm vá-*  
*logatott szőlő.*

szegény:

*ujg. čikai szegény; čikailik szegénység.*

osz. *zöğürt szegény.*

cs. *sőkül szegény.*

szegni, szegély:

*jak. seget felhajtani egy ruhát, szegni, beszegni.*

cs. *sőkmeek fejteni, lehasítani, letépni.*

szél (*ventus*) szeles:

*ujg. jel szél.*

cs. *jel szél; selig szeles; selin hűs.*

osz. *jel szél, serin hűs.*

csuv. *sil szél.*

szél (*margo*):

osz. *jalı part, szél. P. o. deñiz jalısı tenger partja.*

szélyedni, elszélyedni:

csuv. *salan elszélyedni; salat elszélyesztetni, elszórni.*

szelni, szelet:

cs. *čalmak vágni, levágni, lemetszeni. P. o. baš čalmak fejét le-*  
*vágni.*

szépelegni:

cs. *sipalamak czirógatni.*

szeplő:

cs. *sepke szeplő, egyes csepp vagy folt; sepmek cseppgetetni.*

szer (*rend, sor, mód, így szerfölött = rendkívül, szerét tenni = mód-*  
*ját tenni:*

*ujg. süre sor, rend.*



osz. sira sor, rend.

jak. serge rend, sor.

szeretni, szerelem:

osz. sevmek szeretni.

cs. sőjmek v. sevmek szeretni.

szérü v. szérő (azon sík hely, a hová a gabonát nyomtatásra kiterítik):

osz. sergi egy olyan hely, a hová az áruczikkeket eladásra kiterítik;  
azon szőnyeg a melyen az áruczikkék kirakatnak; sermek ki-  
teríteni igéből.

cs. sergü sík hely v. sík tér, hová bizonyos nedves testek szárításra  
kiterítetnek.

szidni, szitkozni, szitok:

cs. sökmek és sükmek szidni; söküš szidás; sökүнч szitok.

osz. sőjmek és sövmek szidni.

szíj:

cs. čij egy nagyobb részt sásból készült öv, melylyel a sátrat kívül-  
ről körülövedzik, egy nagyon megtelt zsák v. árúcsomag derék-  
kötele.

szin (kocsiszin) színlő (tector, M. A.):

osz. sīgīn menedékhely; sīgīnmak menekedni, menedékhelyet, ótal-  
mat keresni; sīgīnžak szin, eresz.

cs. sīgnak ótalom, menedékhely.

szín (color), szün (Göcsei Nyelvjárás):

ujg. üng szín.

jak. öng szín; in arcszín.

szipni (szopni) szipákolni, szipka:

cs. sipkarmak szopni; sipka szipóka.

szirt (occiput):

cs. osz. sirt a hátnak felső része ott, hol a nyakkal határos, egyéb  
testeknél pedig felső rész. P. o. tag sirti a hegy felső része.

szív (cor), szívelni:

cs. silemek szívelni, szeretni.

szó, szavat, szóllani:

cs. süz szó; sőzlemek szóllani; sau beszéd, szó; sauži szószóló.

osz. sőz szó; sőjlemek szóllani.

szomorú:

cs. somsur szomorú, bú. P. o. somsur sözi bar búsan beszél.

szórni:

cs. osz. sourmak szórni (*gabondát*) kihinteni.

szoros, szorulni:

cs. tar szoros, szűk; tarilmak szűkülni, szorulni. *P. o. ičim ta rild megszorult a belsöm.*

szöcskő, szöcske (*Heühüpfer*) szöcskél, szöcskél:

osz. sičramak ugrándozni.

szög (*clavus*) szeg, szegezni:

ujg. čügi szeg.

cs. čüvi szeg.

osz. čivi szeg.

szög (*angulus*) szeg, szeglet:

cs. (*kirgiz*) čing öböl, szeglet.

szökni, szökkenni, szökölleni, szökdelni:

ujg. sekmeek szökn, odabb ugrani.

cs. sekmeek átugrani; sikenmek szökkenni, ugrándozni.

osz. segirtmek v. sejirtmek ugrani; sejirim ugrás, szökkenés.

szunnyadni, szundikálni:

cs. süngmek elaludni (*tüztől v. csillagról*).

osz. sönmek elaludni.

szúnyog:

cs. sunak darázs; singek légy.

osz. sinek légy; sivri sinek szunyog (*hegyes légy*).

szűrni:

osz. sižmak szűrni (*belső fájdalomról*); siži szűrás.

szuvat (*falnak felhámlott tapasza. Szék. szó.*):

cs. suvamak falat tapasztani.

osz. siřvamac falat tapasztani; siřva fal tapasza.

szügy, szügyes:

cs. čöge a tevének szügye.

szűk, szűkülni:

cs. osz. siki szűk, szoros; siklik szorosság, szorongatottság; sikilmak szükségben lenni, bensőleg szorongatást szenvedni (*hargudni*).

szümölcs, szemölcs:

osz. sivilži és sivilžim szümölcs.

szünni, szünet, szüntelen:

osz. son vég; sonsiz végtelen, szüntelen; sönmek elaludni (*tüztől, gyertyáról és csillagról*).

szűrni, szüredék, szűrű:

cs. osz. szüzmek szűrni; szüük tiszta, átszűrt; szügeč szűrő.

jak. sür fa szűrű, melylyel a vékony jeget egy a jegen vert lyukon kiveszik.

szűz:

cs. kiiz szűz; kiizlik szűzesség.

osz. kiz leáng, szűz.

## T.

Tag (*membrum, artus*):

osz. tike egy rész, darab. P. o. tike tike darabonként, egyes részekként; tikelemek szétdarabolni, taglalni.

tagadni:

cs. tangmak tagadni, megtagadni.

tágulni, tágítani:

cs. osz. tagilmak szétszóródni, elterjeszkedni. P. o. šiš tagildi a daganat lelapult azaz szétterjedt, tágult.

táj:

cs. (azerbaižan) tai, t a j vidék rész. P. o. ol tajda ama vidéken.  
jak. doidu táj.

takarni:

cs. takar lepel, takaró, zsák; takaržuk kis zsák.

osz. taghar tarisznya.

talabér (*praemium inventionis. Kresz.*):

jak. tolobur talabér.

osz. kelebir, kelepir talált kincs.

talaj, talajos (*helynév 1211 \**) mi tán e szó régiségének elég bizonyítékául szolgálhat):

cs. tala és dala mező, föld (*Boden*).

\*) Jerney. Magyar Nyelvkincsek.

talp:

cs. tap lábnyom.

osz. taban talp.

tanács, tanácsolni, tanakodni:

osz. daniš tanács; danišmak tanácskozni.

cs. (azerbaižan) danišmak társalkodni.

tántorogni:

cs. tintereklemek *tántorogni, dűledezni.*

tanú:

*ujg. tanuk, tanu tanúság, bizonyíték; tanukmak tanúskodni.*

cs. tanuk *tanú.*

tanúlni, tanítani:

cs. osz. tanimak *tudni, ismerni; tanitmak ismertetni, tanišmak ismerkedni.*

tapadni \*), tapasztani:

osz. japismak *tapadni: japistirmak tapasztani, ragasztani.*

\*) *A magyar tapadni igéhez legközelebb áll a cs. ujg. tapmak, tapinmak = szolgálni, tisztelni, mert ezen elvont értelmű jelentése a hozzá ragadás tapadás fogalmát rejti magában.*

tar (kopasz):

*jak. taragai kopasz.*

taraj:

osz. tarak *fésű, taraj; daruk és durug csúcs. P. o. Dagnñ darugī a hegy orma.*

csuv. tereké *taraj.*

tarló (szántóföld régi értelmében: *rus Bissenorum, quod vulgo dicitur Besseneu thorlou*):

osz. tarla *szántóföld.*

cs. (kh. t.) *tarik szántóföld; tarimak vetni (magot); taranži föld műves.*

tarsó:

cs. tursuk *bőr edény v. tömlő, melyben a kimisz (kancza tejből készült ital) tartatik.*

tartani (*durare. P. o. két napig tart*) *tartozni valamitől (sich enthalten):*

cs. tartmak *tartani, eltartani, húzni. P. o. jillargaže tartadir évekig tart; tartinmak tartozni, tartózkodni valamitől. P. o. ot-din tartinir a tüztől tartózkodik.*

tátani (szájt):

*jak. at nyitni, tátani (szájt).*

tavas:

cs. tomus *tavas utója.*

távol:

cs. tav, tavoš (*türkmen taš*) *távol, messze.*

te (ten-magad, ten-ként) ti:

osz. sen *te; siz ti.*

teg(-nap):

cs. *tön tegnap*; *töne күн tegnapi nap*.

osz. *dűn teg-nap*.

Jegyz. *Tön* vagy *tün* csagataji nyelven *éjt* jelent, mihez a *tön* = *heri* úgy viszonyúl, mint a szláv *večer* = *est* és *včera* = *tegnap*-hoz. Furcsa csak, hogy míg a magyar *heri*-nél a *nap* szót kiteszi, és *hodie*-nél kihagyja, addig a törökségben *hodie* mindig *mu күн* vagy *bu gün*, *heri* pedig egyszerűen *tön* vagy *dűn* (tehát *kүн* = *nap*, nélkül) szóval tétetik ki,

teke, tekerni, tekéregni:

cs. *tekir teke, kör*; *tikre v. tegre kör*; *tekre körül*; *tekrenmek körben mozogni*; *tekirlemek körben forogni*; *tekirlek kerék*.

osz. *tekerlik kerék*.

tekenő, teknyő, teknő:

osz. *tekne teknő*.

tele, telni, teljes, tölteni.

ujg. *toluk tele*.

cs. *tolu tele*; *tolmak telni*; *toldurmak tölteni*.

osz. *dolu tele*.

temetni:

cs. *kömmek temetni*.

osz. *gömmek temetni*.

tengely:

osz. *tingil tengely*.

cs. (kh. t.) *töngül \*) tengely*.

\*) *A töngülmek* = *forogni igéből*, mert tudni való, hogy *Középázsia*ban nem a *kerék*, hanem a *tengely* *forog* a *kocsi* alatt.

tenger:

cs. *tengiz tenger*.

osz. *deñiz tenger*.

teprenkedni, töprenkedni:

cs. *teprenmek nyugtalankodni*, *nyugtalanságból folyvást mozogni*.

(És valószínűleg ez a concret értelme az abstract fogalmu magyar *töprenkedni* ígének).

tér, terü:

cs. *tere sík hely, völgy*; *seri és serik sík hely, egyenes*.

osz. *dere két hegy vagy halom közti sík föld, völgy*.

térd (népies tird):

cs. tiz térd; tiz cökmök térdet hajtani.

teremteni:

ugg. töretmek teremteni; töretkuči teremtü isten; töremek világra jöveni.

cs. töretmek készíteni, teremteni.

osz. töremek előteremteni, előjönni, semmiből.  
előteremteni; előjönni semmiből.

terülni, teríteni:

osz. sermek teríteni; serilmek terítetteti.

tetszeni (tetik = tetszik Müncheni Codex):

cs. tatanmak, tažanmak tetszést találni.

tető, tetőzni:

cs. töpe tető; tepelemek tetőzni.

o z. tepe tető.

jak. több csúcs, orom.

tiló (kender törő eszköz):

csuv. tila tiő.

cs. tilmek törni, darabítani; tilim darab.

osz. dilim darab.

tilos, tilalom, tiltani:

ugg. titmak tiltani, meggátolni.

cs. tijmak tiltani, visszatartani.

tinó (juvencus. M. A.):

cs. tana tinó.

osz. dana tinó.

csuv. tina tinó.

tiporni. taporni (göcsei) taposni, tapodni:

cs. tipremek v. tepremek tiporni; tepmek tapodni.

osz. tepmek rugni, táncolni.

tojni, tojás (partus gallinarum positiv. ovorum); tojótik (gallina. Mol. Alb.). Tehát nem annyira ovorum és ovum ponere határozott jelentését, mintsem inkább szülni concret fogalmát zárja magában:

cs. togmak szülni; togum vagy toxum\*) tojás, szülés és mag.

osz. doghmak szülni; doghuş szülés.

\*) Toxum a szótároktól tévesen persa eredetűnek tartatik. Ezt bizonyítják először a főntebbi csagataji szó, mert a khinai tatárok és khokandiak ovum-ra tokhum-on kívül más

szót nem ismernek. Másodszor: hogy *toym* vagy *toym* a törökségben és az újpersában határozottan *magot* jelent, és hogy az újpersában a *tojás* szó mindig *toym-i murg* = *madár* v. *tyúk* *mag*-féle körülírással fejeztetik ki. Furcsa azonban, hogy nemcsak a magyar szó *stojá* elvont értelmű, hanem a török *jumurta* v. *jumurtka* *tojás* sem egyéb. Ez határozott jelentésében nem más, mint *gömb* a *jumurmak* = *gömbölyödni*, *monyorodni* igéből, melyből lett *jumurtu* = *gömbölyödöttség*, *monyorodottság*, mely észjárással egészen megegyezik a régi és helyesebb magyar szó *tikmony* azaz *tik* v. *tyúk* *gömbe*.

tok (*theca, calix, siliqua. M. A.*):

cs. takar v. takao zsák, lepel.

tokló:

osz. tokli hat hónapos bárány. (*Bianchi*).

toll:

osz. tüj toll, állatször; tüjlenmek tollat v. szört változtatni.

cs. tüg toll, ször.

tolvaj:

cs. talamak rabolni; talak rablás, prédá.

jak. tala rabolni; tali rablás.

tompa:

jak. tuppax tompa.

tor (*nem csupán hallotti vendégség, mint Molnár Albert mondja, hanem másnemű vendégség is. P. o. disznótor*):

cs. tor lakoma.

osz. toj vendégség, lakoma; toj etmek tort ülni.

tő, töv:

cs. tüb tő, tag tübi hegytöve.

osz. dib tő.

tökéllét, tökéllotes (*perfectus*):

ujg. tökel tökéletes; tökellik tökély; tökün egészen.

cs. tökel tökéletes; tökellemek pótolni.

tömény (*sok és ezer* \*)), töménytelen.

ujg. tömen sok, igen sok. P. o. tömen ming il = igen sok, ezer év, tömenmek sokasodni.

cs. tömen sok, rakás, tízezer.

\*) Szabó Dávid és Molnár Albert szerint.

tömlő:

*cs. cömlek edény. A keleti törököknél egy fából készült nagy hasu vizedény, a nyugoti törököknél pedig egy alacsony széles főző-edény.*

*osz. tulum tömlő.*

tönni:

*cs. kömmek elrejteti, eltemetni; kömük elrejtett, elásott, eltemetett.*

tönk (tönkre jutni, tönkre menni):

*cs. tönk fenék, alsó rész, fának töve; tönghiže fenékig.*

*Jegyz. Tönkre menni, fenékre menni, elsülyedni-féle kifejezéssel azonos.*

tönkö (*stipes M. A.*):

*cs. tönk törzs, egy edénynek alsó vastag része.*

töpörödni, töpöre (*ránczos ábrázatu*) töpörtö:

*cs. čoporušmak összefutni.*

tör, török:

*cs. tör subula (Abuska); tuzak fogó, török.*

*jak. dogur tör.*

törni:

*osz. kīrmak törni; dīrim darab.*

törpe:

*cs. cörpe disznó és vadkan kölyke.*

törülni, törleni:

*cs. sirmak v. si-irmak törülni.*

törvény, törevény:

*ujg. törü törvény, szabály, rend, zsinórmérték.*

*cs. töre törvény.*

tőzek *marhaganéjből tüzelő*):

*cs. osz. tezek tőzek,*

tudni:

*cs. tujmak megtudni, megérteni, felfogni.*

*osz. dujmak érezni, megtudni, hallani.*

túl, túlsó:

*cs. türi szemközt, túlsó rész.*

*jak. tuora át, szemközt. P. o. suolu tuora túl az úton.*

tulok (*juvencus*):

*cs. turuk két éves ökör tulan fiatal ló.*

turó, turós:

*cs. turak turó.*



turul:

cs. turgul sólyomnak egy ueme; tnrgunk varjú.

tusa, tusakodni:

jak. tusun harczolni, verekedni; tustu tusa.

tusz (hasonló megfelelő rész. Székely.):

ujg. tuš, töš érték, hasonló megfelelő rész.

cs. tuš rész. (Abuska).

jak. tus ellenkező, megfelelő rész.

tutu (síp, cső. Szabó Dávid):

osz. dűdük súp, furulja.

túzok:

cs. tugdak és tujdak tűzok.

tükör:

csuv. tügür és tügürt tükör.

tünni:

cs. tünmek tünni, fényleni, ragyogni; tünlük fény, ablak, a sátor felső nyílása. P. o. aj tünlük holdfény.

osz. aj dinlik holdfény.

türni (plicare, convolvere) türközni:

[haszegélyét felgyűrni.

cs. türmek türni; türlemek felgyürközni. P. o. itek türlemek ru-

osz. dűrmek gyűrni, gyöngölni (papírt v. szönyeget).

jak. tür gyűrni, gyöngölni.

türni (tolerare):

ujg. türmek türni, hatni-hetni.

cs. tözmeck türni, eltürni.

tűz:

ujg. kizi tűz.

## Ty..

Tyúk v. tik:

osz. cs. tauk v. touk tyúk; erkek tauk kakas.

## U.

Ugrani, ugratni, ugrasztani:

cs. irgamak ugrani; irgatmak hirtelen fölkelteni.

úgy (sicut):

cs. ok hasonló, egyszersmind, ugyanaz; okšamak hasonlítani.

osz. ujmak hasonlítani, utánozni, alkalmazkodni.

ukkon (pohár) = áldomás, ukkon pohár felmutató- áldomás író.  
1624-ben kelt hegyaljai oklevélből\*)):

ujg. ukan isten.

cs. ogan isten.

\*) Nyelvtudományi Közlemények VII, 3-ik füz. 340. l.

undor, undok, undorodni:

cs. (kh. t.) undor csúnya, utálatos. P. o. hič undor iši jok semmi  
utálatos dolga nem maradt. (Lásd: Čag. Sprachst. 126. l.)

unszolni, onszolni (cohortari, clamore impellere. Mol. Alb.):

cs. on hang; ondamak hini.

úr:

ujg. üri, uri magas, előkelő. P. o. ej uri! előkelő! egy cím a mely-  
lyel a költő az uralkodó herceget megszólítja (Kudatku-Bilik).

úszni (felszínen maradni):

jak. usun úszni.

osz. jüzmek úszni.

cs. öze fenn; üzmekek úszni.

út:

cs. öt elhaladás, menés (Abuska\*)); ötmekek elmenni, elhaladni.

\*) A hol hibásan ot-nak olvastam, mert Budenz barátom  
öt-féle olvasását csak későbbben találám helyesnek.

utálni:

ujg. usal rest, kedvetlen.

cs. usal csúnya, utálatos.

osz. usanmak utálni, restelni, nem szeretni.

## Ü.

Üdű, üdv, üdülni, üdíteni:

ujg. üt orvosság; ütemek gyógyítani; ütői orvos; etkü jó, üdvös;  
ituk üdvös; itki jószágos.

jak. ütűö jö; ütűör üdülni.

ügy, ügyekezni, igyekezni:

cs. iš és üs ügy; işlemek dolgozni.

ülni, ülés:

jak. olor ülni, időzni, tartózkodni, leülni; oloğ üles.

ujg. ulmak ülni (Klapr. 26. l.)

cs. olturmak *leülni, ülni.*

ümög, imeg, ing :

cs. küjnek, küjnük \*) *ümög.*

\*) Küjnek és küjnük *helyesebben küjenek szó szerinti értelmében öltözetet jelent, küjmek öltetni igéből.*

üingeni (*békaként hangzani, az orrából, hangzani. Szabó Dávid*) :

es. inglemek *nyöszörögni, nyögni.*

osz. inlemek *nyöszörögni, nyögni.*

ünő :

osz. inek *tehén.*

csuv. inä *tehén.*

ürü :

es. (*türkm*) ürü *ürü.*

üstük :

cs. üst *fenn, felső* ; üsttüg *felső haj (?)*.

üszög :

cs. isik *v. isig meleg, hő* ; isiklik *hőség.*

ütni, ütleg :

cs. (*kh. t.*) kütmek *ütni* ; küteg, kütek *ütleg, ütes, verés.*

üz (*szag*) (*megüzölni a virágot. Szabó Dávid*) :

cs. is *szag* ; islemek *szagolni.*

*jak. üs szag, erős szag.*

üzenni, üzenet :

cs. üže *szó* ; üželemek *beszélni.*

*ujg. üži szó.*

## V.

Vágy, vágyini, vágyódni :

*ujg. bak vágy* ; bakarmak *kivánni, óhajtani, akarni.*

*jak. бага vágy, kedv* ; bagar *akarni, vágyini, óhajtani.*

cs. bogenmek *kedvelni, tetszeni.*

osz. bejinmek *kedvelni,*

vaj :

cs. maj *vaj, zsír* ; majlamak *kenni, zsírozni.*

vajnak (*vállesont köpűje. Székely*) :

osz. cs. ojnak *csukló, izület.*

vajni :

*lásd: aj.*

van, vagyon, vagyonság (*ens, essentia*):

osz. *var van; varım vagyon.*

cs. *bar van; barım vagyon.*

vásni, vásott (*elkopott*):

cs. *aşınmak elkopni; aşındurmak koptatni; aşınmış kopott, vá-*

vászon:

[*sott.*]

osz. *bez vászon.*

cs. *böz vászon.*

vég, végezni:

*ujg. ing és eng végső, utolsó, legfeljebb, sajátképen azon szócska, a melylyel az ujugur nyelv a harmadikfoku melléknevet képzi.*

*P.o. ing üstün legmagasabb.*

vel, val:

*ujg. cs. bile vel, val. P. o. üdi bile idővel, bilem, bileng, bilesi velem, veled, vele (azerbajdzáni tájbeszédben használatos).*

osz. *ile, vel, val.*

vélni, vélekedni, vélemény:

cs. *bilmek vélni és tudni. P. o. men şundak bilemen én úgy vélem.*

velő (*medulla*):

cs. *jilik; osz. ilik velő (Mark. medulla).*

velő (*cerebrum*):

cs. *mejın; osz. bejin velő.*

vén, vénülni:

osz. *bunamak vénülni; bunamış vén.*

verem:

cs. *ur verem.*

verni, verés, veresség:

osz. *vurmak verni; vuruş verés, harcz, verekedés.*

cs. *urmak verni; uruş verekedés, harcz.*

vetni:

cs. *atmak vetni, dobnı; jitmek elveszteni.*

vezetni:

*ujg. bözütmek, bösütmek vezetni; bösüt vezetés; bösütçi vezető.*

osz. *jedek és jetek vezetéklő; gedek kötél, melylyel a hajót part-ról vezetik.*

világ, világos, villog:

*ujg. jolav. jula fáklya, világosság; jolakmak villogni, fényleni.*

- cs. jillamak *villogni*; jillag *fényes*; jalgamak *fényleni*.  
 vol, volt, vala:  
 cs. bolmak *lenni*; boldum *voltam*.  
 osz. olmak *lenni*; oldum *lettem*.  
 jak. buol *lenni*.
- 

## Z.

- záp (*fog*):  
 osz. sap *töve, markolata, alsó vastag része valami testnek*.  
 zár, zárni:  
 csuv. sura *lakat*.  
 zord:  
 osz. serd, sert *zord, kemény, szigorú*.  
 zömök:  
 cs. čömük *vastag*.
- 

ÚJABBKORI TÖRÖK-MAGYAR ÉRINTKEZÉSBŐL A MAGYAR NYELVBEN  
 FENNMARADT SZÓK.

## Magyar:

## Török:

Aba	aba = vastag szövött ruha.
betyár	p. bekiar = suhancz (bikiar dolog nélküli).
burnót	burun otı = orr fü (arabul enfie = orrba való).
boncsok	bonžuk = üveg klaris, és az avval ékített lófarkféle lobogó.
csanak (merítő edény)	čanak = fazék.
csésze	p. keesze (kasze) csésze.
csárda	p. *čardag = egy a mezőkön és pusztákon négy oszlopon álló rögtönzött sátor.
csalma	čalma = egy régi divatu turbán.
csizma	čizme
csuha	čuha, čuka : posztó ruhanem.

---

\* čihar vagy čar dag = négy oszlop. persa szóból.

*Török:*

csótár  
 csösz  
 csulak (füles edény)  
 csutura  
 dohány  
 dandár  
 findsa  
 galiba  
 haramia  
 iplik (varrás a csizma sárkán)  
 iprika  
 iprikálni (cacare)  
 kaftán (foszlány köntös neve)  
 kaiszi (barack)  
 kalauz (útmutató)  
 kaliba  
 kazán  
 kemény (mag)  
 kencs (kincs)  
 kerevet  
 kuncs (hely a kemencze és  
 a fal között)  
 kila  
 kilim (tapes siculicus (M. A.))  
 kazul basa, vagy kazul  
 majom  
 mámor  
 nemez  
 pallos  
 pamuk  
 papucs  
 pemet  
 pite, almás pite

*Tatár:*

čoldar = a csótárt tartó szolga, čol  
 = csótár és dár-tartó szókból.  
 čauš = őrmester, ős tisztí ránk.  
 kulak = fül.  
 čotra, čutura = útra használt ivó-  
 duhan = füst. [edény  
 p. dundar = őrcsapat.  
 finžan.  
 kalibalik = lárma, baj.  
 a. harami = rossz ember, tilosba járó.  
 iplik = czérna.  
 a. ibrik = vizeskancsó.  
 \*ibriklemek = szükségét végezni.  
 kaftan = felső ruha.  
 kaisi = barack.  
 kolauz, kolaguz = útmutató.  
 kulibe = kunyhó.  
 kazan = katlan.  
 a. kemun = kemény (mag).  
 p. genč = kincs.  
 kerevet-ág.  
 p. gunč = zug, szurdik.  
 kile = gabona mérték.  
 kilim = szőnyeg.  
 kizil baš = persa.  
 majmun.  
 a. mahmur = részegség.  
 p. nemed.  
 pala = széleskard.  
 pambuk = pamut.  
 p. papuč (paj puš = lábtakaró).  
 demet = csomó, csokor.  
 pite = pite, alma pitesi = almás  
 pite.

\* Az az ibriket használni, mivel a mohammedánok bizonyos alkalommal  
 papír helyett vizet használnak.

*Török:*

sunda bunda  
 szatócs  
 szepet (béllett kosár)  
 tábor.  
 taliga  
 tarhonya  
 tözsér  
 tepsi  
 zseb  
 zsiger

*Magyar:*

šundan bundan = innét-onnét.  
 satiči = eladó, kereskedő.  
 sepet = kosár.  
 tabur.  
 taliga = kis szekér.  
 tırhana.  
 tažir, težir = kereskedő.  
 tepsi.  
 žeb.  
 žiger = belek \*).

---

\*) A törököknek újabbkori nyelvében a magyarból átvett szók legismertesei ezek : koč = koci, varuš = város, hajdut = hajdu, šorompov = sorompó, kopenek = köpönyeg, hintov = hintó, kopja = kopja, sallaš = szín hajlék, és a magyar török korszakbeli történetírók által használt magyar szók, melyek azonban mainap ismeretlenek.

VÁMBÉRY ÁRMÍN.

---

## ASCOLI ÁRJA-SÉMI TANULMÁNYAI.

---

Ascoli nyelvészeti érdemeit magyar nyelvészeink régóta ismerik. A német irodalom legjelesebb folyóiratai, a német-keleti társaság közlönye, Kuhn és Schleicher folyóirata Ascoli több oly jeles értekezését foglalják magokban, melyek egész Európában dicsérettel említettnek, melyeket messze tartományok nyelvészei illő elismeréssel idéznek. Az árja nyelvtudomány igen sokat köszön Ascoli mély elméjének, hangtani s alaktani tanulmányai ezen a téren sokkal ismeretesebbek, hogysen bárminemű ajánlatra szorúlnának. Az albániai és a cigány nyelvről írt értekezéseiben a vizsgálat mélysége s az előadás könnyűsége bámulatra ragadnak. A sémi nyelvész tudni fogja, milyen rész jutott Ascolinak a sémi, nevezetesen a phoeniciai epigraphica kiművelésében.

Az altaji nyelvész érdekelve fogja kezébe venni azon Gonzaga mantuai herezeghez intézett török okmányt, melynek nyelvészeti elemzése az altaji nyelvek, legkülönöbben a türki nyelvek alkotmányába mélyen bevezet. A magyar nyelv se ismeretlen Ascoli előtt, Olaszországban a magyar Nyelvtudományi Közlemények egyik ritka olvasója ő. Az általános nyelvészet terén a belalakokról írt értekezései számos nyelvtényt helyeztek a kellő világosságba. Minket jelenleg árja-sémi tanulmányai érdekelnek kiválólag. E tanulmányok az „Orient und Occident“ című folyóiratban, a „Polytechnico“ című szemlében, a milánói tudóstársaság Közleményeiben s szerző „studj critici“ című munkájában foglaltatnak. Ascoli szíveségéből bírom az itt idézett munkákat.

Ewald azon kevesek közé tartozik, kik az árja és sémi nyelvek összefüggését elismerik ugyan, de a tudomány jelen állásában ez összefüggés bebizonyításához nem mertek hozzá fogni. Pott és



Schleicher e két nyelvcsalád közt semmi összefüggést nem látnak. Ascoli 1864-ben hozzá fogott e kétségbe vont rokonság kimutatásához s e tárgyban két nyílt levelet intézett Németország két legkitünőbb tudósához, ú. m. Kuhn Alberthez és Bopp Ferenczhez. E levelek a milánói „Politecnico“ XXI és XXII-ik füzetében megjelenvén, szerzőjüket a megkezdett munka folytatására több oldalról felszólították. Az említett levelekben a névmás eseteinek régisége kellően kiemeltetvén, szerző az esettan tárgyalásánál legkülönösebben a névmások eseteit vette tekintetbe. Egymáshoz távol álló nyelvcsaládok, nyelvek rokonsága s rokonsági foka csak úgy fog kitünhetni, ha az illető nyelvek legrégibb alakjait sikerült kinyomoznunk; ily nyelvtörténeti tanulmány nélkül a kellő alap hiányzani fog. E két levél félretételével, melyek mintegy a megkezdett tanulmány programját képezik, azon két értekezés fog minket jelenleg elfoglalni, melyek „studj ario-semitici“ cím alatt a milánói tudós-társaság Közleményeiben foglaltatnak. E két értekezés mintegy az említett program s a szerző „studj critici“ című munkájában foglalt egyik jelentékeny jegyzetnek bővebb tárgyalását alkotják. A felemlített jegyzet végén szerző Müller Miksával vitatkozik, ki az árja-sémi rokonságot nem vonja kétségbe, de ezt az elimináció módszerét követve egész a gyökkorszakig veti hátra és még ezen korszakban se lát visszautasíthatlan rokonságot, Müller szerint az egy szótagos árja gyökkel a három mássalhangzót magába foglaló sémi gyök kiegyenlíthetlen ellentétben áll. Ascoli a rokonságot a kezdő flexio korszakában látja s már itt támadja meg Müllert azon eliminációért, mely a kérdéses rokonságot oly távoli időbe helyezi. De lássuk magát a két értekezést. Az első a névszó és névmás ragozását illeti.

Az árja nyelvek számos eseteinek közös alapját bhi (bī) szótag képezi. A szanszkrit nyelvben a névmás tulajdonító esetét az egyesszámban bhyam (hyam) rag képezi; a névszó kettősszámban bhyām, többesében bhyas a tulajdonító esetet kitevő rag. Ezen három ragban két elem megkülönböztetendő, ú. m. a bhy szótag s a tárgyeset ragja. Bhyas és bhām nem csak tulajdonítót, hanem ablativust is jelentenek, bhyām még ezen fölül instrumentalist is jelent; a többesszám instrumentálisát bhis szótag fejezi ki, mely bhi-s-ből áll (az s a többes jele). Schleicher bebizonyította, hogy hajdan az egyesszám instrumentálisát is jelentette a bhi rag, mely

használat nyomát a homeri  $-\varphi$ ,  $-\varphi\omega$  (bhi[m]) rag hiven megőrizte. A latin ibi, ubi, umbr, ife, pufe igehatározókban a bi rag locativust jelent <sup>1)</sup>.

Az itt mondottakból folyólag a bhi locativust, instrumentalist, dativust, ablativust jelentett. A latin bus használata hasonló jelenségeket mutat. A bhi rag egészen magára nem jön elő, előjövésének legegyszerűbb alakja a-bhi, ez alakban az ősrégi a névmással tétetett össze. Ezen összetétel nem más, mint egy accusativust kívánó praepositio, p. o. „bhuvam abhis“ vagy „abhi bhuvam“ a. m. „a föld felett.“ Ascoli Hoefer után megjegyzi, hogy az i, is szanszkrit locativus a minket jelenleg érdeklő bhi, bhis raggal egy eredetű. Ezen bhi az accusativussal való összetételében nem azt a helyet foglalja el, melyet eredetileg elfoglalt. Ascoli helyesen jegyzi meg, hogy tu-bhi-am (tibi, neked) nem az eredeti forma; az eredeti forma Ascoli szerint tu-am-bhi, mely az előbb említett „bhuvam abhi“ szórendnek mindenben megfelel. A bhi alak a legeredetibb, határozatlan casus obliquust közelebből meghatározza <sup>2)</sup>. Bhi ezen egy ajakhangot magában foglaló rag egyik későbbi alakja, az eredeti alak tenuis betűt foglalt magában, illetőleg pi-nok hangzott. A pi alakból bi válván, a b betű az öt oly gyakran környező két magánhangzó közt bhi lett. Ezen két szanszkrit részszócska api és abhi eredetileg egy és ugyanaz volt, valamint egy volt ati és adhi. Ezek után áttér Ascoli a sémi nyelvekre. A sémi nyelvekben a locativust és instrumentalist bi, phi <sup>3)</sup> előrag fejezi ki. A héber po egy eredeti p-a-hu összevonásából lett, a h kiesvén, au elegyhangot eredményezett. A héber nyelvben bégereb annyi mint valamely dolognak belseje, ez alak protosémi hangidoma Ascoli szerint bi-garbā-m, mely a szanszkrit garbha locativusának protoárja alakjával, illetőleg a

<sup>1)</sup> Én úgy gondolom, hogy a szanszkrit névszó egyes számának dativusában előforduló  $\bar{e}$  nem mutató névmás, hanem a locativusban meglévő i magánhangzó guan általi növedéke. Ezen i, mint alább látni fogjuk, a bhi ragban bennfoglalt magánhangzó.

<sup>2)</sup> Az accusativust a nominativussal szemben az irány legeredetibb esetének tartom, — e meggyőződésemben Ascoli még jobban megerősít. Ezen irány meghatározásai későbbiek lévén, igen valószínű, hogy e közelebből meghatározó ragok az irány határozatlan kifejezését eszközlő casus obliquushoz ragoztatnak. Idő múlva az árja szó nagyobb egységbe olvasztatván, a közelebbi meghatározást magában foglaló bhi az eredeti am casusrag elé helyeztetett.

<sup>3)</sup> Phî-ben az eredeti locativus mellett még egy névmás is lappang.

garbha-bhi-am alakkal szépen megegyezik, Ascoli nem csak a bhi alak mássalhangzóját, hanem magánhangzóját se tartja eredetinek. Az aethiop nyelvben előforduló bā alak Ascoli szerint nem a rövid i-nek megfelelő aethiop rövid e megtestesedését, hanem az eredeti a magánhangzót foglalja magában, ez alak a szanszkrit u-pa, a-pa részszócskákkal a magánhangzóra nézve teljesen megegyezik. Ezen kiterjedt család eredeti alakja pā, mely a hollét kérdésére felel meg. Miután az egyik árja esetrag sémi társa megtaláltatott, Ascoli az árja-sémi név- és tárgyeset megegyezését keresi. Helyesen jegyzi meg, hogy azon elmélet, mely az arab esetragozást az arab nyelv későbbi szerzeményének tartja, a nyelvtudomány eredményeivel meg nem egyeztethető, az árja esettan tárgyalásánál helyesen indul ki a névmásnak rendet, szabályt mutató esetragozásából s jól megkülönbözteti az ilyen másodragokat azon későbbi névmás megbővítések-től, melyek a jelentékeny és mégis rövid névmást idő múltával kibővítik. Ascoli szerint az árja-sémi protonominativus ām, míg a protoaccusativus ām volt; a protosémi nominativus az én nézetem szerint is valamikor ām lehetett, de erről a nyelvtörténet mit sem mond. A sémi nominativus, a mennyire a biztos nyelvadatok felvezetnek, mindig u magánhangzót kívánt. Azon két régi arab nominativus, melyekre Lazinio Faustus tanár emlékeztette legelsőben a nyelvészeket, ú. m. 'allah-um[ma] „oh isten!“ és ibn-um „fiú“, mindkettő u magánhangzót foglal magában, pedig az ibn-um oly régi nominativus, hogy utóbb az eredeti mimatiohoz még egy nunatio járult s az ibnumból ibnumun vált. Igen régi alak a héber zu is, és mégis ezen ritka mutatónévmás se mutat egy egyszer megvolt s később u-vá homályosodott a betű nyomára. Az assyr ékiratok nyelve, a héber személyneveknél néha előforduló u betű, a költői használatu o végzet mind ugyanazt bizonyítják, mit a két arab példa is bizonyít. Ascoli állítása mellett épen azt az érvet nem hozta fel, melyet a látszat leginkább ajánl, ú. m. az árámi nyelvek példáját. Az árámi nyelvekben előfordul egy hosszú a, mely a nyugati syr nyelvben ő magánhangzová homályosodott, de ez itt nem esetrag, hanem a névszó és melléknév meghatározására szolgál, s hogy nem nominativus, az abból is kitűnik, hogy az a mennyisége hosszú; már ebből világos, hogy ezen a betű eredetileg a tárgyeset ragja volt \*).

\*) E tárgyról már értekeztem s felesleges volna itt az elmondottakat ismételnem.

Ascoli sokkal mélyebben ismeri a sémi nyelveket, semhogy ily lát-szat a tévely veszedelmébe ejthette volna. A mi a sémi tárgy-esetet illeti, erre nézve megegyezek Ascolival, ez csakugyan *ám* volt. Az *ős árja* nyelvben *ām* volt a néveset ragja, ezt mutatják a névmások (*aham*, *tvam*), az *árjaneutrum* végzete (*am*, latin *um*, *or*). A különböző *árja* nyelvek a nominativus ezen jelének több nyomát bírják még felmutatni. Az első személy névmása a görögben nem *egō*, hanem *egē* vagy *egō* lett volna, ha e névmásnak a szanszkrit-ban *agha* (*aha*) felelt volna meg; a latin *idem* névmás végzete is egyike azon nyomoknak, melyek az eredeti szanszkrit *ām* végzet-hez felvezetnek. Ezen m betű annyira lényeges a személyes név-másban, hogy az ige első személyében is ben van, mint a hogy ezt a *μ* végzetű igehajtogatás s a latin *sum* példája bizonyítja. A sémi történelmi korszakból a történet előtti korszakra áttérvén, nem va-lószínűtlen, hogy a sémi *um* végzet valamikor *ām* volt, tudjuk mind, hogy az a betű a legtulajdonképenibb, legeredetibb hangzó. Ascoli a sémi, *árja pa* ragot, úgyszintén a név és tárgyesetet összehasonlít-ván, áttér az *árja-sémi* névmások összehasonlításához. Már Bopp azon véleményben volt, hogy az első és második személy névmása eredetileg mutatónévmás volt. Az első személy névmása -ma egy azon mutatónévmással, mely a névesetet kiemeli. *Aham* (*a-gha-m*, *a-ka-m*) három mutatónévmást foglal magában, ú. m. az *a*, *ka*, és *m* névmást. A második személy névmása *tvam*, mely szinte három mutatónévmásból áll, ú. m. *ta*, *va*, *ma* névmásokból. A *sva* név-más „maga” eredetére nézve azonos a *tva* névmással. Humboldt Vilmos az első és második személy névmását helyesen tartotta ere-deti harmadik személynek, Rodriguez jápán nyelvtanához írt mel-lékletében e kérdésben így nyilatkozik: „Mais il se pourrait que dans beaucoup de langues, même peut-être dans toutes, les pronoms de la première et de la deuxième personne aient été, dans leur origine, des pronoms de la troisième.” Ezen legrégibb nyelvtüneményt az újabb nyelvek is igazolják. Az olasz *ci* „mi” a latin *ecc' hic*-ből származott, ugyanezen *ci* egyjárást az „itt” igehatározó értelmével is bír „egli *ci dà*” = „egli *dà in questo loco*”; ugyan így áll a dolog a *vi* szócs-kával, *vi* „titeket” egyjárást az „ott” igehatározót is kifejezi, p. o. „egli *vi dà*.” Ascoli ezen érdekes példákkal igen szépen igazolja az első és második személyre vonatkozó állítását. A harmadik sze-mély sémi névmásai megegyeznek az *árja* névmásokkal s a sémi

nyelvekben is alapot szolgáltatnak az első és második személy kifejezésére. Az ana-ka, a-na az árja a-ka-m-mal közös elemekből áll, ana-ta „te“ a tava árja névmással a fontos ta szótagban megegyezik. A bha szanszkrit igegyökből képzett igető bhâ (bha-a), mely a második személy legrégibb ragját felvéve bhâ-ta alakot nyer („te megjelentél“, bha megjelentést teszen), a héber nyelvben הִנֵּנִי ugyanezt teszi (הִנֵּנִי „jönni“). A sémi „bi-nâ“ „velünk a latin nobi[s]-sal közös szótagokból áll; a bibliai bēroth, a védákban előforduló [a] bhi tat s a jelenkori angol by that mindenben megegyeznek. Nemde meglepő e megegyezés! Lássunk Ascoli példáiból még egyet: az árja-sémi „rag“ gyökből az árja űs nyelvben raṣ-a-ta (raṣ-an-ta) melléknév vált, mely annyit teszen, mint „fejér“, „fénylő“ stb. A sémi nyelvekben ezen ta a gyök elé tétetvén, a megfelelő alak ta-rag-a, ta-la-ga „hó.“ Ascoli a ta rag ezen elé-utóragozását a sémi névmás változatos elhelyezésével hasonlítja össze, — ebben csalódik, a határozott árámi névszó végzete nem egy a héber és arab „hal“ articulussal, hanem a tárgyeset ragjából lett, illetőleg egy a régi ragozásból maradt töredéknek tartandó.

Ascoli második értekezése a gyökkel s az igével foglalkozik, itt is megállapítja az árja-sémi megegyezést. A sémi ige és névszó trilitterismusa Ascolit nem rettentí vissza a czélba vett megegyezés kikutatásától, e harmadik betű Ascoli szerint igetőképző, mely az ige alapját kitevő participiumot jelenti. Benfey csalódik, ki az igét tartja a legeredetibb beszédrésznek, mást mutat a tapasztalás, ez igazolja Ascoli s mindazok nézetét, kik a névszót, különböző alakjait tartják az eredeti alaknak és értelemnek, mely alapon az ige felépül. Az árja és sémi nyelvekben igető nélkül nem létezhetnék „verbum finitum.“ Azon szótagok, melyek az igegyökből az igetőt kifejtik, részesülő értelemmel bírnak. E szótagok közül többen eredetileg hasonló értelemmel bírtak. Midőn az igegyökhöz hozzájárultak, ez eredeti alakgazdagságból a különböző időket megkülönböztető ragok váltak ki. Ezen különböző árja és sémi képző betűket és szótagokat Ascoli egymással gondosan összehasonlítja s ezekben megegyező phoneticus elemeket talál. A különbség egyesegyedül a ragozás módozatjában van, mely más az árja nyelvekben és megint más a sémieken, az árja képlet egyszerűbb s ilyen alakba önthető: gy-r (gy a. m. gyök, r a. m. rag), a sémi képlet

az előtételt is kifejezi: r-gy-r. Itt Ascoli megjegyezhetette volna, hogy e képletek minden kivételt ki nem zárnak. Ha meggondoljuk, hogy a román nyelvek körén belül az oláh nyelv határozott főnévnek homo-ille képezi alapját, míg az olasz alap ille-homo, nem fogjuk e morpheologiai különbséget kelletlenül túlbecsülni, különben is az árja képlet bizonyos esetekben megváltozhatik, a görög imperfectum és aoristos kifejezésének igen szűk ruha volna a gy-r képlet, itt már a görög nyelvtanító reá szorúl a sémi r-gy-r képletre. A szanszkrit nyelvben az augmentum a, p. o. áb'ar-a-m, ádadá-m; ezen a Bopp szerint egy eredetű az úgynevezett a privativummal, a jelen tagadását eszközli s mint ilyen a múlt kifejezésére alkalmas lesz \*). Végül megjegyzem, hogy a török-tatár nyelvekben még igen világos az igeképzés módja, az igeők mindenütt kitűnnek.

GR. KUUN GÉZA.

---

\*) Az anuttama-s-féle superlativus bizonyos tekintetben szinte ide tartozik. Megtörténhetett volna, hogy minden comparativust és superlativust hasonló alak fejezett volna ki.

## LATIN ORTHOGRAPHIAI TANULMÁNYOK.

---

A „Nyelvtudományi Közlemények“ VII. kötetének 1-ső füzetében 131—159 és a 2-ik füzetében 264—320. lapjain megjelent „Összehasonlító latin szónyomozás“-ban igyekeztünk a nyelvtudomány alapján kimutatni, hogy mily hibásan járnak el latin nyelvtanaink a szóképzésben, s bebizonyítottuk, hogy ezen az úton tovább haladnunk, sőt még megmaradnunk sem szabad, a nélkül, hogy a nyelvtudományban a tökéletes járatlanság súlyos vádját magunkra ne hárítanók. — Ha tehát a szóképzéstanban is annyira szükségünk van a nyelvtudomány által eddigelé létrehozott eredményre, akkor a helyesírásban ezt felhasználnunk elmulaszthatatlan kötelességünk.

A szóképzéstan a nyelvtannak azon része, melyre az első oktatásban, különösen ifjabb növendékeknel, nincsen olyan nagy szükség, mint pl. a helyesírásra, melyet a tanulónak az első latin szó megtanulásánál alkalmaznia kell. Innen van az, hogy ez a tan vagy csak alapvonalaiban tárgyalatik kézikönyveinkben, vagy pedig egészen kihagyatik. — Nem így van az orthographiával: ennek még az elemi nyelvtanokban is kimerítőleg s lehetőleg alaposan kellene tárgyalatnia, mivel e nélkül mindjárt a nyelv legelemibb részében vetjük meg a későbbi alaptalanság alapját. — Tanulóink úgy mint tanáraink számtalan latin szó írásmódjára nézve a legnagyobb bizonytalanságban vannak s csaknem mindegyik más-más helyesírásra szoktatja tanítványait. „Vom pädagogischen Standpunkt — mondja Fleckeisen \*) — ist eine Abhülfe dieses Uebelstandes dringend geboten. Sollen wir zum alten Schlendrian zurückkehren? Das wird jedem Schulmann sein wissenschaftliches Ge-

---

\*) Fünfzig Artikel aus einem Hülfsbüchlein für lateinische Rechtschreibung. Von Alfred Fleckeisen, Frankfurt am Main 1861.

wissen verbieten: der blossen Bequemlichkeit darf die wissenschaftliche Wahrheit nicht zum Opfer gebracht werden. Wir müssen uns also vereinigen, die auf Grund genauerer Sprachkenntnis und unbefangener Würdigung der Ueberlieferung als einzig richtig nachgewiesenen Schreibungen als solche anzuerkennen und die betreffenden Wörter vom *ersten* lateinischen Unterricht an nur in dieser Schreibung zu gebrauchen, die unrichtige aber von vorn herein vollständig zu ignoriren. Die Bearbeiter von Schulausgaben aber und die Verfasser von Elementarbüchern, Schulgrammatiken und Wörterbüchern müssen es sich selbst zur Pflicht machen, die Resultate der auf diesem Gebiete gepflogenen wissenschaftlichen Untersuchungen ihren Büchern im weitesten Umfange zugute kommen zu lassen.“ — Mindaddig míg nyelvtaníróink Fleckeisen eme szavait nem teljesítik, tanulóikat a latin orthographiára meg nem tanítják. Az ő tanításaiknak a tanuló csak addig veszi hasznát, míg auctort adunk kezébe, mivel az auctorok újabb kiadásai között egy sincs olyan, mely az ő nyelvtanaikban foglalt helyesírástanra volna fektetve. A tanulónak tehát, ha a kezében levő auctorral boldogúlni akar, egészen új helyesírást kell tanulnia, s a tanárnak a tanításra szánt időnek jó részét arra kell fordítania, hogy tanítványaival elfelejtesse azt, a mit eddig tanult. — Így szokta megboszúlni magát a tudomány: nyelvtanaink eddig ignorálták őt, s mit nyertek vele? azt, hogy velők semmit sem törődve feltarthatlanul előre haladt, a nyelvtan pedig ott maradt, a hol a könyvnyomtatás első kísérleténél megalakult: tanítja a helyesírást úgy a mint az az *editiones principes*-ben kinyomatva valának, semmit sem törődve azzal, hogy ezen írásmód megfelel-e a régi kéziratokban és feliratokban foglalt orthographiának. — A régi kiadványok rendesen újabb kéziratokból, úgy a mint ezek a kiadónak éppen kezébe kerültek, nyomattak le. Így történt az, hogy a középkor utolsó századaiban dívó hibás írásmód a nyomtatványokba is becsúszott, s ez, fájdalom, számtalan latin szó írásában mind maig megmaradt. Hogy már a középkori tudósok között is akadt olyan, ki nem csak észrevette az újonnan nyomott könyvekben az orthographiai hibákat, hanem azt kijavítani is igyekezett, kitetszik a mantuai Pirrho Pincio által 1501-ben kiadott Tortelli-féle orthographiához csatolt előbeszédből, hol az említett tudós így szól: „Caelestis, ut ita loquar, fuit ingenii, qui perutilem imprimendi artem excogitavit. Verum quae cum illo



innata erat, cum eo pariter omnino defecit diligentia: nam prava adeo invaluit consuetudo, ut ob impressorum negligentiam ac imperitiam mendosi codices et depravati omnes reperiantur. Ideo plerique studiosissimi iuvenes, qui in Joannis Tortellii lectione assidui erant me convenere exorantes, ut vellem huic operi succurrere: quod in tenebris vilesce-re iam caeperat: multa enim lituris potius quam studio digna inter studendum sibi occurrisset aie-bant. Itaque hoc onus invito mihi imposuere: quod quidem humeris nostris satis impar ne assumerem diu retractavi.“ — A nyelvtan ezen részére a philologia csak ez utóbbi néhány évtizedben kezd komolyabban figyelni. Korszakot képz e tekintetben a Wagnertől 1841-ben megjelent „Orthographia Vergiliana“, melyben szerző megdönthetlenül a legrégibb kéziratokból mutatja ki, hogy számtalan latin szó következetesen egészen másképen van írva, mint azokat a tökéletlen kiadások és nyelvtanaink hirdetik. Wagner ezen tanítása mellett nem csak a régi kéziratok tanuskodnak, hanem az összehasonlító nyelvtudomány eredménye, mint szintén a régi emlékeken és pénzeken találtató feliratok is kétségtelenné teszik, hogy etymologiai-lag is helyes a hirdetett új tan. — Ha még ehhez hozzá adjuk a régi grammatikusok megegyező tanítását, akkor azt is kimondhatjuk, hogy a helyesírást a tudományos, azaz történeti latin nyelvtannak egyik legfontosabb kiegészítő részét képezi. Így állván a dolog, minden grammatikusnak mulhatatlan kötelessége nyelvtanának ezen részére kiváló gondot fordítania, s Ritschlnek, Brambachnak, Fleckeisennek és Cors-sennek e téren tett alapos nyomozásaikat lelkiismeretesen felhasználnia, mert csak így felelhet meg azon nehéz feladatnak, melyet a nyelvtudomány jelen állása s az iskola reá ró.

Ha már minden szakférfiu belátja, hogy a latin helyesírást alapjában kell megváltoztatnunk, az a kérdés támad, hogy mi módon eszközöljük azt.

Lachmann (Lucret. 203. l.) azt kívánja, hogy a latin orthographiát a legrégibb kéziratok szerint kell átalakítani: „habemus autem“ — úgy-mond — „hic auctores non grammaticos verae rationis ignaros (!), sed eos libros, e quibus orthographia vulgaris optime disci potest, *Vergilium Medicum, institutiones Gai, novum testamentum Fuldense a me editum, digesta Florentina.*“ Lachmann tehát ezen négy codexet akarja zsinórmértékül venni a latin helyes-

írásban. Ámde erre azt jegyzi meg igen helyesen Brambach, hogy ez igen tarka orthographia lenne, mivel ezen codexek már időben is meglehetősen távol esnek egymástól: a *mediceus* ugyanis az ötödik, *Gaius* pedig legfőlebb az ötödik századból való; a fuldai *új testamentom* a hatodik század első felében, a *florentini digesták* végre a hetedik században íratlak.

A másik javaslat a Ritschlé, ki a latin helyesírást Quintilianus korában használt orthographia szerint kívánja megalapíttatni. „Den Höhepunkt“ — úgymond Opusc. II. 725. l. — einer historischen Entwicklung der formalen Seite der Sprache bezeichnet uns Quintilian und das gebildete Bewusstsein seiner Zeit, und daher dürfen wir für den heutigen Gebrauch den Massstab entnehmen, der zwischen unnöthig Altem und verwerflich Jungem die richtige Mitte hält.“ — Ezen javaslatot elfogadja Brambach s a felhozott érvet még más kettővel toldja meg: „Erstens ist unsere jetzige Orthographie“ — úgymond („Neugestaltung d. lat. Orthogr. 67. l.) — „im Wesentlichen die des Quintilianeischen Zeitalters, und nur im *Einzelnen* ist sie entstellt durch späteres Eindringen plebejischer Formen. Wir haben die Orthographie des jungen Lateins, und würden mit unserer Schulübung ohne Grund brechen, wenn wir die Schreibweise des sogenannten goldenen Zeitalters einführen wollten. Der Vorschlag Ritschls empfiehlt sich also für den praktischen Lehrer ungemein dadurch, dass unsere gegenwärtige Rechtschreibung nicht zu ändern, sondern nur im Einzelnen zu revidiren ist. — Zweitens ist unsere Schulgrammatik gebaut auf die Doctrin derjenigen römischen Nationalgrammatiker, welche seit der Mitte des ersten Jahrhunderts n. Chr. thätig waren. Diese haben aber ihre Regeln abstrahirt von den jüngeren lateinischen Sprachformen und haben durch getreue Ueberlieferung bewirkt, dass die Lautbildung und Flexion gerade der Quintilianeischen Zeit in der Schule als mustergiltig herrschend blieb.“ — Ezek volnának tehát azon érvek, melyek Ritschl javaslata mellett felhozhatók, s Brambach ezekre támaszkodva, fel is dolgozta a latin helyesírást ezen irányban következő czím alatt: „Die Neugestaltung der lateinischen Orthographie in ihrem Verhältniss zur Schule.“ Leipzig, 1868. Hangya szorgalommal vannak itt mindazon szabályok összehordva, melyeket a különféle századokban élt grammatikusok a latin orthographiáról elmondtak; de nem csak összehordva, hanem rendezve is

vannak ezek a szabályok, és pedig úgy, hogy minden egyes szóra, sőt betűre, melyeknek írásmódja a régiek előtt ingadozó vala, az összes grammatikusoknak úgy egymással megegyező, mint egymástól eltérő véleményeik összeállítva és éles kritika alá vetve, s ennek szigorú követelése szerint a kérdéses szó vagy betű helyesírása megalapítva. — Ha már ezen eljárás is elegendő arra, hogy Brambach tanítását elfogadjuk, mennyivel inkább követésre méltóvá teszi azt azon próbakő, melynek szerző kutatásai eredményét alávetette. Az ő tanításának alapját ugyanis a Quintilianustól Priscianusig élt grammatikusok latin orthographiára vonatkozó szabályai teszik, ezen szabályok pedig az úgynevezett új latin nyelv (ellentétben az ó latinsággal) helyesírásának törvényeivel foglalkoznak. Ezen új latin nyelvnek fénypontját pedig a Nerótól (54. Kr. u.) Hadriánusig (117. Kr. u.) terjedő korszak képezi. Brambach tehát eléveszi a 68—117-ig Kr. u. készült emlékeket és pénzszemekeket, s ezeknek felirataival hasonlítja össze a grammatikusok tanításaiból elvont orthographiai szabályait, s ezen csalhatatlan írott emlékek csudálatos módon összevágának az általa felállított írásmóddal. — Ezen eljárás ellen tehát alapos kifogást tenni alig lehetséges, mindazáltal azt kérdezhetjük, hogy miért kell épen a grammatikusok theoriájára s a feliratok tekintélyére oly nagy súlyt fektetnünk, hogy egyedül ezeknek kívánalma szerint alakítsuk át a latin helyesírást. Hiszen a ránk maradt classikus műveknek régi kézíratai is megérdemelnek annyi tekintetbe vételt, hogy ha nemis egyenesen utánuk indulunk az orthographia megalapításában, de legalább őket is vegyük fel a fentebb említett két irányt adó tényezőhöz. — Ezt tehetjük is; csak hogy itten nagyon ovatosoknak kell lennünk, mert tegyük fel pl., hogy azon codexek, melyek szerint indulni akarunk, eredetiek, azaz olyanok, melyek egyenesen a szerzőktől erednek, még akkor sem állhatunk jól arról, hogy azok velünk az illető szerzők által vallott helyesírást ismertetik meg.

A római írók ugyanis — mint tudjuk — műveiket írnokaikkal diktálás által iratták le, s tegyük fel, hogy egy írónak diktálta le a szerző az egész művet, még ekkor is mi módon tehetjük mi a szerzőt írnoka helyesírásaért felelőssé? De hát ha még — a mi igen gyakran megtörtént — több írnok írta le ugyanazon művet, hogy lehet akkor az ilyen könyvnek helyesírásában bízni? Kísértsük meg magunk saját munkánkat írnokokkal iratni le, meglátjuk, hogy

annyiféle orthographia lesz abban, a hány ember részt vett az írásban: az egyik ,vajon'-t, a másik ,vajjon'-t, a harmadik ,valjon'-t, a negyedik ,valljon'-t fog írni. Épen így fordul elő pl. Vergilius műveiben egyszer *quom*, másszor *cum*, harmadszor *quum*, negyedszer *qum*; egyszer *felicum*, másszor *filicem*, harmadszor *felicem* stb. — Hogy mindezeket Vergilius ennyiféleképen írta volna, azt csak nem hiszi el senki. Mindazon lehető hibát, melyeket diktálás közben diktáló és író elkövethet, következőképen állítja össze Schuchardt \*) (7. l.). A diktáló papirosán áll: *moretario*, a diktáló eltéveszti az olvasást, s lesz: *monetario*, azután póriasan ejti így: *monitario*, az írónak ezt hallja: *monitorio*, helyesírásiilag meg akarja igazítani, így: *munitorio* s lapsus calami-val: *numitorio*-t ír. — Ha már eredeti kéziratban is ennyi helyesírási tévedés lehetséges, hát ha még a kézirat különböző időszakokban különböző miveltségű egyének által másoltatik le, mint ez a római írók műveivel történt, ugyan micsoda hibák nem csúszhatnak így be a kéziratba. — Ha még a másoló az előtte fekvő kéziratba a korabeli helyesírást használta volna következetesen, vagy pedig saját meghatározott elvekre alapított helyesírása szerint alakította volna át, vagy legalább egy olyan orthographiát alkalmazott volna, mely a korabeli népies kiejtéssel megegyezik, akkor legalább a codexek egy öntetűiek volnának, így azonban a codexeken kivétel nélkül egy bizonyos rendszeres rendszeretlenség vonúl végig a helyesíráásra nézve, melyen eligazodni embernek fia ugyan nem képes. — A Plautus-féle Ambrosianusban pl. olvassuk ezeket: *convorram*, *pervorse*, *vostrum*, ezek mellett *paenetravit*, *quaeunt*, *aegens*: amazok a színjátékirók régi latinságára, emezek pedig a későbbi századok *sermo plebeius*-ára emlékeztetnek. — Hogy lehet azt gondolni, hogy ily helyesírást egy és ugyanazon író valaha használhatott volna. Midőn tehát mi is kénytelenek vagyunk kijelenteni, hogy a kéziratokat a latin orthographia újjá alakításában főtényezőül elismernünk nem lehet, egyzersmind megjegyezzük, hogy ez által a kéziratok becsökből semmit sem vesztenek, mert hiszen magától értetődik, hogy mindig és mindenkor ők lesznek az első források, melyek szövegeinknek alapjául szolgálnak s tőlök csak ott kívánunk eltérni, a hol bebizonyíthatólag a régi és helyes írásmód el van hibázva.

\*) Der Vocalismus des Vulgärlateins von Hugo Schuchardt. I. Leipzig, 1869.

Értekezésünkben, melynek feladata nem lehet az egész latin orthographia átalakítása, hanem csak a nyelvtanainkban megrögzött helyesírástani hibáknak kiírtása, először is a latin orthographia történeti átnézetét, másodszor a félönhangzók (semivocales: *i, u*) tűzetes tárgyalását, s harmadszor a nyelvtanainkban helytelenül írt latin szavaknak okadatolt helyesírását adjuk.

### I. Történeti átnézet.

A rómaiak az orthographia alatt a nyelvtudók által meghatározott írásmódot értették: orthographia — mondja Suetonius — id est formula ratioque scribendi a grammaticis instituta. — Az orthographia szó ugyanis a görögök-nél, a grammatikusok értelmezése szerint, nemcsak a helyesírást, hanem a helyesírást is jelentette: quod Graeci ὀρθογραφίαν vocant — mondja Quintilianus —, nos recte scribendi scientiam nominemus. — A görög grammaticusok a helyesírás szabályait négyféle elvből kiindulva határozzák meg, ú. m. hasonlóság (ἀναλογία), származtatás (ἐτυμολογία), a szójárások különbözése (διάλεκτος) és a nyelvtörténet (ιστορία) szerint. — A rómaiak a dialectusokra nagyon gyéren hivatkoznak; Velius Longius pl. *harena* alakot *arena* helyett azért ajánl, mivel a sabinusi kiejtés szerint *fasena*. Eszerint a római nyelvtudók csak a következő három criteriumot vevék föl a helyesírási szabályok megalapításában: proportio, originationis és historia. — Ezen három criterium mivoltát következőleg magyarázza meg Terentius Scaurus: scribendi ratio recorigitur historia, ut cum sed per novissimam litteram *d* scribimus, quoniam antiqui sedum dixerunt et per abscisionem pars remanserit; at originatione, ut cum dicimus inchoare cum aspiratione scribendum, quoniam a *chao* dictum, quod fuerit initium omnium rerum; proportionem, ut cum dicimus equum et servum et similia debere scribi, quia antiqui per *vo* scripserunt; quoniam scierunt, vocalem non posse geminari. — Eme három felállított elv közül a *historia* legceskélyebb befolyást gyakorolt az orthographia alakulására, minthogy leginkább általa csak a régi íróknál szokásos írásmódot szokták magyarázni. A hol azonban a *historia* az analogiával találkozott, ott döntő befolyást gyakorolt a helyesírásra,

mint pl. a Scaurus által felhozott *sercos* alakban. Általában kevés oly esetet lehet felhozni, a hol a nyelvtörténet kedvéért valamely írásmódot elfogadtak volna. Velius Longus említ egy ily esetet: *contendam quosdam alia nomina per u scribere, qui antiquorum voluntates sequuntur; nec tamen sic enuntient, quomodo scribant.* — Nagyobb befolyást gyakorolt a helyesírásra az etymologia, de ez is inkább elméletben mint gyakorlatban. A szószármaztatási kísérletek ugyanis már Aelius Stilo óta kezdtek divatba jönni, de szerencsére leginkább a szónak csak külalakjával foglalkoztak, a mennyiben a szót egy vagy két lényegesebb tőszótagból igyekeztek kimagyarázni, p. o. *volpes*, ut Aelius dicebat, *quod volat pedibus* Itt azonban a görög nyelvet is felhasználták, és pedig nagy mértékben. — Gellius azt állítja, hogy egész könyveket írtak görög szóktól származtatott latin szókról: Cloatius Verus in libris, quos inscripsit: „*verborum a Graecis tractorum.*“ — Hypsicrates quispiam grammaticus cuius libri sane nobiles sunt super his, quae a Graecis accepta sunt. — Míg tehát az etymologia csak egyes szók írásmódjára vala befolyással, addig az analogia döntő befolyást gyakorolt az orthographia megalapításában. A ragozásban e szerint számos végszótagoknak önkényes írásmódja határozott meg a grammatikusok által; ide számíthatók az *e*, *ei* és *i* a második és harmadik declinatio casusaiban, továbbá a *vo* és *qu* ugyancsak a második declinatioiban, végre az *ubus* és *ibus* használata a negyedik declinatioiban elméletileg egymástól szorosán megkülönböztetett. — De az analogiát sem lehetett mindenütt és mindenben szabálylá emelni. Antonius Gniphó pl. hiában akart *robur*-től *roburis*-t, *ebur*-tól *eburis*-t, *marmur*-tól *marmuris*-t képezni, mert a gyakorlatba ez sohasem vététt föl.

Az említett három alapelven (*historia*, *originatio*, *proportio*) kívül volt még egy negyedik criterium is, melyet noha a római grammatikusok rendszerökbe föl nem vettek, mindazonáltal tárgyalták, foglalván azt következő kérdésbe: úgy kell-e írunk a mint beszélünk? — Ezen kérdésben a helyesírásnak két sarkalatos alapelve foglaltatik, t. i. az *orthographia phonetica* és *etymologica*. Hogy a latin nyelv phonetikai, azt a legtöbb régi grammatikus vallja, noha az ellenkező nézetnek is akadnak képviselői. Suetonius ugyanis ezt mondja Augustusról: *orthographiam . . . non adeo custodit; ac videtur eorum sequi potius opi-*

nionem, qui perinde scribendum, ac loquamur, existiment. Suetonius szerint tehát ellentétben áll az orthographia a következősen alkalmazott phonetikai írásmóddal. Az etymológián alapuló helyesírásra egy praktikus példát hoz fel Caesellius Vindex: *quantitas, quantus, tantus. nec quos moveat, si n sonat; ita enim supra docui n sonare debere, tametsi in scriptura m positum sit.* — A széphangzati és származtatási helyesírásra nézve Cornutus következő középútat ajánl: *nonnulli putant auribus deservendum atque ita scribendum, ut auditur; est enim fere certamen de recta scriptura in hoc, utrum quod audimus an quod scribi oporteat, scribendum sit, ego non omnia auribus dederim.* De már Quintilianus egészen a phonetikai írásmódhoz szegődik: *ego (nisi quod consuetudo obtinuerit) sic scribendum quidque iudico, quomodo sonat, hic enim est usus litterarum, ut custodiant voces et velut depositum reddant legentibus, itaque id exprimere debent, quod dicturi sumus.* — Velius Longus is erélyesen felszólal a széphangzati írásmód mellett: *non est necesse id scribere, quod in verbo non sonet.* Hevesen védi ugyancsak ezt Papirianus: *aliter scribere et aliter pronuntiare vecordis est.* — Marius Victorinus végre példákkal igyekszik bebizonyítani az etymologiai írásmód tarthatatlanságát: *sed ea (aspirata) quatenus debeatis observare, ignoratis, inducti fortasse eo, quod legistis praeceptum antiquorum, qui aiunt scribi quidem omnibus litteris oportere, in enuntiando autem quasdam litteras elidere. in quo, ut idem saepius dicam, bis peccatis, quod aliud scribitis et aliud legitis quam scriptum est. quid enim facietis in his, quae velitis nolitis et scribenda sunt, ut exempli gratia existimo non exaestimo et conquinat non coinquinat et similia.* — Különben a régieknél is a szabály nem így hangzott: „írj a mint beszélsz“, hanem így: „írj a mint helyesen beszélsz“; ennél fogva az orthogragphiát az orthoëpiával hozzák összefüggésbe. — A kiejtés és írásmódnak egymáshoz való viszonyáról Velius Longus több helyen emlékezik: *ad ceteras igitur quaestiones transeamus, in quibus animadverto apud plerosque confusam tractationem ὀρθοεπίας et ὀρθογραφίας, cum inter se distent, nam ὀρθοεπία non quaerit, quomodo scribendum sit; cum ad vocis legem adlegatus sit ille qui scripsit. sed est quaestio in loquendo . . . nec potest in quibusdam ὀρθογραφία cum ὀρθοεπία misceri, ut enuntiatio cum scriptione pariter titubet . . . in ὀρθο-*

*επελq* quid dicentius sit et quid lenius quaeritur, nec laborat ille qui scribit, cum id quod *χαριέστατον* (est) dicatur. in *ὀρθογραφία* eo scrupulosior quaestio est, quod nonnunquam unus sonus est, aut perexigua suspitione diversus . . . mihi videtur nimis rusticana enuntiatio futura, si per *u* extulerimus (arcubus, partubus); ita tamen existimo enuntiandum, ut nec nimis *i* littera exilis sit, nec *u* litteram scripseris enuntiationis sono, cum nimis pleno, ac meminerimus, artis *ὀρθοεπειας* esse, ut, sive hac sive illa littera scripseris, enuntiationis sonum temperet. — Általában a régi orthographusok inkább egyes esetekre vonatkozó, mint pl. a kétértelműségre vagy nem eléggé világos szók alakjára és jelentésére czélzó szabályokat igyekeztek megalapítani, mint általános érvénynyel bíró alapelveket; legalább ez tűnik ki Quintilianus következő tanításából: *orthographiae ars* non in hoc posita est, ut noverimus, quibus quaeque syllaba litteris constet (nam id quidem infra grammatici officium est), sed totam, ut mea fert opinio, subtilitatem in dubiis habet. Ezen *dubia* szerinte azután az oly szókra vonatkozik, melyek egyenlőn hangzanak ugyan, de quantitásuk különböző, p. o. *mālus*, *mālus*.

Az orthographia a régieknél csak a nyelvtan egy pár gyakorlati részét tartalmazá, melyek leginkább a betűk s olvasási jegyek helyes használatára vonatkoznak; azt, hogy a latin nyelv mióta irodalma kezdett lenni erős hangváltozásokon ment keresztül, nem vevék tekintetbe, pedig épen ez taníthatta volna meg őket, hogy az orthographia nem valami egyszer mindenkorra megalapítható bevégezett tény, hanem a nyelvtörténelemmel együtt fejlődő tudomány. — Épen ezért az orthographus feladata a különböző irodalmi korszakokban használt írásmódot állítani egybe, ehhez azonban a nyelvtörténelem beható tanulmányozása szükséges, mit ismét csakis a hangtan segítségével eszközölhetni. E szerint a hangtan nélkülözhetetlen előfeltétele a helyesírástannak, mert ez képes egyedül eldönteni, vajjon etymologiai vagy phonetikai-e a latin nyelv s ennek írásmódja. — Minthogy pedig a latin orthographia phonetikai, tehát csakis a hangjegyek helyes ismeretén s az ebből eredő helyes alkalmazáson alapúlhat. Ha ezt nem vesszük alapúl, akkor a latin helyesírásnak sem időszaki, sem minőségi jogosultságát meg nem ítéelhetjük. — Az orthographia ugyanis a nyelvtudósok által theoretikailag megalapított írásmódot repraesentálván, csak helyest és nem helyest ismer. A mi ezen theoriától eltér, annak,



legyen bár még annál mélyebb alapja a nyelvben, nem helyes. — Ha e szerint a római grammatikusok egy nyelvök szellemével ellenkező rendszert hoztak volna be az orthographiába, s azt az intelligens közönségnél érvényre emelhették volna, akkor ezen rendszer is orthographiailag helyes volna, s az ettől eltérő plebeusi írásmód — még ha ez a hangtani szabályokkal nem is ellenkeznék — helytelen volna. Ez utóbbi azonban hasznos forrása lehetne a hangtanak. — Épen ez az eset áll be, ha az orthographia a nyelvfejlődéssel nem áll ellentétben, vagy ha épen a hangtan szabályainak megfelel. Itt is csak az lehet helyesírásiilag jó, a mit a nyelvtudósok rendszerükbe fölvettek; oly hangoknak visszaadása, melyek a rendszerbe fölvéve nincsenek, habár az élő nyelvben megvannak is, orthographiai szempontból tekintve nem lehet helyes. — Ezen utóbbi stadiumban van a latin orthographia, a mennyiben az élő nyelvben meglevő hangtani szabályokon alapszik, de mindig csak az egyes korszakokban érvényre vergődött mintaszerű kiejtést repraesentálja. — Az orthographiának a hangfejlődéssel mindig lépést kell tartani, és jelesül a phonetikai írásmód csaknem egyenlő lépésben halad vele, az etymologiai azonban gyakran századokkal is hátrább marad. — A nyelvhaladás mivelt és miveletlenek között nem egyenlő, ez utóbbiak tovább ragaszkodnak a régihez, s innen van az, hogy még a phonetikai írásmódban is jönnek olykor hangjegyek elé, melyek a korszaki orthographiával ellenkeznek, de a megelőző korszakban helyesek valának. — Ezen úgynevezett archaismusoknak is megadja a hangtan az őket megillető korszaki érvényt.

Mint hogy bármely kihalt nyelvben a hangtan és helyesírásra nézve egyedül azon emlékekre vagyunk utalva, melyek ezen nyelvnek ránk maradt irodalmában letéve vannak, tehát világos, hogy a hangtan helyes megítélése nagyon is szükséges az orthographiára nézve. Ha a helyesírásba mindazt fel akarnók venni, a mit az írásmódra nézve a latin irodalom ránk maradt emlékeiben bebizonyíthatunk, akkor épen oly kevésbé lehetne ezen nyelv orthographiáját megalapítani, mint alaktanárt meghatározni, ha csak a nyelvtudósok által elméletileg szabályokba foglalt írásmódot vennők alapúl. — A hangtan mint a nyelvnyomozás tartalomdúsabb része különbnél különbiéle anyagot szolgáltat rendelkezés alá, melyből azután az orthographia kiválasztja időről időre a régi nyelvtudósok által helyesnek elismert tényeket. E szerint a hangtan a nyelv természeti törvényeit az ő

sokoldalúságában karolja fel, ellenben az orthographia csak az elmelet szabályait fixirozza; ez utóbbi tehát csak azon egyben nevezhető több oldalunak, hogy az írásfejlődésnek több korszakát különbözteti meg, megszabván mindegyik korszaknak saját törvényeit a helyesírásra nézve.

A latin nyelv s ennek írásmódját illetőleg legrégibb emlékeink — nem tekintve a tizenkét tábla, a saliusok és arval dal töredékes maradványait — a város építésének ötödik századáig. vihetők vissza, tehát Livius Andronicus korán túl, ki már a drámai irodalmat kezdi meg. Ezen Livius előtti korszakból nincsenek annyi nyelvemlékeink, hogy azokból az ötödik században uralkodó hangalakulásról tiszta fogalmunk lehetne, de annyit mégis biztosan mondhatunk, hogy a lágy sziszegő hang két önhangzó között már az ötödik században átalakult, p. o. *Fusia* = *Furia*, *Valesia* = *Valeria*, *Papisia* = *Papiria* stb. — Ez az egyetlen példa arra nézve, hogy a consonans önhangzók ráhatása folytán megváltozik. In multis verbis — mondja Varro — in quo antiqui dicebant s postea dictum r, ut in carmine Saliorum sunt haec: foedesum, plusima, meliossem, asenam (e h. arenam). — Épen így fordul elé a carmen arvalebán: *Lases*, e h. *Lares*. Nevezetes e tekintetben Cicero azon állítása (Fam. 9, 21), miszerint L. Papirius Crassus (Kr. e. 336) eredetileg *Papirius*-nak nevezték, holott a többiek mind *Papisius*-nak neveztettek. — Ebből következik, hogy már a samniumi háború idejében annyira megvala a hajlam a nyelvben az s-et r-ré változtatni, hogy egy előkelő család még saját nevében is helyet adott neki. Így lett *laudaris*, ebből: *laudasis*, *honor honoris*, ebből: *honos honosis*. — *Numisius*-ból így lesz ezen korszakban *Numerius*, *dedisont*-ból, *dederunt*; *esam*, *eso*-ból, *eram*, *ero*; így *scelus sceleris*, *aes aeris*; végre *dis* és *emo*-ból: *dirimo* stb. — Az is bizonyos, hogy ebben a korszakban még az o névragozás egyes nominativus és accusativusában mint szintén a többesi genitivusában is o volt még u helyett; épen így az igék többesi harmadik személyében. — Ezek a főbb hangalakulások a latin nyelv első előttünk ismeretes korszakában, melyet mivel úgyis Appius Claudius Caecus (censor a város építésének 442. évében) nevével hozzák kapcsolatba, tehát Appius korszakának nevezhetünk.

A második korszak elnevezését méltán igényli magának az rodalomban nagy tevékenységet kifejtő Livius Andronicus; ebben

a korszakban vevé föl Sp. Carvilius a torokhangu mediát (*g*) a latin abc-be : τὸ κ — mondja Plutarchus — πρὸς τὸ γ συγγένειαν ἔχει παρ' αὐτοῖς, ὅψε γὰρ ἐχρήσαντο τὸ γάμμα, Καρβιλίων Σπορίον προσεξευρόντος. — Ezt megerősíti Scaurus is következő szavaival: a Spurio Carrutio nove formam *G* litterae praepositam (különben ez a hely romlott). Hogy a torokhangu media a régibb nyelvben a tenuis-szal egyenlően hangzott, kitűnik a következő szók későbbkori írásmódjából: *vicesimus* és *vigesimus*, *quadringenti*, ebből: *quatuor* és *centum*; *Germalus* és *Cermalus*, *gurgulio* és *curculio*. Épen így a következő szóképzésekben: *negotium*, *negligo*, ezekből: *nec* és *otium*, *nec* és *lego*; *sugo* és *sucus*; *gloria*, ettől: *cluo*, *clarus*. — A *commentarii institutionum* szerzőjét *Gaius*-nak *Γαῖος*, ellenben egy hozzá hasonló előnév megrövidítve mindig *C* betűvel íratik régiesen; épen így rövidítették *Γνήιος* = *Gneios* *Cn*-be. A rómaiak ezen időtől fogva, t. i. mióta Spurius a *g*-t a *c* mellé az abc-be fölvette, ez utóbbit, mindig *K*-nak ejtették; ezért írták a görögök *Caesar*-t és *Cicero*-t így: *Καῖσαρ*, *Κικέρων* stb. Ekkor, azaz a város építésének 520. éve körül, ment az *o* az ilyenekben: *Alfenos*, *Plautios*, *tribunos*, *filios*, *primos*; *pocolom*, *donom*, *captom* stb., *u*-ba át, de megmaradt ekkor is az ilyenekben: *mortuos*, *equos*, *servos*, *aevom*, mert a latin nyelv két *u*-nak egymásra való következését — mint alább is látni fogjuk — nem tűrte. — Ekkor kezdődött meg a névragozásban az *e*-nek az ilyenekben: *aves*, *hostes* stb., *i*-vel való felváltása, tehát: *avis*, *hostis* stb. — *L. Cornelio L. f Scipio aediles cosol cesor* —, áll egy sírfödiraton a 495-dik évből (v. ö. Corp. Inscr. Lat. 31. sz.); ellenben egy más, valamivel későbbi epitaphiumon (456. évből) következő saturnusi vers mértékbe foglalt sorok állanak:

Cornélius Lucius — Scipió Barbátus  
Gnaivód patrē prognátus — förtis vír sapiēnsque,  
Quoiús fórma virtu — tei parisuma fűit,  
Consól censór *aedilis* — quei fűit apúd vos,  
Taurásiá Cisaúna — Sámnió cépit  
Subigít omné Loucánam, ópsidésque abdóucit.

(v. ö. Corp. Inscr. Lat. 30. sz.)

A harmadik korszakban Ennius lép föl mint nyelvképző (a város építésének 585. évében); ő vala az, ki a római költészetbe a görög írásmódot, t. i. az éles consonansok megkettőzve való íratását behozá. A feliratok gondos tanulmányozásából ugyanis kitűnt,

hogy Ennius előtt a consonansok kettőzve nem íratnak; a költő utolsó éveitől fogva a Gracchusok idejéig, tehát a város építésének 580-dik évétől 620-ig a consonansok kettőzve és egyszerűen való írása egyaránt használatba vala; innen kezdve körülbelül a Jugurtha-féle háborúig, azaz a város építésének 640-dik évéig, amaz szokottabb, később azonban, azaz a hetedik század közepétől fogva, egészen szabálylá vált. A mássalhangzó ezen megkettőzése kettőshangzó után is történt: Plautus, Cicero és Vergilius *caussa*-t írtak s ezen írásmód, t. i. hosszú önhangzó után kettős *s*-et írni csaknem általános vala, a mint Quintilianus (1, 7, 20) állítja: *quid quod Ciceronis temporibus paulumque infra, fere quotiens s littera media vocalium longarum vel subiecta longis esset, geminabatur? ut caussae, cassus, divissiones etc.* Ezen szabálynak tulajdoníthatók az ilyenek is: *mille, Iuppiter, littera* stb. — Ritschl szerint (Mon. epigr. p. 123) a. u. 580—920 a *gemminatio consonantium fluctuans*, 620-tól fogva 640-ig *praevalens*, fere *constans* ab anno circiter 640. — A mily könnyen vétetett föl az írásba a kettőzés, épen oly makacsul szegült ellene az orthographia Verrius Flaccus fél *m*-jének, melyet akkor kellett volna írni, midőn a költők az *m*-et a megelőző önhangzóval együtt elidálni szokták; épen így járt Claudius is három betűjeggyel:  $\text{J} = v$ , mely az *u*-tól való különbséget akará jelölni;  $\text{O} = \psi$ , e helyett: *bs* és *ps*;  $\text{t}$ , melynek az *i* és *u* közötti középhangot kellett volna kitüntetni. — Míg ezek új betűjegyekkel akarák a latin abc-t gazdagítani, addig Licinius Calvus (50 Kr. e.) a *Q*-t, Nigidius Figulus pedig az *X*-et akará az abc-ből kiküszöbölni. — Ezen korszakba esik a *d*-nek az ablativus végéről való leesése is. — Epistula consulum ad Teuranos de Bacchanalibus a. u. c. 568 (v. ö. Corp. Inscr. Lat. 196. sz.): *de senatuos sententiad . . . pro magistratud . . . Sacra in oquoltod (= occulto) ne quisquam fecise velet, neve in poplicod neve in preivatod neve extrad urbem . . . . utei suprad scriptum est. Haice utei in conventionid . . . ubei facilumed.* Ímhol egyetlen feliraton a *d*-s ablativus kilencszer fordul elé, sőt, miután három ezen szók közül, t. i. *sententiad*, *extrad*, *suprad* kétszer-kétszer fordul elé, tehát összesen tizenkétszer van meg ezen feliraton a *d*-s ablativus. Ellenben a Lex incerta-ban, quae rogata est inter 621 et 636 a. u. c., következő *d* nélküli ablativusi alakok fordulnak elé: . . . in *senatu* seive in *poplico ioudicio* . . . Neive is in *poplico luuci* . . . neive in *senatu* relinquito . . . quei ex hae lege plebeive

*scito factus erit . . . non fecerit sciens dolo malo . . . . condumnari populo facitoque ioudicetur . . haace lege . . . pro aede Castorus (gen.).*

A negyedik korszak képviselői Accius (Attius?) és Lucilius, kik az Ennius által megtört úton tovább haladtak s érdemök leginkább abban áll, hogy az Ennius-féle tant érvényre emelték. — Sőt ezen két költő a hangok élesebb meghatározásában még tovább ment Enniusnál. Accius ugyanis azon igyekezett, hogy a hosszút a rövidtől kettőztetve való írás által különböztesse meg. — Accius — mondja Velius Longus — *geminatis vocalibus scribi natura longas syllabas voluit, cum alioquin adiecto vel sublata apice longitudinis et brevitatis nota posset ostendi.* — Ritschl bebizonyítja, hogy ezen írásmód a latin feliratokban a Gracchusok idejétől kezdve a harmadik Mithridatesi háború kezdetéig használatban vala, és pedig a következő három önhangzóra: *ā, ē, ū* szolgáló példák ezek:

aa	ee	uu
aara	Feelix	arbitratuu
Calaasi	leegei	fuueit
faato	leege	Fuuli
haace	ree	Iuulius
Maamius	seedes	iuus
maanum	seese.	Luceius
Maarcium		Luucius
Maarco		Luuci
naatam		Muucius
Paacili		pequlatuu
Paapia		Puupius
Paapus		Ruubius
paastores		Suura
Staatius		uutei.
Vaarius		
Vaaria		
Vaarus		
<i>Μααγγελλος.</i>		

Megjegyezni való azonban, hogy a Cato által használt *dice hanc*-ból nem lehet azt következtetni — mint Bücheler Grundr. d. lat. Decl. 25. l. teszi — hogy már Cato a hosszú önhangzókat kettőztetve írta volna, mert *dies* eredetileg a sziszegő hangon végződő tőkhöz tarto-

zott, a mint *Dies-piter*, *ho-dier-nus* és *diur-nus* szóból kitűnik, mely tőalakból azonban a sziszegő hang a casus obliqui-ban kiveszett; s e szerint az eredeti accusativusi alakból: *dies-em*, az *s* kiesése után lett *die-em*, s az *s* lekopása után Catónál *die-e*. — Ugyancsak Accius kísérlé meg a torokhang előtt álló nasalist is assimilálni, azt kívánván, hogy az *n* következő *g* és *c* előtt *g*-vé változzék. Tanítása nem vala egészen alap nélküli, mivel az *n* következő torokhang előtt élességét csakugyan elvesztette s épen ezért az orrhang felé közeledett a kiejtésben. — Nigidius Figulus az *nc* és *ng* összetételeket következőleg értelmezi: inter litteram *n* et *g* est alia vis, ut in nomine anguis et angari et ancorae et increpat et incurrit et ingenuus: in omnibus enim his non verum *n*, sed adulterinum ponitur. nam *n* non esse lingua indicio est; nam si ea littera esset, lingua palatum tangeret. — Különben az *n* megelőző torokhanghoz való simulása nem vala tökéletes, épen ezért Accius theoriája nem is vergődhetett soha érvényre; sőt Varro következő szavai egyenesen ellene szólnak ezen újításnak: aggulus, aggens, agguilla, iggerunt. in eiusmodi Graeci et Accius noster bina *g* scribunt, alii *n* et *g*, quod in hoc veritatem videre facile non est. similiter ageps, agcora: Graeci tamen solent loco *n* ante γ vel κ vel χ positae hanc (*g*) ponere, ut ἄγγελος, Δογγίρος ἄγκιστρον Ἀγκίστης; apud Latinos tamen servatur *n*, ut Longinus, Anchises. — Ritschl szerint Accius azt is beakará hozni, hogy ha *u* előtt torokhangu tenuis áll, akkor mindig *q*-t kell írni, p. o. *qum*, *qura*, *pequnia*, más önhangzó előtt pedig *c*-t, p. o. *caput* stb. — Accius ezen újításainak Lucilius szegült ellene, állítván, hogy ezen újítások részint fölöslegesek, részint elégtelenek. Fölsölegesnek tetszett neki az *a*, *e*, *u* önhangzók megkettőzése; elégtelennek a hosszú *i* jelölését *ei*-vel eszközölni, mert ezen *ei* szerinte az *e* és *i* között levő középhangot jelölheti legjobban. — Lucilius ugyanis épen azáltal akarta megkülönböztetni az *o* névragozás egyesí genitivusát a többesi nominativustól, hogy amott egyszerű *i*-t, itt pedig *ei*-t akart írni, így: *huius pueri*, de *hei puerei*. — Gellius (13, 26, 4) így tanít erre nézve: si huius amici vel huius magni scribas, unum *i* facito extremum, sin vero hi magni hi amici casu multitudinis recto, tum *e* ante *i* scribendum erit. És valóban ezen írásmód a hatodik század közepétől a respublica végéig számtalan példákban fordul elé: *colonei*, *Iuliei amicei*, *oinvorsei* (*universi*), *createi*, *reliquei* stb. Quintilianus az *ei*-vel való írásmódot nemcsak fölsölegesnek, de kényelmetlennek is mond-

ja, mert akkor *aureus* pluralis nominativusában az *e*-t kétszer kellene írni.

A szövetséges háború beveződésével kezdődik a nyelvtörténet ötödik korszaka, mely egy félszázadot foglal magában s Augustus egyeduralmáig terjed. Az *i* önhangzó hosszúsága, mely a régibb nyelvben *ei*-vel jelöltetett Sulla kora óta egy a több betűkön kiálló magas *I*-vel íratott. Így találhatik ez már Augustus előtt írva és pedig nemcsak tőszótagokban, hanem képzők és ragokban is:

Dianaes	caementicium	colonis
dictatori	Calidius	Senuisaniis
divo	Crispinia	omnis
Liberi	Felici	ei
missit	Senuisaniis	fundii
Vibius	Supinates	Hostili
vicus		magistri
viro.		pagi
		si-ve
		hic.

Ezenkívül a magas *I* a semivocalis *j* jelölésére is használta, még pedig épen úgy két önhangzó között mint szó kezdetén, példát erre már a köztársaság idejéből való feliratokon is találhatunk, p. o. Ateio (v. ö. Corpus Inser. Lat. 750. sz.), eius (u. o. 1079. 1418. sz.). Sokkal számosabbak a példák a császárkori írott emlékeken.

1) Kéthangzó között:

staia	Pompeius	cuius	maior
Raia	Proculeio	eius	maiozem
Maiae	Cocceius	eiusdem	maioris
Aias	Aurunculeius	eiusque	colugi.

2) Szó kezdetén:

iis	iusta	iurati
iis iurandum	iniustae	iudicio
iure iurando	iurato	iubeto
Iulio	Iunio	iudice
Iulia	Iunius	iusto.

Minthogy pedig ezen *j*-t majd közönséges két *i*-vel majd ismét magas *I*-vel írták, tehát a két írásmódot igen gyakran össze-

zavarták; innen van az, hogy a fentebbiek mellett a feliratokon ilyeneket is találunk:

cuius eiusedem  
 eius coiugi  
 eiusque ingenuis. (Corp. Inscr. Lat. 1492).

Sulla kora után körülbelöl húsz évvel a harmadik névragozás egyesi genitivusának *us* végzete a használatból kivesz, tehát a régi felirati *nominus*, *Castorus*, *Cererus*, *Venerus*, *patrus* stb. helyett lesznek: *nominis*, *Castoris* stb.; de megmarad az *us* dissimilatio folytán az *i*-tőjű pronomenekben: *eius*, *illius* stb.; épen így enyészik el a második névragozáshoz tartozó szók többesi nominativusának *s* ragja, p. o. *magistreis* helyett, lesz *magistrei*, *agrei*, *amicei* stb.; ellenben a mássalhangzók aspirációja a görög szavakban, sőt némely latin szóban is divatba jő, és pedig *ch* a következő szókban lesz állandóvá: *Gracchus*, *Bacchanalia* és *pulcher* = *polcer*; ellenben az ilyeneket: *choronae*, *chenturiones*, *praecones* — mint nevetséges írásmódot tünteti fel Catullus (carm. 84.); *ph* csak ebben marad meg: *triumphus* és a görög szókban; *th* pedig csak a következő tulajdonnevekben tartja fenn magát: *Cethegus*, *Otho*, *Spinther*, *Matho*, *Carthago*, *Suthul*, ellenben *letum*, *torus*, *tus*, *postumus* (nem: *post humus* = *post humatum patrem*), a mint *Postunius* is mutatja; végre *rh* ezekben fordul elé: *rhetor*, *rhythmus*, *rhus*, *rheda*, *Rhenus*, *Rhodanus*, *Rhegium* (ettől: ῥήγιον).

Különben, hogy mennyire kerülték a rómaiak az aspiratiót, Cicero eme szavaiból világosan kitűnik: *Voluptati aurium morigerari debet oratio*. *Quin ego ipse, quum scirem ita maiores locutos esse, ut nusquam nisi in vocali aspiratione uterentur, loquebar sic ut pulcros, Cetegos, triumphos, Kartaginem dicerem; aliquando idque sero convicio aurium quum extorta mihi veritas esset, usum loquendi populo concessi, scientiam mihi reservavi. Orcinios tamen et Matones, Otones, Caepiones, sepulcra, coronas, lacrimas dicimus, quia per aurium iudicium licet. Burrum semper Ennius nunquam Pyrrhum etc.* (Or. 48). — Ebből egyszersmind az is kitűnik, hogy a latinok a *k*, *p*, *t* hangokat tisztán kiejtették *s* a hehezetet csak utánuk hallatták, tehát pl. a *ch*-t épen úgy ejték mint a németül tanuló magyar ifju ejti ezt: *ich habe*, azaz: *ik-h habe*.

Ebbe a korszakba esik az *ŭ* és *ĩ* között levő középhang megpendítése is, mely később, t. i. a hatodik korszakban, azaz Augustus



korától Claudius császárig, a grammatikusoknak annyi fejtörést okozott. — Quintilianus (1, 4, 7) így tanít róla: *Medius est quidam inter i et u sonus; non enim sic: optimum dicimus et opimum.* — Mar. Victor. pedig így: *Pinguius quam i, exilius quam u.* Ismét Vel. Long. így: *I scribitur et paene u enuntiatur.* — Végre Priscianus (1, 6): *Sonum y Graecae videtur habere.* — Ezen középhang a grammatikusok szerint következő szavakban hallatszott:

1) *m* előtt:

maxumus	pulcherrumus	sumus
intumus	acerrumus	contumax
extumus	iustissumus	contumelia
lacrumae	volumus	existumat
optumus	nolumus	monumentum
minumus	possumus	alumenta.

2) *b, p* és *f* előtt:

manubiae	aucupium	aurufex.
lubido	mancupium	
intubus	aucupare	
artubus	manupretium	
manubus		

Ezenkívül Priscianus tanítása szerint ezen középhang *v* után is hallatszott e következő szókban: *video, vim, virtus; vitium, vix*; ezekben azonban *u* sohasem íratott *i* helyett. — A felhozott példákból kitűnik, hogy az *i* és *u* között levő középhang leginkább ajakhangok előtt állhatnak; mikor kelljen aztán minden egyes esetben *u*-t, s mikor ismét *i*-t írni, arról a régi grammatikusok igen különféle módon s egymástól eltérőleg tanítanak. A legrégibb közöttük Quintilianus is csak annyit mond, hogy az ő korában *u* és *i* között egy középhang ejtetett és hallatszott. Ezen korszak nevezetes arról is, hogy ebben kapott lábra, az említett középhang helyett *i*. Természetes, hogy nem általánosan; annyi azonban bebizonyítható, hogy Kr. e. a 100-dik évig a superlativust többnyire *u*-val írták, később inkább *i*-vel. Licinius Calvus, Cicero és Caesar csak *i*-t írtak. Augustus példája által ismét az *u* használtatott inkább, pedig ő maga *sūmus* helyett is *sīmus*-t írt és ejtett (Suet. Oct. 87). Caligula császár hivatalosan íratott *optīnus*-t (v. ö. Quint. 1, 7, 21). Claudius pedig — mint fentebb is említők — ezen hang részére egy

új betűt talált fel, mely azonban a feliratokon mindig a görög ypsilon helyett áll; a kéziratok *i* és *u* között ingadoznak. — Ekkor kezdenek írni *uo* helyett *uu*-t az ilyenekben: *servos*, *arvom*, *aequom* stb.

Ezután a hetedik korszak következik, mely Claudiustól Hadrianus császárig terjed. Nevezetes ezen korszak arról, hogy benne a nyelvanyag bizonyos rendszert vesz föl, a mennyiben ekkor kezdenek el először nyelvtanokat iskolák számára írni. — A mi az elavúlt alakokból inkább írásban mint ejtésben még megvala, mint pl. *quoi*, *quom*, ezek helyett: *cui*, *cum*, azt egészen kiküszöbölik; szóval az egész helyesírás meghatározott öntudatos alakot ölt fel. De egyszersmind ez a korszak az, mely a nyelv előre haladó fejlődését bezárja. Az ezután következő korszakokban már süllyedni kezd és pedig sebesebben mint emelkedett volt.

A latin nyelvtörténelem nyolczadik korszakát Hadrianustól Commodusig különösen két sajátság jellemzi. Először az, hogy a Probus által összeállított régi alakokat elkezdék ujakkal vetni egybe s azoknak ezek felett elsőséget adni; innen van az, hogy Kr. u. a második században élt írók műveiben annyi archaismus tatáltatik. Másodszor az, hogy ezen korszakban kezde a népnyelv az irodalmi nyelv mellett feltűnni, a mint ezt az ezen korszakból való feliratokon láthatjuk. Ezeken ugyanis a már az első században is mutatkozó *e*-nek *ae*-vel való felcserélése igen gyakran előfordul.

Ezen hang történeti fejlődése, a mennyire kéziratok és feliratok által bebizonyítható következőképen történt: Kr. e. 209-ig csak *ai*-t írtak, ettől fogva 130-ig *ai*-t és *ae*-t, 130-tól fogva pedig csaknem kizárólag *ae*-t, noha a költőknél, mint pl. Lucretiusnál (70 Kr. e.) több *a*-declinációra tartozó szó genitivusában, Vergiliusnál is (30 Kr. e.) még négyszer *āi* két hosszú hangnak vétetik. — Latium népei már korán egyszerű *e*-t írtak, p. o. *questor*, *Pestano* stb., a mint ezt Lucilius élczes mondása is: *Cecilius pretor ne rusticus fiat* (Varro L. L. 7, 90) — bizonyítja. Épen így találattik egyszerű *e* a régi feliratokon is, például az *a*-declinációhoz tartozó szók dativusában: *Diane* (Inscr. Lat. 168. sz.) stb. — Már Varro idejében nagy kétség uralga a mivelt osztályban, vajjon *scaeptrum*-ot vagy *sceptrum*-ot kell-e írni. A császári korszakban *ae* mindinkább összevegyül *e*-vel, úgy hogy a harmadik században már ilyeneket is találunk: *prefectus*, *presens*, *aque* stb. — Ezen írásmód egészen a

könyvnyomtatás koráig megmaradt. Varro állítása szerint (L. L. 5, 97) a sabinusi pór nép *fedus*-t, a latin *hedus*-t, a mivelt városi ember pedig *haedus*-t ejtett.

Ezután következik a kilenczedik korszak, mely Commodius korától a negyedik század végéig terjed. — Az ezen korszakból való feliratokon előforduló plebeusi szóalakok mutatják, hogy a népnyelv erőt kezdve venni a mivelt irodalmi nyelven. A consonan-sok között a *b* már a második században *v*-vé lágyúl; e két betű-jegy egymással való felcserélése azonban csak a harmadik század-ban lesz közönségessé, a mint a következő példákból nyilván ki-vehető :

*Favio*, Marin. Att. d. fr. Arv. 368, 1 (Kr. u. 2. század).

*Urrinates*, Or. 999 (Kr. u. 252).

*lavoratum*, Ed. Dioclet. d. pret. rer. venal. Momms. (Kr. u. 301).

*praestavitur*, u. o.

*sivi*, u. o.

*arvitrio*, u. o.

*livido*, u. o.

*miravili*, Or. 1070 (Kr. u. 306—312).

*veneravili*, Or. H. 5581 (Kr. u. 306—337).

*quivus*, Or. H. 6431 (Kr. u. 362).

*verva*, I. R. N. 591 (Kr. u. 395).

*devitum*, u. o. 2455.

*incomparavili*, u. o. 3228. 5284, 6436. 6491.

*liventer*, u. o. 4063.

*acerva*, u. o. 1560.

*Vilisari*, de Rossi I. Christ. u. Rom. 1059. 1060. 1061 (Kr. u. 536—337).

A felhozott példákból látható, hogy *v* leggyakrabban áll *b* helyett a szó belsejében két önhangzó között, sokkal gyérebben a szó belsejében mássalhangzó után s leggyérebben a szó kezdetén. — A *b*-nek felcserélése *v*-vel nemcsak a feliratokon és államokmányokban, hanem a legrégebb kéziratokban is előfordul, mint például Gaius-nál a veronai kéziratban és a florentini pandektákban; mindazonáltal megjegyezni való, hogy a *v*- és *b*-nek régi helyes írásmódja még későbbkori feliratokon is sokkal túlnyomóbb ama helytelen felcserélésnél. Különösen kitűnnek e tekintetben az oly államokmányok, melyek Róma városában készültek. Hogy pedig mind-

ezekben a *l* ellágyulás folytán lett a *v* hanghoz hasonlóvá és nem ez utóbbi keményült *l*-vé, az leginkább kitetszik akkor, hogy ha az ily késő kori latin alakokat a megfelelő itáliai szókkal vetjük egybe; ez utóbbiakban ugyanis az eredeti *v* mindenütt tisztán megmaradt:

*octaba*, I. N. 696. v. ö. olasz *ottavo*.

*jubenis*, I. N. 2856. v. ö. ol. *giovane*.

*Sebera*, I. N. 7153. v. ö. ol. *severa*.

*beteranus*, Ren. I. Algér. 4133. v. ö. ol. *veterano*.

*bita*, Ren. I. Algér. 3156. v. ö. ol. *vita*.

*bibere*, I. N. 3137. v. ö. ol. *vivere*.

*botum*, I. N. 3416. v. ö. ol. *voto*.

*debotionis*, Or. H. 7087. v. ö. ol. *devozione*.

*biginti*, I. N. 3493. v. ö. ol. *venti*.

A tizedik korszak végre a negyedik századtól a román nyelvek alakulásáig és a középkori tudományos latinság korszakáig terjed.

## II. Semivocales: *i*, *u*.

### 1. *i* vocalis et consonans.

Valamint a régi úgy az újabb philologusoknak is legtöbb fej-  
törést okozott ezen két betű. A régiek csak a nagybetűírást ismer-  
vén, természetes csak *I*-t és *V*-t írtak; ez utóbbinak azonban *U*-ba  
való átmenete már a herculanumi jegyzékeken észrevehető, mi bizo-  
nyára annak tulajdonítható, hogy a papyrusra és pergamenre köny-  
nyebb vala a kerek *U*-t mint az ékalaku *V*-t írni. Nem úgy van az  
*i*-vel, mely *j*-vel is csak akkor kezdett íratni, midőn általában kis-  
betűket írtak, tehát a negyedik században. A nyolczadik század óta  
a *j* épen úgy mint az *i*, az *u* épen úgy mint a *v* kiegészítő része lőn  
a latin abc-nek. — Az újabb philologusok jelenleg *j* helyett csak *i*-t  
írnak, de már az *u*-ra nézve nem tudnak megegyezni, a mennyiben  
némelyek csak *u*-t, mások csak *v*-t írnak. — Brambach (Die Neu-  
gestaltung d. lat. Orth. 318. l.) így nyilatkozik: Die epigraphischen  
und numismatischen Schreibweisen habe ich, wenn kein Grund dage-  
gen sprach, in unsere gewöhnliche Cursivschrift übertragen. Dabei be-  
diene ich mich des Vortheils, den die kleinen Typen gewähren, dass  
sie die Unterscheidung des vocalischen und consonantischen V er-

möglichen. Dieselbe Unterscheidung auch bei *i* und *j* einzuhalten, wäre weniger praktisch und ist bei dem jetzt herrschenden (!) Gebrauche unnütz. Doch halte ich es für eine pedantische Schulmeisterei, das uns einmal geläufige und bequeme *u* (hát a *j*-re nem lehet ezt mondani?) überall durch das epigraphische *V*, oder, wie vordem Mode war, *V* durch das in Handschriften übliche *U* zu verdrängen. Warum sollen wir uns bei nicht philologischen Liebhabern der klassischen Literatur durch ein *vva*, *recensvit* oder *una*, *ualeo* den in diesem Falle wohl verdienten Vorwurf der Lächerlichkeit zuziehen?

Brambach tehát elfogadja az *u*-nak *v* alakját is, de már a *j* alkalmazását haszon nélküli dolognak tartja. — Mi azt hisszük, hogy minden abc annál tökéletesebb, minél több külön jegye van az emberi hangoknak megkülönböztetésére. A kérdés tehát csak ez lehet: Ejtettek-e a régiek *j*-t, azaz *i* consonans-t vagy nem? Ha igen, akkor a *j* nemcsak hogy nem hibás írásmód, hanem valószínűséggel szükségét pótló. Hogy pedig a régiek a kiejtésben megkülönböztették az *i* vocalist az *i* consonanstól, azt bebizonyíthatjuk Priscianus eme szavaival (1, 18. H.): Et *i* quidem modo pro simplici modo pro duplici accipitur consonante: pro simplici, quando ab eo incipit syllaba in principio dictionis posita subsequente vocali in eadem syllaba, ut *Iuno*, *Iuppiter*, pro duplici autem, quando in medio dictionis ab eo incipit syllaba post vocalem ante se positam subsequente quoque vocali in eadem syllaba, ut *maius*, *peius*, *eius*, in quo loco antiqui solebant geminare eandem *i* litteram et *maius*, *peius*, *eius* scribere, quod non aliter pronuntiarı posset, quam si cum superiore syllaba prior *i*, cum sequente altera proferretur, ut *pei-ius*, *ei-ius*, *mai-ius*; nam quamvis sit consonans, in eadem syllaba geminata iungi non posset: ergo non aliter quam *tellus*, *mannus* proferri debuit. unde *Pompeii* quoque genetivum per tria *i* scribebant, quorum duo superiora loco consonantium accipiebant, ut si dicas *Pompelli*; nam tribus *i* imetis qualis possit syllaba pronuntiarı? quod Caesari doctissimo artis grammaticae placitum a Victore quoque in arte grammatica de syllabis comprobatur. pro simplici quoque in media dictione invenitur, sed in compositis ut *iniuria*, *adiungo*, *eiectus*, *reice*. Vergilius in bucolico (proceleusmaticum posuit pro dactylo):

Tityre pascentes a flumine reice capellas; nunquam autem postea ante eam loco positam consonantis aspiratio inveniri, sicut nec

ante *u* consonantem. unde *hiulcus* trisyllabum est, nulla enim consonans ante se aspirationem recipit.

Ezen tanításból kitűnik, hogy a *j* a szónak különböző részében különbözőleg hangzott. — Ha az *i* a szó elején áll következő önhangzóval, akkor az egyszerű consonans, tehát *j*. Épen így hangzik az *i* Priscianus szerint az összetett szókban is, és pedig:

1. Mássalhangzók után, p. o.

abiudico	adiungo	iniungo
abiectus	adiuro	iniuria
obiectus	adiaceo	iniustus
subiaceo	adiectus	iniectus
subiectus		coniungo
subiungo		coniurati
		coniectus.

2. Önhangzók között, melyek az összetétel különböző szótagjaihoz tartoznak, p. o.

eiuro	eiectus	diiudico.
peiero	deiectus	
	reiectus	
	proiectus	

Innen van az, hogy ezen *j* előtt mint minden más egyszerű consonans előtt, az önhangzó rövid marad:

biiugus	quadriiugus
triiugus	altiiugus.

Hogy tehát ezen *i* consonans a kiejtésre nézve a magyar *j* betűnek tökéletesen megfelelt, kitűnik abból.

1) hogy a grammatikusok, kiknek élén Quintilianus áll, a latin *j*-t consonansnak nevezik, ellentétben az *i* vocalissal;

2) hogy ez a *j* mássalhangzó után a megelőző önhangzót helyzeténél fogva hosszúvá tette, mint például ebben: *adiacet, conjungere* stb.;

3) hogy ez a *j* a szó elején a versmértékben még a legrégibb költőknél sem képes külön szótagot képezni;

4) hogy ez az *i* consonans a latin szókban a rokon nyelvek megfelelő szavaiban találtató *j* helyett áll, p. o. *iecur*, szanszkrit *jakrt*; *iucenis*, szkr. *juvan*; *iugum*, szkr. *južam*, gót *jok*, ó-ném. *joh*, közép. *juh*, újn. *joch*, görög *ζυγός*, *ζυγόρ*.

A felhozott tényekből tehát világos, hogy a *j* a latin egyszerű szók kezdetén és az összetétel második tagjának elején épen úgy ejtetett mint a magyar *j*\*). — Egészen másképen áll a dolog, ha a *j* egyszerű szó belsejében önhangzók között áll. Priscianus a fentebb idézett helyen azt mondja róla, hogy ilyenkor úgy hangzott mint egy kettősmássalhangzó. — Ezzel egészen megegyez ugyancsak Priscianus eme szavai (7, 19): Nam solebant illi (antiqui) non solum in principio sed etiam in fine syllabae ponere *i* loco consonantis, idque in vetustissimis invenies scripturis, quotiens inter duas vocales ponitur, ut *eiūs*, *Pompeiūs*, *Vulteiūs*, *Gaiūs*, quod etiam omnes, qui de littera curiosius scripserunt, affirmant. — Épen ezt vallja Valerius Probus (1, 19): *I* littera cum fuerit medio vocalium, ita ut consonans sit, duplicem sonum reddit. — Tovább folytatja 1, 43: *I* littera duplicem sonum designat una quamvis figura sit, si undique fuerit cineta vocalibus. — Priscianus a fentebbi idézetben határozottan mondja, hogy ezen kettős hang két egyszerű mássalhangzót jelölő *j*-ből áll, melyeknek egyike a megelőző, a másika pedig a következő szótaghoz tartozik, a mint az az írásmóddal is, t. i. két *i*-vel jelöltetik. Ha azután Priscianus hozzá adja, hogy ezen két *j* épen úgy ejtetett mint a két *ll* ebben: *tellus* s a két *n* ebben: *mannus*, abból az következik, hogy a két *j* hallhatólag nem elválasztva ejtetett, úgy hogy a két hang között valami szünet volt volna, hanem úgy mint a felhozott két szóban az *ll* és *nn*, hogy tehát tartamra nézve még egyszer annyi időt vett igénybe, mint az egyszerű *j*; épen úgy mint az *aa*, *ee*, *uu* = *ā*, *ē*, *ū*, azaz még egyszer annyi idejük mint a rövid *ā*, *ē*, *ū*. — Hogy ez így van, kitűnik a grammati-

\*) Ellenben Bahlmann (Quaestiones Quintilianae, 22. l.) azt állítja, hogy a latin *j*-nek még Augustus korában nem vala az *a* hangja, a mi a német *j*-nek. — Azt mondja ugyanis, hogy Quintilianus s vele együtt a több grammatikusok semmi különbséget nem hoznak fel a consonans *j* és a vocalis *i* között. Ámde ha Quintilianus a consonans *j*-ről úgy beszélt mint a vocalis *i* ellentétéről (v. ö. 1, 4, 14), mi szükség volt volna neki még a kettő közötti külön kiejtésről is szólni, a mi úgy is magától értetődik. — Továbbá azt állítja Bahlmann, hogy Terentianus a consonans *j*-t a vocalis *i*-től csak névileg nem pedig minőségileg különbözteti meg. Ezen állítás azonban Terentianus Maurusnál egy egészen kétes és valószínűleg romlott kitételel alapszik. Mi módon beszélhet valaki egy consonansról ellentétben egy vocalisszal, a nélkül, hogy különbséget ne venne föl a két hangminőségében is? Végre azon eredményt hozza ki Bahlmann, hogy a latin *j* consonans nem egészen más hang mint az *i* vocalis, hanem csak egy megvastagult (*condensata*) *i*. No hiszen ezt épen úgy lehet a német *j* hangról állítani.

kusok tanításaiból is. Velius Longus (2220. l.) így tanít: *Atque ipsa natura i litterae est, ut interiecta vocalibus latius enuntietur, dum et prior eam adserit et sequens sibi vindicat. Caesellius pedig Castidiornál (1, 1) így szól: Pompeiius, ei<sup>i</sup>us per duo i scribenda sunt et propter sonum, plenius enim sonant, et propter metra. — Velius Longus felhozza az okot is, hogy miért írja Cicero az eredeti görög *i*-t ezekben: *Aiiacem, Maiiam* két *i*-vel: *Unde quod illud pressius et plenius sonet, per duo i scribi existimat. — Az idézett három grammatikus véleménye tehát az, hogy a j betű egyszerű szavakban két vocalis közt, mely gyakran két i-vel jelöltetett, egy egyszerű tartós j-nek hallatszott és ejtetett s mely teljesebb hangzásu vala mint a fentebb felhozott összetételben és szó elején előforduló egyszerű j. Hogy ama j csakugyan egy egyszerű tartós hang vala, még abból is kitűnik, hogy az a legrégebb felíratokon egyszerű i-vel a későbbiekben pedig, melyek részint a köztársaság idejéből részint pedig a császári korszakból valók, magas I-vel jelöltetett. — Minthogy pedig előtte közvetlenül egy másik önhangzó áll, tehát lágy vocalis hangzással ejtetett, ilyen formán: *Maija, Troija*. Hogy pedig a fentebb felhozott compositákban: *e-iuro, e-iectus, di-iudico* stb. levő j-nek nem vala ilyen széles hangja, annak oka bizonyára abban rejlik, miszerint ezen összetételekben a j, az előtte álló önhangzótól különválva ejtetett s hogy tehát hangját épen úgy megtartotta, mint az egyszerű *iuro, iactus, iudico* alakokban. — Épen így maradt meg következő compositákban: *in-fero, signifer, de-fuit*, melyekben az összetételt a nyelvtudat még kiérezte volt —, az *f* épségben, míg ellenben az ilyenekben: *salu-ber, amabam*, melyekre nézve a nyelvből az öntudat már kiveszett volt, hogy eredetileg összetéve valának —, az *f* átment *b*-be.**

A legfontosabb ezen széles, teljes *i*-re nézve azon körülmény, miszerint az előtte álló önhangzót meghosszabbította. Innen származik amaz úgy a régiektől mint az újabb grammatikusok által is vallott szabály, hogy t. i. a *j* az előtte álló önhangzót helyzeténél fogva hosszúvá teszi. — Miért vagy honnan vala épen ezen ártatlan *j*-nek a több consonans előtt azon ereje, hogy hosszúságot idézzon elé — vagy ha már csakugyan megvala, miért nem vala neki hasonló ereje a fentebb említett *biiugus, triiugus, quadriugus* és *atliiugus* szókban is —, arról a grammatikusok semmit sem tudtak. Most azonban már ki van mutatva, hogy számos oly szóban, melyekben



a *j*-nek tulajdonították a megelőző önhangzó hosszúságát, ezen önhangzó vagy természetből már hosszú vala, vagy pedig a *j* elől kiesett consonans következtében nyújtott meg. — Természetből hosszú pl. az önhangzó az ilyenekben : *Tro-ia*, összevetve következő görög szavakkal : *Τρώ-ς*, *Τρω-ός*, *Τρώ-ιο-ς*, *Τρω-άς*, *Τρω-ί-λο-ς*, *Τρω-ιζός*, *Τρω-ι-άς*, *Τρω-ία-θεν*; *Mā-ia*, gör. *μα-ία*, e mellett : *μῦ-τηρ*, lat. *mā-ter*, szkr. *mā-tā*; *pe-ior*, *pe-ius*, szkr. gyök : *pīj* stb. Kiveszett consonans következtében nyúlt, meg az önhangzó az ilyenekben : *mā-ior*, *mā-ius*, egybevetve ezzel : *mā-gis mag-nu-s*; *ā-io*, e mellett : *ad-ag-iu-m*, szkr. *ah* stb. — Épen így hosszabbult meg az önhangzó, ha a *j* elől sziszegő hang veszett ki, p. o. *dī-iudicare*, e h. *dis-iudicare*; ebben pedig : *pē-ier-are*, e h. *per-ier-are*, e mellett : *per-iur-iu-m*, *r* veszett ki a *j* elől, s ezért lőn hosszú a megelőző önhangzó.

Mindezekből immár önként következők, hogy nem szükséges írunk *eius*, *Pompeius*, *Gaius*, *Aiacem*, *Maia*m stb. szókat két *i*-vel, annál kevésbbé bárommal: de mit csináljunk az *o*-névragozáshoz tartozó *ius*, *iūm* végzetű substantivumokkal, hogy írjuk ezeknek egyesi genitivusokat, egy *i*-vel-e vagy kettővel?

Erre határozott feleletet adni azért nehéz, mivel a grammatikusok teoriájával a mindennapi praxis kiáltó ellentétet mutat fel. — Lássuk tehát először is a grammatikusok véleményét. Varro Charisius szerint (Institut. gramm. lib. 1, 78) így tanított: *Lucius* et *Aemilius* et cetera nomina, quae ante *u* habent *i*, duplici *i* genetivo singulari finire debent, ne necesse sit adversus observationem nominum nominativo minorem fieri genetivum. idque Varro tradens adicit, vocativum quoque singularem talium nominum per duplex *i* scribi debere, sed propter differentiam casuum corrumpi.

Varro ezen tanításával egészen megegyez Probus véleménye (Institut. art. 105. 1.): quaeritur, qua de causa o *Mercurii* per duo *i* scribatur. hac de causa, quoniam quaecumque nomina ablativo casu numeri singularis *o* littera terminantur et nominativo casu numeri singularis *us* syllaba post *i* litteram definiuntur, haec vocativum casum numeri singularis cum nominativo casu eiusdem numeri singularis pari numero syllabarum scribunt; et ideo o *Mercurii* per duas *i* litteras scribi pronuntiat. — Ugyancsak az említett lapon így folytatja Probus: quaeritur, qua de causa nomina per aliquos supra declinatos casus per duas *i* litteras reperiuntur scribi. hac de causa, quoniam quaecumque nomina generis masculini nominativo casu nu-

meri singularis *us* syllaba post *i* litteram definiuntur, haec exceptis anomalis et genetivo casu numeri pluralis per ceteros casus pari numero syllabarum oportet scribi. item et alia probatio, qua docentur haec supra dictae formae nomina in supra dictis casibus per duas *i* litteras scribi, quoniam quaecumque nomina generis masculini ablativo casu numeri singularis *o* littera terminatur, haec eadem *o* litteram in *i* vel *is* litteras convertunt et supra dictos casus, quando per unum *i* et quando per duo *i* scribantur, ostendunt. — Hasonlólag nyilatkozik a 112. lapon a semleges nemű ide tartozó szókról: quaecumque nomina generis neutri ablativo casu numeri singularis *o* littera terminantur et nominativo casu numeri singularis *ium* litteris definiuntur, ut puta ab hoc scrinio hoc scrinium, haec ad hoc exemplum declinantur: numeri singularis hoc scrinium huius scrinii huic scrinio hoc scrinium *o* scrinium ab hoc scrinio, numeri pluralis haec scrinia horum scriniorum his scriniis haec scrinia *o* scrinia ab his scriniis. sic et alia generis neutri nomina, quae ablativo casu numeri singularis *o* littera terminantur et nominativo casu numeri singularis *um* syllaba post *i* litteram definiuntur, ad exemplum scrinii per omnes casus declinantur.

A vocativusra nézve ezen tanítás csakis az elméletben állott, mert a nyelvszokásban csak egy *i* vala használatban, a mint ez Probus (Catholica 1, 16—21) következő szavaiból kitűnik: neutri generis plurima reperies, quae genetivo casu aut una *i* aut duabus terminabantur, tunc una, si ante *um* syllabam nominativus *i* non habuerit . . . . si habuerit, genitivus duabus *i* terminabitur, ut hoc sacrificium huius sacrificii; sicut etiam, quae ante *us* syllabam habent *i*, ut Terentius Terentii. ex quibus una syllaba sublata fit vocativus, si sint nomina propria, ut *o* Terenti; sint appellativa, novissimam *us* in *e* correptam mutabunt in vocativo, *o* egregie. — Ezen tanítás nevezetes azért, mivel benne foglaltatik azon két támaszpont, melyekre a későbbi grammatikusok szabályaikat alapították. Az *ius*-on végződő substantivumok — tanítják ezen grammatikusok — a genitivus singularist kettős *i*-vel képzik:

1) mivel a genetivus kevesebb szótagból nem állhat mint a nominativus;

2) mivel a genitivus a második declinációban úgy képeztetik, hogy az ablativus vagy dativusban levő végső *o* elváltozik *i*-vé.

Épen ezen egyenlő szótagmennyiségre támaszkodik Capere

(de orthographia 2246. l.): ingenii profer, sicut officii, quia nullus a recto casu minor est genitivus. — Ugyanezen okot hozza fel Scaurus (2257), de már ő épen úgy mint Probus és Varro a szabályt a vocativusra is kiterjeszti: deinde per detractionem hoc modo scribendi ratio corrupta est, quibusdam uno *i* scribentibus genitivum eorum nominum, quae *ius* nominativo singulari finiuntur, ut Antonius Antoni, Tremelius Tremeli, exigente regula ut in horum genitivis *i* littera geminetur: quoniam genitivus singularis non debeat minorem numerum syllabarum habere quam nominativus. quin immo interdum etiam maior fit. propter quam causam ego etiam vocativos horum per duo *i*, non, ut consuetudo usurpavit, per unum putem esse scribendum, quia non debeat aequae vocativus minorem numerum syllabarum habere quam nominativus. ita o Antonii, o Aemilii in singulari vocativo et dicendum et scribendum esse contenderim. — Ellenben Charisius (Instit. gramm. lib. 1, 71) megengedi, hogy a vocativusban a kettős *i* nincs szokásban: nam et Vergilius (Bucolica 2, 11) „alia serpyllumque“ per *i* dixit, quod utique in genitivo debet geminari, ut huius pallii, scrinii, dolii, alii, solii quia genitivus numero syllabarum minor esse nominativo non debet quare magis denotati sunt, qui maluerunt per unum *i* imperi et ingeni dicere, quam secundum regulam imperii et ingenii, geminata *i* littera. invenimus tamen et per unum *i* a Vergilio dictum (Aen. 1, 247) „ille urbem Patavi“ pro Patavii. plus in hac observatione geminandi *i* in masculinis animadvertimus, ut hic Aemilius huius Aemilii, hic Iulius huius Iulii. in vocativo tamen *i* litteram subtrahimus. nam si o Aemilii et Iulii dixeris Graece declinaveris.

Még határozottabban fejezi ki magát Charisius (Instit. gramm. lib. 1, 23) a következő szavakban: quae ante *us* syllabam *i* habent sic declinantur geminata *i* in genitivo, ut hic Concordius huius Concordii . . . . . item quae ante *um* habent *i* similiter declinantur geminata *i* in genitivo, hoc studium huius studii et reliqua. illud memineris, quod omnia nomina masculina, quae ante *us* syllabam *i* habent, haec genitivo singulari eandem *i* litteram geminatam recipiunt. in vocativo vero, ne similis sit genitivo singulari, unum *i* recipiunt velut hic Concordius huius Concordii o Concordi. — Ugyancsak a szótagok egyenlőségére hivatkozik Diomedes (art. gramm. lib. 1, 303) és Priscianus is (1, lib. 7, 13. 296. l.); de a másik szabálynak is, mely szerint a dativus vagy ablativus *o*-ja változik át

ív-é, akadtak követői. — Velius Longius (2221. l.) így tanít: quaeritur item Iulii et Claudii et Cornелиi, utrum per unum *i* producte, an per duo debeat scribi. et ratio exigit, ut huius Iulii per duo *i* scribamus, tam hercule quam huius pallii et huius graphii, non enim tantum in masculinis hoc quaeritur, sed etiam in neutris, quoniam id postulat ratio. nam quaecumque *o* littera dativo singulari terminantur *o* in *i* mutant manentibus ceteris litteris et sic genitivum faciunt, ut maximo maximi, candido candidi. sic ergo in Iulio nihil aliud quam *o* debet mutari et in pallio.

Marcianus Capella csakugyan el is fogadja ezen gépies eljárást a declinálásban: hoc animadvertamus, quoniam quae nomina *i* ante ultimam syllabam habent, ut lilium, folium, genitivo singulari, item dativo et ablativo pluralibus eandem geminare debent, ut lilii et liliis: quoniam genitivus aut pares syllabas nominativo habet, ut scamnum scamni, aut plures, ut caput capitis, pauciores numquam. praeterea dativus, *o* littera finitus, in *i* eam convertit, ut scamno scamni, sed consuetudo et auctoritas veterum ingeni, consili, imperi per tres syllabas maluit dicere (III, 225. §, 301. l.).

Egy *i*-t követel a genitivusban Nigidius Figulus (Gell. 13, 25): P. Nigidii verba sunt ex commentariorum grammaticorum vicesimo quarto, hominis in disciplinis doctrinarum omnium praecellentis: Deinde, inquit, voculatio qui poterit servari, si non sciemus in nominibus, ut Valeri, utrum interrogandi an vocandi sint? nam interrogandi secunda syllaba superiore tono est quam prima, deinde novissima deicitur, at in casu vocandi summo tono est prima, deinde gradatim descendunt. Sic quidem P. Nigidius dici praecipit. Sed si quis nunc Valerium appellans in casu vocandi secundum id praeceptum Nigidii acuerit primam, non aberit quin rideatur. Summum autem tonum *προσφθίαν* acutam dicit, et quem accentum nos dicimus, voculationem appellat; et casum interrogandi eum dicit, quem nunc nos genitivum dicimus. — Ha tehát Nigidius a genitivusban Valéri-t, a vocativusban pedig Váleri-t kívánt ejtetni, akkor ő az összevonást a genitivusban elismerte, de nem egyszersmind a vocativusban is, mely utóbbi a tőalak legegyszerűbb alakjára akart visszavezetni. — Érdekes a vocativusra nézve Priscianus ezen tanítása (7, 5, 18): In *us* terminantia, si sint propria, *i* ante *us* habentia, abiecta *us* faciunt vocativum, ut hic Virgilius o Virgili, hic Sallustius o Sallusti, hic Pompeius o Pompei. Haec ta-

men eadem etiam in *e* proferebant antiquissimi, o Virgilie, Mercurie dicentes. Livius Andronicus in Odissia: Neque tamen te oblitus sum, Laertie noster. Laevius in Sirenocirca: Nunc Laertie belle, para ire Ithacam. Laertius enim pro Laertes dicebant, quomodo et Graeci *Λαέρτιος* pro *Λαέρτης*. Sophocles in Aeante mastigophoro (1. v.): *Ἀεὶ μὲν, ὦ παῖ Λαέρτιν, δέδορκα σε*. Iuniores autem gaudentes brevitate per abscisionem extremae litterae protulerunt pro Virgilie Virgili et pro Mercurie Mercuri. Horatius in I Carminum (Carm. 10, 1): Mercuri, facunde nepos Atlantis. In eodem (Carm. 24, 9): Multis ille bonis flebilis occidit, nulli flebilior, quam tibi Virgili. Unde accentus perfecti vocativi in his servatur. Si enim non esset abscisio, debuerunt huiusmodi vocativi, id est qui in *i* desinentes paenultimam correptam habent, antepaenultimam acuere, ut Virgili, Méreuri, quod minime licet, nam paenultimam acuimus. In abscisionibus enim, si ea vocalis, in qua est accentus, integra manet, servas etiam accentum integrum, ut audivit audit, nostratis nostras, illice illic. — Servius pedig ugyancsak erről (Verg. Aen. 1, 451) ezt jegyzi meg: Sane plerumque accentum suum retinet etiam sermo corruptus ut Mercúri, Domíti, Ovídi. Tertia a fine debuit habere accentum, quia paenultima brevis est, sed constat haec nomina apocopen pertulisse. Nam apud maiores idem erat vocativus qui et nominativus, ut hic Mercurius o Mercurius, unde *cu*, licet brevis sit, etiam post apocopen suum servat accentum. — E szerint az *ius*-on végződő szók vocativusa végződhetik *i-n*, *e-n* és *us-on*, azaz úgy lehet mint a nominativus. Priscianus azonban aligha nem téved, mivel az általa idézett vers bizonyára az Odysseából (1, 65) van átvéve s tehát nem *Laertes*-re, mint ő hiszi, hanem Ulyssesre vonatkozik; ugyanezt lehet mondani a Laeviusból idézett *Laertie*-re is. Ennélfogva ezen szó úgy áll mint adjectivum, ekkor pedig szabályszerűleg is *Laertie*-nek kell lenni a vocativusban, épen úgy mint ezekben: *Saturnie*, *Poeantie*, *egregie* stb.

Egy *i*-t vall Probus is Instituta artium 127. l.: quaeritur qua de causa huius Gai per unam *i*\*) litteram scribatur. hac de cau-

\*) Ellenben Caesar azt kívánta, hogy meg kell kettőzni a *j*-t az ilyeneknek: *Gaius* = *Gaj-jus Pompej-jus* stb. Minthogy pedig a genitivusnak épen anyai szótagból kellett állani, mint a nominativusnak, tehát amabban e helyett: *Gai* (mely alakot könnyen egy szótagnak *Gaj* lehetett venni), *Gaj-ji-t*, *Pompej-ji-t* kellett írni. Erre azonban épen oly kevéssé vala szükség, mint a magyarban ezekre:

sa, quoniam quaecumque nomina ablativo casu numeri singularis *i*us syllaba definiuntur, haec genitivo casu numeri singularis per unam *i* litteram scribuntur. — E szerint a 104. lapon *Gaius* szót így declinálja: hic Gaius, huius Gai, huic Gaio, hunc Gaium, o Gai, ab hoc Gaio; numeri pluralis: hi Gai, horum Gaiorum, his Gais, hos Gaios, o Gai, ab his Gais. — Különben megjegyezni való Probus ezen tanítására nézve, hogy ő egyszerű *i*-t csak akkor kívánt a genitivusban, ha az *i*us végzet előtt még egy másik vocalis állott, különben ő is elfogadta a több grammatikus tanítását. — Épen úgy Plinius is elismeré ugyan, hogy a szokásban levő írásmód csak egy *i*-t kíván, a mint ez Charisius (79. l.) eme szavaiból: et Plinius quoque dubii sermonis V adicit, esse quidem rationem per duo *i* scribendi, sed multa iam consuetudine superari, — kitűnik, mindazonáltal a grammatikusok theoriáját (ratio) vallotta helyesnek, a mint ez VI-dik könyvének eme helyéből világosan kittűnik: Aurelii genitivus non tantum crescit cum nominativo, sed ut par sit dativo casui, ut Plinius eodem libro scribit (Charisius 122. l.).

Ezen összeállítás után bátran kimondhatjuk, hogy az *i*us és *i*um-on végződő szók egyesi genitivusa a köztársasági korszak vége felé tett egyes kísérletek kivételével Kr. u. az első században az iskolai tankönyvekben általában két *i*-vel tanítatott s lassanként a használatba is fölvétetett.

Lássuk most, mit tanítanak a kéziratok az ilyen genitivusokról.

Ha a grammatikusok elméletéből az tűnt ki, hogy az *i*us és *i*um-on végződő *o*-névragozáshoz tartozó substantivumok singularis genitivusát két *i*-vel kell írni, akkor a kéziratokból ennek csaknem ellenkezőjét tanulhatjuk meg. — Bentley vala az első, ki Terentius Andr. 2, 1, 20. verséhez adott jegyzetében kimutatta, hogy az említett substantivumok singularis genitivusa a köztársaság korszakában, egyszerű *i*-vel vala képezve. Ő ugyanis a komikusok és későbbi költők műveiben azt vevé észre, hogy „sub Augusti senescentis aetate“ használtatnak először a kéziratokba becsempészett

---

*hivei*, e h. *hivei*, *fai*, vagy épen *fijai*, e h. *fai*; pedig ilyen kiejtést is lehet hallani a nép ajkán. — A mi helyesírásunk szerint a genitivusban sem szükséges két *i*-t írni az ilyenekben: *Vergilii*, *praesidii* stb. épen oly kevéssé mint ezekben: *hiveii*, azaz *hivei*, *faii*, azaz *fai*, nem szükséges két *i*-t írni. A rómaiak az ilyen szókban épen úgy elfenne ejték az *i*-t mint mí. (Egy kis etymologicus különbség megvan! Sz.)

ii-féle genitivusok az ilyenek helyett : *mendaci, convivi, flagiti, benefici, ingeni, negoti, peculi, preti* stb.; észrevevé pedig az által, hogy az említett kéziratokban a versmérték egyszerű *i*-s alakot követel, és mégis két *i* vala írva.

A régi íróknál előforduló egyszerű *i*-s alakokból álljanak itt a következők : *preti*, Plautus: *Asinaria* 5, 2, 8; *Aulularia* 4, 10, 60; *Casina* 1, 10. 3, 4, 4; *Curculio* 1, 3, 11; *Epidicus* 3, 3, 29. 3, 4, 58. 66; *Bacchides* 3, 3, 40; *Menaechmi* 3, 2, 24. 5, 6, 7; *Miles gloriosus* 2, 1, 67. 2, 6, 75. 4, 2, 69; *Persa* 4, 4, 73; *Stichus* 1, 3, 81; *Trinummus* 2, 1, 25. 4, 2, 80. — Terentius: *Andria* 5, 2, 15; *Eunuchus* 4, 6, 11; *Heautontimorumenos* 1, 1, 12; *Hecyra* 5, 3, 1; *Adelphi* 5, 6, 4. *viti*, Plaut. *Mil.* 2, 5, 13; *Rudens* 2, 3, 13; *Truculentus* 2, 7, 51. — Terent. *Heaut.* 5, 3, 19; *Hec.* 1, 2, 79. 2, 2, 28. *auxili*, Terent. *Adelph.* 3, 2, 2. *consili*, Ennius Cicerónál *de or.* 1, 45, 199; Plaut. *Mercator* 3, 4, 75; Terent. *Andr.* 1, 1, 132. 143. 2, 1, 20. 2, 4, 1. 3, 5, 2; *Eun.* 5, 2, 28; *Phormio* 4, 1, 12; *Hec.* 4, 2, 12. 4, 4, 93; *Adelph.* 4, 4, 5. *flagiti*, Enn. Cicerónál *Tusc.* 4, 33, 70; Plaut. *Merc.* 2, 3, 82. 4, 4, 44; *Pseudulus* 1, 5, 25; Terent. *Eun.* 5, 6, 12; *Phorm.* 5, 2, 5. *imperi*, Plaut. *Asin.* 3, 1, 2. *ingeni*, Plaut. *Pseud.* 4, 7, 8; Terent. *Andr.* 1, 1, 86. *praesidi*, Plaut. *Persa* 1, 3, 45; Terent. *Heaut.* 4, 1, 33. *supplici*, Plaut. *Merc.* 5, 4, 31; Terent. *Andr.* 5, 3, 32; *Phorm.* 5, 9, 40; *Adelph.* 3, 2, 15. *benefici*, Plaut. *Merc.* 5, 4, 36; Terent. *Andr.* 1, 1, 17. *fili*, Terent. *Heaut.* 5, 1, 35; *Phorm.* 2, 1, 14; *gaudi*, Terent. *Andr.* 5, 5, 7. *iurgi*, Plaut. *Men.* 5, 2, 21. *oti*, Terent. *Heaut.* 1, 1, 23. *negoti*, Plaut. *Mostellaria* 4, 3, 25; *Merc.* 1, 2, 11. 19. 24. 26. 4, 3, 38. 4, 4, 49. 4, 5, 10. 5, 4, 6; *Persa* 2, 5, 14. 4, 7, 4; Terent. *Andr.* *Prol.* 2, 3, 2, 41. 5, 2, 8. 5, 4, 50; *Eun.* 3, 1, 14; *Heaut.* 3, 1, 89; *Phorm.* 4, 4, 29. 5, 3, 33; *Hec.* 1, 2, 22; *Adelph.* 4, 5, 4. 8. 73. *praemi*, Enn. Cicerónál *Cato maior* 1, 1; Plaut. *Men.* 1, 2, 26. 5, 7, 29. *mercimoni*, Plaut. *Most.* 3, 3, 9. *testimoni*, Terent. *Phorm.* 2, 1, 63. *compendi*, Plaut. *Asin.* 2, 2, 41; *Bacch.* 2, 2, 6; *Most.* 1, 1, 57; *Pseudulus* 4, 7, 42; *Persa* 4, 3, 2; *Truc.* 2, 4, 26. *dispendi*, Enn. Varrónál *L. L.* 5, 10, 60. 5, 22, 111. 9, 37, 54. *convivi*, Plaut. *Most.* 1, 4, 4. *divorti*, Plaut. *Aul.* 2, 2, 56. *mendaci*, Plaut. *Bacch.* 4, 4, 45. *periuri*, Plaut. *Truc.* 2, 7, 51. *subsellii*, Plaut. *Stich.* 3, 2, 33.

Hoznak ugyan fel a régi írókból olyan példákat is, melyekben

a versmérték *ii*-t követel; ámde ezeknek valódisága joggal vonható kétségbe. — A Varro által (v. ö. L. L. 7, 6, 107) Naevius „Hesiona“ című szomorújátékából idézett szavakban: *enim vero gladii lingula* — például könnyen felismerhető az interpolatio, ha ezen szavakat a Gellius által idézett teljes verssel összehasonlítjuk: *ne mihi gerere morem videar lingua, verum lingula* —, mely interpolatio Gellius következő megjegyzése által: *de lingua, quoniam est minus frequens, admonendum existimo, lingulam veteres dixisse gladiolum oblongum in speciem linguae factum, cuius meminit Naevius in tragoedia Hesiona* — még világosabbá lesz.

Az aranykoru írók közül Propertius vala az első, ki az *ius* és *ium*-on végződő substantivumok singularis genitivusát *ii*-vel képzí. Nála következő genitivusi alakok fordulnak elő: *imperii* 1, 6, 34. 4 (3), 1, 16. *ingenii* 4 (3), 3, 22. *opprobrii* 4 (3), 13, 12. *gymnasi* 4 (3), 14, 2. *Mercurii* 3 (2), 30, 6. *Fabii* 4 (3), 3, 9. *Tarquini* 4 (3), 11, 47. *Lanuvii* 5 (4), 8, 48. — De ilyenek is vannak: *Pelusi* és *Antoni* 4 (3), 9, 55. 56. *mari* 2, 1, 24. 4 (3), 11, 46. *Deci* 5 (4), 1, 45. *Tati* 5 (4), 2, 52. 5 (4), 4, 26. 34.

Sokkal nagyobb a két *i*-s genitivusok száma Ovidius-nál. Ilyenek: *adloquii, colloquii, eloquii, adulterii, arbitrii, auspicii, auxilii, commilitii, coniugii, consilii, desiderii, discidii, exilii, exitii, hospitii, imperii, indicii, ingenii, iudicii, naufragii, navigii, officii, servitii, supercilii, supplicii, veneficii, Danuvii, Icarii, Mercurii; gladii, milii, odii, pretii, spatii, studii, vitii* stb. — Ellenben: *sacrifici* Pont. 3, 2, 57; *Lucreti* Amor. 1, 15, 23; *Properti* A. A. 3, 333; Trist. 2, 465; *Favoni* Met. 9, 660; *Rhegi* Met. 14, 5; *Palati* Met. 14, 333. 822; Fast. 4, 815; Trist. 3, 1, 31; *Amuli* Met. 14, 772; Fast. 4, 53; *Lavini* Met. 15, 728; *Manli* Fast. 6, 185; *Servi* Fast. 6, 480; Trist. 2, 441; *Tulli* Fast. 6, 581; *Memni, Cornifici, Hortensi* Trist. 2, 433. 436. 441; *Antoni* Pont. 1, 1, 23; *Rutili* Pont. 1, 3, 63; *Capitoli* Pont. 3, 1, 135; *Turrani* Pont. 4, 16, 29 és *Tati* (*Titi*-vel variálva) Fast. 1, 260.

A mint az idézett példákból látható, Ovidius már jó gyakran használja az *ii* genitivust, de az egy *i*-s genitivusra is — mint látók — elég példa van nála. — Ezen határozatlanság a későbbi költők műveiben is megvan: Manilius, Persius, Martialis pél-



dául kizárólag vagy legalább túlnyomólag egyszerű *i*-t használnak; ellenben Lucanus, Valerius Flaccus, Silius, Statius és Juvenalis követik Ovidius példáját, azaz, túlnyomólag két *i*-t használnak, a nélkül, hogy az egyszerű *i*-s genitívust mellőznék. — Egészen egyszerű *i*-t ír Horatius; Vergiliusnál is csak két szót hoz fel Lachmann, melyekben a versmérték *ī* volna, t. i. *fluvī* (Aen. 3, 702) és *Palladī* (Aen. 9, 151); ámde ezen kétvers valódiságát tagadja Ribbeck és Gossrau, tehát ezekre sem lehet biztosan támaszkodni. — Ha még ehhez hozzá adjuk a jogi könyvekben változatlanúl fennmaradt *res Mancipi* vagy *Mancupi*, *res nec Mancipi*, *esse Mancipi* és a Plautus óta használatban levő *compendi face* kitételeket, el kell ismernünk, hogy a római íróknál az uralkodó írásmód egyszerű *i*-s genitívust követel.

A harmadik tényező, mely az egyszerű és kettős *i*-vel képzett genitívus használatára nézve döntő befolyást igényel, a régi feliratok tanubizonysága. — Azon ellentétet, mely Kr. u. az első század második felében az elméletben és gyakorlatban az egy és két *i*-s genitívus között oly nagy mértékben megvala, elismeri Plinius a fentebb is idézett eme szavaiban: *Rationem multa iam consuetudine superari*. És valóban a grammatikus ezen ítéletét a feliratok tökéletesen igazolják. A két *i*-vel képzett genitívusi alakok ugyanis először Tiberius uralkodásával kezdenek föltűnni, de már eleinte oly gyéren, hogy mindjárt az első században az egyszerű *i*-s genitívus nevezhető uralkodónak s ezen túlnyomó s csaknem kizárólagos használatban az egész császári korszakon át is megmarad. — Mommsen (Hermes 1, 3, 460—467) a katonai oklevelek helyesírását korszak szerint összeállítván constatirozza, hogy az ezen oklevelekben rendkívüli nagy számban előforduló *i*us-on végződő *o*-névragozáshoz tartozó tulajdonnevek genitívusában egyetlen egy sincs olyan, mely kettős *i*-vel volna képezve. — Ily nemű tárgynevi genitívusok ezen okleveleken gyéren fordulnak elő, mint pl. *conubi* a második századból, *conubii* a harmadikból és *pīi*, mely rendszeren két *i*-vel van írva.

A régi feliratokban ezen genitívus egyszerű *i*-vel vagy *ei*-vel képezve fordul elő. Álljanak itt e nemből a következő példák: Lex repet. (Corp. Inscr. Lat. 198) 57: *consili*; lex agrar. (u. o. 200) 35: *iudici* és 85. 99: *aedifici*; lex de Termess. (u. o. 204) 34: *portori*; lex Iul. municip. (206) 149. 152. 154. 159: *municipi*; ugyanott 587.

589. sz. *benefici*, 623. sz. *feili*, 1213. sz. *cultrari*. Ellenben *lex repet.* (Corp. I. L. 198) 60. 63. 66 : *parentis suei*, *regis populeive coivisve suei nomine*, *regis populeive nomine*, *populei fiet*; ugyanott 65: *tribuendi causa*. *Lex agrar.* (Corp. I. L. 200) 1. 4. 13. 15. 21. 24. 75. 79 : *populi Romanei*, *populei Romanei* és *populei Romani*. Épen így az *ius* és *ium*-on végződő substantivumok : *lex Rubr.* (105) 1. 6. *municipei*; Corp. Inscr. Lat. 804. sz. *Sulpicei*; 1013. 1014 és 1015. sz. *Vergilei* és *Vergili*, 1044 : *Coccei* (ettől : *Cocceius*), 1108 : *conlegeti* stb.

Ha már mostan egész előadásunkon végig tekintünk, annak végeredményét következőkben foglalhatjuk egybe : A grammatikusok túlnyomó számának theoriája szerint az *ius* és *ium*-on végződő substantivumok egyesí genitivusa kettős *i*-vel, a kéziratok szerint kettős és egyszerű *i*-vel, a feliratok szerint végre csak egyszerű *i*-vel képeztetik.

Épen ilyen kétes az egyszerű vagy kettős *i* használata *iacio* ige összetételeiben. A grammatikusok közt vannak olyanok is, kik az említett összetételekben három *i*-ről beszélnek. — Velius Longius például így tanít (2219, 40 P) : *inde crescit ista geminatio et incipit per i tria scribi coiicit*, ut prima syllaba sit communis, sequentes duo *icit*. nam si est aliud *iacit*, pro *a*, *i* substituitur, ut vocalis obtineat manente priore *i*, quae consonantis vicem implebat. — Ugyancsak Velius (2232, 29 P) így folytatja : *at proprium oqo-raqias est, quotiens in vocis enuntiatione nihil videmus ambiguum, at in scriptione tota haesitatio est posita, ut cum dico Troia per i unam an per duo scribere debeam; et coicit utrum per unum, an per duo, an per tria. utcumque est, non littera succedat i tacita et altera i succedat rursus, altera i manente priore, quae pro consonante posita est et sic fiat eiicit et coiicit*. — A grammatikus tehát a három *i* ellen van, de épen ezen nyilatkozatával elismeri a más két írásmódot. — Hogy a két *i*-vel való írás Kr. u. az első században csakugyan használatban vala, az kitűnik Quintilianus következő szavaiból (1, 4, 11) : *atqui littera i sibi insidit, coiicit enim est ab illo iacit*. — Priscianus hasonlóképen két *i*-t írt, a mint ez *tibicen* szó magyarázatából világosan kitűnik (4, 17) : *excipitur unum tibicen, quod ideo solum i productam habuit paenultimam, quod synaeresis facta est duorum i brevium in unam longam. debuit*

enim *i* geminari, quia solet plerumque in compositione *a* in *i* converti, ut cado *incido*, facio *inficio*, iacio *iniicio*, *reicio*. — De hogy az egy *i*-vel való írásmód is használatban vala, állítja Servius (Aen. 10, 473): *re naturaliter brevis est, et eam pro longa potuit. sic alibi* (Georg. 3. 389): „*reice*, ne maculis infuscet vellera pullis.“ quod licet possit excusari, quia cum facit *reieci*, inter duas vocales *i* posita producit superiorem, ut dicamus longam eam esse spe qua per declinationem longa futura est : tamen quia in hac re argumentum magis est quam ratio, dicamus ectasin factam, quae poetis plerumque conceditur. — Hogy pedig ő maga is *reicio*-t, *obicio*-t, *adicio*-t írt, kitűnik saját megjegyzéséből (Aen. 4, 549) : *obicio*, *reicio*, *adicio* *i* habent vocalem sequentem, quae per declinationem potest in consonantis formam transire, ut *obieci*, *reieci*. — Erre, más részről Wagner és Lachmann orthographiai búvárlataira támaszkodva, az újabb philologusok következő írásmódot ajánlanak :

co-icere, con-icere, conn-icere	ab-icere
pro-icere	ad-icere
de-icere	ob-icere
re-icere	sub-icere
e-icere	in-icere
	dīs-icere
	és
	diss-icere.

Ajánlatuk támogatására egy latin hangtani szabályt hoznak fel, melynek következtében a *j* következő *i* előtt kiesik, mivel a latin nyelv az egymáshoz egészen hasonló hangok, mint pl. *ji*, *vu* egymásra következését a régibb időben kerülte, p. o. *amicio* e. h. *am-jicio*. Innen van az, hogy a *j* az említett igék oly alakjaiban, melyekben utána *e* következik, milyenek : *con-jeci*, *ab-jeci*, *con-jectus*, *ab-jectus* stb. — Épségben megmarad. — Épen így esett ki két önhangzó közül a *j* ebben : *cuncti*, ebből : *co-juncti*, e h. *conjuncti*. — Nem lehet tagadni, hogy Wagner és Lachmann nyomozásaiból csakugyan kitűnik, miszerint a felhozott igék nagy része az egész császári korszakon át általában egyszerű *i*-vel íratott és ejtetett is, de azt sem lehet állítani, hogy a kettős *i*-vel való írásmód is szokásban ne volt volna úgy írásban mint kiejtésben. Ennélfogva Brambach (Die Neug. d. lat. Orthographie 202. l.) a látott igék írásmódját így dönti el : „Es lässt sich für unsere Orthographie die

Regel aufstellen, dass nach vocalisch auslautenden Praepositionen das doppelte *i* zu schreiben sei; nach consonantisch auslautenden Praepositionen ist sowohl doppeltes als einfaches *i* gestattet, jenes nach der Theorie, dieses nach der vorherrschenden Praxis.“

Mi azonban azt mondjuk, hogy maradjunk meg az eddigi írásmód mellett, s ne tegyük a dolgot nehézkessé s erőltetté ott, hol reá szükség nincs. Mert hogy csakugyan nem hibás a mi eddigi írásmódunk, kitűnik Lachmann conjecturájából is, ki Lucetiusában (3, 51) a kézirati *eliciuntur* helyett *ejiciuntur*-t olvas; tehát ő maga sem lehetett meggyőződve az *ejicio*-féle orthographia hibás voltáról. Úgyis a mint maga Lachmann (Lucr. 11, 25) mondja: *Summam constantiam in dicendo scribendove quaerere animi illiberalis est.*

Nagy bizonytalanság és határozatlanság uralkodott és uralkodik maig is nyelvtanainkban az úgynevezett harmadik declinációhoz tartozó hím- és nőnemű szók pluralis accusativusa képzésében: *es*-szel kell-e írni vagy *is*-szel vagy *eis*-szel vagy pedig mindkettővel? — A régi grammatikusok sokat vesződtek ezen kérdéssel, de tisztába hozni nem bírták. Szabályúl ezen casus képzésére felállították ugyan, hogy az ezen névragozáshoz tartozó hím- és nőnemű szók közül azok, melyek a pluralis genitivust *ium*-mal képzik, azoknak pluralis accusativusa *is*-en végződik, mely szabály mind maig fentartotta magát nyelvtanainkban. — Priscianus (7, 17, 83—86) így adja elé a szóban levő casus képzését: *Accusativus pluralis tertiae declinationis similis est proprio nominativo, sicut et vocativus. In illis vero, quae genitivum eiusdem numeri in um finiunt, plerumque per es longam profertur, hi latrones hos latrones o latrones, hi consules hos consules o consules, hi tubicines o tubicines hos tubicines o tubicines, hae matres has matres o matres, hi et hae sacerdotes hos et has et o sacerdotes. Inveniuntur tamen quaedam in is solam productam terminantia hunc casum Graeca, quae etiam in nominativo similiter in is desinunt, hae Sardis has Sardis, item Alpis, Syrtis, Trallis, quae apud Graecos in supra dictis casibus eis diphtongum habent finalem. Horatius in Epistularum (11, 2): Smyrna quid es Colophon, quid Croesi regia Sardis? Virgilius in X (677. v.): In Syrtis, in saxa, volens vos Turnus adoro. Quorum autem in ium terminantium genitivum frequentius in is et quorum rarius exeat accusativus, ut potero, breviter colligam. Om-*

nium, quae tam nominativum quam genitivum similem habent, eorum accusativus raro in *es*, frequenter in *is* solet terminari, ut hic et haec omnis huius omnis hos et has omnis. Sallustius in Catilinario (1. cap. 1): Omnis homines qui sese student. Terentius in Andria (5, 4, 43): omnis nos gaudere. Virgilius in III Georgicon (450. v.): Et pinguis unguine ceras. Idem in IIII Georgicon (61. v.): Aquas dulcis et frondea semper tecta petunt. Idem in I Aeneidos (168. v.): Hic fessas non vincula navis ulla tenent. Idem in V (29. v.): Quoque magis fessas optem dimittere navis. Idem in eodem (247. v.): Muneraque in navis ternos optare iuvencos. Similiter faciunt accusativum eiusdem formae semper pluralia, ut hi manes horum manium hos manes vel manis. Virgilius in IIII Aeneidos (34. v.): Id cinerem aut manis credis curare sepultos? Tres trium hos et has tres vel tris. Idem in III Aeneidos (203. v.): Tris adeo incertos caeca caligine soles erramus pello. In *er* quoque desinentia, quae *i* terminant ablativum, similiter faciunt accusativum pluralem plerumque per *is*, raro per *es*, acer ab acri hos acris. Virgilius in XI (47. v.): Metuensque moneret, acris esse viros. Similiter saluber a salubri salubres vel salubris, imber ab imbri hos imbres vel imbris. Virgilius in VIII (60. v.): Cum fremit ad caulas, ventos perpessus et imbris. Idem in XII (418. v.): Spargitque salubris ambrosiae sucos et odoriferam panaceam. December, quod proprium est, a Decembri hos Decembres vel Decembris. Horatius in I Epistularum (20, 27): Me quater undenos sciat implevisse Decembris. Similiter celer vel celeris a celeri. Virgilius in III Aeneidos (243. v.): Celerique fuga sub sidera lapsae semesam praedam et vestigia foeda relinquunt. Idem in V (211. v.): Agmine remorum celeri ventisque vocatis. — Hos et has celeres vel celeris, quod est frequentius. Idem in IIII (226. v.): Et celeris defer mea dicta per auras. Similiter faciunt accusativum in *ns* vel *rs* terminantia, ut hic fons hos fontes vel fontis, hic et haec et hoc iners hos et has inertes vel inertis, pars has partes vel partis. Virgilius in II Georgicon (175. v.): Adgredior sanctos ausus recludere fontis. Terentius in Heautontimorumenos (1, 2, 20): Parentis patriam incolumem, amicos, genus cognatos, divitias. Virgilius in VI (540. v.): Hic locus est, partis ubi se via findit in ambas. Idem in II Aeneidos (19. v.): Penitusque cavernas ingentis utrumque armato milite complent. Idem in IIII (57. v.): Mactant lectas de more bidentis. Alia autem, quamvis ge-

netivum pluralem in *iūm* desinentia, raro invenias et in paucis *is* finientia accusativum, ut in *as* exeuntia nominativo : civitas civitatum has civitates fere ubique legimus. In *x* terminantia trium generum communia, quamvis in paucissimis genetivum pluralem absque *i* paenultima proferant, difficile enim invenies audacum pro audacium vel felicium pro feliciū, supplicum autem magis differentiae causa, ut supra (7, 16, 79) dictum est, profertur, ne, si supplicium dicas, aliud significare videaris, quomodo artificum pro artificium et iudicium pro iudiciū : Cicero de signis (Verr. Acc. 4, 2, 4) : Didici etiam, dum ministrum inquirō, artificum nomina; Virgilius in I Aeneidos (455. v.) : Artificumque manus inter se operumque laborem; tamen accusativum plerumque per *es* efferunt. Lucanus in I (473. v.) : Est qui, tauriferis ubi se Mevania campis explicat, audaces ruere in certamina turmas. Raro per *is*. Virgilius in IIII Georgicon (89. v.) : Seu plures calor ille vias et cacca relaxat spiramenta, novas veniat qua sucus in herbas. Terentius in Phormione (3, 2, 35) : Ego te compluris adversum ingenium meum menses tuli. Horatius in I Epistularum (20, 19) : Cum tibi sol tepidus pluris admoverit aures. Cicero pro Cornelio 1 : Quae intermissa compluris annos. Harum litium has lites et litis. Cicero in Frumentaria (Verr. Acc. 3, 57, 132) : Sedasti etiam litis illorum.

Charisius igitur adja. elé a szabályt (1, 17, 104. l.) : Fonteis. Quorum nominum genetivi pluralis ante *um* syllabam *i* litteram merebuntur, accusativus, inquit Plinius per *eis* loquetur, montium monteis; licet Varro, inquit, exemplis hanc regulam confutare temptarit istiusmodi, falcium falces, non falceis facit, nec has merceis, nec hos axeis, lintreis, ventreis, stirpeis, urbeis, corbeis, vecteis, inerteis. Et tamen manus dat praemissae regulae ridicule, ut exceptis his nominibus valeat regula. Funes; licet grammatici velint, genitivis tam singulari quam plurali si *i* littera intererit, accusativum pluralem in *eis* exire, ut huius funis horum funium hos funeis. Quam regulam negat Plinius vires habere potuisse. Errant enim, qui putant ea nomina, quae nominativo singulari et genitivo per *is* terminabuntur, et genitivos plurales per *iūm* loquentur, accusativos funeis posse dicere, quod negat Plinius.

Donatus (2, 10, 3) igitur tanit : Quaecumque nomina ablativo casu singulari *i* littera fuerint terminata, genitivum pluralem in *iūm* mittunt, dativum et ablativum in *bus*, ut ab hac puppi harum pup-

pium his et ab his puppibus. Huiusmodi nomina casum accusativum pluralem propter differentiam melius in *is* quam in *es* syllabam terminant, ut has puppis, navis, clavis.

Consentius már tartózkodó a szabály felállításában: sed plerique — úgymond 356. l. 25 K — omnes has regulas, quae genitivum in *iūm* mittunt, dicunt etiam accusativum pluralem in *is* mittere, ut has puppis hos montis hos optimatis; sed in hoc quoque sequenda est euphonia. Pleraque enim ex omnibus istis regulis consuetudine cernimus immutata. Constat tamen, et genitivum pluralem in *iūm* et accusativum pluralem in *is* non ab aliis regulis venire, quam ab his quae praedictae sunt, etsi istae ipsae in eo vim suam nec perpetua observatione custodiunt.

Nem ismeri el ezen szabályt Varro (L. L. 8, 67): item cum, si sit analogia, debeant a similibus verbis similiter declinatis similia fieri, et id non fieri ostendi possit, despiciendam eam esse rationem. Atqui ostenditur: nam quid potest similis esse, quam gens mens dens, cum horum casus patricus et accusativus in multitudine sint dispariles? Nam a primo fit gentium et gentis, utrobique ut sit *i*; ab secundo mentium et mentes, ut in priore solo sit *i*; ab tertio dentum et dentes, ut in neutro sit *i*.

Nem ismeri el Probus (95. l. 30 K): item in supra dictis nominibus (t. i. a melyekben az egyesí ablativusban *e* van) sunt aliqua nomina, quae accusativo casu numeri pluralis in uno vocabulo suo duabus formis reperiantur definiri, id est *es* et *is*, ut puta hos omnes et hos omnis. Nunc etiam hoc monemus, quod sint aliqui, qui in eodem supra dicto casu hoc praeceptum observandum esse senserunt, id est ut, quando genitivus casus numeri pluralis *um* litteris post consonantem concluditur, tunc accusativus casus numeri pluralis *es* litteris definiatur, ut puta horum parietum hos parietes; at vero tunc accusativus casus numeri pluralis *is* litteris concludatur, quando genitivus casus numeri pluralis *iūm* litteris definitur, ut puta hos talis, quoniam horum talium facere demonstratur. Sed hoc monemus, quod hoc praeceptum imperite datum esse reperitur, quandoquidem sint nomina, quae genitivo casu numeri pluralis *iūm* litteris definiantur et accusativo casu numeri pluralis *es* litteris concludantur, ut puta harum nubium: numquidnam has nubes? sed has nubes facere pronuntiatur. Item sunt nomina, quae genitivo casu numeri pluralis *um* litteris post consonantem definiantur et accusa-

tivo casu numeri pluralis *is* litteris concludantur, ut puta horum parentum hos parentis, quo sono Sallustius (Iug. 35) „per liberos atque parentis vestros“ scivit esse pronuntiandum. Item sunt nomina, quae genitivo casu numeri pluralis *ium* litteris definiantur et accusativo numeri pluralis *et es et is* litteris concludantur, ut puta horum postium hos postes et hos postis. Qua ratione praecipue Maro eodem postes ex utroque sono pronuntiavit. (Aen. II, 490): „amplexaeque tenent postes“; item (ib. 442): „postisque sub ipsos Nituntur gradibus.“ Quare supra dictum praeceptum temere traditum esse cognoscitur, et ideo nos hoc monemus, quod hoc in sonis competenter tractare debeamus.

Ezen tanítással tökéletesen megegyez az anekdota, melyet Gellius (13, 20) közöl: Interrogatus est Probus Valerius, quod ex familiari eius quondam comperi, hasne urbis an has urbes, et hanc turrem an hanc turrim dici oporteret. Si aut versum, inquit, pangis, aut orationem solutam struis, atque ea verba tibi dicenda sunt, non finitiones illas praerancidas neque fetutinas grammaticas spectaveris, sed aurem tuam interroga, quo quid loco conveniat dicere. Quod illa suaserit, id profecto erit rectissimum. Tum is qui quaestierat, quonam modo, inquit, vis aurem meam interrogem? et Probum ait respondisse: quo suam Vergilius percontatus est, qui diversis in locis urbis et urbes dixit arbitrio consilioque usus auris. Nam in primo Georgicon, quem ego, inquit, librum manu ipsius correctum legi, urbis per *i* litteram scripsit. Verba a versibus eius (Georg. 1, 25) haec sunt: Urbine invisere, Caesar, terrarumque velis curam. Verte enim et muta, ut urbes dicas; insubidius nescio quid facies es pinguius. Contra in tertio Aeneidis (106. v.) urbes dixit per *e* litteram: Centum urbes habitant magnas. Hic item muta, ut urbis dicas; nimis exilis vox erit et exsanguis. Tanta quippe iuncturae differentia est in consonantia vocum proximarum. Praeterea idem Vergilius turrim dixit, non turrem, et securim, non securem (Aen. 2, 460 és 224): Turrim in praecipiti stantem; et incertam excussit cervice securim. Quae sunt, opinor, iucundioris gracilitatis, quam si suo utrumque loco per *e* litteram dicas. At ille qui interrogaverat, rudis profecto et aure agresti homo, cur, inquit, aliud alio in loco potius rectiusque esse dicas, non sane intellego. Tum Probus iam commotior, noli, inquit, igitur laborare, utrum istorum debeas dicere, urbis an urbes. Nam cum id genus sis quod video, ut sine iactura



tua pecces, nihil perdes, utrum dixeris. His tum verbis Probus et hac fini hominem dimisit, ut mos eius fuit erga indociles, prope inclementer. Nos autem aliud quoque postea consimiliter a Vergilio duplici modo scriptum invenimus. Nam et tres et tris posuit eodem in loco, ea iudicii subtilitate, ut, si aliter dixeris mutarisque, et aliquid tamen auris habeas, sentias suavitatem sonitus claudere (350. 351) hi sunt: Tres quoque Threicios Boreae de gente suprema, et tris, quos Idas pater et patria Ismara mittit. Tres illic, tris hic. Pensacula utrumque modularique; reperies suo quidque in loco sonare aptissime.

Ímhol ez a grammatikusok tanítása a harmadik declinatio pluralis accusativusára nézve. Priscianus szerint tehát az oly nevek plur. accusativusa, melyeknek singularis nominativusa és genitivusa egyenlő számú szótagból áll, mint pl. *omnis*, közönségesen *is-en* végződik, gyéren *es-en*; ezenkívül az oly nevek, melyek az egyes nominativusban *er*, *ns* és *rs* végződnek, accusativus pluralisokban gyakran *is* végzetet vesznek föl, mint pl. *celeris fontis partis*, gyéren az olyanok, melyek *x-en* végződnek, pl. *tenacis*; mások, ámbár többesi genitivusokban *um* elibe *i-t* vesznek föl, milyenek *civitas civitatum has civitates, simultas simultatum has simultates*, — csaknem sohasem végződhetnek *is-en*. Varro *hos montis, fontis* stbit hallott, ezek mellett: *hos montes, fontes* és *gentis-t* ezek mellett *mentes* és *dentes*; míg Varro csak *urbes* alakot helyeselt, addig Vergilius *urbis-t* is mondott, mely ingadozást Probus a költőnél a széphangzatnak tulajdonít. Asper azt állította, hogy ha a pluralis genitivusban az *i* megmarad, akkor azt a pluralis accusativusban is meg kell tartani: si genitivus, inquit, *omnium i* litteram natura retinet, et in accusativo esse servandum. Plinius tagadja, a mit Varro s vele együtt mások helyeselnek *ea nomina quae nominativo singulari et genitivo per is terminabuntur et genitivos plurales per ium loquentur, accusativos in eis posse dicere*; szerinte ezen casus *is-t* vesz föl. Charisius az oly szokat képi *is-szel* a pluralis accusativusban, melyek a singularis nominativusban *is-en* végződven a dativust ugyanezen számban szótagszaporítás nélkül *i-vel* képzik, mint *caelestis hos caelestis*, s ezen accusativus pluralistól teszi függővé a genitivus pluralis *ium* végzetét.

A grammatikusok ezen egymással nagyon is ellenkező taní-

tásaiból a harmadik declinációban a pluralis accusativus képzésére következő szabályokat foglalja össze Brambach (Neugestaltung d. lat. Orthographie 157. lap):

1) Az oly szók, melyek a nominativus és genitivusban egyenlő számú szótagokból állanak (parisyllaba), accusativus pluralisokat inkább *is*-szel mint *es*-szel képzik, p. o. *omnis, pinguis, dulcis, navis; manes* acc. *manes* és *manis*, *tres* és *tris*.

2) Épen így az *er*-en végződő szók, melyeknek singularis ablativusa *i*-n végződik, p. o. *acer acris, saluber salubres* és *salubris, imber imbres* és *imbris, December Decembres* és *Decembris, celer celeres*, gyakrabban *celeris*.

3) Ugyan ezen képzéssel bírnak az *ns* és *rs*-en végződő szók, p. o. *fons fontes* és *fontis, parentis, ingentis, bidentis; iners inertes* és *inertis, pars partes* és *partis*.

4) Az oly szók accusativus pluralisa azonban, melyek *as*-on végződnek inkább *es*-t mint *is*-t vesznek föl, p. o. *civitas; „has civitates“* — mondja fentebb Priscianus — „*fere ubique legimus*.“

5) Épen így az *x* en végződő szók, melyeknek többesi accusativusa csak gyéren végződik *is*-en, p. o. *audaces, tenacis*.

Mielőtt ezen szabályokra saját véleményünket elmondanók, lássuk mit bizonyítanak a feliratok s mit tartalmaznak a kéziratok ezen casus képzésére nézve.

A „Corpus inscriptionum Latinarum“-ból álljanak itt a következő ezen casusra vonatkozó példák:

#### 1. *eis*.

Alpeis 205 (2, 26)

baseis 1146

calleis 200 (26)

claseis 195

civeis 204 (2, 19)

Decembreis 202 (1, 7, 16, 20, 24, 28)

fineis 199 (3, 28), 204 (1, 13, 2, 33, 36)

Genuateis 199 (2)

naveis 195 (kétszer)

Octobreis 590

omneis 199 (43), 202 (1, 32) 551

Penateis 197 (24)

ponteis 551  
 Quinctileis 603 (2)  
 tristeis 1120  
 turreis 1187, 1224, 1225, 1230 (kétszer).

## 2. is.

Aedis 551  
 Aprilis 961  
 Cartaciniensis 195 (kétszer)  
 Decebris 930  
 finis 200 (79), 547 (a, b), 548 (b), 549  
 litis 198 (68)  
 municipis 206 (160, 163)  
 Noubris (855)  
 Octobris 200 (21), 837  
 omnis 195, 198 (15, 59 kétszer), 208, 1011, 1166  
 pauperis 1027  
 pleoris 28  
 Quictilis 841  
 sextilis 199 (44), 998 (kétszer)  
 turris 1218.

Az *eis*-en végződő accusativus legelőször Popillius mérföldmutatóján áll a 622-ik évből: *ponteis omneis*, azután a genuai réztáblán 637-ből: *fineis omneis Genuateis*, de *Genuates* is; ezután következik *calleis* a lex agraria-ban 643-ból, *Decembreis* és *omneis* a lex Cornelia-ban 673-ból, *civeis* és *fineis* a lex Antonia de Termesibus-ban 683-ból, *Octobreis* és *Quinctileis* Pompeji és Turfoban 676 és 696-ból, végre *Alpeis* a lex Rubria-ban 705-ből; a több datum nélküli példák: *tristeis*, *turreis* és *baseis* hasonlóképen a hetedik vagy legfőlebb a nyolczadik század elejéről valók. — Az *is*-re felhozott példák hasonlóképen a hetedik századból, azaz a köztársaság idejéből valók. Nem kell azonban gondolnunk, hogy a feliratokon csak *eis* és *is*-en végződő ily nemű accusativusok találatnának, mert például a Puteoli-ból való feliraton 649-ik évből csak az *es* végzet fordul elő: *omnes*, *fores*; sőt a *Columna rastratá*-n is ezt olvassuk: *clasesque navales*, ezek mellett: *claseis Poenicas* és *copias Cartaciniensis*, tehát mind a három-féle accusativusialak előfordul rajta. Épen így fordul elő a „Carmen Arvale“-ban *pleoris* mellett

*pleores*. Végre Augustus hivatalos irataiban legtöbbsnyire *es-szel* képzett accusativusok fordulnak elé: *finis, gentes, labentes* stb.; *is-szel* csak hét szó van képezve: *finis, omnis, curruis, pluris, agentis, inferentis* és *consulis*.

A classicusok kéziratai ezen bizonytalanságot csak növelik. Hogy erről meggyőződhesünk csak a Lachmann által kiadott Lucretiust kell kezünkbe vennünk, hol ezeket olvashatjuk:

1. *is-en* végződő többesi accusativusok: *aedis, amnis, auris, avis, civis, collis, convallis, fascis, finis, hostis, ignis, manis, naris, navis, nubis, orbis, pellis, postis, turris, unguis, vermis, vestis, imbris, viris, gentis, mentis, parentis, fontis, montis, partis, sortis; vocis, urbis, stirpis, frugis*.

2. *es-en* végződő többesi accusativusok: *aedes, amnes, aures, fascies, fines, ignes, moles, nares, nubes, orbes, postes, rupes, secures, sedes, vepres, vermes, vestes, vites, volpes, volucres, imbres, ventres, vires, noctes, dentes, mentes, fontes, montes, partes, frondes, laudes, faces, fauces, cervices, voces, luces, falces, fruges, trabes, urbes, nives, ningues*. Ímhol ezen összeállításból kitűnik, hogy ugyanazon szónak többesi accusativusa igen gyakran *is* is *es* is lehet. Itt azonban figyelembe kell vennünk, hogy pl. még *partes* csak kétszer, t. i. 2, 826. 5, 439 fordul elé, addig *partis* nem kevesebb mint ötvenszer, t. i. 1, 309. 397. 628. 863. 967. 1007; 2, 93. 131. 208. 211. 487. 492. 509. 829. 1048. 1134; 3, 124. 513. 517. 534. 640. 659. 669. 718; 4, 165. 226. 240. 603. 725. 895. 941. 1044. 1092; 5, 204. 240. 244. 354. 469. 642. 647. 684; 6, 299. 411. 648. 731. 930. 947. 1017. 1031. 1207. — Ellenben *frugis* csak egyszer fordul elé, t. i. 1, 744; *fruges* pedig tizenegyszer, t. i. 1, 821. 889; 2, 170. 594. 618. 656. 994. 1157; 5, 14. 80; 6, 1126. Továbbá *vocis* csak háromszor, t. i. 4, 577. 991. 1000; ellenben *voces* tizenötször, t. i. 1, 301; 2, 328; 3, 467; 4, 547. 565. 597. 611. 1224; 5, 337. 1060. 1081. 1088. 1173. 1379. 1406. — Ha már most a szabályt ezekből levonjuk, akkor azt kell mondanunk, hogy a felhozott alakok közül bizonyára csak ezek lehetnek helyesek: *partis, fruges, voces*. Az első szó (*partis*) az *i*-tők közé tartozván szabályszerűleg képezheti a többesi accusativust *is-szel*, ellenben a két utóbbi szó (*fruges, voces*) torokhangu tők levén többesi accusativusokat csak *es-szel* képezhetik.

De lássuk most Vergiliust. — Ribbeck (*Prolegomena critica* 412. lap) így tanít: *In optimis libris constanter sonant:*

*is* : equalis annalis biiugis bilinguis biremis brevis celeris difficilis exsanguis fatalis feracis feralis frequentis horribilis humilis illustris implumis insortis instabilis Laurentis mortalis quadriugis rapacis regalis Sarrastis sontis syrtis teretis terribilis virilis vitalis; absentis adstantis arentis audentis crepantis euhantis flagrantis flaventis flectentis frementis frondentis fulgentis hiantis instantis labantis laetantis latentis migrantis nantis nigrantis pendentis ruentis sitientis spirantis squalentis sternentis tenentis torrentis trementis tuentis tumentis undantis vescentis viventis volentis.

*es* (uncis inclusa, ubi deteriores libri *is* substituunt) : aedes, ambages amores angues antes apes caedes calles cautes (dapes) degeneres dentes enses fascēs fauces flores fores fruges fugaces glandes grates immemores inpubes iuvenes lances lintres lites memores menses merces (minores) moles nives nubes odores parentes pares pastores (potestates) (priors) quirites (rates) rupes sedes (semineces) similes sortes stirpes strages strabes vepres victrices volpes utres; revertentes.

Az *is*-en végződők közül egy sincs itt olyan, melynek tőalakja mássalhangzón végződne s épen ezért szabályszerűen képzik többesi accusativusokat *is*-szel; az *es*-en végződők között azok, melyek zárjelek közt vannak többesi accusativusokat csakis *es*-szel képezhetik, kivéven *rates*-t melynek tője: *rati*- és *potestates*-t, melynek tője: *potestat*[i]-; de *dapes*, tő: *dap*-, *minores*, tő: *minōr*-, *priors*, tő: *priōr*-, *semineces*, tő: *seminec*-. E szerint az ilyen accusativusi alakokat: *dapis*, *minoris*, *prioris seminecis*, melyek azokban a hitelt nem érdemlő kéziratokban (*deteriores libri*) előfordúlnak, egyenesen a másolók tudatlanságának róvhatjuk fel.

Ezek azok a példák a többesi accusativusra nézve, melyek Lucretius és Vergilius legrégibb s egyszersmind leghitelesebb kézírataiból szedvék ki, s ha már ezek között is oly nagy az ingadozás az *es* és *is* végzetre nézve, milyen lehet akkor a chaos a nem annyira hiteles kéziratokban, arról meggyőződhetik mindenki, a kinek Ribbeck ugyancsak a „*Prolegomena critica*“-ban 405—412. lapig felszámolt e nembeli alakokat átnézni elég türelme lesz. — Wagner megjegyzi (Verg. 382), hogy a kéziratokban az először írt *is* később *es*-re van változtatva s hogy *es* még az egyesí nomina-

tivus és genitivusban is található *is* helyett, s hogy végre az *e* más alakokban is igen gyakran találtatik *i* helyett. — Lehet-e ily források után indúlni a latin orthographiában? Véleményünk szerint teljes lehetetlen; itt csak két út lehetséges: vagy megtartjuk eddigi szokásunkat s írunk mindig *es-et*, vagy pedig a nyelvtudományt követjük s a tiszta *itők-nél is és es-t*, a mássalhangzói *tők-nél pedig csak es-t* kell írunk. — Ez utóbbi a mily egyszerű épen oly alapos, s valamint a grammatikusok tanításából úgy a kéziratokból is az tűnik ki, hogy ámbár a nyelvtudományról fogalmuk sem vala, mégis ahhoz jártak legközelebb. — Priscianus a többek közt (7, 79) így tanít: *quod autem etiam „parentium“* (a többesi genitivusban) *non irrationabiliter dicitur, ostendit accusativus pluralis in is etiam terminans, qui proprius est in ium terminantis genetivi* —, tehát szerinte csak az *i-tőknek* vala az a sajátságuk, hogy accusativus pluralisokat *is-szel* képezzék. — Priscianusnak ezen szabályát hirdetik mind maig nyelvtanaink, nem gondolván meg, hogy a mi Priscianus korában jó volt, az a mai korban, midőn nyelvtudományunk van, használhatatlan. A mi korunkhoz illő szabályt Bücheler „Grundriss der lateinischen Declination“ 29. lap — így adja: *Genauer lässt sich das allgemeine Ergebniss zunächst nicht fassen, als dass die i-Stämme und diejenigen consonantischen, welche aus i-Stämmen entstanden sind wie lit Nom. Sing. lis oder auch in der übrigen Flexion die i-Form annehmen, wie amantium und amantia, im Acc. Plur. die Endung es früh in eis und is umsetzten, sodass in der Blüte der Litteratur bei einigen Wörtern z. B. omnis finis turris pluris Decembris die Bildung auf is der auf es sichtlich vorgezogen, nirgends aber ausschliesslich angewandt ward. Bei rein consonantischen Stämmen wie sermon wird der welcher den Acc. Plur. sermonis aus Handschriften aufnimmt, zuvor nachweisen müssen, dass er sich auf eine bessere Autorität als die der schlechtesten Latinität stützt.* — Pedig csakugyan jönnek ilyen *sermonis*-hoz hasonló alakok elé, p. o. *religionis* Cic. N. D. 3, 2, 5 és Lucr. 6, 62; *lubidinis* Cic. Verr. Acc. 3, 24, 60; *hominis* Terent. Andr. 4, 2, 12; *segetis* Cic. Or. 24. 81; *opis* Cic. Cato maj. 3, 8; *latronis* Plaut. Mil. 1, 74 stb. Ezekre azonban Neue (Formenlehre d. lat. Spr. 1, 261) ezt jegyzi meg: *ungewöhnliche und verdächtige Formen.*

2. *u* vocalis et consonans.

A mint a fentebbi előadásban láttuk, a régi grammatikusok az *i* vocalis és *i* consonans kiejtésével igen sokat foglalatostkodtak, hangját azon hely szerint határozván meg, melyet a szóban elfoglalt. — Megtanultuk tőlük, noha igen gyakran egymással ellenkező véleményben vannak, hogy az *i* consonans nemcsak megvolt a régiek-nél, hanem azt a kiejtésben is megkülönböztették az *i* vocalistól. — Egészen másképen van a dolog az *u*-val, melynek consonans volta a grammatikusok elmélete és a használat által meghatározott esetben oly természetes vala, hogy az *u* consonans különböző hangjáról a szó különböző részében semmit sem szólnak, mert hiszen az egészen tisztán úgy ejtetett mint nyelvünkben a *v*, ezekben: *va* *s*-*tag*, *est* *ve* *stb.* — Vannak azonban esetek, mikor az *u* consonans *u* vocalisszal oldatott fel, p. o. *tui*, *tuus* (v. ö. szkr. *tvam*), *sui*, *suus* (v. ö. szkr. *sva*-, *svas*), *suavis* (v. ö. szkr. *svadus*); épen így ezekben: *suadus*, *Suada*, *suadere*, *suadela*. — Hasonlóul oldja fel a nyelv a *vo* képzőt *uo*-vá orr- és némahangok után:

ingenuus	exiguus	assiduus
vacuus	fatuus	caeduus
relicuus	mortuus	vidua.
perspicuus	perpetuus	

De *l* és *r* után megtartja ezen képző alakját, tehát:

alvus	malva	arvum	acervus
calvus	silva	larva	urvus
salvus	ulva	ervum	curvus.

E szerint a költőknél előforduló következő feloldások: *dis-solūo*, *evolūam*, *silūam*, *larūa*, *milūos*, csak a tudományos költészet productumai, de nem a népnelyvből vett szóalakok, épen úgy mint az ezekkel ellenkező *tenvia*, *genva*-féle mondva csinált alakok is.

A mily keveset foglalkoztak a régi grammatikusok ezen egyszerű *u* (*v*) hanggal, épen annyi fejtörést okozott nekik, ha az *u* consonans *Q*-val tétetett össze, s épen azon körülmény, hogy ezen *Q* betű mindig *v*-vel fordult elé, vezette a régieket azon gondolatra, hogy ezen két betű nem egyéb mint *cv*. — Ideo nonnulli — mondja Velius Longus (2219. l. 1 P — *quis et quae et quid per q et i et s*

scripserunt, et per *qae* et per *qid*, quoniam scilicet in *q* esset *c* et *u*. És valóban a császári korszakból való feliratokon találhatók ilyen alakok: *qaerella*, *Qaesicianum*, *neqidem*, *qintae*, *qa*, *qae*, *qe*, *qi* (v. ö. Corsen „Über Aussprache Vocalismus“ zweite Ausgabe 72. lap). — Varro azt állítja, hogy az egész *Q* betűjegy fölösleges, s ezen állítását a grammatikusok közül többen el is fogadták. — Marius Victorinus azt mondja, hogy „Licinius Calvus *q* littera non est usus.“ — De már Scaurus —, noha ő is fölöslegesnek tartotta, — de azért mégis használta, a mint az következő szavaiból kitűnik: quis quidam per *cuis* scribunt, quoniam supervacuum esse *q* litteram putent; sed nos cum illa *u* litteram et *s*, quando tertia ab ea vocalis ponitur, consentire iam demonstravimus. *c* autem in dativo ponemus, ut sit differentia *cui* et *qui*, id est, dativi et vocativi (sic) singularis, sed et nominativi et vocativi pluralis, quamquam secundum analogiam omnes partes orationis, quae per casus declinantur, eandem litteram in prima parte per omnes casus servant, quam in nominativo habuerint. — Ezen Scaurus által felállított szabályt, hogy t. i. a szó kezdetén az egész declináció át semmit sem lehet változtatni, sokan elfogadják, a mint ezt Velius Longus következő szavai bizonyítják: *cui* utrum per *q* an per *c* debeat scribi, quia nonnulli inventi sunt, qui *c* litteram illo catholico tuerentur, quod non ulla vice per declinationem prima littera immutetur. ita cum sit *quis*, *cuius* et *cui* per *q* litteram censent scribi.

A grammatikusok elmélete szerint a *Q* után következő *v* sem nem vocalis, mert különben a rá következő önhangzóval a versmértékben egy hosszú szótagot tenné, p. o. *ēquites*, sem pedig nem consonans, mert ekkor a *q* a *v*-vel a megelőző önhangzót helyzeténél fogva hosszúvá tenné, tehát *ēquites* lenne. — Est quando — mondja Priscianus 1, 37 — amittit vim tam vocalis quam consonantis, ut cum inter *q* et aliam vocalem ponitur (sc. *u*), ut *quis*, *quoniam*. — Épen így Diomedes (Art. gramm. lib. II, 422. l.): *u* littera interdum nec vocalis nec consonans habetur, cum inter *q* litteram consonantem et aliam vocalem constituitur, ut *quoniam*, *quidem*. — E szerint a *v*, ha *q* után áll, se nem vocalis se nem consonans, hanem egy félhangzó, *u* önhangzóhoz hasonló irrationalis hang, mely következő *u* előtt vagy egészen elenyészhetett vagy pedig vele egy hangba olvadhatott össze.

Az említett két betűjegy írásmódjára különböznél különbéle



szabályokat állítanak fel a nyelvtanítók. Az első s egyszersmind legkönnyebb az, hogy ha *qu* után egy más vocalis, tehát nem *u*, következik, akkor ezen két betűjegy egy egyszerű *c*-t jelölt: *exequiae non execiae*, mondja Probus (app. 197. l.), s Papirianus megerősíti ezen szabályt: *reliquiae velut exsequiae*, per *q* scribuntur. — Sokkal nehezebb vala ezen két betűjegy helyesírását meghatározni, ha utána még egy *u* következett. Mielta az ó latin nyelvben a gyök- és képzőszótagokban a rövid *o* elhomályosult *u*-vá, azolta a nyelv sehogy sem tudta tűrni két *u*-nak egymásra való következését: innen van az, hogy a régi írásmód, t. i. *vo* egész Augustusig fenn maradt az ilyenekben: *novom*, *acervom*, *ingenuom* stb. Épen így ejték és írák *qvo*-t az ilyenekben: *aequom*, *iniquom*, *equom*, e helyett: *quu*, vagy pedig egyszerűen *cu*-t írának, azaz a *v* vokalizálódott s ennek következtében a mellette álló *o*-t elnyomá. Ezen elnyomás legrégebb nyomára a *cum* praepositióban találunk, mely *quom*-ból jött létre.

Lássuk mit tanítanak a régi grammatikusok ezen szónak írásmódjára nézve.

Quintilianus (1, 7, 5. §) ezt mondja: *illa quoque servata est a multis differentia, ut . . . cum, si tempus significaret, per q, si comitem, per c ac duas sequentes scriberetur*. Hogy kell itt kiegészíteni ezeket: *ac duas sequentes*? Schulz (orthogr. quaest. decas 55. l.) így egészíti ki: *per q ac duas u sequentes*, Brambach pedig (Neugestaltung d. l. orth. 224) így: *ac duas litteras sequentes*, s azt állítja, hogy a rhetor itt a *Q* és *C*-vel kezdődő alakok között tesz különbséget, mely utóbbi (t. i. *cum*) három betűből áll; micsoda betűk következnek *Q* után, azt — mint hiszi — Quintilianus elhallgatja. Brambach véleményét azért bajos elhinni, mert *duae sequentes* csak *C* után lehet (t. i. *c-um*), míg *Q* után tres sequentes litterae sunt, értsük alatta *q-um*-ot vagy *q-uum*-ot. Hogy azonban valószínűleg *quom*-ot értett, kiténik Scaurus tanításából, ki épen azon különbséget tudja a *cum* és *quom* között: *cum* quidam per *c* *cum*, nonnulli *quom*. quidam etiam esse differentiam putant, quod praepositio quidem per *c*, illo modo: *cum Claudio*, *cum Camillo*, adverbium autem per *q* debeat scribi, ut *quom legissem*, *quom fecissem*. — Sergius (de littera 277. l. 16 K) ezt mondja: *q vero, quam antiqui, quotiens u sequebatur, praeponebant, praesenti usu tunc, cum post u aliqua ex vocalibus fuerit*

secuta, praeponi debet, ut *quando*, *quendam*, *quia*, *quoniam* et iuxta antiquos *equs*; alias enim per *c* quam per *q* scribendum est, ut *cur*, *cum*. — Servius ugyan ismeri még a *qum* alakot, de az ő korában ez hallatlan volt. Comm. in Donatum 423. l. 2 K így tanít: illi (sc. maiores) *q* praeponabant, quotiens *u* sequebatur, ut *qum*; nos vero non possumus *q* praeponere, nisi et *u* sequatur et post ipsam alia vocalis, ut *quoniam*. — Épen így nyilatkozik Pompeius (commentum artis Donati 110. l. 17 K): item antiqui nostri, quotiens *u* sequebatur, per *q* scribebant, modo est regula optima, melior ab antiqua. numquam possumus nos per *c* scribere, nisi post *q* sequatur *u* et post *u* alia sequatur vocalis, ut puta *quia* . . . si autem non sequatur alia vocalis, per *c* scribimus, ut si dicamus *cum*, per *c* scribimus. — Priscianus is megerősíti ezen véleményt (1, 48): apud antiquos frequentissime loco *cu* syllabae, *qu* ponebatur et e contrario, ut *arquus*, *coquus*, *oquulus*, pro *arcus*, *cocus*, *oculus*, *quum* pro *cum*, *quur* pro *cur*. — Feltűnő Priscianus eme tanításában az, hogy ő a *quu*-t a régieknek tulajdonítja, pedig mint fentebb is mondók, sokáig kerülte a nyelv a két *u*-nak egymásra való következését, s valamint kiejtésben úgy írásban is *qu* helyett *c*-t használt; később azonban lábra kapott az *uu* írásmód s mint a fentebbiekben láttuk *quom*-ot megkülönböztetésül írtak *cum*-tól. — Mily nehezen tudtak a rómaiak még a negyedik században is a *quum*-hoz hozzá szokni s azt legfőljebb csak *qum* mellett tűrték meg, kitűnik Marius Victorinus (2459, 44 P, 13 G) eme tanításából: cum adverbium temporis antiqui quattuor litteris scribebant, tam his *quum* apud Catonem, quam rursus *quom*. Sed antiqui cum ita scriberent, pronuntiabant tamen perinde ac si per *c* scriptum esset. illa quoque scriptura confusa, quod *u* pro consonante et *o* pro vocali correpta accipiebant . . . item *cuius* per *quouis* litteras scribebant. de quibus ne plura scribam, hoc custodite: ut cum fuerit adverbium temporis, per *qu* sive unum *u* sive duo scribatis, ut *qum primum*, et *quum hoc facerem*, at si erit coniunctio, ut *cum Gaio*, *cum Lucio*, per *c* scribi debeat, ne quicquam deperdat ex significato. non enim aliud per *quum* scripta, aliud per *cum* sonat. sed ubi aliquando fit aut soni iactura, et totidem paene litterae scribuntur, dandum est aliquid antiquitati. — Épen így beszél Velius Longus (2231. l. 22 P): *q* quoque littera facit differentiam vocum, ab antiquis maxime observatam: *cum* quo-

tiens pro adverbio temporis scribebant, *q* littera utebantur; pro praepositione *c* ponebant.

Az idézett grammatikusok tanításaiból kitűnik, hogy a *quum* alak a latin nyelv egy korszakában sem emeltetett érvényre a nyelv tanítók által s hogy a *cum* írásmód vala használatban úgy a conjunctio mint a praepositio jelölésére; a *qum* pedig nem egyéb vala mint egy orthographicus mesterkélt alak. A magában véve helyesen képzett *quum*-ot a császári korszakban, a mint Marius Victorinus mondja, türték ugyan, de épen úgy ejtették mint a *cum*-ot.

Sokkal határozottabban lépett föl a *cu* szótag *quo* helyett a pron. rel. és interr. egyesí genitivusában és dativusában. A *cui* és *cuius* alakok helyett körülbelől az első század feléig Kr. u. *quoi*-t és *quouis*-t írtak, de azután, a mint Quintilianus mondja, a könnyebb alak lett egyedül uralkodó: illud nunc melius, quod *cui* tribus, quas praeposui, litteris enotamus, in quo pueris nobis ad pinguem sane sonum *q* et *u* et *o* et *i* utebantur, tantum ut ab illo *qui* distingueretur. — Bizonyítja ezt Papirianus is: *cuius* et *cui* pronomina per *q* scribebantur; nos autem et ad brevitatem festinavimus scribendi, et illam pinguedinem limare maluimus. — Épen ilyen határozott *cur* írásmódja. Velius Longus róla így tanít: est enim *cui rei*, quod significat *ob quam rem*. ex hoc retinuit consuetudo hodierna, ut diceremus *quare*; quo una syllaba castigatum fit *cur*, quod nos contenti sumus per *c* scribere. — Ugyancsak ő így folytatja: quasdam vero scriptiones antiquis relinquamus, ut in eo quod est *cur*. illi enim per *quor* scribebant, ut supra dixi. nam et ipsum *cui* per *quoi*, quo pinguius sonaret, contenti sumus per *cui* scribere, ut plenitudine *quoi* sufficiat.

Egészen másképen van a dolog az úgynevezett második declinációhoz tartozó szavakkal; mert ámbár a kiejtés itt is *cu* felé hajlott, mindazonáltal a grammatikusok *quu*-t tanítottak. Tisztán kitűnik ez Velius Longus eme szavaiból: in equo *u* pro consonante posita erit: et auribus quidem sufficebat, ut *equus* per unum *u* scriberetur; ratio tamen duo exigit. — Ezen *ratio* szerinte abban áll, hogy a ragozásban a szónak csak utolsó szótagja változhatik, következéleg a dativusi alakból *equo* a nominativus és accusativus úgy képeztetik, hogy az *o*-t eldobjuk s helyébe *us* és *um*-ot teszünk: *equus*, *equum*. — A Velius tanításából az is kitűnik, hogy ha *ratio* nincs, akkor *equs*-t kellett volna írni. És valóban Probus ezt el is

fogadja: nomina generis masculini — úgymond —, quae per *q*, non per *c* litteram scribuntur: *equus*, *coqus*, *inicus*, *antiquus*; és: *equus* non *ecus*, *coqus* non *cocus*. Ellenben ugyancsak Probus következőleg is tanít: *quos quus* secundae sunt declinationis, qui faciunt genetivo, *equus equi* (v. ö. Cath. 27. l. 16 K). — Ugyancsak ő (Inst. art. 108. l. 21) így folytatja: quaecumque nomina generis masculini ablativo casu numeri singularis *o* littera terminantur et nominativo casu numeri singularis *quus* syllaba definiuntur, ut puta ab hoc equo hic equus haec ad hoc exemplum declinantur: numeri singularis hic equus huius equi huic equo hunc equum *o* eque ab hoc equo, numeri pluralis hi equi horum equorum his equis hos equos *o* equi ab his equis. — Szóval a *quus*-on végződő nominákra nézve szabályúl Scaurus következő Velius Longus fentebb látott előadásával meg egyező tanítása fogadtatott el: proportione (mert három módot ismert, mely szerint az orthographia meghatározható; ezek közül a harmadik a *proportio* vala), ut cum dicimus *equom* et *servom* et similia debere scribi, quia antiqui per *vo* scripserint: quoniam scierunt vocalem non posse geminari, credebantque et hanc litteram geminatam utroque loco in sua potestate servati, ignorantes, eam praepositam vocali consonantis vice fungi et poni pro ea littera quae sit *F*. deinde quod omnia nomina feminina nominativo singulari *a* finita, quotiens in masculinum transeant, servatis praecedentibus litteris novissimam *a* in *u* vertant et adsumpta *s* contrarium sexum significant, ut iusta iustus, casta castus, pia pius; ita *equa* et *serva* praecedentibus litteris servatis et *u* pro *a* substituto *equus* et *servus* et *equum* et *servum* per *vus*, non per *o* efficere. — A *Q* ezen használata összefügg azon még Accius által felállított elmélettel, hogy t. i. *v* előtt csakis *Q* és nem *C* állhat. Erre vonatkoznak Charisius (107. l. 33 K) eme szavai: pecunia per *c*, non per *q* scribenda est, quoniam a pecore dicta est, et quoniam *q* litteram nusquam volunt poni alias, nisi ut duae vocales sequantur, quarum prior sit *u*. — Charisius tehát az etymológiát szeretné követni s a szerint határozni meg, hogy valamely szó *q*-val vagy *c*-vel irassék; de már Marius Victorinus a hangejtést veszi zsinórmértékül: at cum locutus — mondja 2460. l. 23 P —, secutus per *c*, cum quidam praecipiant ad originem debere referri: quia est locutus a loquendo, secutus a sequendo, per *q* potius quam per *c* haec scribenda. nam concussus, quamvis a quatio habeat originem, et cocus a coquendo et

cotidie a quoto die et incola ab inquieto, attamen per *c* potius quam per *q* scribuntur. — Hogy azután ez a szabály csakugyan fölvétetett a nyelvtanokba s hogy különösen a *quor*-on végződő deponens igék perfectumokat egyszerű *c*-val képezték, az kitűnik Priscianus eme szavaiból: deponentia in *quor* mutant eam (t. i. terminationem) in *cu* et assumptia *tum* faciunt supinum loquor locutum, sequor secutum. — Ezen szabályból azonban sehogy sem lehet azt következtetni, mintha a praesens ind. többesi harmadik személye is *cu*-val képeztetett volna, mert hiszen a császári korszak első századában is egészen szabályszerű volt *sequontor*, *secuntur* mellett, *loquontur*, *locuntur* mellett, *relinquont* *relincunt* mellett; mióta azonban a nominákba *qui* vétetett föl, azolta bizonyára itt is csak ezen alak volt használatban, különben felhozta volna Priscianus ezen alakot is a participiumokról szólóban: a verbis *q* habentibus in quibusdam participiis in *c* transfertur, ut sequor secutus, loquor locutus. — Hogy ezen participiumok képzésénél a praesensre gondolni sem lehet, az a dolog természetében fekszik: *secutus* ugyanis ebből fejlődött ki: *sequ-i-tus*, azután *secu-i-tus*, összevonva *secutus* (v. ö. Schneider Lat. Gramm. 1, 332). Épen így írtak ebben: *secundus* kivétel nélkül *cu*-t, mely alak már jókorán *sequondus*-ból fejlődött ki (v. ö. Corssen Krit. Beitr. 125. l.). — Találkoztak azonban olyan tudósok, kik ezen a köztársaság korszakában egyedül használatban levő alakot is az etymológiához csimpezkedve *qu*-val akarták írni, ezeket azonban így éneklí meg Terentianus (2399, 25 P):

unde nomen qui *sequondi* rectius scribi putant,  
si prius *q* conlocarint, *u* et *o* subiunxerint,  
quia *sequor* et eadem habebat, unde nomen nascitur,  
non videntur obtinere veritatis regulam:  
quia *sequor* duas videmus esse vocales simul  
et merito tunc *q* locamus exigente syllaba.  
at *secundus* ut sit, una ponitur vocalis *u*.

A grammatikusok eléadott véleményei után lássuk mit szólnak a feliratok.

#### 1. cum conjunctio.

Lex Iulia municipalis a. u. c. DCCIX: Eosque libros per legatos, quos maior pars decurionum conscriptorum ad eam rem legare i mittei censuerint tum, cum ea res consuleretur. Corpus Inscr. 206.

*cum* diu ambulareis etc. Ib. 1431. Epistula consulum ad Teyranos de Bacchanalibus a. u. c. DLXVIII : *quom* ea res consolere-tur etc. Ib. 196.

Lex repetundarum a. u. c. DCXXXI vel DCXXXII : *quom* ea res agetur . . . . *quom* ex haec lege fieri oportebit . . . . nisei *quom* senatus ioure vocabitur. Ib. 32.

Lex agraria a. u. c. DXLIII : *quom* profitebitur cognitores. Ib. 53. Ugyancsak itt : *quom* is eum agrum locum emit . . . . *quom* in ameicitiam populei Romani proximum venerunt . . . . *quom* ea vectigalia fruenda locabit . . . . *quom* eorum agrorum vectigalia fruenda locaverunt.

Lex Iulia municipalis a. u. c. DCCIX : *quom* eum profiterei oportebit . . . . *quom* frumentum populo dabitur . . . *cum* ea res consuleretur . . . *quom* primum leges etc. Ib. 206.

Epistula praetoris ad Tiburtes saeculi ut videtur septimi me-dii : *quonque* (= *cumque*) de eieis rebus. Ib. 12. — Épen így fordúl elé még *quom* az 1006. 1019. 205 (kétszer). 206. sz. a., *cum* pedig az 1009. sz. a.

## 2. *cum* praepositio.

Columna rostrata C. Duilii cos. a. u. c. CDXCIV : *cumque* eis navebus etc.

Lex Rubria de civitate Galliae Cisalpinae a. u. c. DCCV : *cum* eo agetur.

Lex Iulia mun. a. u. c. DCCIX : *cum* eis pactus est . . . *cum* senatu.

Ab colonia deducta anno XC N. Fufidio N. T. M. Pullio duo vir P. Rutilio Cn. Mallio cos. u. c. DCXLIX : *cum* postibus aescul-nieis facito . . . *cum* margine altum facito.

Tabula Venusiae fonti affixa in superiore oppidi parte : *cu* ameiceis sueis.

1230. sz. a. *quom* moiro faciundum coiraverunt. — Így fordúl elé még *cum* az 1202. 206 ; *mecum* 1009. 1019 ; *secum* 198 ; *quom* 34. 198 (négyszer). 200. 205 (négyszer). 532. 582. 208 és 812. sz. a.

Ezen írásmód még Kr. u. 664-ben is olvasható egy sírfelira-ton : occisus est *quom* Caepione ; a hetedik századtól fogva azonban *cum* vétetett föl az általános használatba mind a praepositio mind pedig a conjunctio számára, azon megjegyzéssel, hogy ez utóbbi jelölésére a *quom* — noha gyéren — de sohasem maradt el egészen.

— Eredetileg tehát ezen szó alakja *quom* volt, de a mint a felirati példákban kitűnik, a *cum* is korán fejlődött ki mind a conjunctio mind pedig a praepositio jelölésére. Augustus korában azonban a mivelty nyelvben már a *cum* vala az uralkodó, a mint ezt a Monumentum Ancyranum (Res gestae divi Augusti ed. Mommsen 149. l.) kétségtelenné teszi. A következő császári korszakban már a feliratokon is elnyomja a *cum* alak a *quom*-ot; de megmaradt ebben: *quoniam* (e h. *quomiam*) mindvégig. A később kori feliratokon *quom* helyett gyakran *com* fordul elő. Fabrettinél következő példákat találjuk: ad D. Silvestri Theatinorum: *conq* (azaz *cum quo*); e scedis Barberinis: symphoro fecit cyria coiugi suo *conquen* (= *cum quem*) vixit annis X; vinea Toscanella e regione s. Hieronymi: d. m. barbara tertio coniugi benemerenti titulum posuit, *comquem* vixit annum et menses III. — Ezen *com*, igék és nominák összetételeiben a legrégebbi idők óta található: *consulo*, *consul* stb.

A *qu*-s szók közül a feliratokon *equus* nominativusa előfordul az 1442. sz. a.: est *equos* perpulcer sed tu vehi non potes istoc accusativusa a Lex repetundarum-ban neve tribu moveto neve *equom* adimito. — Épen így fordul elő Orellinél a 743. sz. a. *Aequos* (tulajdonnév) a 72-dik évből Kr. e. és *reliquom* a tabula Malacitanán Domitianus korából. Ugyancsak Domitianus korából egy Rómában készített emléken *equum*, ellenben a dalmátiai feliratokon még *equom*, az Áfrikából való emléken pedig ismét *equum* olvasható.

Lássuk végre mit tanítanak a kéziratok a látott alakok helyesírására nézve.

A kéziratokban is *quo* alak találhatik többnyire *quu* helyett, p. o. *aequom*, *iniquom*, *equom*, vagy pedig *cu* helyettesíti azt. — Plautusnál *quo* mellett *cu*-val írva a következő szók találhatnak:

execuntur conlocuntur falsilocus  
pedisecus vanilocus mendacilocus

(v. ö. Fleckeisen, Epist. critic. 7. lap).

Épen így áll Vergiliusnál *quo* mellett gyakran *cu*, sőt olykor *qu* és *quu* is:

arcus		arqui
anticum	antiquum	
aecus	aequs	aequus
ecus	equs	equus
hircus		hircuus.
oblicum	obliquus	

Vergilius Jegrégibb kézirataiban a következő szók kizárólag *cu*-val fordulnak elé.

oblicum secuntur locutus  
relincunt recocunt secundus

(v. ö. Wagner Orthogr. Vergil. 452. l.)

Wagner az épen idézett művében ezt mondja: Vergilius pro *qui* videtur constanter usus esse *cu* litteris. — Annyi csakugyan bizonyosnak látszik, hogy a költő *qui*-t nem írt, hogy azonban *cu*-t vagy *quo*-t írt, azt nem mindenütt lehet meghatározni. — Hogy *cum*-ot általában írhatott, mely alak az ő korában az uralkodó vala, az természetes; de hogy majd *quom*-ot majd *cum*-ot írt volna az nem valószínű. Gyakorlati szempontból eltévesztettnek kell azon eljárást tartanunk, melyet Ribbeck Vergiliusának iskolák használatára kiadott szövegében követ. Ő ugyanis ebben hol *quom*-ot, hol *cum*-ot ír, p. o. Georg. 1, 360—364:

iam sibi tum curvis male temperat unda carinis,  
*quom* medio celeres revocant ex aequore mergi  
clamoremque ferunt ad litora *cumque* marinae  
in sicco ludunt fulicae, notasque paludis  
deserit atque altam supera volat ardea nubem.

Ha a tanuló egyszer (pl. Georg. 1, 427) *quom*-ot s ismét egy más helyen (ib. 2, 319. 321) *cum*-ot olvas, az neki a legjobb esetben is szükségtelen fejtörést okoz. Ennélfogva legjobb vagy *cum*-ot vagy *quom*-ot írni, de következetesen. Bármelyiket tehetjük, mivel a kéziratok e tekintetben semmi bizonyosságot nem nyújtanak: ha őket követnők, akkor *quum*-ot is kellene írunk, mert hiszen ez is előfordul számos kéziratban (v. ö. Ribbeck „Prolegomena critica“ 449. l.). Még károsabb ennél, ha az efféle variációkat a declinációra is átvisszszük, mint ezt Ribbeck teszi, p. o. Georg. 1, 98: *rursus in obliquom* verso perrumpit aratro; és Aen. 5, 274: *serpens aerea quem oblicum* rota transit. — Az ilyen variatio több grammatikai ismeretet föltételez, mint a mennyivel az ezt olvasó növendék szokott rendelkezni.

Egész előadásunk végeredménye tehát ez:

1) A grammatikusok theoriája szerint a következő alakokat írhatjuk: *quom*, *cum*, *quum*; *sequontur*, *secuntur*, *sequuntur*, de csak: *secūtus*; *equos*, *equs*, *equus*;

2) a feliratok szerint: *quom*, *com*, *cum*, *cu*; *equos*;



3) a kéziratok szerint: *quom, cum, quum, qum; sequontur, se-*  
*cuntur, secūtus, secundus; equos, ecus, equs, equis.*

Bizony, bizony úgy látszik, hogy igazságuk van azoknak, kik azt mondják, hogy ily ingadozásért kár volna felhagyni a hosszú gyakorlat által használhatónak tapasztalt írásmóddal. Különösen ha bebizonyítható, hogy még az etymologia is az usus mellett szól; *equus* pl. szanszkritül így van: *açva-s* e h. *akva-s*, görögül *ἵκxο-s*, e h. *ἵκxο-s* = *ἵκxο-s*, latinul *Ep-ona*, e h. *Equ-ona* (v. ö. Corssen Krit. Beitr. 49. l.).

### III. Hogy kell írunk helyesen a latin szókat?

A megelőző két szakaszban láttuk, hogy a tárgyalt szók írásmódjára nézve mennyire különbözök, gyakran egymással ellenkezők a szabályok, melyeket a grammatikusok felállítanak; arról is meggyőződünk, hogy a feliratok nem mindenkor és mindenben egyeznek meg a grammatikusok véleményével; a kéziratok pedig meg is egyeznek nem is velük, a mint akarjuk. — Az ezen harmadik szakaszban tárgyalandó szók nagy részének helyesírása azonban, már nem ingatag többé, mert a grammatikusok tanításait, a kéziratok és feliratok hitelességét a nyelvtudomány teszi csálthatatlanná. — Ezzel nem azt akarjuk mondani, mintha a nyelvtudomány minden latin szó helyesírására nézve már most kétségbe vonhatlan felvilágosítást adhatna: ettől még távol van. Hogy írjuk például ezeket: *obscaenus, obscoenus, obscenus*? mindegyik írásmód előfordúl; származásuk bizonytalan. Egyik *scena*-tól, a másik *scaevustól*, a harmadik *caenum*-tól, a negyedik *Opseus*-tól, végre az ötödik *cano*-tól származtatja. — Épen így vagyunk ezekkel: *fetus, fecundus, femina, fenum*, mely szók némelyek szerint *feo*-tól származnak, mások szerint pedig *fio*-tól önhangzó fokozással, tehát így kellene írni: *foetus, foecundus, foemina, foenum*. Továbbá ezt *conditio, t*-vel vagy *c*-vel kell-e írni? Schulz Otto és Ferdinand *t*-t, ellenben Corssen és Zumpt *c*-t követel. Ezért azonban a nyelvtudomány eddigi eredményét — mint sokan teszik — mellőzni nem lehet, mert ezen bizonytalanság csak addig tart, míg a tudomány a kérdésben levő szók eredeti alakjaira akad; hogy pedig elébb-utóbb ráakadhat, azt már jogosan következtethetjük azon eljárásból, melynek eddig nem is sejtett nyelvtitkoknak nyomába jutni sikerült, a mint az az alább felhozott szók fejtegetésében nyilván kiténik:

1. **aënus** és **aëneus** ezek mellett **ahenus** és **aheneus** egyenlő joggal írható. Gellius II, 3, 5 ezt mondja: venit nobis in memoriam, Fidium Optatum ostendisse mihi librum Aeneidos secundum, mirandae vetustatis, emptum viginti aureis, qui ipsius Vergili fuisse credebatur. in quo duo isti versus (469. 470) cum ita scripti forent:

vestibulum ante ipsum primoque in limine Pyrrhus  
exultat, telis et luce curuscus *aena*,

additam supra vidimus *h* litteram et *ahena* factum. sic in illo quoque Vergili versu (Georg. I, 296) in optimis libris scriptum invenimus:

aut foliis undam trepidi despumat *aheni*.

Ebből kitűnik, hogy a régiek egyik alaknak sem adtak előbbséget a másik felett, a kéziratokban is mindkét alak előfordul. — A régi emlékek inkább a *h*-s alakot ajánlják: SC. de Bacchanalibus 566-dik évből: *tabolam, ahenam*, Orelli 3882 a 717-dik év körül: *ahenea*, Monumentum Ancyranum I, 3: *aheneis*, Or. 5129 az 56-dik évből Kr. u. *aheneas*. Épen így *Ahenobarbus* Or. 3793 = IN. 3559 a 640-dik évből, Or. 3693 a 762-dik évből, IN. 1968. Ha azonban a *h* hiányzik is, az *ae*-t nem szabad egy kettősönhangzóba olvasztva ejteni, ezért változtatta Bentley igen helyesen Horatius (Sat. II, 3, 183) eme versét:

*aut aeneus ut stes*, így: *et aëneus ut stes*.

2. **apud** és **aput**, **haud** és **haut** (**hau**), **sed** és **set**. —

Ezen szókra nézve mindenekelőtt megjegyezni való, hogy míg a régi grammatikusok a foghangu *d*-t a szó elején vagy belsejében egyhangulag elismerik s egynek sem jutott eszébe helyette *t*-t ejtetni, addig, ha ez a betű a szó végén áll, igen sokat foglalkoztak vele, különösen a praeposíciók és conjunctiókban, hogy vajjon *d*-t vagy pedig *t*-t írjanak. — Quintilianus (1, 7, 5) ezt mondja: Illa quoque servata est a multis differentia, ut *ad* cum esset praepositio, *d* litteram, cum autem conjunctio, *t* acciperet. — Ezen megkülönböztetés csakugyan győzött. Diomedes (415. l. 30 K) így tanít: *at*, particula, cum conjunctio est, per *t* scribitur, cum praepositio est, per *d* —, s ezen tanítást elfogadják Probus (instituta artium p. 145), Cledonius (p. 74, 26 K), Velius Longus (p. 2225, 22 P), Caper (de orthographia p. 2241), Scaurus (p. 2250). De már Charisius következtlen, a mennyiben elismeri ugyan a szabályt, de bizonyos eset-

ben mégis kivételt tesz alóla: *ad pro autem Licinius Calvus in P. Vatinius ambitus reum: ad ita mihi Iovem deosque immortales velim bene fecisse...., cum certum sit at coniunctionem esse, ad vero praepositionem.* εὐφωρότερον tamen est, ut hic per *d* scribatur, ne subsequens *t* littera duriores suique similem sonum litterae amplexa dictum faciat immitius. — Velius Longus pedig a szabályt túlságig viszi, ezt tanítván: Nulla praepositio *t* littera finitur; — *d* littera nulla coniunctio terminatur, — mert például *haud* és *haut* egyformán jó a grammatikusok összhangzó ítélete szerint, habár amannak emez fölött elsőbbséget adnak. Charisius (p. 112, 8 K) ezt mondja: *haud.... d* littera terminatur. *o* enim Graeca vox *d* littera terminari apud antiquos caepit.... sed et per *t* scribi sonus vocis admittit. Probus (instr. art. p. 145, 9 K): *aut* si sine aspiratione scribatur et in *t* litteram exeat, erit coniunctio; si vero *haud* cum aspiratione scribatur et in *d* litteram exeat, erit adverbium. — Nevezetes, hogy Velius Longus széphangzati okból fentebb kimondott szabályát maga megrontja: *Sed* vero coniunctio, quamvis lege grammaticorum per *t* litteram dicatur — nescio quomodo tamen obrepsit auribus nostris, ut *d* litteram sonet, cum dicimus: „Progeniem *sed* enim Troiano a sanguine duci Audierat“; ubi quaerendum erat, contrane, ac loquimur, scribendum sit, an secundum scriptionem loquendum. Az itt idézett példában (*sed enim*) tehát Velius a következő szó kezdő önhangzója előtt *d*-hangot hallott s ezzel egészen megegyezik, a mit Marius Victorinus *haud* és *haut*-ról megjegyyez (p. 2462. P): *haud* adverbium negandi — *d* tamen litteram conservat, si sequens verbum incipiat a vocali ut: *haud aliter* muros et: *haud equidem*; at cum verbum a consonante incipit, *d* perdit, ut: *haut dudum* et: *haut placitura* refert (vagyis inkább: „refer“, Vergl. Aen. 12, 76), et inducit *t*. Velius és Marius szerint tehát ha *sed* és *haud* után önhangzó következik akkor *d*-vel, ha pedig mássalhangzó, akkor *t*-vel kell írni. — De már Charisius etymologiai szempontból csak *d*-t követel (p. 112, 5 K): *sed* particula *d* littera terminanda est. *sedum* enim antiqui pro *sed* ponebant, demtaque novissima parte litteram tamen immutare non potuit usus, sed ut *sat* pro *satis*, ita et *sed* pro *sedum* cum suis litteris servavit. Épen ezt mondja Scaurus (p. 2251, 15 P): *reccorrigitur scribendi ratio historia quidem, ut cum sed per novissimam litteram scribimus, quoniam antiqui sedum dixerint et*

per abscisionem pars remanserit. — Cornutus (Cassiodoriusnál p. 2283, 5 P) elismeri ugyan, hogy *set* is iratik, de ellene nyilatkozik: *sed cadit in quaestionem et aliis per t, aliis per d placet scribi. apud antiquos enim scio sed sedum fuisse: unde nos duabus litteris novissimis ablatis reliquas litteras salva d in usu habemus; quemadmodum, si quaereretur, sat qua littera scribi oporteat, diceremus per t, quod integrum eius sit satis.*

A különböző korszakokból származó feliratok azonban nem igazolják a grammaticusok teoriáját. A legrégebbi időtől fogva ugyanis egészen Caesar dictátorságáig kizárólag csak ezen írásmód találtatik:

*apud*, Corp. Insc. Lat. I, 30. 196, 2. 197, 18. 20. 21. 24. 198, 23. 35. 198, 38. 65. 66. 80. 205, II, 14. 42. 48. 1006.

Csak a *Rex Iulia* idejétől, azaz Kr. e. 45-től fogva tűnnek fel egymás mellett:

*apud*, u. o. 206, 13. 818. *aput*, u. o. 206, 15. 34. 120. 818.

és pedig *aput* épen úgy következő önhangzó mint mássalhangzó előtt.

Épen így kivétel nélkül áll:

*sed* (nélkül), u. o. 198, 64. 69. 200, 29. 42 (*se*, 200, 40.)

*sed* (*de*), u. o. 1220. 1442.

Az Augusztus korából eredő nyelvemlékek, melyenek a Monumentum Ancyranum, a Turia-féle Halotti Beszéd és a Venafrumi edictum megtartják ugyan a szó végén a régi *d-t*, de *t* is találtatik bennök:

*aput*, I. Tur. Zwei Sepuleralr. Momms. II, 46. v. ö. Or. H. 6114.

*apud*, Mon. Anc. R. g. d. Aug. Mo. II. 19. V, 51, I. Tur. u. o. I, 45.

Ezen szócskák közül *haud*-ból a foghang (*d*) le is eshetett; de csak mássalhangzó előtt:

Corp. Inscr. Lat. 1306: *haud* licitum est etc.; de u. o. 1007: *sepulcrum hau pulcrum*. Ezt a kéziratok is bizonyítják, p. o. Liviusnál XXVII, 1, 13: *hau* plus, XXVII 42, 3: *hau* facilest. Ugyanezen alak előfordul ebben: *hauscio* mely Phocas szerint nem egyéb mint *nescio* synonymuma. Különben az egész *h-au-d* három egymásba nőtt alkatrészből áll, épen úgy mint *i-p-se*, *ea-p-se*, *for-sit-an*, *fort-as-se*, *ex-in-de*, *pro-in-de*. A második alkatrész nem egyéb mint a névmás-féle *au* particula, mely következő igékben is megvan: *au-fero*, *au-fugio*, *au-tem*; jelentése „el.” Ennek megfelel a szkr.

*ava*, melynek hasonló jelentése van. A harmadik alkatrész *-de*, mely nem egyéb mint a fentebb említett szókban levő *-de*; jelentése „épen“ (v. ö. Corssen Krit. Beiträge 498 és Krit. Nachtr. 154. lap). Ezekben: *ex-in*, *de-in*, *pro-in* egészen leesett, és pedig először az *e* kopott le a megelőző önhangzó miatt. Az első alkatrész végre nem egyéb mint a mutatónévmási tőalak maradványa: *ho*, ettől: *hi-c*, *hae-c*, *ho-c* (v. ö. Corssen Krit. Nachtr. 89. l.), mely tőalakból ebben: *h-or-nu-s* csak a *h* maradt meg, tehát *e* helyett áll: *ho-ior-nu-s* (= ez évi, idej).

Ezen összeállításból kitűnik, hogy megmaradhatunk *apud*, *haud* és *sed* mellett, mivel csak olyan jó, ha nem jobb, mint: *aput*, *haut* és *set*.

3. **autumnus** nem **auctumnus**. Az utóbbi írásmódot Lachmann Lucretiusában (254. l.) helyesen nevezi „barbara consuetudo“-nak. Az első írásmódot igazolják 1) a régi kéziratok, p. o. Lucr. 1, 175. V. 743. Varro L. L. VI, 9. Sall. Hist. III, 67. Caesar BC. III, 2, 3. Vergilius (Wagner Orth. Verg. 418. l.) Ov. Met. I, 117. Propertius V, 2, 15. Plin. 1, 133 (a Sillig-féle kiadásban). Tac. Ann. XI, 4. 31. Iuvenalis (hatször), Charisius 34. l. 16. 118, 25, 119, 3 K. Nonius 71. l. Paulus Festi 23. l. 11 M.; az utóbbi ugyan *augere* igétől származtatja ezen szót, de azért *autumnus*-t írt; 2) az etymologia, mivel *autumnus* nem *aug-ere* igétől származik, tehát belőle semmi torokhang (*c*, *g*) ki nem eshetett, hanem ezen szkr. gyöktől: *av-* „jól tartani“ (étellel), „kellemes érzést gerjeszteni“; a görögben *ἀρ-τιν* = jól tartani, a latinban *av-ere* = jól lenni, egészséges lenni (v. ö. Corssen Krit. Nachtr. 46. l.).

4. **caussa** és **causa** mind a kettő helyes. — A császári korszakból való grammatikusok ellene vannak a két *s*-nek. Quintilianus (1, 7, 20) így tanít: *quid? quod Ciceronis temporibus paulumque infra, fere quotiens s littera media vocalium longarum vel subiecta longis esset geminabatur, ut caussae, cassus, divissiones? quomodo et ipsum et Vergilium quoque scripsisse manus eorum docent. atqui paulum superiores etiam illud, quod nos gemina s dicimus, iussi, una dixerunt.* — Hasonlólag tanít Scaurus (p. 2257, 13 P): *causam item multis scio per duo scribi, ut non attendentibus hanc litteram, ut etiam cognatam illius r, nisi correpta vocali praecedente, non solere geminari. et praeterea quotiens productam vocalem u sequatur, in id solere desinere syllabae sonum, ut in plausu et lusu (t. i. plau-su, lu-su). ita cum hac utique littera eiusmodi syllabarum*

finiri sonus debeat, nunquam autem a gemina ulla syllaba incipiat, apparet *causam* geminatam *s* non recipere, quoniam neque in fine praecedentis syllabae alterum potest poni, neque a gemino sequens incipere. sed illud secuti videntur, quod *causa* dicta sit a *cavillationibus* vel a cavendo, deinde per *συγκοπήν* causa, ita et in id iam *συγκοπήν* geminandam putaverunt, ut originatio appareret. — Épen így beszél Cornutus (Cassiodorius kivonata szerint, p. 2283, 31 P): *causa* per unum *s*; nec quemquam moveat antiqua scriptura; nam et *accusare* per duo *s* scripserunt, sicut fuisse, divisisse, esse et *causasse* per duo *s* scriptum invenio, in qua enuntiatione quomodo duarum consonantium sonus exaudiatur, non invenio.

Quintilianus szavai szerint tehát Cicero korában *s* valamivel később a szók belsejében hosszú önhangzó után két *s*-et írtak, a mely írásmódot maga is látott Cicero és Vergilius kézírataiban. Épen így fordulnak elé Plautusnál a következő szók két *s*-szel:

caussa	profussus	abussos
excusses	pertussum	ussust
recussem	occassionem	ussui
rissu	comessum	russum
delussistis	missi	prossum
lussi	promissi	

(v. ö. Ritschl, Prol. Trin. p. 104. Lachm. Lucr. 3, 44).

Vergiliusnál pedig e következők:

caussa	obessis	de: causa
cassus	adessus	casus
Cressa	semessus	eresia
Lyrnessus	ambessa	Lyrnesus
incussare	exessa	
recussare	perossus	
cassuras	plausus	
occassus	adhessis	

(v. ö. Wagner Orth. Verg. p. 469).

A köztársaság idejéből való feliratokon előfordúl:

*caussa*, nom. sing. (3 szor), *causa*, n. s. (1-szer),  
*caussa*, abl. sing. (20-szor), *causa*, abl. s. (11-szer),  
*causam*, acc. s. (5-ször),  
*causeis*, abl. pl. (1-szer)

(v. ö. Corp. Inscr. Lat. I, p. 575, c. 1. 2).

A két s-es írásmód még az Augustus korából való feliratokon is túlnyomó:

*caussa*, Mon. Ancyr. R. g. d. de: *causeis*, l. Murd. Or. 4860.

Aug. Mo. III, I. v. ö. Decr.

d. L. Helvius, Herm. II,

102 f. (68 Kr. u.)

*caussam*, L. Tur. I, 18. Zwei Sepulcr. Mo.

A császári kor későbbi emlékein az egy s-es írásmód már sokkal gyakoribb:

*causa*, Or. H. 7168. I. N. 2646. 5605.

*causas*, Or. H. u. o. *causis*, u. o.

Ebből kitűnik, hogy a régi írásmód *caussa*, az újabb pedig *causa*. — Származtatása *cav-eo*, *cau-tu-s*-ból ez: *caussa*-ban az első s épen olyan mint ezekben: *cu-si-a*, *Suc-cu-s-anus*, *cu-s-t-o(d)-s*, *cu-s-s-ili-ri-s*, tehát *cau-s*, ebből: *cav-os* jött létre. Ezen *cau-s*-ból *cau-s-ta* képeztetett épen úgy mint *fau-s*-ból *fau-s-ta*, *cru-s*-ból *cru-s-ta*, *iou-s*, azaz *ius*-ból *iu-s-ta*; azután *cau-s-ta*-ból lett *cau-s-sa*, *cau-sa* mint *haus-turu-s*-ból, azaz *haus-suru-s*-ból *hau-suru-s*.

5. **condicio** vagy **conditio**? Mielőtt erre felelnénk, meg kell vizsgálnunk az *i* előtt álló *c*-hangot következő önhangzóval, mivel az ilyen szók majd *ci*-vel majd *ti*-vel iratnak. Hogy *ci* eredetileg következő önhangzóval úgy hangzott mint *ki*, mutatják a görögbe átment latin szók írásmódja:

Δίκιος Πατριος Κορινθιος Πόριος

Λεύκιος Φαβρίκιος Μαμέριος Πορκία

és számos más ilyen szó; hogy ellenben a latin *ti* következő önhangzóval a görögben *ti*-nek hangzott, kitűnik a következő nevek írásmódjából:

Μάρτιος Ονοκόρτιος Πικερτία Φαονερτία

Δεκέντιος Βοκόντιος Πλακεντία Ούλεντία

és több ezekhez hasonló szók, melyek a görög íróknál és régi feliratokon előfordulnak.

Ha már a görögben a latin *ci* mindig *ki*-nek, a latin *ti* mindig *ti*-nek hangzott, hogy van az mégis, hogy a későbbi korban ezen *ci* és *ti* annyira összebonyolodott, hogy a legnagyobb nehézségek közé tartozik meghatározni, mikor és mely szókban kell az egyiket s mikor és mely szókban a másikat írni? Bizonyára ezen bonyolodottságot egyedül a későbbkori hanyag írásmódnak lehet

és kell tulajdonítanunk; épen ezért a régi kéziratok, melyek reánk jutottak, mivel legfőlebb Kr. u. a negyedik századból valók, e tekintetben használhatatlanok: itt csak a legrégibb időkben eredő feliratokat kérdezhetjük meg. Meg is kérdezte őket a legszigorúbb kritikával Huebner (N. Jahrb. LXXVII, 339) s azt találta, hogy a *ci* és *ti*-nek írásmódja az oly szókban, melyekben utánuk még egy önhangzó következik, nem annyira ingadozó, mint azt a kéziratok tanubizonyságaiból következtethetnők; sőt ki lehet mondanunk, hogy a köztársaság idejéből és a régibb császári korból eredő feliratokon némely szók következetesen *ci*-vel mások hasonlóképen következetesen *ti*-vel írják. Ezt igazolja az epigraphica legújabb haladása is. Az ez által a legújabb időben kiadott ezer meg ezer felirat hiteles szövege mutatja, hogy a *ci* és *ti* írásmódja határozott vala, mely határozottság még a hivatalos okmányokban is megvan a császárság legkésőbb idejéig. E szerint csak *ti*-t kell írni a következő szókban:

*contio*, v. ö. *contione*, lex rep. C. I. Lat. I, 198, 15. 42 (123—122 Kr. e.) *conctione* ugyanott 198, 18. *contione*, t. Salpens. Or. Henz. 7421, II, 1 (Domitianus idejéből), *contionem*, t. Malacit. u. o. III, 13.

Ugyanezen írásmódot tartották meg a hiteles kéziratok is (v. ö. Fleckeisen, Fünfz. Art. 14. l.). A kérdésben levő szó etymológiája kiténik ezen elavult alakból: *coventionid*, E. d. Bacch. Corp. Inscr. Lat. 196, 23. *conventio* vala tehát a *contio*-nak eredeti alakja.

Épen így fordulnak elő a feliratokon következetesen *ti*-vel írva következő szók:

*nuntius*, *nuntiare* mint szintén minden összetételei, v. ö. *nuntiata*. E. Tiburt. C. I. Lat. I. 201, 5 (Kr. e. 100 évvel), *nuntiationem*, l. Rubr. u. o. I, 205, 1. 6 (Kr. e. 49), *nuntiatius*, Cen. Pis. Or. 643 (Augustus korából), *nuntiatum*, Or. H. 6086 (Kr. u. 136), *nuntius*, Or. 1417. *nuntiat*, I. R. Neap 7143 (késő korból).

*denuntiari*, t. Bant. C. I. Lat. I, 197, 3—4 (133—118 Kr. e.), *denuntietur*, l. Iul. u. o. 206, 36 (45 Kr. e.), *denuntiandis*, E. Venaf. Or. H. 6428 (Augustus korából), *denuntiator*, I. R. N. 6886.

*pronuntiarit*, C. I. Lat. I. 198, 54 (123—122 Kr. e.), *pronuntiatio*, u. o. 198, 42. u. o. 207, *pronuntiatum*, u. o. 208. *pronuntiarit*, Or. 3118 (Domitianus idejéből), *pronuntiareit*, Or. H. 6429 (Antonin. idejéből).



*renuntiatio*, t. Malac. Or. H. 7421, III, 30.

Csak *ti-t* kell írni a feliratok szerint ebben :

*setius*, lex rep. C. I. Lat. I, 198, 70, u. o. I, 199, 27. — Ezen alakot igazolják a leghitelesebb kéziratok is. p. o. Plautus (Ritschl Prol. Trin. LXXVI. l.), Terentius Andr. 507, Lucretius VI, 315, Cornelius Nepos, Vergilius (Wagner Orth. Verg. 472. l.), Ovidius stb. Fleckeisen *setius*-t (Rhein. Mus. VIII, 227) *sectius*-ra s ezt ismét *sec-i-t-ius*-ra viszi fel, mely comparativusi alak szerinte nem egyéb mint egy *sec-* vagy *sequ-* (e mellett *sec-us*) tőalakhoz tartozó adverbium *sec-i-tus*. — Schweizer (Zeitschr. f. vgl. Spr. VIII, 303) azt hiszi, hogy *sectius*, *setius* ezen participiumnak : *sequens* comparativusi alakjából : *sequenti* van összevonva ; végre Corssen *setius*-t összeállítja *seg-ni*-szel s a szkr. *sang-* (= *figere*, *affigere*, *adhaerere*) gyökkel.

Hasonlóképen csak *ti* a helyes ezekben :

*otium*, *negotium* (Huebner. N. Jahrb. LXXVII, 357), v. ö. *negotia*, C. I. Lat. I, 206, 2. *negotiatores*, u. o. 636. *negotiantur*, u. o. 595. 596. *negotiumve*, t. Mal. Or. H. 7421. II, 5, 22. *negotia*, u. o. 23. *negotiari*, Or. 756. *negotiator*, C. I. Rhen. Bramb. 1628. *negotiatori*, v. ö. 1516. *negotia*, Or. H. 6431 (362 Kr. u.), *negotiatori*, Or. 4729. *negotiantes*, Or. 995.

A kérdésben levő szó : *otium*, ezen szkr. gyöktől : *av-* (= *iuvare*, *tueri*, *valere*, *possidere*, *gaudere*, *amare*) származik. Ebből a latinban először is *au-ti-um* jött létre, épen úgy mint *i-tiu-m*, *ex-i-tium*, *in-i-tiu-m* ezen gyökből : *i-*, s az *au* épen úgy olvadt össze *o*-ba mint ezekben : *lotus*, *ploti*, *semplosum*, *plostrum* stb.

Kétségtől helyes a *ti* továbbá ezekben :

*indutiae*, ettől : *indu-i-tia-e*. A régiek szerint ezen szó etymológiája következő : Gellius azt mondja, hogy nem egyéb mint : *inde uti iam* ; Aurelius Opilius (v. ö. Gell. 1, 25, 17) így szól : *quasi indutiae*, hoc est *initus* atque *introitus* ; Donatus (Ter. Eun. 1, 1, 15) : *vel quod in diem dentur vel quod in dies otium praebeant*. Ha a régiek *inducia*-t írtak volna, akkor bizonyára ezt *inducere*-től származtatták volna. Különben a legjobb kéziratok is ugyancsak *indutiae* mellett tanuskodnak : Plautus Amph. 389 ; Ter. Eun. 60. Caes. BG. IV, 12. 1 ; Cic. de off. 1, 10, 33 ; Sall. Cat. 51, 6 ; Iug. 29, 4. 79, 4. 104, 2 ; Liv. I, 15. 5 ; Tac. Hist. II, 15.

Ezek tehát mindnyájan *ti*-vel íratnak, ellenben a következő szók kizárólag *ci*-vel:

*condicio*, I. R. N. 1504. 6909. 5360. t. Salp. t. Malac. Or. H. 7421. u. o. 5593. 7116. 7321. Bullet. Italian. Nap. 1862 p. 72. Grut. 126, 11. 574, 5 (93 Kr. u.). Or. 775 (140 Kr. u.). Or. 2417. 4360 (386 Kr. u.). A legjobb kéziratok (pl. Plautus, Terentius, Vergilius, Cicero és Gaius) hasonlóképen *condicio* írásmódról tesznek tanubizonyságot.

*dicio*, v. ö. *dicione*, lex rep. C. I. Lat. I, 198, 1. *indicione*, Or. 715, v. ö. Or. Henz. III, p. 67.

Ezen szó származik *dic*-igetötől, épen úgy mint *leg*-io, ettől: *leg*, *regio*, ettől: *reg*. Biztos felirati példák teszik kétségtelenné ezen írásmódot is:

*solacium*, v. ö. Or. Henz. 6696. 7171. Grut. 715, 10. Reiner, I. Algér. 231. 378. 3582. *solaciolum* u. o. 2017. — Mint szintén ezt is: *tribunicius*, v. ö. *tribunicia*, *tribuniciae*, Mon. Ancy. p. 156. *tribuniciae*, Or. 642. 643. *tribunica*, Or. 602. 626. (Augustus idejéből). *tribunica*, Or. 2498. 648 (Claudius császár idejéből) v. ö. Or. 887. 905. 922. 858. 959. 1033, 1401. Ren. I. Algér. 4412. C. I. Rhen. Bramb. 1960.

Vannak olyan szók is, melyekben az írásmód *c* és *t* közt ingadoz, ilyenek:

Larcus	és	Lartius,	Siccus	és	Sittius
Lacia	„	Latia,	Abucius	„	Abutius
Marcus	„	Martia,	Minucius	„	Minutius
Aucius	„	Autius,	Caiacius	„	Caiatius
Mucius	„	Mutius,	Munacius	„	Munatius
Accius	„	Attius,	Neracius	„	Neratius
Cacius	„	Catius,	Veracia	„	Veratius
			Volcarius	„	Volcatius

(v. ö. Corp. Inscr. Latin. Index. vocabulor. Momms. Inscr. Regn. Neap. Ind. nom. Huebner, Quaestion. Onomast. p. 31. 39. Bullet. arch. Ital. 1862, p. 156: *Minucius*, C. I. Rhen. Bramb. 202: *Martius*, u. o. 913: *Martiae*).

6. **suspicio** vagy **suspicio**? Mindakét írásmód előfordul a legjobb kéziratokban, ámde ez utóbbi mellett tanuskodik ezeken kívül a) az elavult *conspicio*, melynek ablativusát Varro — a mint L. L. VII, 8, 9. M. mondja — a régi auguralis könyvekben találta;

írásmódjának hitelességét kétségtelenné teszi azon körülmény, hogy háromszor ismételve s mind a háromszor következetesen így írva: *conspicione* fordul elő; b) az etymologia; *su-spīc-io* ugyanis úgy fejlődött ki *-ion-* képzővel *suspīcere* igéből, mint *reg-io*, *leg-io*, *pac-io* (Fest. p. 250. M), *occid-io*, *conspic-io*, *condic-io*, következő igékből: *reg-ere*, *leg-ere*, *pac-ere*, *occid-ere* *conspic-ere*, *condic-ere*, s azután a gyökönhangzó fokozás folytán meg nyult, épen úgy mint ezekben: *suffrāgium*, *collēgium*, ezektől: *frāngere* (*frāgor*), *lēgere*. A *suspicio* írásmód pedig épen oly hibásan vétetett fel *suspicio* helyett mint *conditio*, *convitium* a helyesebb *condicio* *convicium* helyett. Fz utóbbi alakra nézve ugyanis Festus (p. 91. M) ezt mondja: *convicium* a *vicis*, in quibus prius habitatum est, videtur dictum, vel immutata littera quasi *convocium*. Nonius (p. 45. G) is igazolja ezen írásmódot: *convicium* dictum est, quasi *e vicis* iocum, qui secundum ignobilitatem loci maledictis et dictis turpibus cavilletur. — Ezért magyarázza Ulpian is (leg. XV de iniuriis) következő módon; quum in unum plures voces conferuntur, *convicium* appellatur quasi *convocium*. — Ha ezen magyarázatokból több nem is, de annyi bizonyára kiderül, hogy a nevezett tudósok csak *convicium* írásmódot ismertek. — Származását már a fentebb idézett tudósok helyesen vették fel, mert *con-vōc-iu-m*, e mellett *vōx* az önhangzó hosszúságára nézve úgy áll *con-vōcare*, *vōc-are* igékhez mint *persōn-a*, *amb-āg-es*, *suf-frūg-iu-m*, *con-tāg-es*, *con-tāg-iu-m*, *col-lēg-a*, *col-lēg-iu-m* ezekhez: *sōn-are*, *āg-ere*, *nau-frāg-u-s*, *con-tīg-it*, *col-līg-ere* stb.

**7. conubium**, Or. H. 5534. 6857. 6859. 5418. Annal. d. Inst.

Rom. 1857, p. 6. Bullet. d. Inst. Rom. 1859, p. 118. C. I.

Rhen. Bramb. 1312. R. Inschr. v. Dac. Ackn. u. Müll.

50. 832. 862. 864 (kétszer) 1865. Lachm. Lucr. p. 136.

Brandt, Quaest. Hor. p. 114. Fleckeisen Fünfz. Art. 14. l.

Mindezekből kitűnik, hogy csak *conubium* az egyedül helyes írásmód, pedig az etymologia *con-nubium*-ot követel. — Épen így kell írni a leghitelesebb kéziratok szerint ezeket: *conectere*, *conexus*, *coniti*, *convivere*, *conixus*. Mindezekből torokhang (*g*) veszett ki a nasalis elől, úgy hogy pl. *conixus* e helyett áll: *cognixus* = *cognig-su-s*. Bizonyítja ezt Gellius (II, 17) is: *coiugatus* et *conexus* producte dicuntur. sed tamen videri potest in eis, quae posuit ob eam causam particula haec produci, quoniam *eliditur* ex ea *n* littera. „Es wird nun“ — jegyzi meg Brambach (Die Neug. d. lat. Orth. 203. l.) —

„hoffentlich bald allgemeine Anerkennung finden, dass *conectere*, *conivere*, *coniti*, *conubium* die einzig lateinischen Formen sind und *n n* hier Barbarei ist: haben doch die kundigsten angesehensten Sprachforscher im Gebiete des Lateinischen Ritschl, Lachmann, Fleckeisen, diese Bildungen schon lange erkläert und als allgemein im Alterthume üblich erwiesen.“

*coicere*: *coicito*, t. Malac. Or. H. 7421, *coiectura* e mellett *conicere*, *connicere* (Lachm. Lucr. p. 136. 128. Gai praef. p. 36. Wagner, Orth. Verg. p. 445 Ribbeck, Trag. rel. p. 160. 173. 178, 249. Brandt, Quaest. Hor. p. 109. Lucil. Gell. IV' 17);

*coiux*, R. Inscr. v. Dac. Ackn. u. Müll. 480. Bull. d. Inst. Rom. 1862, p. 82.

*coniunx*, I. N. 614. 1134. de: *coniunx*, I. N. 53. 955. R, I. v. Dac. A. M. 387. 669. Bull. d. Inst. Rom 1862, p. 34. Bramb. C. I. Rhen. 1597.

*coniugi*, C. I. L. I, 1064. 1413. e mellett *coniugi*, I. N. 131. 211. 343. 387. 574. 772. 616. 1020. 1557. Bull. d. Inst. Rom. 1862, p. 48.

*coiuci*, I. N. 100. 2889. 5696. 6689. de Ross. I. Christ. u. Rom. 78 (344 kr. u.). *coici*, I. N. 5878. *coiuces* u. o. 5514; de: *coniuci*, I. N. 676. 1851.

8. **cotidie** nem **quotidie**. De hogy egy *t*-vel kell-e írni vagy kettővel, az már más kérdés. A feliratok inkább a két *t* mellett tanuskodnak:

*cotidie*, C. I. L. I, 206, 16 (45 Kr. u.). Or. 5593. Garr. Graff. Pomp. VII, 2. Ed. Diocl. Momms. (302 Kr. u.), *cotidiaie*, I. Christ. u. R. d. Ross. 677 (432 kr. u.), *cotidianus*, I. R. N. 6828.

Ellenben:

*cotidie*, Or. 7081 (107 Kr. u.). 7168 (138—161 Kr. u.).

A florentini pandecta-kéziratban kizárólag *cotidie*, *cotidianus* van, mint szinien a veronai Gaius-kéziratban is; ellenben Plautus és Fronto Ambrosianusában *cotidie*, *cotidianus* (az utóbbiban *cotidie* is eléfordúl egyszer) taláztatik. E szerint *cotidie* régibb és hitelesebb mint *cotidie*; a *quotidie*-féle írásmód mellett semmi régibb okmány nem tanuskodik. — A grammatikusoknak azonban jobban tetszett ez utóbbi írásmód, mert szerintök ebből származik: *quot diebus*. Velius Longus (d. 2237, 33 P) ezt mondja: *per quo quotidie dicunt, quam per co, cotidie cum et dicatur melius et scri-*

batur. non enim est *quotidie* a *quoto* dictum, sed a *continenti*, *die cotidie* tractum. Velius Longus tehát nem fogadja el ezen tökéletlen etymológiát, de már Cornutus (Cassiodorusnál p. 2283, 22 P) harczol mellette: *quotidie* sunt qui per *co cotidie* scribant, quibus peccare licet, desinerent si scirent, *quotidie* inde tractum esse, a *quot diebus*, hoc est *omnibus diebus*. Nevetséges azon nyelvtudók erőlködése, kik ezen különféle írásmódban jelentésbeli különbséget akartak felfedezni. Beda (p. 2344, 3 P) így adja elé ezen okoskodást: *quotidie*, adverbium numeri per *q* scribendum est, non per *c*, ut *quot diebus*; *cotidie*, adverbium enuntiationis per *c* et *o* dicitur et scribitur, non per *q*; quia non a *quota die*, sed a *continenti die* dictum est. — Consentius a látott származtatással a két *t-t* sehogy sem tudván összegeyeztetni, az ilyen írásmódot egyenesen *barbarismus*-nak nevez: barbarismus — úgymond 392. l. 1 K — per adiectionem litterae sic fit, ut si quis dicat *tottum* pro *toto*, *cottidie* pro *cotidie*.

9. **epistula** nem **epistola**. Természetes, hogy az egész szó nem egyéb mint a görög *ἐπιστολή*; ámde az átvétel még az irodalmi nyelv előtt történt s a latinok az átvételkor saját hangtani szabályaik szerint alakították át, azaz, latinizálták: innen az *o*-nak *u*-ba való átmenete. *Epistula* pro *epistola* — mondja Angelo M. Ciceróhoz adott előbeszédjében — constantissime scriptum vidi in omnibus qui mihi occurrerunt antiquis codicibus. Ily kéziratismertető férfiú nyilatkozata után fölösleges ezen alak helyességét kéziratokból bizonyítgatni. A feliratokon igen gyakran fordul elé *ab epistulis*, p. o. Or. 801. I. N. 116. 6851. *epistulae* és *epistula*, Or. 3118 (82 Kr. u.), *epistulam*, u. o. 3787 (114 Kr. u.), *epistulae*, u. o. 6429 (az Antoniusok korából).

10 **expecto** vagy **exspecto**, **exto** vagy **exsto**? A legrégebbi feliratokban a *cs* jelölésére egyszerű *x* használatott:

*Sexto*, C. I. L. I, 27

84) *exemet*, C. rostr. rest. 195

*exfociont*, u. o.

Az egyszerű *x* helyett *xs* az „*Epistula consulum ad Tevranos de Bacchanalibus*”-ban találtatik:

*exstrad*, C. I. L. I, 196, 16. 29.

de: *exdeicendum*, u. o. 3.

(Kr. e. 186)

*exdeicatus* u. o. 23.

Épen így a Scipiók egy feliratában:

*saxsum* C. I. L. 34 (Kr. e. körülbelül 174).

A Gracchusok idejéből levő törvényokmányokban gyakran fordul elő *xs* az egyszerű *x* mellett.

taxsat	deduxsit
lexs	dixserunt, deixsistis, deixserint
proxsumus	deixserit
exsigito, exsigatur	duxserit
exsceptum	noxsiae.
faxsit	

Épen így: *Alexsander, auxiliariet, auxilium coniunxs, xrs, felixs, Maxsumus, senexs, uxors* stb. (v. ö. C. I. L. I, p. 610, c. 1. 2).

Még az Augustus korában is ilyenek olvashatók:

*defixso*, Cen. Pis. Or. 642. *maxsumi* Cen. Pis. 643.

*maxsimos*, u. o.

De már az ancyriai monumentumon csak *x* áll, még pedig ott is, hol etymologiailag *xs* volna igazolva, p. o. *exilium* (1. 10 Mo. R. g. d. Aug.), épen így a Turia fölött tartott gyászbeszédben (Zwei Sepulcralr. Mo. 462. 1.).

Különben az *xs* írásmód egészen a keresztyén kori sírfeliratokig megmarad, de az egyszerű *x*-nek túlnyomó használata mellett. V. ö. I. N. 3281. Or. Henz. 5129. 5400. 5593. 7018. 7029. 7231. 7347. 7372. 7419. Boiss. Inscr. Ly. VI, 1. VIII, 24. x, 2. 26. XIV, 20. XVII, 7. 63 stb. — A feliratokban tehát az egyszerű *x*-es írásmód az uralkodó.

A grammatikusok másképen ítélték. Priscianus (II, 11 = 1 p. 51, 1 H) ezt mondja: in *x* nulla syllaba terminat in media dictione nisi in compositis a praepositione *ex*, quae integra manere potest sequente *c* vel *p* vel *q* vel *s*; ut quibusdam placet, vel *t*, ut *excurro, expello, exquiro, exsicco, exsequor* — sic enim placet iis qui de orthographia scripserunt, quamvis euphonia et ratio supra dicta de litteris secundum Graecos abicit *s* antecedente *x* — *extendo*. A meghatározás, melyre a grammatikus czéloz az első könyvben (43 = p. 33, 18) van: et sciendum, quod, quotienscumque *ex* praepositio praepositur composita dictionibus a vocalibus incipientibus vel ab his quattuor consonantibus, hoc est *c p t s*, integra manet, ut *exaro . . . exsequor, exspes*, in quo videmur contra Graecorum facere consuetudinem. illi enim *s* sequente nunquam *x* praeponunt, sed *k* pro ea, ut *ἐκστασις*. melius ergo nos quoque *x* solum ponimus, quae locum obtinet *cs*, cuius rationem non solum ipse sonus aurium iudi-

cio possit reddere, sed etiam hoc, quod geminari *s* aliqua consonante antecedente minime potest: geminari autem videtur post consonantem, si *x* antecedente, quae loco *cs* fungitur, ipsa consequatur, ut *exsequiae*, *exsequor*. Eszerint Priscianus egyszerű *x*-et akar, mert ha *x* után *s* következik akkor két *s* találkozik össze; minthogy pedig kettős *s* mássalhangzó után nem ejtetett, tehát az egyiket és pedig a másodikat el kellett ejteni; *s* ebben a grammatikusnak bizonyára igaza van. Ámde az orthographusok csaknem egyhangúlag tiltakoztak ezen eljárás ellen, mert szerintök nem szabad az összetétel második részét egy betűvel megkevesébiteni, — Scaurus (p. 2258, 2 P) így szól: item cum *exulet*, *expectatus* sine *s* littera scribuntur, cum alioqui adiecta ea debeant scribi; quoniam similiter solum *spectatus*que dicatur et adiecta praepositione saluum esse illis initium debeat. (p. 2262, 4): *exul* ita ut *s* sequenti syllabae adiungatur, quia significetur extra solum patriae missus. — Caesellius Vindex (p. 2314, 44 P) így tanít: quaecumque verba primo loco ab *s* littera incipient, ea cum praepositione *ex* composita litteram eandem *s* habere debent; cetera minime onerari oportet, ut *salio exsilio*, *specto exspecto*, *aestimo existimo*. — Caper (de orthographia p. 2241, 15 P): *exul* cum addito *s* scribendum est, etymologiae causa, a *solo* quod vertit. — Ismét Caesellius Vindex az összetétel második részére ezt mondja: ab eo verbo, quod *pecto*, *pectino*, cum compositum fuerit *expecto* *s* litteram non habet; ab eo vero quod est *specto*, id est rei alicuius spectaculo utor, cum compositum fuerit, *exspecto* *s* litteram, sicut supra diximus, necessario retinet. — Némely grammatikusok — a mint Velius Longus mondja — jelentésbeli különbséget akartak felállítani: in eo quod est *expectatum* duplicem scriptionem quidam esse voluerunt, ut quotiens cum verbo, quod est *pecto*, composita haec pars orationis fuerit, *e* et *x* littera contenta sit; quotiens autem cum verbo, quod est *specto* (ludos), necessario *s* littera insertior sit, ut in ipsa quoque scriptione ambiguitas deducatur eius quod est *expectare* illum volo (=be akarom őt várni) et *expectare ludos* mihi placet (= nekem a játékot végig nézni tetszik, azaz, annak végét bevárni). — Ezért mondja Caper (p. 2242, 5 P): *spectare* per *s* *δεσπεῖν*, *expectare* *ἀναμένειν*, id est venturum sperare. Különben már maga Velius Longus sem adott ezen megkülönböztetésre semmit: verum uno modo utrumque scribi licet, nec timere eam ambiguitatem, quae est multis verbis familiaris-

*sima*, cum in hac littera *x* etiam *s* posita sit et composita. — Ezenkívül *exsilium*-ot és *extinguo*-t követel Cornutus (p. 2285, 33. 2284 40 P), Terentianus Maurus pedig (p. 2404, 1 P) *exsortem*-et.

A grammatikusoknak idézett tanításaiból tehát az jön ki, hogy az etymologiai írásmód *exs* előnyt érdemel a másik fölött. És valóban megmaradhatunk mi is a mellett, mivel azon egyedüli alapos ok, mit ellene eddig elé fel szoktak hozni, hogy t. i. *s* nem ejtetik *x* után, paralizálódik a fentebb jó számmal idézett felirati *xs*-es alakok által, melyekből kitűnik, hogy a régiek *xs*-et nemcsak az oly összetételekben, melyeknek második része *s*-szel kezdődik, használtak, hanem az olyan szókban is, a hol csak egy *x* vala, mint pl. az ilyenekben: *saxsum*, *proximus* stb.

11. **harena** jobb mint **arena**. Velius Longus 2230. l. P: non nulli *harenam* cum aspiratione, sive quoniam haereat, sive quod aquam hauriat, dicendam existimaverunt: aliis sine aspiratione videtur enuntianda. nos non tam per illas causas, quas supra proposuimus, quam propter originem vocis, si quidem, ut testis est Varro, a Sabinis *fasena* dicitur, et sicut *s* familiariter in *r* transit, ita *f* in vicinam aspirationem mutatur. — Charisius (Inst. gramm. I, 103): *Harena* dicitur quod haereat, et *arena* quod areat; gratius tamen cum adspiratione sonat. — Így a több grammatikusok is jobbnak tartják *harena* mint *arena* alakot *s* a feliratok is mellettök bizonyít: a puzzuolii mármoron a 649-ik évből IN. 2458 ez áll: *calce harenato*, épen így Or. 13, 855. Sőt a kéziratok szerint is jobb *harena* mint *arena*. Amaz alak mellett tanuskodik: Lucr. II, 376. VI, 726. Cic. Tusc. II, 20, 46. de lege agr. II, 27, 71. p. Cluentio 13, 37 (*harenarias*). Caesar Gelliusnál XIX, 8, 3. Hor. Carm. I, 28, 1. III, 4, 31. Val. Max. 1, 7 ext. 3. Vergiliusnál pedig és Iuvenalisnál kizárólag vagy legalább túlnyomólag *harena* áll. — A mi a származtatást illeti, azt eltalálá Velius Longus, mivel *harena* csakugyan *fasena*-ból fejlődött ki; mindkettőnek gyöke pedig a szkr. *bhas-* (= fényleni).

12. **mille** és **millia** nem **mile** és **milia**. A grammatikusok ugyan azt tanítják, hogy *mille* és *milia*. — Pompeius (Commentum p. 172, 13 K): de isto *mille* tractavit Plinius Secundus: in numero singulari duplici *l* scribitur et non declinatur; in numero plurali unum *l* habet et declinatur, *milia milium milibus*. Egy másik helyen (p. 185, 16) idézi Pliniusnak saját szavait: quaesitum est hoc ipsum, utrum *mille* diceremus an *mile*, id est, utrum per *geminum l* an per



unum. sed Plinius Secundus in libris dubii sermonis ita expressit: „mille non debemus aliter dicere, nisi per geminum *l*.” et quid facimus de numero plurali? quo modo habemus dicere? dicit: „in numero plurali unum *l* ponere debemus et dicere *milia*“ ut est „*milia* multa daret leto (Verg. Aen. V, 706). De voltak olyanok is, a kik *mile-t* írtak: *mille* numerus — mondja Papirianus — a quibusdam per unum *l* scribatur, quod *milia* dicimus, non *millia*. alii melius per duo *l* existimant scribendum. Az egy *l*-es *mile-t* azonban sohasem fogadták el; Consentius a barbár szólásmódokhoz számítja (p. 392, 7 K): per detractiōnem fiunt barbarismi sic: litterae, ut si quis dicat *vīlam* pro *vīllam*, *mīle* pro *mille*. — A feliratok ellentmondanak ezen tanításoknak:

*mille*, Mon. Ancy. R. d. Aug. Momms. p. 152.

*millia*, C. I. Lat. I, 701. 1012. Mon. Ancy. u. o. tizenhatszor és pedig egyszer sincs *milia*.

*milliaria*, Or. Henz. 5442. 5456. C. I. Rhen. Bramb. 787.

Ellenben: *meilia*, *miliarios*, C. I. Lat. I. 551 (122 Kr. e.).

Eléfordul még *milibus* Diocletianus edictumában 301-ből Kr. u.; de valamint erre az egész edictumban uralkodó roszt orthographia miatt nem sokat adhatunk, úgy amannak sincs nagy hitele, mivel oly időszakból származik, mikor még a mássalhangzókat az éles kiejtés miatt megkettőzni egyáltalában nem volt szokásban.

A mi a szó származását illeti, az a szanszkrit *mil-* gyökre (convenire, societatem inire, misceri) vihető vissza, melyből először is önhangzó fokozással az elavúlt egyes-számú semleges alak: *meil-e*, fejlődött ki; ezen alakhoz a fentebb idézett többes-számú *meil-ia* úgy viszonylik mint *mar-e*-hoz *maria*. Így állanak *fīdes*, *lībet*, *īdem*, gör. *ἰ-τε* önhangzó fokozással következő elavúlt alakokhoz: *difei-dens*, *leibereis*, *eidem*, *eitur*.

13. **intellego, neglego** vagy **neclego** nem **intelligo** és **negligo**. Amaz írásmód találtatik általában minden jó kéziratban, és pedig minden korszakában a latin irodalomnak, sőt a feliratok is, a hol az egyik vagy másik alak eléfordul, hasonlóképen **intellego** és **neglego** mellett bizonyítanak: *intelleges*, Or. 7346 és *neglegentia* Or. 742; ellenben Or. 3195: *intelligatur*, de itt az olvasás nem biztos. Különben *intellego* is *neglego* írásmódból nem szabad azt következtetnünk, mintha *lego* egyéb összetételeit is így kellene írni, p. o. *colligo* (*conligo*) helyett *collego-t*, *diligō* helyett *dilego-t* stb., mert

a használat az ilyennek ellene szól, pedig *usus est tyrannus linguarum*. Egy régi sírfeliraton Orellinél (6237) *perlige*, Cicero leveleinek Mediceus-codexében pedig *pelligere* van, daczára annak, hogy benne különben mindig *neclegere* áll.

14. **obtineo** vagy **optineo**? **obstipesco** vagy **optipesco**?

Ha csak azt kellene meghatároznunk, micsoda hangja volt az ajakhangu *b* és *p* betűknek *s* és *t* előtt, akkor könnyű volna a helyesírási szabályt felállítani. A régi nyelvtudók tanításaiból ugyanis világosan kiténik, hogy a fül az ilyen hangok összetalálkozásánál mindig *pt*-t és *ps*-et hallott. — E szerint a helyesírási szabály egészen egyszerűen így hangzanék: *s* és *t* előtt az ajakhangu *media* szabályszerűleg *tenuis*-ba megy át. Ily következtetések a régi grammatikusok azonban — kevés kivétellel — nem voltak, nekünk pedig saját szakállunkra annál kevésbé lehet. Nekünk legjobb itt is a császári korszakban divott írásmódot fogadni el. Melyik volt az, az alább következő grammatikusok tanításából ki fog tűnni.

A *ps* és *bs*-en végződő szavakra nézve Varro következő szabályt állított fel: ha a töalak, vagy a mint ő mondja a genitivus *pis*-en végződik, akkor *p*-t kell írni a nominativusban, ha pedig a genitivus *bis*-en végződik, akkor *b*-t. A grammatikus tekintélyének sikerült ezen szabályt érvényre is emelni, noha a császári korszakban élt nyelvtudók a valódi hangnak megfelelő *ps*-et használták következetesen. Ezekhez tartozik Terentius Scaurus, ki 2261. l. 1. P) így tanít: item non constat, *obscurum* utrum per *ob* an per *op* debeat scribi, nec minus *obseruo* *obsideo*, cum in illis *b* littera evidenter sonum suum vindicet. non caret quaestione etiam *plebs* et *urbs* et *Pelops*, quae Varro ita distinguit, ut per *b* et *s* ea nominativo casu putet esse scribenda, quae eandem litteram genetivo reddant, ut *plebs plebis*, *urbs urbis*; ea vero per *p* et *s*, quae similiter genetivo eiusdem numeri in *pis* excurrunt, ut *Pelops Pelopis*. sed nobis utrumque per *ps* videtur esse scribendum, quoniam ex his *ψ* littera constet, quam genetivo diximus aut in *bis* aut in *pis* exire. Ő tehát minkét esetben *ps*-et kíván: *b* cum *p* etiam consentit — mondja p. 2252, 27 P) cum ab eadem voce duae gignuntur, ut ab eo quod est *princeps* et *caeleps*, *principis* et *caelibis*. nec minus e contrario in verbis, cum *carpo* et *scribo carpsi* et *scripsi* proferimus. — Épen ezen véleményben van Curtius Valerianus (Cassiodoriusnál p. 2289, 4 P): *ψ* nullo modo transferri potuit, sed vis ipsius translata in *ps*, ut quae

per  $\psi$  scribuntur per  $ps$  scribamus, et in ceteris casibus aut in *bis* exeunt aut in *pis*, ut *caeleps caelibis*, *auceps aucupis*, *Cinyps*, *Cinyphis*. — *bs* numquam coniunctas invenies. non enim possunt facere syllabam, et si primam quidem vocalem habeant, fallunt quasi ipsae consonent, ut *trabs* quam dicimus *trabem*. ceterum si ante vocalem ponantur, nullo modo enuntiationem capiunt, cum  $ps$  etiam praepositae sic sonant, ut apud Graecos  $\psi$ . eandem rationem puto observandam et in verbis, quae praeterito tempore et futuro incertum est  $p$  an  $b$  habere debeant. nam sicut in casibus nominum  $p$  littera in  $b$  commutatur, ut est *caeleps caelibis*, ita in temporibus quoque verborum e contrario  $b$  in  $p$  commutatum videmus, ut *scribo scripsi scripturus*, *labor lapsus lapsurus*, *nubo nupsi nuptura*. — Nem nyilatkozik határozottan Velius Longus, ámbár szavaiból azt lehet kivenni, hogy ő is inkább  $ps$  felé hajlik: utrum *absorbui* an *absorpsi*, cum ad hanc disputationem pertinere non debeat, nisi quod proprium est  $\phi\rho\theta\omicron\rho\rho\alpha\phi\iota\alpha\varsigma$ , utrum per  $b$  an per  $p$  *absorpsi* scribi debeat. et aliis sequendam  $b$  litteram, quoniam *sorbere* dicamus, aliis  $p$ , quoniam quaecunque apud Graecos per  $\psi$  scribuntur et constant hac littera  $\pi\sigma$ , apud nos per  $p$  scribenda sunt. ideoque in similibus servandum, ut in eo quod est *urbs* et *nupsi* et *plebs* ac ceteris (p. 2233, 37 P). — Ellenben határozottan nyilatkozik Papirianus (2291, 19 P): *traps* ab eo quod dicitur *trabis* et *urps* per  $p$  debent scribi, licet Varro per  $b$  scribendum putet, quod in reliquis casibus  $b$  habeant. sed tamen, cum  $\psi$  littera Graeca nullo modo transferri potuerit in usum nostrum et vis eius per  $p$  et  $s$  litteras scribatur, necessarium est, ut ubi  $\psi$  Graecum sonat, apud nos quod vitari non potest per has litteras scribatur  $p$  et  $s$ , licet in obliquis casibus  $b$  habeant, ut *caeleps caelibis*, *urps urbis*. item in aliis ipsam retineant, ut *auceps aucupis*. unde apparet, in his casibus mutare nos debere  $p$  et  $b$ , in quibus se etiam ambae consequuntur interposita vocali. hanc etiam regulam sequimur in  $q$ , quae ipsa  $ph$  constat, ut *Cinyps Cinyphis*, quae in nominativo casu per  $p$  et  $s$ , in aliis casibus per  $p$  et  $h$  scribitur. E szerint a mely szóban a görög  $\psi$ -hez hasonló hang van, ott  $ps$ -et kell írni. — Ugyancsak ezt vallja Marius Victorinus is, noha magát homályosan fejezi ki (p. 2465, 46 P): igitur quae Graece scribitis per  $\psi$  litteram, scribetis Latine per  $ps$ . Graeci priusquam reciperent in ordinem litterarum suarum  $\xi$  et  $\psi$ , eas quidem voces, in quibus apparebat  $g$ , ut  $\alpha\iota\gamma\acute{o}\varsigma$ ,  $\phi\lambda\acute{o}\xi$   $\phi\lambda\omicron\gamma\acute{o}\varsigma$  et similia scribebant

per  $\gamma\sigma$ , in quibus vero incidebat  $\kappa$ , ut  $\acute{\alpha}\nu\alpha\acute{\xi} \acute{\alpha}\nu\alpha\kappa\tau\omicron\varsigma$ ,  $\delta\acute{o}\nu\alpha\acute{\xi} \delta\acute{o}\nu\alpha\kappa\tau\omicron\varsigma$  et similia per  $\kappa$  et  $\sigma$ ; in quorum declinatione inerat  $b$ , ut  $\acute{\alpha}\rho\alpha\psi \acute{\alpha}\rho\alpha\beta\omicron\varsigma$  per  $\beta$  et  $\sigma$ ; et in quibus  $\pi$ ,  $\kappa\acute{\upsilon}\lambda\omega\psi \kappa\acute{\upsilon}\lambda\omega\pi\omicron\varsigma$  per  $\pi$  et  $\sigma$ . similiter nostri voces quae in  $x$  litteram incidunt, si in declinatione earum apparebat  $g$ , scribebant  $g$  et  $s$ , ut *coniugs*, *legs* et similia per  $g$  et  $s$ . at quae voces  $\psi$  litteram habent, hae per  $b$  et  $s$  scribebantur, si in declinatione acciperent  $b$ , ut *caelebs caelibis*, *plebs plebis* . . . . . voces igitur (folytatja tovább 2466. l. 22 P), quae in  $x$  litteram incidunt, relicta antiqua observatione per  $x$  scribite; quae vero per  $\psi$ , ea per *ps* potius quam *bs*;  $\sigma$  enim nec in nostris nec in Graecorum libris invenitur subiecta  $b$  litterae. ea vero, quae  $\psi$  sonant et non declinantur, ut supra dicta, per *bs* scribite, ut *abscedit*, *abscidit*, *abscondit*, *abstinet* et *abstrahit*, *obstat*, *obstipuit*.

Ezen tanítást azonban a grammatikusok legnagyobb része nem fogadá el s úgy látszik, hogy inkább Varro fentebb látott véleményéhez csatlakoznak. — Probus például (Appendix 198. l.) egy rakás latin szónak helyesírását határozván meg így tanít: *caeles* non *caeleps* (a codexben így áll: *celebs*, *celeps*), *obses* non *opses*, *plebs* non *pleps*, sőt ezt is mondja: *labsus* non *lapsus*. Hogy miért akarja, hogy ezen szók így irassanak, annak („Instituta artium“ 126. l.) okát így adja: Quaeritur, qua de causa *plebs* per  $b$  et non per  $p$  litteram scribatur. hac de causa, quoniam quaecumque nomina in quo libet casu in ultima vel prope ultimam syllabam  $b$  litteram habent constitutam, haec in nominativo casu numeri singularis per  $b$  litteram scribuntur: et ideo *plebs*, non *pleps* facere pronuntiat: facit enim *plebs plebis*. — Quaeritur, qua de causa *labsus* per  $b$  et non per  $p$  litteram scribatur. hac de causa, quoniam quaecumque vocabula ab illis verbis venire reperiuntur, quae modo indicativo temporis praesentis ex prima persona in ultima vel prope ultimam syllabam  $b$  litteram habent constitutam, haec per  $b$ , non per  $p$  litteram scribuntur. nunc cum *labsus* a *labor* venire intellegatur, et ideo per  $b$ , non per  $p$  litteram scribi pronuntiat. — Probus tehát az etymologiai írásmódban még tovább ment, mint a többi grammatikusok, mert azok „lapsus“ ellen nem tesznek kifogást.

Hogy végre Priscianus is *caelebs*-et és nem *caeleps*-et írt, kitűnik azon hiábavaló erőködésből, melylyel ezen szót származtatni akarja: apud nos quoque — mondja I, 23 = I, p. 18, 9 H. — est invenire, quod pro  $u$  consonante  $b$  ponitur, ut *caelebs*, *caelestium*

vitam ducens, per *b* scribitur, quod *u* consonans ante consonantem poni non potest. — Ugyancsak ő más két helyen eléadja véleményét azon szóknak írásmódjáról, melyekben az ajakhang sziszegő hanggal találkozik össze. — Az egyik hely (I, 42 = I, p. 33, 3 H) ez: huic (t. i. a sziszegő *s*-nek) praepositur *p* et loco *ψ* Graecae fungitur, pro qua Claudius Caesar antisigma *⊖ C* hac figura scribi voluit (sőt inkább csak egy megfordított *⊖* vala ezen *antisigma* alakja). sed nulli ausi sunt antiquam scripturam mutare, quamvis non sine ratione haec quoque duplex a Graecis addita videatur; nam multo molliorem et volubiliorem sonum habet *ψ*, quam *ps* vel *bs*. hae tamen, id est *bs*, non alias debent poni pro *ψ*, hoc est in eadem syllaba coniunctae, nisi in fine nominativi, cuius genetivus in *bis* desinit, ut *urbs urbīs*, *caelebs*, *caelibis*, *Arabs Arabis*. sicut ergo *ψ* melius sonat, sic *x* etiam quam *gs* vel *cs*. et *x* quidem assumpsimus, *ψ* autem non; sed quantum expeditior est *ψ* quam *ps*, tantum *ps* quam *bs*, ideoque non irrationabiliter plerisque videtur loco *ψ* *ps* debere scribi, quod de ordine litterarum docentes plenius tractabimus. — A másik hely, melyre ez utószavak vonatkoznak ez (I, 58 = I, p. 43, 5 H): in fine vero dictionis contra invenimus primam liquidam, sequentem mutam, postremam *s*, ut *urbs*, *stirps*. sin autem in duas desinit consonantes dictio, necesse est priorem liquidam esse et sequentem *s* vel *x*, ut supra ostendimus.... vel loco *ψ* Graecae *bs* vel *ps* scribere pro ratione genetivi, ut *Arabs Arabis*, *Pelops Pelopis*, *caelebs caelibis*, *princeps principis*. quibusdam tamen, ut supra docuimus, non aliter videtur *ψ* Graeca nisi per *ps* scribenda. quamquam enim ratio genetivi supra dictam exigit scripturam, tamen cognationem soni ad hoc procliviorum esse aiunt. hoc tamen sciendum, quod principium syllabae omni modo pro *ψ* *ps* debet habere, ut *psittacus*, *pseudulus*, *ipse*. — Hogy azonban maga Priscianus a nomináknál a sziszegő hangnak *b*-vel való összekötését kívánta, kitetszik azon szabályokból is, melyeket a harmadik declinatióra tartozó szók nominativusának képzésére állít fel (VII, 40—42 = I, p. 320, 14—322, 12 H):

In a bs Graeca et Latina masculina et feminina: hic *Arabs* huius *Arabis*, haec *trabs* huius *trabis*....

In ebs correptam Latina omnis communia: hic et haec et hoc *caelebs* huius *caelibis*.

In *ebs* productam unum femininum Latinum: haec plebs huius plebis....

In *obs* feminina latina: haec scobs huius scobis et scrobs huius scrobis.

In *ybs* unum masculinum: hic chalybs huius chalybis.

In *urbs* unum femininum: haec urbs huius urbis.

In *aps* unum femininum: haec daps huius dapis....

In *eps* masculina et omnis: hic manceps huius mancipis, hic et haec et hoc particeps huius participis... adeptis..

In *ops* Latinum femininum unum: haec Ops huius Opis... et Graeca hic Pelops huius Pelopis...

In *yps* Graeca: Cinyps Cinypis.

In *irps* Latinum unum: hic et haec stirps huius stirpis.

E szerint az ide tartozó nominákat akár a hangnak megfelelő *ps*-szel akár pedig a tőalakban levő betűnek megtartásával tehát *bs*-szel írjuk, nem vétünk a régi orthographia ellen. Mert, a mint látók, a gramatikusok között mindenik írásmódnak van képviselője s mindkét írásmód igazolható. Nekünk azonban praktikusabb lesz a Varro által felállított, fentebb idézett szabályt követni, mert már úgys követjük.

Ezen szabály azonban az igékre nézve nem érvényes, mert ezekre nézve a *ps* és *pt* írásmód általános szabály, a *bs* és *bt* pedig csak kivételes eset. — Nyilván kitűnik ez Priscianus eme szavaiból (I, 58 = I, p. 43, 15 H): *nubo quoque nupsi, scribo scripsi faciunt, quamvis analogia per b cogit scribere; sed euphonia superat, quae etiam nuptam non nubtam et scriptum non scribtum compellit per p, non per b, dicere et scribere.* — Ugyancsak Priscianus így folytatja (I, p. 506, 16 H): *in bo desinentia verba vocali longa antecedente b in ps convertentia faciunt praeteritum perfectum, ut scribo scripsi, nubō nupsi. nunquam enim b ante s in principio syllabae potest inveniri, ut Pseudulus, ipse.* — Agroecius ezen szabályt nagyon is külsőleg így határozza meg (p. 2266, 33 P): *nubo nupsit, scribo scripsit; cum vocalis sequitur, b esse debet, et cum consonans p.* — Hogy a római fül a *pt*-t a *bt*-től meg nem különböztette, sőt mint a görög tenuis előtt tenuist kívánt, kitetszik Quintilianus obti-

*neo* ígére tett eme megjegyzéséből: *secundam enim b litteram ratio poscit, aures magis audiunt p.*

Mindezekből végeredményül az jön ki, hogy *optineo* és *optineo*, *obstipesco* és *opstipesco* egyaránt helyesek: amazt az etymologia, emezt a régi grammatikusok nagy részének tanításán alapuló usus igazolja. Minekünk itt is czélszerűbb megmaradni megszokott írásmódunknál, mivel úgy sem lehetünk szigoruan következtetések, mert például ha *optineo*-t, *opstipesco*-t írunk, akkor *opstineo*, *opsto*, *apscedo*-t, *apscondo*-t is kell írunk, pedig ez senkinek sem jut eszébe.

15. **promontorium** vagy **promuntorium** vagy **promunturium**? Fleckeisen (Fünzf. Art. aus einem Hülfsbüchlein f. lat. Rechtschr. 25. l.) így tanít: *promunturium* nem *promontorium*, ez a legjobb kéziratok által igazolt írásmód, p. o. Caes. BG. III, 12, 1. Liv. X, 2, 4. XXI, 35, 8. Cic. Verr. IV, 46, 103. V, 56, 142. Phil. 1, 3, 7. Sall. Hist. 10. Tac. Ann. II, 39. IV, 67. VI, 50. XIV, 4. XV, 46. Florus II, 2, 32. III, 6, 11. Ezen írásmódot hitelesítik a feliratok is, v. ö. Or. 3671 = CIG. 1711 B. Ezen írásmóddal — szerinte — az etymologia is megegyez, a mennyiben a szónak *mons*-hoz semmi köze nincs s egyenesen *promineo*-ból van képezve. A szóban az utolsó harmadszótag épen úgy mint pl. *tugūrium*-ban rövid. V. ö. Pacuvius 94 R: *Idae promunturium, cuius lingua in altum proicit*; miből következik, hogy Ovidiusnál (Met. XV, 709) sem lehet ezen szót *synicesis*-szel: *promontorjunque* olvasni; hogy végre *promuntorium*-ot, mely írásmód Suet. d. Aug. 17. Iust. IV, 1, 16 stb. találhatik, többnek lehetne venni mint a leíró által ejtett hibát, nem valószínű. — Ez a véleménye, azaz, ez a véleménye vala Fleckeisennek 1861-ben, midőn a „Fünfzig Artikel“-t írta, most már valószínűleg ő is másképen gondolkodik. Annyiban mindenesetre igazsága van, hogy *promunturium* a kéziratok szerint a leghitelesebb alak, de a másik kettő is oly gyakran jön elé, mint maga Fleckeisen is bevallja, hogy azokat nem tanácsos egyszerűen a másoló hibájának róvni fel. Sőt inkább abból az tűnik ki, hogy a szó eredeti alakja *promontorium* vala. Ebből az *o*-nak *nt* után *u*-ba való elhomályosulása következtében lett: *promuntorium*, épen úgy mint *Septimontium* és *Montani*-ből: *Septimuntium* és *Muntani* fejlődött ki. — A latin nyelvben az is gyakran megtörténik, hogy az eredeti *a* helyén álló *o* is, különösen ha képzőben fordul elő, *u*-ba homályosul. Ez történik pl. a *-tor* (*-sor*), szkr. *-tar* képzővel az ígék

participiumában, a hol *tur-o*, hogy nem egyéb mint a *-tor* képző tovább fejlődése, azt a „Nyelvtudományi Közlemények“ VI. köt. 2. füzet 278. l. kimutattuk. Épen így ment át, az *o* a homályos *u*-ba ezen későbbi korszakból származó alakokban: *Vic-tur-ina* = *Victor-ina*, *oxur-e* = *uxore* (v. ö. Cors. Krit. Beitr. 522. l.) stb.; hasonló fejlődésre mutat vissza *pro-mun-t-ur-iu-m* is. Minthogy pedig azon kéziratok, a melyekben ezen alak előfordúl, sem régiségükre sem becslükre nézve nem mérkőzhetnek, pl. Plautus Ambrosianus-ával, Terentius Bembinus-ával, Vergilius, Gaius, Fronto, Cicero (de republica) és a florentini Pandecta-kézirataival, méltán tulajdoníthatjuk a *promunturium* írásmódot a későbbi népnyelvből fölvett szokásnak. A mi pedig Fleckeisen fentebb idézett állítását illeti, hogy t. i. *promunturium*-nak semmi köze nincs *mons*-szal, hanem csak *promineo*-val, az a latin nyelvtudomány jelen állásával többé meg nem fér. — E szerint nagyon is összefér a két szó egymással mind hangjukra mind pedig értelmökre nézve, mert mindketten ugyanazon szkr. gyöktől: *man-* származnak. Ezen *man-* gyökből a latinban tovább képzéssel épen úgy jött létre *pro-mont-* töalak, mint *stabulum*-ból *pro-stibulum*, *pugnaculum*-ból *propugnaculum*, *nepos*-ból *pro-nepos*, *avus*-ból *pro-avus* stb. Továbbá *pro-mont-* töalakhoz épen úgy járult *or-io* összetett képző s lett belőle *pro-mont-or-iu-m*, mint *portus* és *tectum*-ból lett: *port-or-iu-m*, *tect-or-iu-m*. — Fleckeisennek különben azon állítása sem bizonyos, hogy *promunturium*-ban az utolsó harmadszótag rövid volna, mivel Ovidiusnak általa idézett eme versében: *Inde legit Capreas promunturiumque Minervae* —, csakugyan lehet *synicesis*t venni fel s így olvasni: *promunturjumque*. Azon versben pedig, melyet az említett szótag rövidségének bemutatására Pacuviusból idéz: *Ida e promunturium cuius lingua in altum proicit* —, azért nem lehet bízni, mert az egész vers olvasása bizonytalan, de ha bizonyos is volna, akkor sem lehet belátni az okot, hogy miért épen itt ne lehetne *promunturium*-ot *synicesis*-szel olvasni, épen úgy mint ezeket: *sequius*, *ambiunt*, *nescio* Plautus dialogusában s több hasonló szokat más római költőknél (v. ö. Corss. Krit. Beitr. 7. l.). — E szerint *promontorium*-ot épen oly joggal írhatunk mint *promunturium*-ot.

16. **querela** vagy **querella**? A feliratokon és kéziratokban felváltva fordulnak az *ē*-la képzős szók elé egyszerű és kettős *l*-vel:



*querella* és *suadela*, Or. H. 7348. Verg. Lachm. Lucr. p. 203. Ed.

Diocl. Momms. (301 Kr. u.). Brandt Quaest. Hor. p. III.

*quaerella* és *corruptela*, I. R. N. 4911. 7108.

*Medella* és *medela*, Or. H. 5355. *medella*, Ed. Diocl. Momms. (301 Kr. u.).

*loquella* és *loquela*. Verg.

E szerint a feliratok és kéziratok után ily ingadozás mellett indúlni nem lehet. Lachmann ugyan felállított egy szabályt ezen szók írásmódjára nézve (Lucr. 3, 1014), mely szerint ha az *ēla* képzőt egy hosszú önhangzó előzi meg, akkor egy *l*-et, ha pedig rövid önhangzó, akkor két *l*-et kell írni, tehát: *loquella*, *querella*, *medella*; ellenben *suadela*, *tutela*, *corruptela*. Ehhez egy másik hasonló szabályt állít (Lucr. 1, 313) fel, mely szerint *ll* ha *i* következik utána, egy *l*-vé lesz, tehát: *villa*, *mille*, *stilla*, *paullum*, *Paullus*, *Messalla*, de *vilicus*, *milia*, *stilicidium*, *paulisper*, *Paulina*, *Messalina*. Ez a két szabály magában véve nem rossz, csak az a baj, hogy mondva van csinálva s épen ezért a nyelvre ráerőltetni nem tanácsos, különösen midőn a római grammatikusok épen ezen kérdésben csaknem egyhangulag adják koruk s az őket megelőző korszak írásmódját. — Caper pl. röviden a szabályt így adja (de orthographia p. 2241, 26 P): *querela*, *loquela* per *l* simplex. — Terentius Scaurus okát is adja ezen szabálynak, mely ok ugyan nem sokat ér, de legalább tanuskodik a szó helyesírásáról (p. 2249, 40 P): *scribendi ratio vitatur per adiectionem, ut cum querellam per duo l scribunt, cum querulus sit, non querullus*. Marius Victorinus is vallja ezen szabályt (p. 2463, 26 P, 18 G): *camelus vero et loquela et querela et suadela et tutela uno l scribenda sunt*. — Hogy azonban a használat a két *l*-et is megtűrte, tanítja Papirianus (Cassiodoriusnál p. 2290, 37 P): *querela apud Latinos per unum l scribebatur, sicut suadela, tutela, candela, corruptela. quamvis usus sibi etiam apud eos vindicaret, ut aliqua in figura deminutivorum per duo l scriberentur, ut capella, fabella, tabella. nunc autem etiam querella per duo l scribitur*. — Priscianus eléadja az etymológiáját is ezen szóknak, melylyel a szóban levő alakoknak egy *l*-es írásmódja tökéletesen megegyez (III, 4 = 1, p. 120, 5 H): *consonante accedente in a desinentia denominativa seu verbalia formas habent tres: la, na, ra. la e longa antecedente: cautus cauti cautela, tutus tuti tutela, custos custodi custodela . . . et nota, quod omnia extremam vocalem ge-*

netivi, si secundae sint, sin tertiae dativi, in *e* longam convertentia assumunt *la*, quae vero a verbis fiunt secundae coniugationis a secunda persona abiiciunt *s* et assumunt *la*: *candeo candes candela, suadeo, suades, suadela*. Tehát ez is: *monela*. — A látott grammatikusok tanításából tehát világos, hogy *querela*-t és nem *querella*-t kell nekünk írunk; természetes, hogy a deminutivumokat, milyenek: *capella, fabella* stb. — ide számítani nem lehet.

**16. quoties** vagy **quotiens**? **toties** vagy **totiens**? Ezek azon szók, melyeknek nasalis nélkül való írásmódja az újabb nyelvek előtt barbarismus *s* a nyelvtényt nem is sejtő tudatlanság. — Lássuk tehát először is mit tanítanak a régi grammatikusok.

Marius Victorinus (p. 2469, 30 P) így szól: adverbia cum *n* scribenda *quotiens, deciens, totiens* et similia per numerum. Victorinus tehát minden *es*-en végződő számnévben kiírni parancsolja a nasalist. — A több grammatikusok azonban oda módosítják ezen szabályt, hogy a határozatlan számnevekben milyenek: *quotiens, totiens* ki kell írni az *n*-et, a határozott számnevekben ellenben nem szükséges. Ehhez képest így tanít Caper (de orthographia p. 2241, 4 P): sine *n* scribenda sunt *millies, centies, decies*; sed *quotiens, totiens* cum scribitur, per *n* scribenda sunt. — Épen így tanít Priscianus (XV, 22 = II, p. 77, 15 H): in *es* productam *sodes Hercules*, pleraque tamen a numeris nascuntur, id est a quinque usque ad mille, ut *quinquies, sexies, decies, vicies, centies, quingenties, milies*. Ellenben (XV, 24 = II, p. 78, 22): in *ens* *totiens* a tot et *quotiens* a quot et a multo *multotiens* et *aliquotiens* ab aliquot. A fentebb adott szabályt más két helyen következőleg határozza meg (XV, 37 = II, p. 88, 17): a quinque vero usque ad mille in *es* productam desinunt adverbia, ut *quinquies, sexies, septies* sic reliqui, ut supra dictum est. a quot vero et tot in *ens* terminantur *quotiens* et *totiens*. A másik helyen (de figuris numerorum 28 = II, p. 415, 18 K): reliqua omnia in *es* productam desinunt, *quinquies, sexies*.... *milies*. infinitis tamen numerorum adverbiiis etiam *n* interponitur *quotiens, totiens*, similiter *multotiens*.

Ez a grammatikusok tanítása. Lássuk most a feliratokat:  
*quotienscumque*, Mon. Ancy. Momms. R. d. g. Aug. IV. 28.  
*quinquiens*, u. o. I, 25. 6.  
*quinquens*, u. o. IV, 31.  
*vicens*, u. o. IV, 41.

*quadragiens*, u. o. II, 4. 7. 10.

*quingentiens*, u. o. III, 35.

*milliens*, u. o. III. 24. 25. 34. 38. IV, 26.

*vicensumo*, C. I. L. I, 198, 21.

*vicensumam*, u. o. 199, 27.

*vicensumarius*, u. o. 1101.

*quadragensimum*, Mon. Ancyr. II, 3.

*duodevicensimum*, u. o. III, 15.

*quotiens*, C. I. Lat. I, 200, 25.

*quotiens quomque*, u. o. I, 198. 48.

E szerint a számnevekre nézve a feliratok is a nasalis kiírása mellett tanuskodnak; de hogy már a régi latinban is mily gyakori volt a nasalisnak sziszegő hang elől való kiesése, meg lehet itélni a következő kézirati és felirati példákból:

1) Tőalakokban:

*Cesor*, (= *Censor*), t. Scip. Barb. f. Rhein. Mus. IX, 1. C. I. L. I, 31.

*cesores*, C. I. Lat. 613, 1161, 1162. 1164.

*consesu*, I. N. 2342. 3528.

*consesum*, Cen. Pis. Or. 642.

*meses*, *mesibus*, I. N. 131. 404. 2699. 6736. 6996. 6629. 7014. 7188.

*mesura*, I. N. 6879.

*mesor*, C. I. L. I, 1109. *mesorum*, I. N. 3160. *mesoris*, I. N. 1455.

2) Részeseülőkben:

*animas*, Lucr. 774.

*transmutas*, u. o. II, 488.

*instas*, u. o. III, 1064.

*curas*, Plaut. Mil. 201.

*cogitas*, u. o.

*accubas*, Plaut. Mil. 653.

*pandiculas*, Plaut. Men. 832.

*praegnas*. Plaut. Naev. Ribb. Com. r. p. 24.

*infas*, I. N. 5376. 66. Grut. 688, 2.

*lacrimas*. Gr. 517, 3.

*dormies*, Plaut. Mil. 272.

*doles*, I. N. 1222. 2680. 4859.

*retines*, Or. 4360 (386 Kr. u.)

*Clemes*, I. N. 2892. C. I. L. I, 747.

3) Az *-iensis*, *-ensis* képzőkben;

*Pisaurese* (= *Pisaurenses*), C. I. Lat. I, 173.

*Langueses*, u. o. 199. 40.

*Thermesium*, u. o. 204, 1, 2.

*Thermesum*, u. o. 204, 2, 7. 11.

*Maluginesis*, u. o. 295. 304.

*atresis* (= *atriensis*) u. o. fast. Ant. 2, 10.

*Atresis*, I. R. N. 2140.

*Lucereses*, Fest. p. 119.

*Hortesius*, Vel. Long. p. 2227, P.

A következő példákból pedig az tűnik ki, hogy a nasalis a régi emlékekben ott is áll *s* előtt, hol etymologiallag rá semmi szükség:

*Athamans*, C. I. Lat. I, 760 (13 K. u.).

*Atlans*, I. N. 737.

*Dymans*, u. o. 6769. 1, 78 (90 Kr. u.).

*Indigens*, C. I. L. I, eleg. XX.

*herens*, Or. 3528.

*diens*, Inscr. Helvet. Momms. 279.

*thensaurorum*, Or. 3247. *thensaurus* Plaut.

*praenstantissimo*, I. N. 1115.

Ha már mindezekhez még hozzá adjuk, hogy az *-iēns* képzőben a nasalist az etymologia is igazolja: szkr. *-ījāns*, gör. *-ιωρ*, lat. *-ios* (v. ö. Zeitschr. f. vergl. Sprachf. I, 121—123. III, 295) —, ki lehet mondanunk, hogy csakugyan helyesebb *quotiens*, *totiens* mint *quoties*, *toties*, de hogy a másik írásmód sem barbarismus s hogy a ki azt használja, azt nem lehet mindjárt tudatlansággal vádolnunk, az is világos a látott előadás után. — Die Fragen um Rechtschreibung — mondja Gossrau, Lateinische Sprachlehre 268. l. — in einzelnen Fällen, ob man *concio* oder *contio*, *neglego* oder *negligo* schreibt, sind nicht so wichtig, dass Abweichung von der jetzigen Mode gleich für Ignoranz gelten sollte, oder solche Ignoranz hinderlich wäre elegantes Latein zu schreiben.

18. **quidquid** vagy **quicquid**? Az orthographusok véleménye szerint ez utóbbi a helyes, mivel a foghang torokhang előtt asszimilálódik. Quintilianusnak azonban ez nem tetszik (1, 7, 6. §.): illa quoque servata est a multis differentia ut *ad*, cum esset praepositio, *d* litteram, cum autem coniunctio, *t* acciperet, itemque *cum*, si tempus significaret, per *qu* et *m*, si comitem, per *c* ac duas se-

quentes scriberetur. frigidiora his alia, ut *quidquid c* quartam haberet, ne interrogare bis videremur. — Ellenben Caper (de orthographia, p. 2241, 19 P) így tanít: *quicquid* in priore syllaba *c* littera, in secunda *d* scribendum; quoniam *d* inter duas voces dividit. — Ezen ok, hogy t. i. *d* az összetélt ketté szakasztja csakugyan elfogadtatott. Marius Victorinus pl. (p. 2460, 31 P) így szól: *quicquam* et *quicquid* et *quocquod* prima syllaba quotiens habuerit *d*, id vos praecidite et superponite *c*. nam cum sint haec composita et confusa, si utramque vocem suis litteris scriptam relinquatis, duas partes orationis separatas relinquetis. *quicquam* enim ductum est a *quidquam*. Egyszerű assimilatiót vesz föl Papirianus (Cassiodoriusnál p. 2291, 37): *quicquam* in medio per *c*, non per *d* scribi debet. in compositione enim plerumque *d* in *c* commutatur. Ha továbbá Cassiodorius a következő nyilatkozatot (p. 2319, 43 P): *quicquam* in prima syllaba per *c* scribendum, quod *d* littera in *c* litteram commutatur —, úgy közli mint Priscianus szavait, akkor ő bizonyára ezen grammatikus következő tanítására támaszkodik (Prisc. I, 45 = I, p. 35, 1 H): *d* transit in *c*, ut *accidit*, *quicquam*. II, 6 = p. 47, 4: in *c* quoque nulla syllaba superior desinit, nisi sequens quoque a *c* vel a *q* incipiat, ut . . . *ecquis*, *quicquam*. atque ex hoc quoque ostenditur, eandem vim habere *c* et *q*.

A grammatikusok ezen tanításával a feliratok megegyeznek: *quicquid*, C. I. Lat. 200, 32. 205, I, 26.

*quicquam*, t. Salpens. Or. H. 7421, II, 18.

*quicquam* (*quicquam*), C. I. L. I, 196, 12.

A legjobb kéziratok hasonlóképen *quicquid* és *quicquam* mellett tanuskodnak. V. ö. Brandt, Quaest. Horat. 109. l. — Megjegyezni való azonban, hogy ezen áthasonulás nem általános, mert pl. ezek helyett: *quidque*, *quodque* és *quodcumque* nem lehet ezeket írni: *quicque* stb.

### 19. **unquam** vagy **umquam**? **nunquam** vagy **numquam**?

Az *m*-nek *n*-be való áthasonulásával torok- és foghang előtt (*c*, *q*, *d*, *t*) sokat foglalkoztak a régi grammatikusok. Caper (de orthographia, p. 2241, 22 P) így tanít: *quanquam* priori syllaba *n* habere debet, non *m*, ne duas esse voces aliquis ostendat. Tehát szerinte azért kell *n*, mert az *m*, az összetett szót kétfelé választja. — Épen ezen véleményben van Marius Victorinus (p. 2462, 32 P, 17 G): has voces *nonnunquam*, *nunquam*, *nunquid*, *quanquam*, *unquam* saepe recte

scriptas relinquitis : aliquando *n* in *m* commutatis, non nunquam pro *n* facitis *m*. quid igitur in posterum debeatis observare attendite. clari in studiis viri, qui aliquid de orthographia scripserunt, omnes fere aiunt, inter *m* et *n* litteras mediam vocem, quae non abhorreat ab utraque littera, sed neutram proprie exprimat, tam nobis desse, quam Graecis, cum illi *sambix* scribant, nec *m* exprimere nec *n*. sed haec ambiguitas in his fortasse vocabulis, sicut in *ampelo*, *lycambe*; nam in nostris supradictis non est, quia non inter *m* et *n* medium sonat *unquam* et *nonnunquam* et similia, sed inter *n* et *g*. — nam et Graeci, cum scribunt ἄγγελος ἄγγος, ὄγκος et similia, si syllabam an sequatur syllaba quae initium habet a *g* aut a *c*, convertunt *n* litteram in *g* et pro *ng* scribunt, ut ἄγγελος, ἄγγιστα, ἄγκυρα, cum inter *n* et *g* medium sonet vocis productae, non, ut aliis videtur, inter *m* et *n*. quoniam in copulatione syllabarum familiarium et nobis habenda ratio est, per *n* quam *m* potius scribetis *nonnunquam*, *quamquam* et similia. nam si inter *m* et *n* esset disputatio nobis, quae in aliis quidem verbis, in supradictis autem non est, commodius credo acturos fuisse receptae auctoritatis viros, si hanc potius redderent rationem, ne duae partes orationis, quae iunctae voces confundunt, integre scribantur.

Priscianus (I, 38 = I, p. 29, 18 H) ezt mondja: num *nuncubi* et, ut Plinio placet, *nunquis*, *nunquam*, *anceps* pro *amceps*. *am* enim praepositio *f* vel *c* vel *q* sequentibus in *n* mutat *m*: *anfractus*, *ancisus*, *anquiro*. — Velius Longus következő szavaiból (p. 2236, 48 P): ipsa *n* littera in locum *m* redit, ut cum dicimus *clandestinum*, cum ab eo trahatur quod est *clam*. item *sinciput* quod est *semicaput* sed non ubique obtinendum. nam et *nonnunquam* plenius per *n* quam per *m* enuntiatur. ac cum dico *etiamnunc*, quamvis per *m* scribam, nescio quomodo tamen exprimere non possum —, kitűnik, hogy a kiejtés nem támogatta mindenütt az írásmódot. Különben mindkét irányban igen messze mentek a nyelvtudók, a mennyiben egy részről az ilyenben mint *numquam* meghagyták az *m*-et az etymologia kedvéért, daczára annak, hogy inkább *n*-nek hangzott, más részről pedig az *m*-et még akkor is *n*-né változtatták, mikor utána a következő szó torokhangon kezdődött, p. o. *tan concorde*, Or. H. 7382, e helyett: *tam concorde*; *cun caris amicis*, Ren. I. Algér. 2074; *cun coniuge* u. o.; épen így olvashatni még a legkésőbb kori feliraton is ilyeneket: *con quo*, *con qua*, *con que*, *con quem*, *con coniugi*,

ezek helyett: *cum quo*, *cum qua* stb. — Hogy azonban a régi írásmód *assimilatio* nélkül volt, kitűnik a következő régi felirati példákból:

*queicomque*, C. I. Lat. I, p. 592.

*queicomque*, u. o.

*quae comque*, u. o.

*quem comque*, u. o.

*quem quom que*, u. o.

*quod quomque*, u. o.

*quocomque*, u. o.

*quos comque*, u. o.

*quibus quomque*, u. o.

*quotiens cumque*, Mon. Ancy. IV. 28.

*utrumque*, u. o. IV, 9. III, 5.

Mint hogy tehát sem a feliratokból sem pedig a kéziratokból általános érvénnyel bíró szabály ki nem hozható, tehát legjobb lesz, ha eddigi írásmódunk mellett megmaradunk s így írunk: *nunquam*, *nunquís*, *nuncubi*, *quanquam* stb., mert így legalább a régi grammatikusok velünk tartanak, a mennyiben tanításaikból kitűnik, hogy torokhang előtt az *m* csak ezen két szócskában *num* és *quam* ment át *n*-be.

Hasonlóúl ment át az *m* következő foghang (*d*, *t*) előtt *n*-be. — Priscianus ezen átmenetre szolgáló szabályt így határozza meg: *m* transit in *n* et maxime *d* vel *c* vel *t* vel *q* sequentibus, ut *tantum tantundem*, *idem identidem*, *eorum eorundem* (I, 38 = I, p. 29, 16 H). — Mutatur enim — folytatja I, p. 589, 25 — *m* in *n* ante *d* euphoniae causa, ut *eundem eandem*, quod in aliis quoque compositis fieri solet propter eandem consonantem, ut *quendam quandam*, *quorundam quarundam*, quae tamen possunt et per adiectionem habere extremam syllabam. — Ezen szabály mellett azonban van egy másik is, mely az *m*-et az etymológiára hivatkozva, megtartani parancsolja. Ezen szabály képviselője Cornutus (Cassidiorusnál p. 2285, 28 P): *tamtus* et *quantus* in medio *m* habere debent. *quam* enim et *tam* est, unde *quantitas*, *quantus*, *tamtus*. nec quosdam moveat, si *m* non sonat. iam enim supra docui, non sonare debere, tam etsi in scriptura *m* posita sit. — Tehát ha nem is ejtetett, de ki kellett írni az *em*-et. Ezen írásmódot az etymológián kívül a régi feliratok is támogatják, a mennyiben ezeken is fordulnak elé *m*-es alakok:

*quamta*, Corp. Inscr. Lat. 206, 37. 43. 38.

*quantum*, u. o. 38.

*tamtae*, u. o. 38. 40.

*tamtam*, u. o. 43.

*tuemdam*, u. o. 31. 33. 40. 46. 47.

*tuemdarum*, u. o. 28.

*conductum*, 200, 25,

*damdum*, 206, 17

*damdam*, u. o. 206, 49.

*faciundeī*, u. o. 206, 58.

Ellenben igen gyakoriak az ilyenek:

*eorundem*,

*eandem*,

*tandem*,

*tantundem*, Corp. Inscr. Lat. 202, 58. 65. 69. 92; 200, 2. 33.

*septendecim*, *quandiu*, *pedetentim*,

*iandudum*, *aliquandiu*, *septentrio*,

*pessundo*, *veruntamen*, *quadantenus*.

*venundo*, *duntaxat*,

Ezekből kitűnik, hogy nehéz itten ismét megmondani, hogy mi a helyes: legjobban teszünk, ha a szóknak etymológiáját veszszük s a hol az összetétel még laza, azaz, az összetételnek mindkét tagja külön válva is megállhat, ott megtartjuk az *m-et*, a hol ez nem lehet, ott *n-net* írunk, tehát: *tamquam*, *quemque*, *unumquemque*, *de quicunque*, *unquam eundem* stb., mint szintén *clandestinus* és nem *clamdestinus*, mert az összetétel második tagja nem állhat magában.

20. **verto** vagy **vorto**? **vester** vagy **voster**? Quintilianus (1, 7, 25) így tanít: *quid dicam vortices et vorsus ceteraque ad eundem modum, quae primus Scipio Africanus in e litteram secundam vertisse dicitur*. Ebből látjuk, hogy az *o* már a város hatodik századában *e-be* ment át. Mindennek daczára hogy az *o* még az első században is divatban volt, kitűnik Charisius következő szavaiból (p. 88, 16 K): *vertex a vertendo dicitur, vortex a vorando, et vult Plinius verticem immanem vim impetus habere, ut „ingens a vertice pontus“* (Verg. Aen. I, 114), *vorticem vero circumactionem undae esse, ut „et rapidus vorat aequore vortex“* (u. o. 117). Tehát Plinius jelentésbeli különbséget erőltet ki az *o-s* és *e-s* alakból. — Probusnak mindkét alak jó (p. 119, 9 K):



item sunt nomina quae *e* litteram et in *o* litteram convertant. ut puta *adversus* et *advorsus* et cetera talia. — Ellenben Annaeus Cornutus (Cassiodoriusnál p. 2283, 37 P) a *vo*-val való írásmódot elavúlnak mondja: *vostra* olim ita per *o*, hodie per *e*, ut *advorsum* *adversum*, *pervorsum* *perversum*, *votare* *vetare*, *vortex* *vertex*, *convollere* *convellere*, *amplectere* *amplectere*. — Épen így Priscianus (I, 32 = I, p. 25, 15 H): *e* correpta transit in *o*, *tego toga*; antiqui quoque *amplocti* pro *amplecti* dicebant et *animum advorti*. — Hogy Priscianus csakugyan az ilyen szókban csak *e*-t írt és tanított, kitetszik következő szavaiból (Partitiones XII, p. 513): *Adverso* quae pars orationis est? Hic nomen est, quia caret tempore, unde licet etiam comparativum eius facere *adversior* et superlativum *adversissimus* . . . . Fac ab eo aliud derivativum. *Adversarius* *adversaria* *adversarium*. Declina verbum. *Adverto* *advertis* *advertit* et cetera. Dic eius frequentativum. *Adversor* *adversaris* vel *adversare* *adversatur*, quod ab activo factum est deponens, quamvis *advento* et *adverto* aliam significationem habeant. scis autem, quod omnia frequentativa primae sunt coniugationis et plerumque a participio praeteriti solent fieri, *versus* *verso* *versas*, *adversus* *adversor* *adversaris* . . . . Dic composita alia ab eo quod est *verto*. *Adverto* *converto* *evert* *subverto* *animadverto* *praeverto* . . . *circumverto* *anteverto*. et notandum quod adverbium quoque inveniuntur non solum obliquis casibus nominum masculinorum vel femininorum, sed etiam ipsi nominativo similia, ut *adversus*, quod quidam, quia accusativo coniungitur, magis praepositionem existimaverunt. *versus* quoque suppositum localibus nominibus adverbium esse invenitur, ut *Italiam versus*, *Galliam versus*, *Hispaniam versus*, *Siciliam versus*, *Graeciam versus*. Sallustius tamen etiam praepositionem ei anteposuit in Catilinario „in *Galliam versus*.“ *exadversum* quoque compositum, ut Terentius in Phormione „*exadversum* tonstrina erat quaedam.“ a *deverto* fit derivativum *deverticulum*: Terentius „postquam ad ipsum veni *deverticulum*. *deversorium* quoque dicitur locus, in quo *devertimus*. *versus* quoque litterarum ordinatio inde dicitur, vel quod *vertimus* stilum a fine ad initium (vel ab initio ad finem), vel quod antiqui a dextera parte in sinistram et a sinistra in dexteram scribebant. *vertigo* quoque et *vertex* a *verto* verbo fiunt et *Vertumnus* deus et *Verticordia* dea. — Ímho! egyetlen egy alak sincs itt, mely *o*-val volna írva, pedig ha

csak féligmeddig jogosnak tartotta volna az *o*-s alakot, felhozta volna egy másik helyen (VIII, 8 = I, p. 456, 12 H), a hol a *volimus* és *velimus* között ingadozó írásmódról beszél: *pro volam velim auctoritas non irrationabiliter tradidit dicere. et volim tamen pro velim proferebant.* Cicero in II de natura deorum (32, 81): *quo facilius id quod docere volimus intellegi possit.* — Priscianus eme tanításából azonban nem lehet következtetnünk, hogy az *o*-s alak egyáltalában ne volt volna használatban. Ellenkezőleg Plinius példáját követve többen akadtak a nyelvtudók között, a kik minden módon jelentésbeli különbséget törekedtek a két alak között megalapítani. — Flavius Caper pl. ezt mondja (de orthographia, p. 2243, 3 P): *vortex fluminis est; vertex capitis.* Caper tehát megsemmisíti Plinius lángeszű találmányát. Épen ennyi értékkel bír egy második szabálya (p. 2242, 17 P): *vorsus paginae dicitur; versus participium a verbo vector.* — Charisius (p. 193, 7 K) egyszerűen elavúlnak állítja az *o*-s alakot: *Voturius pro Veturios et vorsus et olli (= illi) et contra dictum esse.* A *vo* írásmód, a mint Schuchardt (Vocalism. II, 215) példákkal bebizonyítja, a negyedik században már csak a népnyelvben vala meg; ennél fogva Marius Victorinus (p. 2458, 14 P) már így tanít: *voster, vortit et similia per e non per o scribere debemus.*

A „Corpus inscriptionum Latinarum“-ból álljanak itt a következő példák:

*avorsum*, C. I. L. 198, 59 (kétszer).

*ad vorsu*, u. o. 1143.

*advorsum*, u. o. 197, 18. 25.

*arvorsum*, u. o. 196, 25.

*advorsus*, u. o. 197, 9. 198, 30. 204, 1, 10.

*advorsarium*, u. o. 198, 25.

*arvorsario*, u. o. 198, 20 (kétszer). 23.

*advortit*, u. o. 201, 4.

*controvorsieis*, u. o. 199, 1.

*controvorsias*, u. o. 199, 42.

*controvosias*, u. o. 199, 2.

*sursumvorsum*, u. o. 199, 15.

*sursuorsum*, u. o. 199, 14.

*susovorsum*, u. o. 199, 7.

*vorsum*, u. o. 577, 1, 12.

*vorsus*, u. o. 197, 17.

*vostrum*, u. o. 201, 13.

*vostrae*, u. o. 201. 8.

*vostra*, u. o. 201, 9.

*Voturria*, u. o. 1029. 1057 (kétszer). 1082.

Ebből kitűnik, hogy azon grammatikusoknak van igazságok, a kik ezen alakokat elavultaknak tartják; épen azért mi is tartsuk elavultaknak s maradjunk meg eddigi írásmódunk mellett.

21. **Virgilius** vagy **Vergilius**? Azon kérdés, vajjon az *Aeneis* költője magát *Virgilius*-nak vagy *Vergilius*-nak nevezte-e, még a nyelvészethez nem értőket is feltűnően foglalkoztatja egy idő óta. A Vergiliánusok ellen többek közt síkra kelt Schulz Ferdinánd 1855-ben a braunsbergi értesítőben (*Quaestionum orthographicarum decas*, 23. lap.) és Conrads 1863-ban a trieri értesítőben (*Quaestiones Virgilianae* III. l.). Ez utóbbi nem minden alap nélkül jegyzi meg, hogy *Vergilius* pórias alak. Különben erre ismét azt lehet megjegyezni, hogy egy pórias „Vergilius” is lehetett Rómában valamely családnak egyedüli jogosult neve, mert ilyen szó-járási különbségek a római tulajdonnevekben nem tartoztak a ritkaságok közé. Ezen neveknek érdemleges tárgyalását azonban csak akkor lehet a nyelvbuvárlat körébe fölvenni, midőn egy teljes epigraphikai onomasticon-nal rendelkezhetünk. — Vergilius a „*Corpus inscriptionum Latinarum*”-ban a következő számok alatt fordul elő:

1013: est hoc monimentum Marcei Vergilei Eurysacis Pistoris Redemptoris Apparet.

Épen ezen szavak fordulnak elő az 1014 és 1015-ik szám alatt.

1099: L. Vergilius L. F. Ser. Tertia Basilia L. F. Caspia.

1302: M. Vergilius Sp. F. Rufus Vergiliai M. L. Hilarai.

977: M. Verguleius a. d. VI eidus Martias.

Épen így fordul még elő:

*Vergilius*, Inscr. reg. Neap. Lat. 1354, III, 37.

*Vergilianus*, u. o. III, 75; ellenben

*virgilia*, u. o. 3986.

A szó etymológiája ez:

gyök: *varg-*, *verg-*, görbének lenni, görbíteni;

szkr. *vrg-ina-s*, görbe, csalékony;

lat. *verg-ere*, hajolni, fordulni, fordítani;

*Verg-il-ia-e*, „forduló csillag“, „fiastyúk.“

Festus (p. 373) ezen szóra ezt mondja: *Vergiliae dictae quod earum ortu ver finem facit*. Ezen származtatás ugyan nem ér semmit, de azon megjegyzés, hogy ezen csillagnak feljöttével a nyár kezdetét, tehát egy évszaknak forduló pontját, jelölték, feljogosít arra, hogy *Verg-il-ia-e-t* mint „forduló csillagzatot“ tekintsük. *Verg-il-iu-s* tehát egy olyan embert jelent, ki a *Verg-il-ia-e* feljöttekor, vagyis tavasz-nyárfordulón született; épen úgy mint *Quin-t-il-iu-s* azon embert jelenti, a ki *Quin-t-ili-s* hónapban, *Sex-t-il-iu-s*, a ki *Sex-t-ili-s* hónapban, *Ma-n-iu-s* azt, a ki *ma-ne*, azaz korán reggel hajnalban született.

### Az előljárók áthasonulása.

Már fentebb „*obtineo*“ és „*obstipesco*“ igék tárgyalásánál vala szó némely praepositio végmássalhangzójának assimilatiójáról; mint-hogy azonban az egész latin orthographiában az újabb nyelvtudósok részéről annyi visszaélés sehol sem történt, mint épen a praepositíók áthasonlításával, midőn ezek nomennel vagy verbummal jönnek közvetlen érintkezésbe, tehát nem lesz fölösleges ezen helyesírási kérdést egy kissé tüzetesebben tárgyalni.

A latin auctorok újabb kiadásaiiban oly chaosz van e tekintetben, hogy az ember azt hinné, hogy erről a dologról sohasem szólott még senki semmit s hogy minden kiadó most csinálja maga részére az orthographiát. Mintha a régi nyelvtudósok ezen praepositíók áthasonulására semmi szabályt nem adtak volna, oly önkényesen assimilálnak vagy nem assimilálnak, a mint épen nekik tetszik. Pedig Schneider (Lat. Gramm. I, 612—660) dicséretre méltó szorgalommal gyűjté össze mindazon szabályokat, melyeket a régi grammatikusok a praepositíókkal összetett szók írásmódjára felállítottak és tanítottak. Ha már ezen adott szabályokon végig tekintünk, úgy találjuk, hogy a szóban levő praepositíók végmássalhangzója mindannyiszor áthasonul, valahányszor azt a vele összetalálkozó mássalhangzó minősége megengedi. Ezen általános szabály alúl aránylag nagyon kevés kivétel van. Azt sem lehet tagadni, hogy a grammatikusok szabályaikat a *potiori* képezték, a mennyiben nem minden írnok assimilált mindannyiszor valahányszor lehetséges vala. Ez azonban a grammatikusok theoriájának értékét korántsem kisebbíti annyira

hogy miután ne indulhatnánk. Igazsága van Scaurusnak, midőn e kérdésre nézve így nyilatkozik (p. 2260, 11 P): quaesitum est et de mutatione novissimae litterae praepositionum, quotiens in compositionem venirent, quam quidam imperite percustodiunt. — Mint szintén Cornutusnak is (Cassiodoriusnál p. 2284, 46 P): observanda pusillo diligentius est praepositionum cum verbis aut vocabulis compositio, ut consonantes novissimas praepositionum sciamus non durare, sed mutari plerumque. ita nonnunquam quae consonantes verborum aut vocabulorum primo loco sunt, easdem necesse est fieri et in praepositionibus, quia propter lenitatem quoque omnino enuntiari saepe litterae praepositionum non possunt. quando autem fiat, quando non, sono internoscimus.

### 1. Ajakhangon végződő előljárók áthasonulása.

Ajakhangon végződő praepositio három van: *ab*, *ob*, *sub*. Ezek közül *ab* önhangzó előtt mindig, mássalhangzó előtt többnyire változatlanul marad. Három külön alakban fordul elé: *ab* (*af* ellágyúl *au*-ba), *a*, *abs*, de assimilatiót nem tűr, mivel akkor nem lehetne megkülönböztetni a rendesen áthasonuló *ad*-tól. A másik kettő azonban (*ob*, *sub*) *c*, *f*, *g*, *p* előtt, *ob* néha, *sub* rendesen *m* előtt, sőt az utóbbi *r* előtt is áthasonúl. — Ha azonban ezen három praepositio után *s*-vel vagy *t*-vel kezdődő szó következett, akkor — mint fentebb is mondók — a *b*-nek *p*-be kellett áthasonulni, azaz, a mediából tenuis lett. Ez az írásmód azonban a császári korban közhasználatban nem vala, a mint a fentebb idézett Quintilianus (1, 7, 7) szavaiból kitűnik. Voltak ugyan, kik a kiejtés szerint írtak; ámde ezen írásmódot nem fogadja el Velius Longius (p. 2226, 18 P): quidam in eo quod est *obstitit* *p* servare maluerunt, quia haec littera semivocali confusa eius litterae sonum exprimit, quae est apud Graecos *ψ*, atque hanc illi duplicem constare dicunt ex *p* et *s*. — Ugyancsak ő, a hol *abstinet* és *abscondit* írásmódjáról tanít (p. 2224, 36 P), így szól: de qua scriptione illud quaeritur utrum per *p* an per *b* et *s* debeat scribi. quoniam ea, quae apud nos *ψ* litteram sonant, putant plerique per *p* et *s* scribenda: quoniam et Graeci pronuntiaverunt per litteram *ψ*, constare ex τὸν πλὺτος. sed qui origini verborum propiores sunt, per *b* scribuunt. Itt úgy látszik, hogy „plerique“ csakugyan a többséget jelenti s hogy *apstinet* és *apscindit* vala az

inkább kedvelt alak, mivel a kiejtés és a görög  $\psi$  szólott mellette ;  
mindennek daczára az írásban az etymológiát követték.

A felirati ide tartozó példák közül azokban, melyek a köz-  
társasági korszakban készültek, csaknem mindig *p* van, de már  
Augustus korában a *p* váltakozva *b*-vel fordul elő.

1) A köztársaság korából:

*apsolvere*, C. I. Lat. I, 603, 15.

*apsolutus*, u. o. 198, 55. 56.

*apstulit*, u. o. 1194.

*opsides*, t. Scip. Barb. (290 körül Kr. e.), u. o. 30.

*opsignetur*, u. o. 198, 67.

*opstruito*, u. o. 577, 2, 15.

*opstruendorum*, u. o. 1252.

*opsequens*, u. o. 1153. 1194.

*supsicivo*, u. o. 200, 66.

*supsignent*, u. o. 200, 28.

*supsignet*, u. o. 200, 84.

*supsignetur*, u. o.

*supsignato*, u. o. 200, 73.

*supsignatum*, u. o. 200, 74.

*optenui*, t. Scip. (139 Kr. e.), u. o. 38.

*optinebit*, u. o. 198, 69. 200, 46. 202, 1, 13.

*optinent*, u. o. 203, 10.

*optinuit*, u. o. 598.

*optinui*, u. o. 1194.

Ellenben:

*subsignato*, u. o. 577, 1, 7 (105 Kr. e.).

*subsignata*, u. o. 3, 15.

*substructionem*, u. o. 592.

*subseliarum*, u. o. 1341.

2) Augustus korából:

*apsentis*, Zwei Sepulcralr. Momms. I. Tur. II, 12.

*apstinere*, Cen. Pis. Or. 643.

*opservarique*, u. o.

*opsessis*, Papyr. Hercul. Egger, Lat. serm. rell. LII, c. 1, 7 (31 Kr. e.).

*opsidione*, u. o. c. VIII, 2.

*opsequi*, I. Tur. u. o. I, 30.

*supstituta*, u. o. II, 53.

Ellenben:

*absenti* Mon. Ancyr. R. g. d. Aug. Momms. I, 31.

*obsequenti*, Cen. Pis. Or. 642.

3) A grammatikusoknál:

kiejtés szerint:

*apstinui*,

*apscessi*,

*apscendo*, Cassiod. p. 2289 P.

*apsorpsi*, Vel. Long. p. 2233 P.

*opscurus*,

*opservabo*,

*opsideo*, Ter. Scaur. p. 2252.

2261. P.

etymologia szerint:

*abscondo*,

*abscedo*,

*abscido*,

*obscurus*,

*obsценus*, Prisc. II, 5. H

*abscedit*,

*abscindit*,

*abscondit*,

*abstrahit*,

*obstat*,

*obstipuit*, Mar. Victor. p. 2466 P.

*observabo*, Ter. Scaur. p. 2252.

2261. P.

*obstupui*,

*obstupeo*,

*obstrepo*, Cassiod. p. 2289. P.

## 2. Foghangon végződő előljárók áthasonulása.

A régi grammatikusok tanítása szerint *ad* előljáró áthasonúl *c*, *g*, *p*, *t* előtt mindig, *l*, *r* és *s* előtt rendszeren, *f* és *n* előtt át is hasonúl nem is, *m* előtt pedig épen nem, noha Papirianus (Cassiodorius-nál, p. 2293, 17 P) és Beda (p. 2329, 46 P) az ellenkezőt tanítják; *q*-ről semmi említés nincs. — A grammatikusok ezen szabályával ugyan nem ellenkeznek a feliratok, de nemis egyeznek vele mindenben. — Már a köztársaság korszakában fordulnak elé ilyen összetételek: *adsiduo*, *adsignare*, *adtribuere*, *adtributio*; de ilyenek is: *attingere*, *attulissent* felváltva *adtulissent* alakkal (v. ö. C. I. Lat. I, p. 265. 571. 573). — A császári korszakból való feliratokon elé forduló összetételek, melyekben *d* után *c* következik, megfelelnek többnyire a szabálynak. — Velius Longus tanításából (p. 2225, 3 P) kitűnik, hogy már a köztársaság elején assimilálódott a *d* következő *c*-vel: in his partibus orationis, quae incipiunt a littera *c*,

non facile potest hac praepositione admota sonare *d* littera. haec similiter littera geminatur in eo quod est *capio accipio*. itaque Lucilius :

..... atque *accurrere* scribas *d* ne an *c*, non est quod quaeras atque labores. ille quidem non putavit interesse scripturae. sed scilicet si sonus consulitur, interest aurium, ut *c* potius quam *d* scribatur. — A császári korszakban ugyan a rendes írásmód *accipere*, *accire*, *accedere* és *accensus* volt, de találatik ilyen is: *adclamantes* (Marini XLI 6 p. 163 Kr. u. a harmadik századból; továbbá *ad-census* (Or. 3062 a második század közepéből) és *adcenso* (I. R. N. 3610), mely egy datum nélküli capuai feliraton áll. — A *d*-nek *g*-vel való assimilatióját mutatja ugyan *agger*, de van ilyen is: *adgredietur* (Or. 39 Kr. u. 193), sőt arra is van példa, hol a *d* következő *gn* előtt is megmarad: *adgnoseere* (Or. 5382). A *d*-nek *l* előtt való áthasonulása is inkább a grammatikusok tanításán mint a feliratok tanúbizonyságán alapul. Legalább ezt mutatja a feliratokon gyakran előforduló *adlectus* s a Kr. u. 153-ik évből való „Lex collegii Aesculapii et Hygiae“ emléken két ízben előforduló *adlegantur*; épen így fordul elé *adlocutio* Galba és Nerva pénzén (Cohen I, p. 228, 101; p. 229, 104; p. 473, 66) és *adlaturos* a sardiniai decretumban. Ezekkel azonban ellentétben lehet állítani *allata*, *allectus* és *allector* alakokat, melyek hasonlóképen előfordúlnak a feliratokon.

A *d*-nek *p*-hez való áthasonulása már a köztársaság korából fenmaradt emlékeken általános ezekben:

*apparet*, C. I. Lat. 1013. 1014.

*appareat*, u. o. 202, 1. 9. 13. 17. 21. 25. 29.

*apparebunt*, u. o. 206, 80 (kétszer).

*apparui*, u. o. 1009.

*apparendi*, u. o. 206, 81.

*apparere*, u. o. 202, 1, 11. 15. 19. 23. 27. 31.

*apparitoribus*, u. o. 198, 50.

Nevezetes az ilyen összetételben az, hogy Agroecius jelentésbeli különbséget akar tudni az áthasonúlt és át nem hasonúlt alak között (p. 2267, 14 P): *apparet* qui videtur; *adparet* qui obsequitur; non regulae ratione, sed discernendi intellectus gratia est. — Augustus viselt dolgainak előadásában következőzetesen *appellare*-t írt (res gestae ed. Mommsen p. 147), de azért a császári korszakban ilyenek is fordulnak elé: *adprobare* (Claudius korából), *adpenso*, *adpendat*, *adposita* (Kr. u. a negyedik század második feléből, Or



3166. 1186). Servius *adplicat*-ot ír, de megjegyzi, hogy régebben *applicat*-ot írtak (Aen. I, 616). — De megmarad a *d* a feliratokon *f* előtt: *adfero* (Corp. I. Lat. 1418), *adferatur* (198, 40), *adfectum* (I. R. N. 4496, 11); sőt ilyenek is vannak: *arfuerunt* = *adfuerunt* (C. I. Lat. 196, 2), *arfuisse* = *adfuisse* (u. o. 196, 21), *arvorum* = *advorum* (u. o. 196, 25), *arvorsario* (u. o. 198, 20 kétszer, 23.).

Hogy a *d*, utána következő *r*-vel assimilálódik, azt csak a grammatikusoknak teoriája szerint állíthatjuk s legfőlebb az ezen teoriával megegyező kéziratokra hivatkozhatunk (v. ö. Wagner orth. Verg. p. 409).

A *d*-nek *s* előtt való megmaradása is, az ilyenekben: *adsumere*, *adsunt*, *adsis*, *adsignare*, oly gyakori, hogy a grammatikusok tanítása e tekintetben is nagyon keveset támaszkodhatik a feliratokra, inkább a kéziratokra (v. ö. Ribbeck Verg. prol. p. 400). Hogy azonban a most egyedül helyesnek tartott *assiduus* mellett *assiduus* is megvala, kitérünk ezen szó etymológiájából „*assiduus ab aere* (*assibus*) dando“ (legis XII tabularum rel. p. 116). Ezen mesterkelt származtatást Quintilianus is elfogadja (V, 10, 55): *finimus aut vi, aut ἐννομολογία*, ut si *assiduum* ab aere dando. — Charisius egy másik származtatásnak ezt egyenesen ellenébe teszi: *assiduus* quidam per *d* scribunt, quasi sit a *sedendo* figuratum, sed errant. nam cum a Servio Tullio *populus in quinque classes esset divisus*, ut *tributum prout quisque possideret inferret*, ditiores, qui *asses dabant*, *assidui* dicti sunt. et quoniam soli in negotiis publicis frequentes aderant, eos qui frequentes *adsunt assiduus* ab *assibus* dixerunt. — Ezen kívül Diomedes (p. 424, 12 K) és Priscianus (145 = I, p. 35, 8 H) épen *assidere* igét hozzák fel például *d*-nek *s*-szel való assimilációjára.

A *d*-nek következő *t*-vel való áthasonúlása oly általános, hogy az ellenkező írásmódot Velius Longius önkénynek nevezi (p. 2225, 13 P): *at si quis in his quaerat vocibus quae incipiunt a littera t, merito indifferenter scribantur adtineat attineat, adtentus attentus; quoniam utralibet littera scripta. eundem auribus sonum reddunt*. E szerint hiába írták az ilyen szókat áthasonlítás nélkül, mert a kiejtés segített a helytelen írásmódon; mindennek daczára mégis találta Claudius császár egy feliratán (Or. 1182 = I. R. N. 6794): *adtamen*; ellenben a Silvanus tiszteletére emelt monumentumon (I. R. N. 212, 10): *attribuit* áll. Tenuis előtt tehát a media szabály

szerűleg megy át tenuisba, de már *q* előtt megmarad, p. o. *adquisita* áll Trajanus pénzén (v. ö. Cohen II, p. 5, 15. p. 50, 309. 315). Épen így marad meg a *d* a feliratokon — egyes eseteket leszámítva — *n* előtt. E szerint *ad* praepositióra nézve a grammatikusok tanítása a felirati használattal a főbb pontokban megegyez, csak a *dl*, *ds*, *df* és *dn* áthasonlításában megy amaz igen messze. Különben ezen tényállás Priscianus következő előadásából is könnyen kimagyarázható (II, 7 = I, p. 47, 20 H): haec tamen ipsa consonans in *ad* praepositione mutatur sequente *c* vel *g* vel *p* vel *t*, ut *accumbo*, *accido*, *aggero*, *applico*, *appello*, *atingo*, *attinet*; *f* quoque sequente rationabilis: *affectus*; *l*: *allido*; *r*: *arrideo*; *n*: *annus*; *s*: *assiduus* subtrahitur etiam in quibusdam, cum sequens dictio a *gn* vel *sp* vel *sc* incipit, ut *agnitus*, *aspectus*, *ascendo*. aliis enim sequentibus litteris integra manet in compositione, ut *adbibo*, *adhaereo*, *admitto*, *adquiro*, *advoco*. frequenter tamen invenimus *f* vel *l* vel *n* vel *r* vel *s* sequentibus *d* scriptam, ut *adfatur*, *adludo*, *adrideo*, *adnitor*, *ad-sisto*, *adsumo*. errore tamen scriptorum hoc fieri puto quam ratione; nam quae sit differentia euphoniae, ut, cum eadem consonans sit sequens, in aliis transferatur *d* in aliis non, scire non possum, ut, cum dicam *affectus*, *allido* et *assiduus* bene sonet, cum autem *affatur*, *alludo*, *assisto* male.

### 3. Folyékony hangon végződő előljárók áthasonlása.

Az újabb nyelvészek leginkább a következő két folyékonyhangon végződő praepositio assimilációjára nézve vannak egymástól eltérő véleményben: *com* és *in*. — Önhangzó előtt *com*, nem tekintve az egyes kivételeket, p. o. *comedere* és *comitari* igéket, az *m*-et rendesen elejti, tehát *coire* nem *conire* vagy épen *comire*. — Inhaerens tamen quidam — mondja Quintilianus 1, 6, 17 — molestissima diligentiae perversitate, ut *audaciter* potius dicant quam *audacter*, licet omnes oratores aliud sequantur, et *emicavit* non *emicuit* et *conire* non *coire*. — A mi *com* praepositio áthasonlását illeti, arra nézve következő szabályt állíthatjuk fel a régi grammatikusok tanítása értelmében: *com* rendesen csak *b*, *p*, *m* előtt marad meg; *l*, *n*, *r*-vel rendesen assimilálódik; *c*, *d*, *f*, *g*, *i*, *q*, *s*, *v* előtt pedig *n*-be megy át. Minthogy azonban *n* kivételes esetben *p*, *r*,

gyakran *l* előtt is feltűnik, tehát ezen szabálytól eltértek az újabb nyelvészek s kényők kedvök szerint assimilálnak vagy nem assimilálnak. Ámde ez esetben sokkal határozottabban támogatják a feliratok a grammatikusok teoriáját, minthogy ilyen önkényes eljárást távolról is igazolni lehetne.

A felirati példák ugyanis azt bizonyítják, hogy *com* a köztársaság idejében *p* előtt változatlanul megmarad (v. ö. C. I. L. I, p. 576); épen így a császári korszakban, ámbár itt már egyes kivételek vannak, p. o. *conponantur* (Or. 642, a város építésének 756-ik évéből), *conplectimur* (Or. 5580, Kr. u. a negyedik századból). — A köztársaság korában *n* megmaradt ebben: *conrigere* (C. I. L. I, 1), de a császári korban már *corrector* a helyes. — Ellenben igen gyakori az *nl* írásmód; a köztársasági korban *conlegium*, *conlibertus*, *conlocare*, az uralkodó; a császári korszakban is számos példával van ezen összetétel képviselve. Álljanak itt a következő példák, melyeknek kelte meghatározható:

*ll.*

- Kr. u. 13 *collaticis*, Mon. Ancy. III, 24.  
*collegia*, u. o. II, 17—18.  
 59 *collegium*, Or. 1812. 734. 2269. 6086.  
 161 *collapsos*, Or. 5472.  
 196—209 *collabsum*, Reiner inscr. d' Alg. 1403.  
 200 *collapsum*, Gruter. 191, 5.  
 212 *collabs.*, Momms. inscr. Helv. 322.  
 75 *collegium*, Or. 3261.  
 97 *collegi*, Annali dell' inst. 1860 p. 449.  
*colligi*, C. I. Gr. 1711 B 10. Trajanus korából.

*nl.*

- Kr. u. 13 *conlega*, Mon. Ancy. II, 9. VI, 23.  
*conlegio*, u. o. IV, 36.  
 14—37 *conlibertae*, Gruter 607, 4.  
 80—95 *conlegio*, I. R. N. 212 kétszer.  
 140 *conlabs.*, Grut. 161, 4.  
 184 *conlaps*, Renier Inscr. d' Alg. 53.  
 195 *conlata*, u. o. 1575.  
 206 *conlati*, u. o. 73.  
 76 *conlapsum*, I. R. N. 2384.

Kr. u. 81 *conlapsa*, u. o. 2447.

*conlegio*, u. o. 212, 5. 17. Domitianus korából.

*comprehensum*, tabula Malacitana R. LII, LIII négyszer.

Ezen összeállításból kitűnik, hogy egészen a harmadik századig *ll* használatban volt *nl* mellett. Egyedül *collegium* alak az, melyben az *assimilatio* már korán megszilárdult. Úgy látszik azonban, hogy Isidorius *conloquium*-ot ejtett, mivel a két *l*-vel való írásmódot a barbarismusok közé számítja (I, 32, 8): *labdacismus est, si pro uno l duo pronuntiantur, ut Afri faciunt, sicut colloquium pro conloquium*.

Épen így történt az *assimilatio in* előljáróban. Csakhogy itt *n* következő *l* előtt, jelesen az igen gyakran előforduló *inlustris* alakban minden korszakon át oly tisztán megmaradt, hogy azt nekünk is tanácsos volna kézikönyveinkbe fölvenni. A grammatikusok ugyan itt is *ll* mellett harcolnak, de ők is bevallják, hogy ez esetben teoriájuk nem tökéletes. — Priscianus ezen vallomást (XIII, 47 = II, p. 50, 27 H) így teszi: *con et in tunc mutant n in m, quando b sequitur m vel p; tunc vero convertunt eam in sequentes consonantes, quando l vel r sequitur: combibo . . . colligo, illido, corripio, irruo, irritus, quamvis raro l et r sequentibus soleant hoc, scribentes servare*.

Ingadozó az írásmód *m*-re nézve; a *senatus consultum Hosidianum*-ban *irritas* mellett *inritas* van; épen így egy Kr. u. harmadik századból való emléken *inruperant* olvasható. — Következő *m* és *p* előtt *n* rendszeren *m*-be ment át, habár itt is találatnak egyes kivételek, p. o. *inmaturum* (Or. 7379. Kr. u. 15), *inpositum* (tab. Malacitana R. LVI); sőt egyszer *inperii* is előfordul az ötödik században, ámbár a császári korszakban csak *imperator* vala használatban. — Priscianus azt mondja, hogy *n*-nek *m*-vé való változását már az első században tanította Probus és Plinius: *n transit in m, sequentibus b vel m vel p, auctore Plinio et Papiriano et Probo, ut imbibo, imbellis, imbutus, imminco, immitto, immotus, improbus, imperator, imbello*. — Hogy ezt: *immunis* már az első században így írták és ejtették bizonyítja Quintilianus (1, 7, 8): *immunis: illud enim, quod veritas exigit, sequentis syllabae sono victum m gemina commutatur*. — Épen így tűnik ki Gellius tanításából, hogy az *n* következő *gn* előtt kiesett (v. ö. fentebb az 5. sz. alatt). Sőt a régi feliratok arról is tanuskodnak, hogy *con* és *in* előljárókban a nasa-

lis úgy a köztársasági mint a császári korban akkor is elesett, ha utána s következett, p. o.

*cosol*, t. Scip. C. I. L. 31. Rhein. Mus. IX, 1. C. I. L. I, 41.

*cosoleretur*, E. d. Bacchan. C. I. L. I, 196, 7. 9. 18.

*cosentiont*, t. Scip. C. I. L. I, 32.

*cosensu*, C. I. Lat. I, 532.

*cosuluit*, Pr. H. 6485.

*cosulari*, I. N. 1109.

*cosentiam*, Mil. Pop. I. N. 6276. C. I. L. I, 551.

*cosumta*, Boiss. I. Ly. XIV, 26.

*Cosidiae*, I. N. 6050.

*coservae*, I. N. 1725. 2103. 2167.

*coserve*, I. N. 5833.

*coservo*, I. N. 3157.

*Costanti*, I. N. 263. 6274. Kr. u. 313.

*Costantino*. I. N. 6274. 6811.

*constitutio*, I. N. 5237.

*cosistentium*., Boiss. I. Ly. XIV, 26.

*istituerunt*, Renier. I. Algér. 3805. Kr. u. 345—349). 3809 (Kr. u. 398). 3810 (Kr. u. 402). 3816 (Kr. u. 416). 3818 (Kr. u. 384—388). 3822 (Kr. u. 399).

*istituit*, u. o. 3814 (Kr. u. 3814 (Kr. u. 364). 3815 (Kr. u. 392).

*iscribet*, de Ross. I. Christ. u. Rom. 535 (Kr. u. 404).

*isicia*, Ed. Discl. Mo. (Kr. u. 301).

*intresecus*, Or. 3327. (e. h. *intrinsecus*).

Az eléadottakból kitűnik, hogy nehéz, sőt csaknem lehetetlen az előljárók áthasonulására kivételnélküli szabályokat állítani fel. — Mi a paedagogikai gyakorlatot szemünk előtt tartva s a fentebb látott grammatikusok elméletét a hozzájuk csatolt fölirati tanulbizonyosságokkal együtt kellően méltányolva, azt hisszük, hogy az előljárók használatára vonatkozó szabályokat következőkben foglalhatjuk össze.

### 1. **a, ab, abs, as, au.**

a) **a** megmarad *m* és *v* előtt: *amoveo*, *avoco*.

b) **ab** megmarad *d*, *l*, *n*, *r*, *s* és önhangzók előtt: *abdo*, *abluo*, *abnuo*, *abrodo*, *abripio* (*arripio* = *adripio*), *absisto*; *abalieno*, *abeo*, *abigo*, *aboleo*, *abutor*, de *a* [*bs*]-*spernari*.

c) **abs** áll *c*, *t* előtt: *abscondo*, *absterreo*.

d) **as** áll *p* előtt: *asporto*.

e) **au** áll *f* előtt: *aufero*, *de afore* és *abfore*, *afui* és *abfui*.

## 2. ob, obs.

a) **ob** megmarad *t* és *v* előtt: *obverto*, *obtineo*.

b) **b** áthasonúl *c, f, g, p* előtt: *occurro*, *offero*, *oggannio*, *oprino*.

Ezeknek *opperior* és *operior* származása bizonytalan.

c) **b** leesik *m* előtt: *omitto*.

d) **b** leesik *obs*-ból ezekben: *ostendo*, *os-cen*; *de* megmarad ezekben: *obsolesco*, *obstinatus*.

## 3. sub, subs.

a) **sub** megmarad önhangzók és *d, i, l, v*, többnyire *m, n, s* és *t* előtt: *subdubito*, *subiicio*, *sublevo*, *submitto* (rendesen *summoveo*), *subnecto*, *subsideo*, *subtexo*, *subverto*.

b) **b** áthasonúl *c, f, g, p, r* előtt: *succurro*, *suffragium*, *suggero*, *suppono*, *surripio*, *de subrideo*, *subrusticus*.

c) **b** kiesik *subs*-ból *c, p, t* előtt: *suscipio*, *suscito*, *suspendo*, *sustendo*, *sustuli*, *de subsideo*.

d) **b** és **s** kiesik *s* előtt: *su-scipio*, *su-spicio*, *su-spiro* (v. ö. *a-spernari*).

## 4. ad.

a) **ad** megmarad *d, i, m, v* és önhangzók előtt: *addubito*, *adiicio*, *admitto*, *advoco*, *adamo*, *adigo*, *adhibeo*, *adoro*, *aduro*.

b) **d** áthasonúl *c, f, g, l, n, p, r, s* és *t* előtt: *accurro*, *affero*, *aggero*, *alluo*, *annuo*, *applico*, *arrogó*, *assideo*, *attero*.

c) **d** áthasonúl *q* előtt *c*-be: *acquiró*.

d) **d** leesik *gn* előtt: *agnosco*, *agnatus*, gyakran *sc*, *sp*, *st* előtt is: *ascendo* és *adscendo*, *adspicio* és *aspicio*, *adstringo* és *astringo*.

## 5. com.

a) **com** megmarad *b, p, m* előtt: *combuo*, *comporto*, *communio*; épen így *comedo*, *comitium*, *comitor*.

b) **m** áthasonúl *l, n, r* előtt: *colligo*, *conniveo*, *corruo*.

c) **m** áthasonúl *n*-be *c, d, f, g, i, q, s, t, v* előtt: *concurro*, *condemno*, *confugio*, *congero*, *coniuro*, *conquiro*, *consulo*, *contineo*, *convenio*; ezen *n* leesik *gn* előtt: *cognosco*, sőt *i* előtt is: *cuncti* = *coniuncti* *coicere* = *coniicere*.

d) **m** (vagy **n**) önhangzók előtt kiesik: *coalesco*, *coemo*, *cohaereo*, *coire*, *coopero*.

## 6. in.

a) **in** megmarad önhangzók előtt: *inacesco, ineo, initium, inolesco, inuro.*

b) **n** áthasonúl *l, m* és *r* előtt: *illabor, immitto, irruo, de inlustris.*

c) **n** átmegy *b* és *p* előtt *m*-be: *imbibo, impono.*

d) **n** elesik *gn* előtt: *ignosco.*

SZÉNÁSSY SÁNDOR.

---

## A MAGYAR NYELV SZÓTÁRA ELVEIRŐL ÉS AZOK MIKÉPI ALKALMAZÁSÁRÓL.

A *magyar nyelv szótárának* első kötete 1862-ben jelent meg, s mostanig ötödik kötetének harmadik füzeté is már közkézen forg. Nagy, igen nagy munka, szép nyomtatás, lehető hibátlan szedés; mi mind nagy szorgalmat föltételez. S mintha ennek tudata visszafojtott volna minden bírálatot, róla legalább én nem olvastam még derekas ismertetést, egyebet a hirlapok semmit nem mondó s azért mit sem érő szokott dicsérő emlegetéseinél. Az akadémia kebelében sem folytak még az iránt vitatkozások; pedig ilyen mű, ha helyes, bizony megérdemli a dicséretet, ha nem helyes, annál inkább volnánk kötelesek kimutatni helytelenségeit: mert az akadémia megbízásából készült, s mert tartozunk vele a közönségnek, mely különben a helytelent is helyesnek gondolja; s még inkább tartozunk vele a tudományos lelkiösméretnek, melyet nem szabad közönyösnek vélnünk, mely talán mindent, jót, roszt egyaránt fogad, és semmit sem akar tanulni. Azon néhány akadémiai vélemény, melyet a szótár előbeszédében találunk, vitatkozásnak, vagy a tárgyhoz szólásnak épen nem mondható. Némi gyenge figyelmeztetés látszik ki abból, melyet a 12. lapon a pótlékutastások, illetőleg jóváhagyások feliratának II. száma alatt olvasunk, melyben többi közt az áll: „Mi az etymologiai és nyelvhasonlítási fejtegetéseknek netán szabandó határokat illeti, hosszas tanácskozás után úgy nyilatkozott a választmány, miszerint leginkább a *tudva s kétesen idegen szók*, melyek több-kevesebb nyelvészek által s nem minden ok nélkül idegeneknek tartatnak, *óvatosan tárgyal-tassanak s hódítassanak a magyar nyelv eredeti birtokául*; a nyelvhasonlítás pedig a *rokon hangú és értelmű szók egymásmellett elsoro-*



*lására szoríttassék*, kivévén, hol az egyik vagy másik nyelvből vétel nagyobb-kisebb bizonyossággal állíttathatik. E javaslatban az osztály megnyugodván, az a két szerkesztőnek figyelmébe ajánltatott. „Ámbár az én nevem is ott áll a tudósítás alatt, mindamellett ma nem mondhatom, mit kelljen voltaképen *az idegen szónak a magyar nyelv eredeti birtokául való hódításán érteni*. Azonban lehet, hogy azt 1851-ben tudám; de nem szégyenlem, ha ma nem tudom. Azóta 19 év mult el, s annyi idő alatt megtanultam egyet-mást, minél fogva sokkal kisebb annak száma, mit már igazán tudok, mint az, mit akkor tudni véltem. Világosan kitetszik mégis a tudósításból azon figyelmeztetés, hogy óvatos legyen a szótár.

A második és harmadik véleményező tudósításban 1853 és 1854-ből ilyféle intő figyelmeztetés nem fordul elő; a szótár szerkesztői tehát nem is vétettek, ha tudomásuk és belátásuk szerint cselekedtek.

Részemről azonban nem arra az első véleményező tudósításra szorítkozék minden észrevételem a készülő szótár iránt. Az 1852-ik év folytatában az akademiában *Tájékoztást* olvasván fel a magyar nyelvtudományban, annak II. szakaszát „a nyelvhasználat elveiről és elemeiről” következővel fejeztem be:

„Meg vagyok győződve, s az elmondottak s még ezentúl mondanandók segítségével a Tiszt. osztályt is meg kívánnám győzni, hogy immár a magyar nyelvészetet azon ösvényre kell vezetni, hol egyedül válhatik tudománnyá, még pedig olyanná, mely nemcsak némely kitünő elmék előtt, minő Révai volt, hanem mindnyájunk előtt, biztos, többé kételynek alá nem vethető nemzeti tulajdon legyen. Jelen pályáján a magyar nyelvészetnek olyan szótár szerzése, mely a szoros tudománynak megfelelhessen, lehetetlen.

De a várni nem tudó kellet szótárt követel a társaságtól. Készüljön azért bizonyos határokon belül. Névszerint:

a) szorosan válassza meg a magyar nyelv anyagát az idegen nyelvekből felvett anyagtól, s ha azt gyökeréig tudja is fejtegetni, emezt minden szó-elemzés nélkül hozza fel;

b) azon eredeti nyelvanyagot, mely ismeretes forrásokból ered (a természeti hangok után alakult szókat értem vala), úgy adja elő, hogy ha melléje más nyelvek szavai tétetnek, a közös forrás kitünjék;

c) az ismeretlen forrásokból eredő nyelvvagyot pedig (a nem onomatopoeionokat értem vala) csak úgy elemezze, ha a rokon nyelvek segítségével teheti; különben nem biztos az önkénytől, mely visszasságra vezet;

d) azért vesse el egészen a képzelt szógyökök tanát, mivel az eddig a tudomány tekintélyét nem bírja.

Bizonyára a szótár szerkesztői nem tartozának követni tanácsomat, nem is követték azt. Ők mindent, de mindent elemeznek; mintha hurkák volnának a szók, úgy szabják, szelik hátul, elől, középett. Keresd fel, szíves olvasó, p. o. a *hol* szót, s azt találod róla, hogy a *h* kérdő jelentésű, az *o* távolságot teszen, az *l* helyrajzi; tehát a hány betű, annyi jelentős rész, annyi tag. Ők minden szót birnak megmagyarázni, s a magyarázhatás nem ismer határt korlátot. Magyaráznak héberből, szanszkritből, sinai nyelvből; a nyelvek rengetegében nem találnak egyet sem, a mely akár rokon, akár idegen volna a magyarhoz; mind egy vonalon áll vele, egy közelségben vagy távolságban áll hozzá; némileg a sinai nyelv látszik néha legközelebbi rokonnak, de nem állandóan, sokszor másnak, teszem a mongolnak is, enged. De nemcsak mindent, hanem mindennel is és mindenképen magyaráznak. Például az „*esztendőre*” szót külön teszik ki, nem érik be avval, hogy az *esztendőt* tudományosan meghatározták, mennyi napból, órából, perczből áll, hogy katonai, egyházi, iskolai stb. *esztendő* van. Legelőbb is azt lehetne kérdezni, miért kellett az *esztendőre* szót külön kitenni, ha nem teszik oda a többi ragokkal is, mint: *esztendőnek*, *esztendővel* stb.? De ha meg is engedjük, hogy a külön kitételre azért volt szükség, mert „midőn minden előtétel nélkül áll, annyi mint: a legközelebbi *esztendőben*; jövő évben”: mégsem látjuk által, miért kellett Verseghyből e verseket oda tenni:

A farsangnak kezdetével

esztendőre,

Kész lesz, mondá, mindenével

a kendőre,

Az idézet azt gyaníttatná velünk, hogy az *esztendőre* szó ilyen jelentésben csak Versegbynél fordul elő. Ámde nincs úgy; minden ember a közéletben szintűgy mint az irodalomban él vele abban a jelentésben; Verseghy nem tér el a szokástól, tehát szükségtelen itt a reá való hivatkozás.

Az *ébred* szót is mindnyájan mind tulajdon, mind átvitt értelmében használjuk, s e versek :

Jó a tavasz illatárral,  
Ébred a vidám madárdal

ugyan abban veszik: minek hát idézni? Nagy rakása van a szükségtelen idézeteknek, melyek nemcsak hogy magokban nem oda valók, hanem ártanak is az által, hogy elhomályosítják a szükséges idézetek hatását. Mert a nagy közönség vagy mind szükségtelennek tartja, vagy egyaránt szükségesnek véli; tehát sehogys sem okul belőlök.

A magyar nyelv szótára, mint az *esztendő*-példa mutatja, természettudományilag is magyaráz. Álljon még egy példa itt. Az *eb* szóról azt olvassuk: „1. Széles értelemben és állattanilag véve az emlős állatok azon neme, melyeknek mindkét állkapczájokban egyarántalan hat harapófogok, hegyes, görbe, s különálló agyaraik, homlokhosszat barázdaforma vonalak, s lábaikon öt körmük van, hová a tulajdonkép vett eben kívül a farkasok, hienák és rókák tartoznak. 2. Szorosabb értelemben közönséges eb, házi eb, azaz rokon néven kutya.” Itt tehát 1. alatt széles értelemben és állattanilag van valami elmondva, a mit 2. alatt a szorosabb értelemben vett magyarázat alá nem tartozhatnék, s azt gondolhatná az ember, hogy a kutjának más foga van, mint az ebnek. Azonban az olvasó a szótárból is megtudja, hogy „egyik eb, másik kutya”; tehát szükségtelen volt az 1. és 2. alatt a realisnak, tárgyinak látszó különböztetés, de még homályosító is, mert hirtelenében azt találja gondolni az olvasó, hogy a farkas, hiena, róka az ebhez, de nem a kutyaéhoz tartoznak. S a tárgyi magyarázatban egy szó-magyarázati furcsaság is van, ez: „házi eb, azaz rokon néven: „kutya.” Tehát *eb* és *kutya* rokon nevek vagy rokon szók-e? \*)

Az *eb* állattani leírását olvasván, minden állatnak hasonló leírását várjuk a szótárban, s miután az ebnek fogait oly pontosan

\*) Az *eb* szó alatt egy rakás közmondás van felhozva. Ha valamit, bizony a közmondásokat szeretem a szótárban, még ha szorosan a szóbeli értelmezéshez nem tartoznak is. De azért a közmondásokat sem szabad hamisan magyarázni. A szótár ezt: *Ebhájjal kentek az alfélét* így magyarázza: „azaz hamis, csintalan.” — Nem helyes. A gyerekek mind hamis, csintalan, s mikor mondjuk róla, hogy csintalan, bizony nem azt értjük rajta, hogy deresre húzták. Pedig azt teszi az ebhájjal megkent alfél.

találtuk leírva, egész kíváncsisággal ütjük fel a *ló* szót, mert a lónál a fogak leírását még szótárban is szeretnők, bár nem is oda való. De hiába nyitjuk a szótárbeli lónak száját, hisz nincs is ott állattani leírása, hogyan lehetnének fogai leírva! Miért hát nincs úgy leírva a ló mint az eb?

Ámde másképen van jellemezve a ló; megvan különböztetve: 1) korára nézve, 2) nemre nézve, 3) színre nézve, 4) különféle tulajdonságaira, 5) birtokosra nézve, 6) használatra nézve, 7) hazájára nézve. — Mindezt nem találjuk az ebnél, pedig hogy e hét tekintetből az ebet is le lehet írni, azt a vadászember jól tudja, legjobban is tehetné. Azonban lássuk a *kutyát*, minthogy, a szótár szerint, a széles értelemben és állattaniilag leírt ebtől némileg különbözni látszik.

„*Kutya*, kicsinyezve kutyácska (az ebnek a szótárban nincs ebecskéje), kutyó, kutyú, kuszi. 1) Széles állattani értelemben azon emlős állatok neme, melyeknek mindkét állkapczájokban hat egyenetlen hosszúságú előfoguk, hosszú, hegyes, görbe szemfogaik, hat vagy hét zápfoguk mindkét oldalon, homlokuk hosszában barázdás vonalak, és öt körmű lábaik vannak. Ide tartoznak a farkas, róka, a házi kutya stb. (canis). 2) Szorosb és szokott értelemben a fennemlített nem alá tartozó, közismeretű kutyafaj, melyet máskép *házi kutyának*, kizárólag *ebnek* hívunk (canis familiaris).“

Itt az ebéhez némiben különböző, nagyban egyező leírását találjuk a kutyának. Az állattani leírást a természettudomány bírálata alá eresztvén, annyit látunk, hogy a szótár az ebet és kutyát synonym szóknak veszi. De ha annak veszi, minek az egy tárgynak kétszer adni leírását, a lónak meg egyszer sem? S a kutyát sem találjuk azon hét tekintetből jellemezve, melyből a ló jellemeztetik.

Az idézetek tehát és tárgyi magyarázatok elv és terv nélkül fordulnak elő; a véletlen jutatta belé. Azonban nem nagy baj ez. Vegyünk most olyanokat vizsgálat alá, a melyek a szótár nyelvtudományát közelebbről ismertetik.

I. „*Soká* (sok-á) igehatározó. Sok ideig; a rendes, kellő időnél tovább. Soká beszélni. Soká elmaradni. Soká élni. Soká alunni.

Alunnod kellett jó soká, vitéz!

Hogy nem tudod.

Vörösmarty. (Az áldozat.)

Minthogy e szóban a soknak fogalma kizárólag az időre, korra vonatkozik, okszerűleg azt gyaníthatjuk, hogy a *soká* eredetileg *sok-ha* volt, s oly összetett határozó, mint a vele viszonyos *minden-ha*, *néha*, *soha*, *valaha*, melyekben a *ha* időt, kort jelent, miért ezek így is mondhatók: *mindentkor*, *némikor*, *semmikor*, *valamikor*; úgy hogy az egyező jelentésű *sokáig* egészen annyi mint *sok-haig* = sok korig, sok ideig; és így a hosszú *á* a *ha* rövidületének tekinthető. Egyéb-iránt az *á* lehet az *é*-nek, p. o. *elé*, *felé*, *mellé*, *közé*, *megé* stb. szókban levő igehatározói képzőnek alhangu társa is, mely *alá* igehatározóban szintén eléjön. — Továbbá:

„*Sokáig* (sok-á-ig) időhatározó. Sok ideig; kelletinél tovább húzódva.

Édes lovam, vigy el engem odáig,  
Hogy ne fájjon szegény szívem sokáig.  
(Népdal.)

Elemzésére nézve l. *soká*.”

Hogy az idézetek itt is szükségtelenek, mitsem bizonyítók, vagy világosítók, azt mindenki tudja, a ki magyarul ért, mert a *soká*, *sokáig* szókat nem is lehet más jelentésben alkalmazni. De ez nem nagy baj. Sokkal nagyobb baj az, hogy a szóár a *soká*, *sokáig*-ot egyszer így magyarázza: *sok-ha*, *sok-haig*, másszor meg úgy, hogy „egyéb-iránt az *á* lehet az *é*-nek alhangú társa ilyen szókban: *elé*, *megé* stb., mely az *alá* igehatározóban szintén eléjön.” Tehát a szótár felfogása szerint mind a kettő lehetséges, mind az, hogy *soká* = *sokha*, mind az, hogy *á*-ja az *al-á* szó *á*-jával azonos: az pedig grammatikai lehetetlenség.

Először nagyon föltetsző, hogy a szótár az *á*-t *é*-t ezekben: *alá*, *elé* stb. igehatározói képzőnek tartja, holott az rag, még pedig a szótár előbeszéde szerint is rag. Mert annak 119. lapján ezt olvassuk: „A képző mindég valamely új fogalmat vagy fogalom-árnyalatot olt a gyökbe, illetőleg a törzsbe, s mint új szónak alkotója a nyelv birodalmát terjeszti: a rag pedig a már készszé fejlett szót bizonyos viszonyok szerint módosítja s a mondatba alkalmazza; tehát amannak *szóalkotási*, emennek *szókötési* működése van.” Ez a képzőnek és ragnak igen helyes fogalmazása; s e szerint az (al)*á*, (al)*att*, (al)*ól*, (el)*é*, (el)*ött*, (el)*öl*, (fel)*é*, (fel)*ett*, (fel)*ül* stb. csak viszonyragok lehetnek. Hogy történhetett mégis, hogy a szótár az (al)*á*, (el)*é*-feléket igehatározói képzőknek tartja? Alkalmasint

úgy, mert azokat a latin és német nyelv olyan szókkal fejezi ki, melyeket a közönséges nyelvtan adverbiumoknak nevez ; különben a magyar viszonyítókat nem lehet adverbiumoknak venni, ha ezerszer azok szerepét viszik is.

De a magyar nyelv nemcsak azt tanítja, hogy az *á, é* ezekben : *al-á, el-é* ragok, hanem azt is, hogy eme helyragok csak olyan szókhöz járulnak, melyek igazán helyviszonyítók, s mint ilyenek tartották meg a legrégibb, legeredetibb ragozást. Néhány kevés névszó van csak, mely azokat máig felveszi, ilyen *haz-ul*, a régies *Pest-é, Győr-é* stb. *Pest-re, Győr-re* helyett. De ezek közé a *sok* szó nem tartozik, minthogy helyviszonyításra nem alkalmas. Lehetetlen tehát gondolni is, hogy a *sok-á* és *al-á* szók *á*-ja egy szerepű volna ; a külső, hangbeli azonosság ellenére nagyon különbözik egymástól ez a két *á*.

De föltéve, hogy *sok-á* és *al-á* egyek volnának az *á*-ra nézve akkor meg *sok-á* nem lehetne *sok-ha*. Mert az *á* helyviszonyt jelent, a *ha* pedig nem is jelent viszonyt, hanem az *idővel, korrall* egy jelentőségű köznévszó, mint maga a szótár mondja.

Lehetséges-e *soká* = *sok-ha*? Nem. Mert a *soká* a *sokáig*-nak apocope-ja. A ki ezt nem akarja vagy nem bírja látni, azt a nyelv nem képes oktatni, hanem megfordítva, az a nyelvet akarja oktatni. *Soká* = *sokáig*; tehát a *sokáig*-ot kell a *sok-ha*-val egybevetni. — De van-e *sokha*? Az nincs ; van *mindenha, néha, valaha, soha*, de nincsen *sokha* ; tehát ragosai sincsenek.

A *sokáig* a *soka*-nak ragosa, (harmadik személybeli birtokos : *sok-a, sok-ad, sok-am*), melyet a szótár a *sok* szó alatt ezen példában hoz fel : Édes a méz, de ártalmas annak is a *soka* (a 864. lapon). Ennek legközönségesebb ragosai : *soká-ra, soká-ig*. Tudjuk, a magyar nyelv igen gyakran szeret harmadik személybeli birtok-ragosokkal élni, s velők ellipsiseket alkotni. Például *igaz*, melyet Kresznerics : ejus rectum-mal magyaráz, ilyenekben fordul elő : *igazán, igazánban* ; például : *igazán mondom*, mi annyit teszen, hogy a dolog igaza szerint mondom. De a szótár ezt nem látszik tudni, mert ezt : *igazán* a III. 95. lapján így értelmezi : „*igazán* ih. *igaz-an* helyett, mint *magyarán magyarán* helyett. A képző hosszú hangzó-jában, úgy látszik, némi nyomatékoság rejlik. Értelme : valósággal, őszintén stb.“ — Valójában, nyomatékoság rejlik abban ! De az nem is képző, hanem az *igaza* birtok-ragoshoz *n* tag járulván,

lett *igazá-n*, s a nyomatékosságot épen avval fejezi ki, hogy ellipsist használ a nyelv, e helyett: a dolog, tárgy, igaza szerint. Ugyanígy kell értelmezni a *magyarán* szót is. — Igazán csudálatos, hogy a szótár ebben csak kételkedni bír. Vagy írói soha nem hallották a „németjét“ szidni? Ki itt a németnek birtokosa? Senki, mégis a nyelv magyarosan mondja: a németje, a németjét stb.

S nem egyes ritka esetekben, hanem özönnel fordulnak elő azok. Maga a szótár V. 753. lapján *sebtében* szó alatt hatot hoz fel, úgymint: *siettékben, futtában, hevenyében, röptében, mentében, keltében*. Az I. 676. lapján a *bizonydba, bizonyára, bizonyával* szokat értelmezi, csak azt nem mondván, hogy harmadik birtokszemélybeliek. A III. 263. lapján a *jobbára* szóról is ezt írja a szótár: „Az a megnyújtatik, mint a *valahára, sokára* határozókban.“ Nem is sejti mi szép ellipsis van abban kifejezve: régi gyermektársaim *jobbára* elhaltak; mert nem tudja, hogy *jobbára*, mint *sokára* is harmadik birtok-ragosok. Pedig a II. 1560. és 1561. lapján maga kénytelen azt elismerni, midőn a *hi* szót értelmezvén, azt mondja, hogy „*jobbára* csak személyragozva divatozik, p. o. valaminek hía, híja; hiába vagy hiában beszélsz;“ s midőn a *hiába* v. *hiában* szót külön is értelmezi, s alkalmas példákkal mutatja fel közkeletét. — A IV. 703. lapján a *nagyában* stb. még így is írja: *nagyjában, nagyjából, nagyján, nagyjára*, de annak világos tudata nélkül, hogy személyragozva vannak, mert úgy értelmezi azokat, p. o. a *nagyjára* mellé azt tevén ki: máskép *jobbára*, melyről azt mondta volt, hogy *a-ja* úgy nyújtatik, mint a *valahára* szóban.

Elég az hozzá; a szótár, fájdalom, sok esetben a ragnak valódi fáját nem ismeri, a mi értelmező szótárban iszonyú nagy baj.

II. A szótár a nyelvtörténelem tudásának teljes hijával van, mit minden lapon, úgy szólván, lehet tapasztalni.

1) A *kajál, kajált, kajátról* azt mondja helyesen, hogy Dugonicsnál, Molnár Albertnél *kajál-bajál* van. (Én előbb tenném ki Molnárt, mert ettől tanulhatott Dugonics). Azután mondja, hogy *kajált* régies, és túl a Dunán ma is divatos. Példákat hoz fel, a melyekből mind a *kajátani* mind a *kajáltani* alak kitünik. Mondja, hogy a Nádor-codexben *keált*, a régi halotti beszédben *keát*.

Ugyanazon III. kötet 673. és 674. lapján a *kiabál* szót értelmezvén, mondja, hogy gyakorító értelemmel bír, s rokon *kiált, kajált* igékkel. S így folytatja: „E szónak tiszta gyök-elemét az *i* és

*a* hangok teszik, melyek t. i. legalkalmasabbak a levegőt rendkívül éles és vastag viszhanggal recsegtetni, mert az *i* legmagasabb, az *a* pedig legszélesebbre tátott szájjal ejtetik ki.

A 679. lapon a *kiált* szó alatt is azt mondja: „Elemzéséről lásd *kiabál*. Módosítva tájzokásilag *kajált* vagy *kaját*.“

Ím egy kirívó bizonyítéka a nyelvtörténelmi tudatlanságnak. Ezer szó is hirdeti a magyar nyelvben, hogy az *a* o-ból *e*, s ebből *i* lett, soha nem megfordítva; mint tanójtani, tanétani, tanítani; annyéra, annyira; keze, kezi; jog, ig-az stb. Tehát a történelmi változás a kérdéses szókban is *e* sorral ment; *kaját*, *keát*, *kiát* (*kiált*), s ezt a nyelvemlékek is annyira tanítják, hogy lehetetlen nem tudnia, ki azokat némi-némi képességgel olvassa. Továbbá a *kajál*, *bajál*, melyek a *kaja-baja*-nak igéi, azt mutatják, hogy a *kiabál* azoknak összehúzottja. A szótár mégis nem a *kaját*-ot, hanem a *kiabál* szót „gyökelemezi“, az *i*-ben valami nagy hatást és értelmet találván, holott az az eredeti szóban nincs is meg. Legfurcsább még, hogy maga is a *kaj* „elvont gyököt“ a 321. lapon mint „puszta hangot“ jellemezte volt, „melyből *kaja*, *kajált*, *kajabál*, *kajdáz* hangutánzó igék erednek“; s ott még a finn *kajaan* (kiáltok) szót is felhozza. S utóbb mégis nem az *a* a *kaj*-ban, hanem az *i* a *ki*(át)ban volna a szó egyik csirája!!

Amde a szótár kedves szóelemzése miatt legnagyobb képzelenségekre képes. Az I. 210. lapján az *asztag*, *asztal* tót-magyar szók kedviért *aszt* elvont gyököt veszen föl, s hozzá teszi: „Egyezik a megfordított *tesz* önálló gyökkel.“ — A szótár, a mely az *e'*, *i'*, *le'*, *h'* igeit ismeri, s a mely akarva, nem akarva kénytelen a *te'* igeit is elfogadni, még is egy furcsaság kedvéért nyelv tudását is eltagadja!

2) A szótár tudja, hogy *haj*, *háj* tegumentum, hogy továbbá *héj*, *hi* ürességet jelent; hogy azonban a kettő talán nem egy szó, hanem kettő, melyek csak külső hasonlatosságnál fogva látszanak egynek, azt nem világosan tudja. Nem nagy baj. Nagyobb baj, hogy nem sejti a *haj*, *háj*, *hij*, *hi* fokozatos hangváltozását, minél fogva *haj*-ból válhatik *héj*, de *héj*-ből soha sem válhatik *haj*. A szótár mind a magyar nyelv, mind azon nyelvek ellenére, a melyek történeteit tudnunk lehet, azt állítja, hogy a *héj*-ből lett *haj*. „Héj stb. A *j* toldaléktól későbbben járult hozzá, s mint a *karé*, *paré*, *tare* szókból lett *karéj*, *paréj*, *taréj*, s tájdivatosan *karaj*, *paraj*, *taraj*:



úgy a *hé*-ből *háj* és *haj* keletkeztek.“ II. 1515. — Megfordítva a karaj, paraj, taraj, haj-ból lettek karéj, paréj, taréj, héj, karé, paré, taré, hé; s ez azután még *hi-vá* változott.

3) A szótár a IV. 529. „*Mevet* stb. értelmére nézve l. *nevet*. A régieknél többször előfordúl, nevezetesen Telegdynél, Kinizsyné imakönyvében, a Tatrosi, bécsi codexekben, Pesti Gábornál stb.“ — Ámde alább a 833. l. így ír: „*Nevet* stb. Némi változattal a régieknél, mint érintők: *mevet*. Alaphangokra nézve (*ne*) leginkább egyezik vele a sinai *in* (subridere, hilaris); közelít hozzá a szanszkrit *szmi* és szláv *szmejem*.“ Tehát a szótár tudja, hogy a *nevet* szó még a magyar régi irodalomban is *mevet* volt; tudhatná, mert a ki a sinait tudja, hogy ne tudná, mi történt kicsi magyar irodalmunkban, hogy a *mevet* szó a vogulban *marvint* (= mavint, mavit); miből olyan világos mint valami, hogy a szónak eredetibb alakja *mevet* s nem *nevet*. Hogyan lehet mégis a *ne* alaphangot keresni benne s azt a sinai *in*-nel egyeztetni!

4) A szótár tudhatná, hogy a *tár* szónak eredeti jelentése kincs, mert Kresznericsben is olvashatja, hogy *tár* hajdan *tavar*, *gaza*, thesaurus, aerarium. A nélkül, hogy meg akarnók határozni, hová való szó az, megmondhatjuk, hogy az oroszban *tovar* áru, a finnben *tavara*, a lappban *taver* kincs, pénz, árú. A *tavar* alak a *tavernicus* szóban is megvan, *taver-nik*, miből a mai *tár-nok*, azaz kincs-tartó, kincs-gondviselő. *Kincstár* két szó, mely ugyanazt jelenti, de azért összekerült, mint az *ün-nep-nap*; előbb és helyesebben *kincs-ház* volt. Csak mert az „aerarium“ átvitt értelemben a kincset is teszi, a tárnak is lassankint aerarium-féle jelentése lett. De még nem régen a *tár* szó csak árút, pénzt, vagyont tett *vala*, mit a *tár-ház*, *tár-szekér* bizonyítanak. Mert a *tár-ház* = *kincs-ház*, s a *tár-szekér* azon szekér, melyen a pénzt, árút viszik, habár most eleség-szekeret tenne is.

A szótár nem tudja ezeket, neki a *tár* ház, és csakis ház. A III. 808. lapján írja: „*kincs-tár*. *Tár*, azaz ház, vagy teremek, melyekben bizonyos személynek, vagy testületnek, vagy országnak kincsei tartatnak.“ Hozzá teszi ugyan: Szélesb értelemben az állodalom jószágainak, ingó és ingatlan vagyonának öszvege: de a *tár* mégis csak ház. Mert az V. 16. lapján megint írja: *Pajtás* stb. l. *bajtárs* stb. „Egyezik vele e fejtegetés szerint az egyszerű *társ*,

mely elemezve *tár-os*, a házat jelentő *tár* gyöktől; tehát *táros* vagy *társ* annyi, mint velünk egy *tárban* (házban) lakó.“

S a történeti ismeretek ilyenén híja mellett mindent tud és elemez a szótár, mint imint a *társ* szónál is láttuk, melyet *tár-os-ra* elemez, mi ha igaz volna, a *társ* szó kincsest, gazdagot tenne. Ámde nem így szabad eljárni; mert mielőtt a *társ* szó elemzéséhez foghatok, magát a szót kell ismernem, s nem lehet mellőznöm, hogy az orosz *товарис* segédet, a magyarországi szláv nyelvben is *товарис* segédet és mesterlegényt jelent. A magyar *társ* szó pedig alkalmassint úgy alakult a *товарис*-ből mint a *tár*, a *tovar*, *tavar*-ból. Az a kérdés azután, vajjon a *tovar* és *товарис* között milyen szószármaztatási kapcsolat van, nem a magyar szótárba való, mely feladatát és így határait is ösmeri.

5) A III. 261. lapján olvassuk: „*Jobbágy* stb. Megvan e szó a héber és arab nyelvben; magyar hangokhoz közelítőleg kiejtve *abad*, részesülöben *oléd*, s arabul *abada*.“ Ha a szótárnak történelmi érzéke volna, mielőtt a szót a héberben és arabban fölkeresi, azt nézné, mint írják azt régi okleveleink; s úgy találná, hogy *joubagio*-t írnak rendesen. Ebből pedig arra a véleményre juthatna, hogy a szó eredetileg *jóbbágy*, nem *jobbágy*. Maga is ugyanott a *jóbbág* szót csinálván (mert ezt nem ismeri a nyelv) idézi Jerneyt, kinél a régi oklevelek írását így találja: *joubagi*, *joubag*, *joubad*. Tehát legalább valószínű, ha nem is bizonyos, hogy *jóbbágy*, nem *jobbágy* a kérdéses szó. De arra is valószínűség van, hogy így az összetett szó: *jó-bágy*. S e valószínűséget nagyobbítja a *bágy* önálló szó, mely helynevekben fordul elő; mert van *Bágy*, *Bágyi*, *Hortobágy* stb. S ha ezt így tudja a szótár, bizony nem kereskedik a héber és arab nyelvekben.

Még más oka is van, miért ne szaladjunk oda magyarázatért olyan szóknál, melyek társadalmi, állami viszonyokat fejeznek ki. S ez az. A magyarok társadalmi és állami léte közvetlen nem alakult a sémi népek példája szerint. Találunk ugyan izmaelitákat a régi magyarok között is, de azok nyilván bolgárok, besenyők, lehet hogy magyarok is voltak, a Mahomed vallása a kozaroknál is el lévén terjedve. De valamint a *király*, *nádor*, *tárnok* stb. szók se a héberből, se az arabból nem kerültek hozzánk: úgy a *jóbbágy* szót sem kaptuk onnan.

6) Valamint az 1) alatti példa azt mutatja, hogy a szótárnak a nyelvbéli hangok történeti változásáról nincs sejtelve: azonképen más igen számos példából az is kitűnik, hogy a szótárnak a grammatikai alakok történetéről sincs fogalma.

Az I. 27. lapján *ad*(2)-ről azt olvassuk, hogy 1) „osztó számneveket képez“, mint: harm-ad, husz-ad, hat-od stb., melyek „az ily számú részekre osztott egészből egy ilyen részt“ jelentenek, p. o. jövedelme harmadát a közjóra fordítja. 2) milységi neveket, mely esetben sorzó vagy rendosztó értelmű, s közönségesen *ik* toldalékot veszen föl, így: egyedik, mely magában első, kettedik, harmadik stb. — A III. 53. lapján *ik*(4)-ről meg azt találjuk, hogy „osztó számnevekhez függesztve, ezeket sorszámokká alakítja, p. o. második, harmadik, negyedik stb.“ E szerint tehát *ad* osztó számokat, *ik* pedig az osztó számokból sorszámokat alkotnak.

Helyes-e e tanítás? A Bécsi Codexben, a melyet a szótár nem egyszer idéz, „Capitulum ötöd, Capitulum hatod, Cap. heted, Cap. másod, harmad stb. találunk; másunnan is tudjuk, hogy másod, harmad, negyed stb. sorszám-nevek; tudják ezt Molnár Albert, Kresznerics stb., csak a magyar nyelv szótára nem tudja. A mit ez osztószámnak nevez, nem egyéb mint sorszám; egy harmad, két harmad csak oly sorszámi alakok, mint a latin vagy német ilyen értelmű alakok. Ha erre nézve nem volna eléggé világos a magyar nyelv, a rokon nyelvekből is lehetne felvilágosítást nyerni, a melyekben p. o. golm-ad, kolm-ant, nel'-ad, nelj-ánt = harmad, negyed: de a magyar nyelv szótára nem szokott ezekben okosat találni.

Az *ik* tehát nem képez sorszámokat, hanem mindenféle szókhöz járulván, azokat egymásnak ellenében kiemeli. Tehát *egyik*, *másik* azt teszik, hogy egymás ellenébe vannak állítva; *nagyobbik*, *jobbik* stb. Ezen kiemelő jelentéssel járul az osztó számnevekhez is, de nem képezi azokat. — Az *ik*-nek eredeti jelentése pedig harmadik személyes névmásbéli; azért mondták a régiek így is: a hajók egyikbe = a hajók egyébe. Azért járul az úgynevezett *ik*-es igékhez is; s bajos lesz a szótár szerint azt a sinaiból megmagyarázni, melynek nincs is conjugatiója, mint mondják azok, a kik sinául tudnak, ha nem is olyan jól, mint a magyar nyelv szótára.

7) A grammatikai alakok történeteihöz tartozik bizonyára, kimutatni, mely képzők járulnak p. o. igetökhöz, melyek névtök-

höz, melyek talán mind a kettőhöz; mert ezen különböztetés a kétes esetek megítélésében nagyon szükséges. A magyar nyelv szó-tára efféle különböztetésre nem gondol.

Sokáig folyt vita: *iktat* vagy *igtat*-e a helyesebb írás? Már egyebütt hoztam fel a szótár véleményét; de felhozom itt is, mint-hogy az is tudományosságát jellemezi. A III. 46. l. olvassuk: „*igtat* stb. Gyöke a *jog* szóval azonos *ig* stb. Ezen elemzés és értelmezés szerint hibásan iratik *iktat*, noha a kiejtésben a kemény *t* előtt *g* helyett szinte a kemény *k* hallatszik, mint több más szóban is, mint *vágtat*, *nyugtat*. A régi halotti könyörgésben találjuk: jó felől *jochtatnia* (azaz jogtatnia v. igtatni) élessze őt.“ — Ha a szótár, midőn e példákat: *vágtat*, *nyugtat* leírta, azt kérdezi, vajjon van-e névszó is, a mely a *tat*, *at* képzőt elfogadván, igét alkot? bizonyosan reá talál a feleletre, hogy nincs; hogy tehát a *tat*, *at* képző csak igetőhöz járul. S e felelet eldöntötte volna a kérdést, hogy az *iktat* vagy *igtat* igének mi a töje, névszó-e vagy igező? — Igaz, a régies *jochtatnia* is útba igazíthatná az ítéletes író, habár a rokon nyelvek tanúságát mellőzné is; mert az ítéletes író tudván, hogy a *jog* szót a régi emlékek nem szokták *joch*-nak írni, nem egyhamar azonosítaná e két szót. De a rokon finn nyelv minden tétovázást kizár, melyben ott van *joht* (a halotti könyörgésben *jocht*) „ducor, feror“, *johtat* (a h. k. szerint *jochtat*) ducit. Ennélfogva a magyar *jochtat*-nak töje *jocht* (melynek a magyar nyelv, eddigi tudomásunkra, nem tartotta meg nyomát), s ez oda is illik a *vág*, *nyug* igetökhöz, melyhez *at* képző járulván, lett *jocht-at* vezet. A mai *igtat* vagy *iktat* tehát nem *jog-tat*-ból, hanem *jocht-at*-ból alakult; mint *ír*-ből lesz *ír-at*, *fut*-ból lesz *fut-at* vagy *fut-tat*, *bont*, *bont-at*, *i'*, *i-tat*, *e'*, *e-tet* stb. Minthogy pedig *jocht-at* a régi ige, annak mai alakját *ikt-at*-nak lehet, sőt kell is írni.

Egyébiránt a régi *jog* és mai *ig*-az, s a régi *jocht-at* és mai *ikt-at* hasonlóképen a hangok történeti változásait mutatják, melyekről 1) alatt volt szó.

8) A nyelvtörténelem iránti érzéketlen volta egyebütt is tévedésbe ejti a magyar nyelv szótárát. A II. 554. az *ét* szót magyarázván, azt mondja: „Származását lásd *é* elvont gyök, és rokonságát *eszik* ige alatt. Egyszerű, eredeti, régi szó *étel* helyett.“ Az 556-on meg azt találjuk: „*Étlen* 1) *ét*-len vagy *é*-te-len, *ét* vagy *étel* nélküli, a ki nem evett, éhgyomorral lévő. *Étlen* 2) igehatározó; éhen,

étel nélkül, üres gyomorral. — A III 157-en meg olvassuk: „*Itlan*, *it-lan*, azaz *it-talan* 1) a ki nem ivott, szomjas. *Étlen itlan* vagyok. 2) Bizonyos italtól tartózkodó. *Borítlan*.“

Először is mennyi határozatlanságot árul el ez: „Származását lásd *é* elvont gyök, és rokonságát *eszik* ige alatt.“ Tehát a szótár szerint *ét* az *é* gyöktől származik, és rokon az *eszik* igével!

A rokonság két szótó közt mutatkozik; a származás pedig az egy szótóból alakult valamennyi szót foglal magában. Ha vesszük az *é*, *i* igetöket, ezektől nemcsak maga az ige származik módostul időstül, hanem az igenevek is, p. o.

e'-enni	i'-inni
e-sz-em	i-sz-om
ev-ém	iv-ám
et-tem	it-tam
e'-jem (egyem)	i'jam (igyam)
en-ném	in-nám
ej-endem (ev-endem)	ij-andom (iv- -)
en-ni	in-ni
ev-ő	iv-ó
é-t	i-t
é-tel	i-tal
e-het	i-hat
é-tet	i-tat stb.

Az igetők igazán *é*, *i*, a hiányjelekkel azt a betűt fejezván ki, mely legközelebb áll a *v*-hez és ezzé válik, az *evém*, *ivám*, *evő*, *ivó*; *levék*, *hivék*, *tevék* stb. *levő*, *hivő*, *tevő* stb. alakokban; mely sokszor a következő képző vagy rag betűjéhez hasonló, mint: *in-nám*, *en-ném*; *et-tem*, *it-tam*; mely néha kifejezés nélkül is marad, mint: *e-het*, *i-hat*, *é-t*, *i-t*; végre mely a jelen időben *sz-nek* enged helyet, mint: *eszem*, *iszom*, *leszek*, *teszek*, *hiszek*, *veszek* stb. Hogyan lehet már az *ét*, *it-nak* származásáról az *é*, *i* gyöktől és rokonságáról beszélni az *eszem*, *iszommal*? Hisz mindegyik az egy igetőnek származéka.

Másodszor föltettség mind az *étlen*, mind az *itlan* szónak 1) és 2) való különböztetése, a mely szükségtelen, s azután nem is egyféle. Mert mely szótári felfogás az, a mely ezt: *boldogtalan* és *boldogtalanul* két czikk gyanánt hozná fel, holott az adverbiumot az adjectivum alá kell rendezni, legfőlebb azt jegyezván meg róla,

hogy az adverbiumi, vagy voltaképen essivusi *ul* ragot el is hagyja a szokás. — Azután ha *ítlan*-nak másik jelentése „italtól való tartózkodás“, *étlen*-nek is másik jelentése az volna. De a szótár az *étlen* másik jelentése gyanánt annak essivusát vagy adverbiumát teszi ki, az *ítlan* másik jelentése gyanánt pedig az italtól való tartózkodást veszi.

Végre harmadszor, föltetszik az *étlen*, *ítlan* taglalása is. Az *étlen*, *étek*, *étel* szókat így taglalja a szótár: *étek*, *ét-ek* vagy *é-tek*; *étel*, *ét-el*, vagy *é-tel*; *étlen*, *ét-len* v. *é-te-len*. Az *ital*, *ítlan* szókat is így taglalja: *ital*, *it-al*; *ítlan*, *it-lan*, azaz *it-ta-lan*. — Hogy ez csak hurka-metélő, nem pedig szó-elemző taglalás, mindenki látja. Melyiknek van hát elemző alapja, ennek-e: *ét-ek*, vagy a másiknak: *é-tek*? A szótárnak mind egy; azért neki egyaránt helyes *étlen* = *é-te-len*, s *ítlan* = *it-ta-lan*.

III. Mégis a szóhasználat és szófejtetés az, a miben a magyar nyelv szótára ritkítja párját a mai Európa összes irodalmában. Szomorú szívvel jelentjük annak is néhány mutatványát; mind felmutatni lehetetlen.

1) Az I. 200. 201. az *as* „hangrendi párhuzamban változkodva *es*, *és*, *os*, *ös*, ritkábban *is*, *us* képzőről“ értekezik, annak 12-féle jelentését mutatván fel, a melyeket mellőzünk. Azután mondja: „E képzőhöz hasonló a latin *os* az ily melléknévekben: *muc-os-us* stb., továbbá a német *isch*, p. o. *wind-isch*, *szel-es* stb. Ide sorozhatók a hellén *os*, *es*, *es*, *tos*, *tos*, a hindu *asz*, *isz*, *jasz*, *szasz*, melléknévképzők is.“ Az nem jut a magyar nyelv szótárának eszébe, hogy nem kell olly hamar egyik nyelvkörből a másikba átszökni s hódítgatni, mert nem mind zsákmány, a mi annak látszik. Ha a magyar *s* képzőt (mert csak *s* képző nem az előző *a*, *o*, *e*), a hellén *os*-szal összehasonlítjuk, kérdés, mit hasonlítunk össze? Az *os*-nak *s*-je csak nominativusi rag, mit a szótárnak tudnia kell; hátramarad tehát *o*: de a magyar képző épen az *s*; hasonlatosság tehát a kettő közt semmi. A *mucosus* félének megint *oso-o* a képzője vagy *so*? hagyjuk az illetőknek, a kik ehhez tudnak; a magyar nyelv szótára nem tud ahhoz. Mert ha csak egy csöppet is hozzá sejtene, bizony a hellén *os*, *es* stb. végzetet nem tartaná a magyar *s* képzőhöz hasonlíthatónak. Az egész szótárból tehát ki kell vetni a szanszkrit, sinai, héber, arab szóhasználatokat; Beregszászi idejében gondolkodóba ejthették volna az olvasót, ma bűn

azokat úgy adni, mint a szótár teszi. — A következő mutatványokban mellőzzük tehát azokat a sinai, szanszkrit, perzsa, héber, arab szóhasonlításokat; még a szláv szók magyaros fejtegetéseit sem bántjuk, pedig volna mit szedni!

2. Az I. 202-en az *asszony* szót fejtegeti s kihozza: „Ennél fogva az *achszin* mint legrégibb alak után indulva, az *asszony* gyöke *ág*, s törzse az abból származó *ágazik* vagy *ágzik* volna, melyből lett részesülő *ágzó*, *ágzi*, mint *játszó*, *játszi*, *lakozó*, *lakzi*, *kaposó*, *kapsi* stb. innen *n* utótétel *ágzin* vagy egyenesen az *ágzó*-ból: *ágzon*, *ágszon*, *achszony*, *asszony*“.

Hogy ilyen szószármaztatást elfogadhassunk, azt több példával kellene félvilágosítani. A példáknak azt kellene mutatniok, hogy *gz* eredeti hangok megkeményedtek *chsz*-ra, minélfogva *ágzó*-ból igazán *achsz*i válhatnék; azután ismét példákkal kellene megmutatni, hogy akár a pátricipiális *ó*-hoz, akár a helyébe állott *i*-hez „utótétel“ járul, mely nem volna képző. Végre az is kíváncsias volna látni, hogy az *asszony* szó ilyen mesterséges fogalomnemezés után, milyen *ág*, *ágzó*, *achszó*, *achsz*i valóban született-e; a mire még a sinai nyelvnek tanúságát is elfogadnám, ha szavahihető. Ugy a mint a szótárban olvassuk, az egész szószármaztatás *játszi*.

De „figyelmet érdemel, úgymond még, hogy a rokon hangzásu *zan* vagy *zen* a perzsában, *زنی* a görögben, és *dsani* a szanszkritban nőt jelent; a sinai nyelvben pedig *si* annyi mint *uxor*, és *sin* így értelmeztetik: nomen honorificum feminae. S innen némelyek szerint *achszin* összetétel volna *akka* és *zen* vagy más hasonló szókból.“ Ámbár nem akarunk többé a sinai és szanszkrit stb. hasonlatokra figyelmezni, a felhozottat még sem sajnáljuk ide tenni, minthogy kézzelfoghatólag mutatja, hogy a szótár nem tudja, mit beszél. Ha az *ágzó* = *achsz*i állana, mint a szótár hiszi, a szónak főértelme az *ág*, *ach* tagon volna, a *zó*, *szi*, s az „utótétel“ *n* (*achsz*i-*n*) a főértelmet csak módosítaná, de nem változtatná meg; azaz, a mennyi nőiség az *asszony* szóban rejlik, az az *ach* (*ág*)-ban volna foglalva. Mégis figyelemreméltónak tartja a szótár, hogy a perzsa *zan*, *zen* nőt jelent, s azért is némelyek szerint az *asszony* összetétel volna *akka* (*ach*) és *zan* szókból. — Úgyde, ha ezt elfogadjuk, a nőiség a *zan*-ban, vagy a *szi*, *zó*-ban rejlenék, nem az *ach*-ban. A szótárnak tehát, elfogadván az első fejtegetést, a másikat hamisnak kellene állítania; s megfordítva, ha a másik fejtegetés áll, az

első nem lehet helyes. A szótárnak azonban mindegy; az első is jó neki, a másik sem rossz; ő általában képtelen itélni.

3) A III. 833-an a *király* szó fejtegetésére sokat hoz fel. „Eléjön a török nyelvben is *keral*, a bizanci görög nyelvben *krales*, a mandsuban *kurou*, a szlávban *kral*, *krol*; de mindenek felett meg-egyezik vele a régi tatár khánok pénzein előforduló *kiraj*, pl. *Selim kiraj* stb.“ (Következik az idézet.) „Már a Zendavestában előfordul *karu*, mint az első uralkodók neve.“ (Német idézet és Weber.) „Ezekből megtetszik, hogy e szó sokkal régibb, mintsem azt Carolus Magnustól lehetne származtatni.“ (A szótár nem mondja meg, ki tette azt, de bizonyosan tette valaki, mert sok ideje, hogy a szótárféle származtatások mulattatják az illetőket.) „*Hang- és fogalmi rokonságban van vele a görög  $\kappa\alpha\iota\omega$  és  $\kappa\epsilon\iota\omega$ s*, melyekhez hasonló a latin *herus*, a német *herr*. De legegyszerűbb itt is, mint számtalan más esetekben, a *tiszta gyökű magyar úr*. Valamennyiben az átvett értelmű magasságot, fensőséget jelentő *ar*, *er*, *ur*, *ve*, *ir* a lényeges alkotó hang.“ — Tehát a *király* szóban a lényeges alkotó hang az *ur*, *ir* stb. De hát mit akar a *k*? Azt itt nem mondja meg a szótár, mondja más esetekben, hogy az *előtétel*. S mit akar az *ály*? Azt sem mondja meg itt a szótár, de talán *utótétel*; csak restelem kikeresni. — Ilyen szófejtegetés már Otrokócsi idejében is sok volt; 1865-ben (ekkor jött ki a III. kötet) hihetetlennek tartanók, ha, fájdalom, magyar könyvben nem állana!! — De legalább az *előtételt* kell igazolnom.

4) Az V. kötet 9-én ez áll: „*Padmaly*. Üreg a part oldalában. *A viz nagy padmalyt mosott* stb. Így nevezik néhány a sírverem oldalán beásott üreget is, melybe a koporsót szokták tenni. E szó vagy összetett *pad* és *mál* vagyis *maly* szókból, oly *maly*, mely valaminek padján, alján létezik; vagy pedig e szót alaphangjára és értelmére nézve leginkább a szintén üreget jelentő *adu*, *odu*, *odv* szóhoz hasonlíthatni, és ebből *advaly*, *admaly*, s előhanggal *padmaly*; *advas* vagy *odvas* hely a vízpart oldalán.“ Tehát az *előtétel* helyett *előhangot* tévén, megtaláltuk, a mit kerestünk; az *utótételnek* vagy *utóhangnak*, ha nevét nem is, de példáját hasonlóképen megtaláltuk. Nemde gyönyörű szófejtegetés: *adv*, *adm*, előhanggal *p-adm*, elő- és utóhanggal *p-adm-aly* = *padmaly*?

Az V. 344-en a *pöle* szót is így fejtegeti: „Ezen alapfogalomból kiindulva, a *pöle* szóban a szúrást jelentő *öl* gyök látszik rej-



leni, mi szerint *pöle* annyi volna mint *öle*. Hogy a *p* nem ritkán előtétül használtatik, erre nyelvünk világos példákat nyújt, p. o. Anna Panna, Ila, Pila, Ista Pista, Erzsi Perzsi, ityók pityók, iszkál piszkál stb.“ A példák állanak, de ezekből szószármaztatási elveket elvonnunk nem szabad. Mert a tulajdonnevek elváltozását magára kell hagyni; azután az *ityók*, *pityók*-félékre nézve azt kell nézni, vajjon a *pityók*, *pítizál* nemde a tót nyelvből vett játszóság-e; harmadszor az *iszkál*, *piszkál*-félék olyanok, mint az *erger berger*-félék, melyekből a nyelvész oly kevéssé csinálhat szabályokat, mint a kerti virágokból a fűvész nem csinál növényosztályokat. Ista Pista, ityók pityók mind állhatnak, de öle pöle bizony csak játszóság.

Gondolom, elég az a szószármaztatási és fejtegetési példák-ból; mert a mely szótár olyanokra képes, ugyan az előtt mi volna lehetetlen?

A cikk címében a magyar nyelv szótára elveiről is ígertem szólani; pedig eddig csak azok alkalmazásáról hoztam föl példákat. Mi vihette a szótár íróit arra, hogy a szóértelmezést, származtatást és fejtegetést oly tág körben gyakorolják, miután mégis 1852-ben annak veszedelmesegéről figyelmeztetve voltak? Mert há-  
bár figyelmeztetésemet nem fogadták el, — a mivel nem is tartoznak vala — mégis tekintettel voltak reá, s tudva indulának az ellenkező irányba. Az előbeszédben hosszasan fejtegeték a szóhasználat elveit és szabályait, ott (a 23. lapon) újra megjegyzik, hogy szótárírói feladatuk, nem egész nyelvroendszereket és nyelvcsaládokat, mint olyanokat, hanem szokat szók-kal összehasonlítani. „Különben is — úgymond — a nyelvek rendszerezésének és családosításának egyik főalapja a szóhasználat.“

S a 24-ik lapon így folytatják: „Minthogy eddig a történetíróknak nem sikerült hitelesen bebizonyítani, hogy a magyar faj, mely altaji népekkel van akár egyenes, akár oldalágú vérségi rokonságban, valamint azt sem, melyik nyelvvel van ezek közül leányi vagy melyikkel testvéri, szóval egyenes leszármazási viszonyban: ennél fogva a magyar és altaji nyelvek hasonlítását illetőleg oly nyílt téren állunk, mint a többiekre nézve. Különben ok-szerű alap nélkül előleg feltennők, hogy ezekkel a magyarnak soha,

a legrégibb őskorra visszamenve, semmi köze, semmi viszonya nem volt, hogy egészen elszigetelve álltak egymástól. Ennélfogva a velünk született tudvány ösztönszerűleg azon kérdést támasztja bennünk: vajjon azon szók, melyek az altaji nemzetség nyelveit alkotják, csak ezeknek kizárólagos sajátjai-e, vagy talán a többiekkel is legalább részben közösek? E kérdésre csak hasonlítás által felelhetni meg, *melyet ha a felsőbb nyelvészettudomány elvei szerint üzünk, nevezetesen ha a magyart az árjafele nyelvekkel összehasonlítjuk*, nem mondjuk több, de aligha annyi közös anyagot nem találunk, mint amazokban.“

A szótár-írók azt mondják, hogy eddig a történetíróknak nem sikerült hitelesen bebizonyítani, hogy a magyar faj mely altaji népekkel van leszármazási viszonyban: ennél fogva a magyar és altaji nyelvek hasonlítását illetőleg nyílt téren állanak. — Többet kívánnak a szótárírók a történetíróktól, mintsem ezek tehetnek. A népek leszármaztatását a történelem soha sem határozhatja meg, azon egyszerű okból, mert a népek alakulása idejében nem találkoznak vala írók. Tehát a nyelvtudománynak kell a történeti forrásokat pótolni, s a történetírók a nyelvészek által kisütött adatokból fognak az ősidőkre következtetni. Avagy azt látták-e a szótár írói, hogy Bopp Ferenczék a német történetírók kutatásai nyomán indulva kezdék az úgynevezett árja nyelvek történeti vagyis egybeazonlításai tanulásához? E tekintetben is tehát a szótár-írók oly ijesztő tájékozatlanságot affectálnak, hogy igazán sajnálni kell.

Bopp Ferenczék nagyszerű munkásságának fényes eredménye a leghangosabban inté őket, hogy bármely nyelvet csak rokonainak társaságában lehet alaposan értelmezni; Bopp Ferenczék kirekesztő eljárása, melynél fogva nem vonták a magyart is az árja nyelvek kutatásának körébe, kiáltólag tiltá őket az ellenkező eljárástól. Mert bár hódolva a magyaros előítéletnek, a szótár írók arról voltak vagy lehettek is meggyőződve, hogy Bopp Ferenczék nem tanulhatják meg a magyar nyelvet: viszontag önmagokról is meg kellett győződve lenniök, hogy nem tanulhatják meg az árja nyelveket, vagy legalább nem jobban, mint Boppék. Azután egy hazai példa is áll vala előttök, Révai. Megezáfolták-e Révait, hogy 1862-ben is nyílt kérdésnek tartják vala azt, mit Révai már e század elején bizonyos határok közé zárt volt?



## A M. TUD. AKADEMIA NYELVÉSZETI KIADÁSAI.

A MAGYAR NYELV RENDSZERE, 2-dik kiad. Buda 1847. 1 ft.

A MAGYAR HELYESÍRÁS ÉS SZÓRAGOZÁS főbb szabályai. 10-ik kiadás. Pest 1853. 20 kr.

A MAGYAR HELYESÍRÁS ügyében a M. Akad. Nyelvtud. Bizottmány Előterjesztése a Nyelvtudományi Osztályhoz. Pest 1856. 10 kr.

A MAGYAR SZÓKÖTÉS főbb szabályai, 2-dik kiadás. Pest 1852. 70 kr.

NYELVTUDOMÁNYI PÁLYAMUNKÁK. I. Csató és Nagy János: A m. nyelv ragai és szóképzői, Buda, 1834. 53 kr. — II. Engel és Nagy J. A m. nyelv gyökei. Buda, 1838. 53 l. — III. Szilágyi István: A m. szókötés szabályai. Pest 1846 1 ft. — IV. Szvorényi: Magyar ékes szókötés. Buda, 1846. 70 kr.

A DUNÁNTÚLI NYELVJÁRÁS. Vass József jutalmazott pályamunkája. Pest 1860. 60 kr.

A MAGYAR NYELV SZÓTÁRA, készítették Czuczor és Fogarasi. IV. kötet, 3 ft. Pest 1862—70. Sajtó alatt az V. k. Minden kötet ára 5 ft.

MAGYAR ÉS NÉMET ZSEBSZÓTÁR. II-dik v. német-magyar rész, 2-ik kiadás. Buda 1843. 2 ft.

MAGYAR TÁJSZÓTÁR. Buda 1838. 70 kr.

MAGYAR TÖRVÉNYTUDOMÁNYI MŰSZÓTÁR. 2-dik kiad. Buda 1847. 2 ft.

MAGYARÍTÁS A TERMÉSZETTUDOMÁNYOKBAN, Szabó Józseftől. Pest 1861. 20 kr.

RÉGI MAGYAR NYELVEMLÉKEK. I. Halotti Beszéd. Régi Biblia. Buda 1838. 5 ft — II. Kinizsi Pálné imakönyve. Vegyes m. iratok, Buda 1840. 5 ft. — III. Tatrosi Biblia. Vegyes m. iratok, 1842. 5 ft. — IV. I. Guary-codex, Buda 1846. 1 ft. 93 kr. — V. Bátori Bibliája sajtó alatt.

MAGYAR LEVELESTÁR. I. Szalay Ágostontól. Pest 1864. 4 ft.

CORPVS GRAMMATICORVM Linguae Hung. Veterum. Toldy Ferencztől. Pest 1866. 4 ft.

FINN NYELVTAN, Fábíán Istvántól. Pest 1859. 2 ft.

CHRESTOMATHIA FENNICA. Hunfalvy Páltól, Pest 1861. 3 ft.

ABUSKA. Csagatajtörök Szógyűjtemény. Vámbéry Armíntól. Pest 1862. 1 ft.

VOCABULARIUM CEREMISSICUM utriusque dialecti. Budenz Józseftől. Pest 1865. 1 ft.

REGULY ÁNTAL HAGYOMÁNYAI I. A vogul föld és nép. Pest 1864. 4 ft.

M. AKADEMIAI ÉRTESÍTŐ. Új folyam: Nyelv- és Széptud. Osztály. I. Pest 1860—61, 3 ft. — II. 1861—62, 3 ft. — III. 1863—65, 3 ft.

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK. I—VII. k. Pest. 1862—70. Mindenik kötet ára 3 ft. Sajtó alatt a VIII. köt.

ÚJ MAGYAR-SZLÁV ÉS SZLÁV-MAGYAR SZÓTÁR, Jancsovics Istvántól. Szarvas 1848. 2 kiad. 3 ft. 36 kr.

HANGRENDI PÁRHUZAM ezer példában, Lugossy Józseftől. Pest 1858. 20 kr.

NYELVTUDOMÁNYI  
**KÖZLEMÉNYEK.**

---

KIADJA

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA**

NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGA.

SZERKESZTI

**HUNFALVY PÁL.**

---

NYOLCZADIK KÖTET.

HARMADIK FÜZET.

**PESTEN,**  
EGGENBERGER FERDINÁND M. AKAD. KÖNYVÁRUSNÁL.  
1870.

## TARTALOM.

A magyar nyelv szótára elveiről és azok miképi alkalmazásáról. Hunfalvy Pál. . . . .	321
Kempelen Farkas és viszonyításai a Nyelvtudományhoz. Első közlemény. Lindner Ernő. . . . .	325

---

Ha nyílt kérdésnek nem tartanak a nyelvek hasonlítását, azt hiszik a szótár-írók, okszerű alap nélkül előleg feltennék, hogy az árja népekkel a magyarnak soha, a legrégebb időkre visszamenve, semmi köze, semmi viszonya nem volt. — A szótárírók nem akarnak két nagyon különböző állapotot és időszakaszt megkülönböztetni: a népek alakulása idejét, s a kész, már történelmi népek egymásra való hatásának idejét. A nyelvtudomány szorosan megkülönbözteti a kettőt. A népek alakulásának idejét, vagy történeteit a rokon nyelvek kutatása által világosítja fel, s eredményül hozza ki p. o. az ugor-finn nyelvek ősállapotját. Ennek birtokában lévén, fordul a történelmi kölcsönhatások eredményeire, a kölcsönvett szókra. De ezeket azután egész másképen veszi, mint a szótárírói. Mutassa ezt is egy-két példa.

Az I. 1300-an *druszáról* olvassuk: „Alaphangokra és alapfogalomra nézve hasonló a *társ* szóhoz. Egyébiránt még közelebb állanak hozzá a szanszkrit *drsza*, szerb *drug* (társ), *druga* (társnő), *druzenye* (társulat), továbbá a szláv *druzsiti* (társulni) és *druzsba* (vőfél), vagyis a vőlegény társa. A szláv nyelvekben *druhi*, *drugi* (más), miszerint *drugi* = alter ego, scilicet societate, a magyar *drusza* pedig = alter ego, nomine.“ Tehát itt a *druszáról* is kétféle felfogást találunk: 1) *drusza* az alaphangokra és alapfogalomra nézve hasonló a *társ* szóhoz. Az alaphangok t d, r, a u, s sz; az alapfogalmat ismerjük. Az alaphangok mindenütt nagy szerepűek a magyar nyelv szótárában: de vajjon ki bírja-e mutatni azokat? Lássuk e példán. A *drusza* szónak alaphangjait a szanszkritban találjuk meg: d r sz: vajjon a *társ* szónak is alaphangjai ezek-e? Maga a szótár, mint láttuk a (312. lapon), a szótigy taglalja: *tár-os*, minélfogva szükséges megmutatni, hogy a szanszkrit *drs* is így alakult dr-sz. De továbbá másunnan tudjuk, hogy *tár* ebből lett: *tavara*, *tovar*; tehát meg kellene mutatni, hogy a szanszkrit *dr* is olyanfélebből összevont alak, s a hozzájárult *sz* is olyanféle képző, mint az s a szótárírók elemzése szerint. De amazt nem mutatták meg, ez meg nem is igaz, mert *társ* nem a *tár* ból s képző által lett szó, hanem a szláv *tovaris*-nak összevonása. Tehát a *drusza* szó első fejtegetésének felfogása gyermekes betűjáték, melynek a szók eredetéről, változásáról nincs fogalma.

A *drusza* szónak másik fejtegetése az, hogy közel áll a szanszkrit *drsza*-hoz, meg szerb és szláv szókhoz. — Minden ember, a ki

nincs úgy elfogulva, mint a nagy szótár írói, tudja, hogy a *drusza* szó szláv szó, tehát a magyar nyelv a szlávból vette azt. A nyelv-tudós azt is tudja, hogy a szláv nyelv a szanszkrit vagy árja nyelvek rokonságához tartozik. Már azon történelmi érdek, a mely a *druzsza* szóval jár, azt a kérdést veti föl, hogy a magyar nép közvetlenül melyik szláv nyelvből vette át a szót? S erre a *drusza* alak felel meg. A mely szláv nyelvben az megvan, abból vette a magyar nyelv. S utána kell nézni, a déli szlávból vette-e vagy a nyugatiból: annyi bizonyos, hogy közvetlenül a szanszkritből nem vette. Tehát a *drusza* szónál a legalaposabb, legterjedelmesebb magyar szótárnak egyéb tiszte nem lehet, mint kimutatni, melyik szláv nyelvből került a magyarba; s ha e tisztének helyesen megfelel, a tudományos tudatot kielégíti, s annyi történetet ad, a mennyi a *drusza* szóval mi hozzánk került. Mert minden idegen szóval egy kis történeti adat van kapcsolatban. Ezen történeti adatokat nem találjuk meg a magyar nyelv szótárában, mely előtt egy a távol-ság a szanszkrithez és a szerbhez.

A III. 57-kén az *ikráról* többi közt mondja a szótár, hogy Dankovszky szerint a szláv nyelvekben is eléjönnek *ikra*, *jikra*. — De könnyű volt megtudnia, hogy a kaviart is az orosz nyelv *ikrán*ak nevezi. Szóval *ikra* szláv szó. Azonban a szótár így igyekszik azt meghódítani. „Gyöke talán a halak stb. tojásait jelentő *iv* (iv-ik, iv-adék). E szerint *ikra* eredetileg összetett szó s mintegy *iv-rakás*, azaz halak stb. ivó tojások rakása.“ Tehát *iv-rakás* így húzódott volna össze, rövidült volna: *ikra*! Tehát az *iv*-bol csak *i* maradt meg, *rak* pedig *kra*-vá változott el!

De vajjon e szótani csuda lehetséges-e? *Ív* jelent e tojást? Az *ivó*hal tojóhal-e? Ezt, úgy látszik nekem, belécsinálta a nyelvbe a szótár. Mert Kresznerics ezt: *ivik a hal* így magyarázza latinul: piscis congregitur ad sobolem, sperma emittit. Maga a szótár III. 159-én az *ivar* szót, melyet bizonyosan természetleirási munkából vett, így magyarázza meg: „Nemi szerv, kivált hímeknél.“ Az *ivó hal* csak a *tejes hal*ról mondható; a *hal iv*-ja a hal teje, nem *ikrája*. *Ivas hal* a hím, németül Milchner, *ikrás hal* a nőstény, németül Rogner. A szótár tehát az *iv* (1)-ről hamisat tanít, hogy az halikrát, haltojást jelent; a bizony *hal-tejet* jelent, a mivel az *ikra* megtermékenyül. Sőt maga a szótár is az *iv* szót, a maga csodálatos módja szerint fejtegetvén, s azt a görög, latin, német stb. to-



jással összerokonítván, így folytatja: „J előtt keményebben ejtve *if*, honnan *ifj*, *ifju* származik s megfordítva *fi*. Alkalmasint innen származik *férj*, azaz *iverő* (ivar).“ III. 190. Tehát a mennyiben a hal ivar, annyiban nem lehet ikrája, hanem teje van; tehát az *ikra* és *iv* már a nem szerint is különböznek egymástól. De a szótár úgy fejtegeti és ha kell, meg is csinálja a szókat, hogy azután nem lehet tudni, ki fiú ki lány.

Azonban egy nagy szót talált fel a szótár ezen eljárásra, melyet *felsőbb nyelvészettudománynak* nevez. A magyar nyelv szótára a *felsőbb nyelvészettudomány elvei* szerint van megírva!

Közönséges nyelvészet a *puszta* szót mint a szláv nyelvekből kerültet hozná fel, beérvén azon jelentéseinek szabatos elősorolásával, melyeket a magyar életben nyert. A magyar nyelv szótárának felsőbb nyelvészettudománya „gyökre nézve legközelebb állónak találja a *foszt* stb. szókhöz, mintha volna *foszta fuszta*“, s hozzáteszi, hogy „hangra és jelentésre egyezik vele Pindarosnál a görög *βῆσσα* (l. Griechisch-deutsches Wörterbuch von Rost), továbbá a német *Wüste* stb. Törökül: *bos* annyi mint üres, *puszta*; továbbá *bosztán* konyhakertet jelent (jardin potager. Hindoglu.)“ V. 378. — Mi nagy történeti tanuság van ebben! A *puszta*, a Pindaros pusztájából perzsa *bosztán*-ná, kertté változik, mint az alföldön sok helyütt lehet már látni!

Ugyanazon V. kötet 637-én a *rövid* szót értelmezi az a felsőbb nyelvészettudomány. Minthogy — úgymond — „Molnár Albert jól latinozza: elvágott, elvagdalt (concisus), a többi jelentések részint ehhez alkalmazottak, részint általvittek. Ez alapfogalomnál fogva gyöke *röv* vagy *rév* azon *r* alaphangu szók osztályába sorozható, melyek metszésre, vágásra emlékeztetnek stb. Legközelebb áll hozzá a latin *brevis*, előtét nélkül *revis* stb.“ — Hogy ha állhatna is e hurkametelő szófejtegetés, még sem állana a kés alá vett szóra való reá fogás; mert nem *revis* maradna legközelebb állónak a *rövid*-hez, hanem csak *revi*, minthogy az *s* nominativusi rag. Hanem hát oly felséges az a nyelvészkedés hogy nem lehet rajta kifogni; mert íme, míg czáfolni igyekszem a *revi* maradékot nem hasonlíthatónak vélvén a *rövid*hez, észreveszem, hogy az meg közel kerül a magyar *röv*, *rév* gyökhöz. Mert ha *brevis*-nek *b*-je előtét, *s*-je pedig bizonyosan nominativusi rag: tehát elmetélvén az elmetélendőket, a latin szó gyöke gyanánt *revi* marad, mi leho-

tőleg a *rév*, *röv*-höz hasonlít! Boppék elbujhatnak a magyar felsőbb nyelvészettudomány előtt!

Ezen tudomány pedig legelsőnek, legeredetibbnek találja a magyar nyelvet, mi a számnevek fejtegetéséből tetszik ki. Azokról kénytelen bevallani, hogy a finn nemzetség nyelveiben találjuk meg legközelebbi társaikat: mindamellett összehordja a sémi és nem sémi számneveket, s végre is nem azt nézi, hogy tehát az összes seregnek mi lehetne az alapszava, hanem, minthogy elve szerint csak szókat szókkal hasonlít, nem pedig nyelvet nyelvvel is, a magyar szóalakokat kapja ki, s a *kettő két*-re nézve, a Ballag<sup>i</sup> okoskodásaival indokolván a kérdést, így ír (II. 1424-en): „Nem vezethet-e ez magyar nyelvészt akaratlanul is a *két* és *kettő* szónak *köt* igétől, illetőleg *kötő* részesülőtől származtatására?” A *háromra* nézve azt hozza ki (ugyanott), hogy a *vogul korom*, régi magyar *horom*, és a Lugossy által fölfedezett középkori európai számok egyike *ormis*, „nem vezetnének-e minden nyelvészt a legtökéletesebben a magyar *orom*, *ormos* szókra? czélozván a kéznek közép vagy harmadik újjára, mely leghosszabb (ormos, hórias).” — A *négyre* nézve figyelemztetésül két véleményt ad elő, melyek utóbbika szerint, ha a kéz öt úja vétetik alapúl, akkor a *négy* = *ne-egy*, *nem-egy*, t. i. egy újjat nem számlálva, mikor is négy marad. Ugyanazon alapfeltételtől *öt* az *ököl* gyökére *ök* vagy *üt*-re vihető vissza stb.

Beh! nagyon meg vagyunk verve a felsőbb nyelvészettudománynyal!

HUNFALVY PÁL.

KEMPELEN FARKAS  
ÉS  
VISZONYLÁSAI A NYELVTUDOMÁNYHOZ.

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

Előjegyzet. — Életrajz. — A sakkjátszó-automat. — „Wolfgang von Kempelen k. k. wirklichen Hofraths Mechanismus der menschlichen Sprache nebst der Beschreibung seiner sprechenden Maschine. Mit 27 Kupfertafeln. Wien. 1791.“ („Le Mécanisme de la Parole suivi de la Description d'une Machine parlante. Par M. de Kempelen, Conseiller aulique actuel de sa Majesté l'Empereur Roi. Vienne, 1791.“) — Beszélő automatok Kempelen előtt és után.

Mentül kisebb számmal vannak és voltak olyan hazánkfiai, kiket a tudományos világ valamely tudomány körében kezdeményezők, úttörők, alapvetők, korszakképzők gyanánt ismer el és magasztal, annál inkább áll nemzeti érdekünkben, és — a mennyiben a magyar tudományosság történetírása minden mások előtt a magyart illeti — nemzeti tisztünkben is, a tudományos világ ilyenmű méltánylatát kivívott magyar egyéniségekre tüzetesebben irányozni szemügyünket. Én e lapokon egy nálunk egészen elfeledett magyar embert akarok emlékezetbe hozni, a kiről a külföld illetékes tudományos körői magasztalólag vallják, miszerint lángelmével párosult fáradhatatlan igyekezetei oly eredményeket teremtettek elő, melyek a tudomány több megyéiben későbbi építkezéseknek szilárd és széles alapjai, sűrű, új fejleményeknek termékeny tövei, gyökerei lettek. E nevezetes magyar ember *Kempelen Farkas*, 1734-től 1804-ig élt hazánkfia, az első beszélő gép genialis constructora, és fent címzett remek művében, a vocálisok akustikai elméletének megindítója, a nyelvhangok physiológiájának megalapítója, ezzel a physiologiai nyelvhangrendszer s így egyszersmind az egyetemes linguistikai alphabetum alapjának megteremtője,

a nyelvtörténelmi és nyelvjárási hangelváltozások physiologiai magyarázatának, Raumer Rudolfot és Schleicher Ágostot ez úton fél-századdal megelőző közdeményezője stb., szóval több, különösen a nyelvtudományt közelebbről vagy távolabbról érdeklő tekintetekben iránykezdő, úttörő.

*Kempelen Farkas*, mint egy vele egykorú életírója (*Unger*) egyenesen mondja, és művének is nem egy helyéből kitűnik, a magyar nyelvet csak úgy bírta, mint a németet vagy a francziát. Mindazonáltal oly korban és oly körben élt, melyben a haza, nemzet és nemzeti nyelv szeretetének, dicsőségének és érdekének eszméje nem látszott a magyar hazafitól a magyar tudományosságnak a nemzeti nyelv határaiba való elzárását követelni. A majdnem hatvan éves öreg úrnak azonkívül különösen az fektült szíven, hogy sokévi fáradalmas és költséges búvárlatok folytán sikerült fölfedezéseit már mennél gyorsabban és mennél szélesebben lássa valamennyi általok érdekelhető tudományos és nem-tudományos körök által, mechanikusok és nyelvtudósok, physiologusok és siketnéma-tanítók, természetbarátok és hibásan beszélők stb. által figyelemre méltatni, hasznukat vétetni, tökéletesbítettetni és tovább fejlesztetni. Azért legezélszerűbbnek hitte, szívéhez nőtt művét egyszerre német és franczia nyelven, mint az akkori mívelt világ két főközegét képező és így önnön hazája míveltjei előtt sem ismeretlen, két legelterjedtebb újkori culturnyelven tenni közé. És valóban, művének genialitása kortársai által általában mindjárt elismertetett. „Als Schriftsteller wurde er durch sein klassisches Werk über den Mechanismus der menschlichen Sprache u. s. w. berühmt“ mond *Unger* J. Károly, *Kempelen* barátja, a „Zeitschrift von und für Ungarn“ V. kötetének 313. stb. lapjain Bécsből 1804. ápril 2-án róla írt nekrológiájában. Tüzetesebben azonban Nyugot-Európa, és különösen Angol- és Németország mechanikusai és akustikusai, physiologusai és nyelvtudósai az ezen műben mindnyájuk számára bőven lerakott termékeny magvakat csak évtizedekkel később — de különösen 1830 tája óta — kezdték mindinkább felismerni, ápolni, fejleszteni, gyümölcsözőkké tenni, és illető szakirataikban a lángelméjű magvető nevét is kitüntetőleg emlegetni. *Kempelen* életírói mindazonáltal még a külföldön is (lásd a bel- és külföldi biographiai és encyclopaediai gyűjteményműveket), a nyelvhangok physiológiáját s ezzel összefüggőleg a nyelvtudományt általában

érdeklő bokros érdemeiről, mind ezen ideig is, egyaránt hallgatnak és csaknem kizárólag különféle mechanikai találmányainak és készítményeinek dicsérő említésére szorítkoznak. Még e gyűjteményes művek legújabbika és az adatok összeszerzésében egyébiránt leggondosbika is, t. i. a „Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich. Von Dr. Constant von Wurzbach. Fünftes Theil. Wien, 1864.“ csak „ritka, sőt nagyszerű mechanikai geniejéért“ ad Kempelennek a magyar-osztrák birodalomban született vagy működött híres emberek sorában helyet, s fentemlített művét csak mellékesen, mint a beszélő géppel összefüggőt, említi meg. Hazánkban pedig ezen jeles hazánkfának említett tudományos érdemei nemcsak nem az életírók részéről, de még az illetékes tudományos körök egyikének részéről sem méltattak mindeddig a legkisebb figyelemre sem. Legelőször is *Toldy* Ferencz, szorgalmas magyar irodalomtörténetírónk, ámbár művében a magyar elméknek nem csupán magyar nyelven írott tudományos terményeikre szorítkozik és elég, latin vagy német nyelven írott, csekély jelentésű és a tudományban semmi nyomot nem hagyott művet és műíró emleget, Kempelen Farkas hazánkfjáról és annak a physiologiai akustika és a nyelv tudomány terén sok irányban alapvető geniális művéről egy árva szóval sem emlékezik meg. Physiologusaink és physikusaink, ha iskolai előadásaikban és compendiumaikban a nyelvhangok physiológiáját, illetőleg akustikáját, meg is említik, az e tudományszak legújabb fejleményi stadiumán szemök előtt fekvő eredmények futó érintésével elégszenek meg, és azt, hogy egyik hazánkfia volt ezen ma szélesen kifejlett tudományág első galyoltója, ha netalán tudják is, legalább meg nem említik. Hazai nyelvészeink részéről végre a nyelvhangok physiológiájának és akustikájának a történelmi és összehasonlító nyelvészetre, a helyesírás meghatározására stb.-re való magas értéke általában máig sem részesült még a *kellő* méltatásban, és így történt, hogy mind ez ideig az ő figyelme sem akadt meg Kempelen hazánkfának a physiologiai hangtant megalapító s azt nemcsak beszélő gépe szerkezetének, hanem nyelvészeti tüneményeknek magyarázatára is először alkalmazó művén. Mindenek előtt tehát hazai tudományosságunk körében vélek többszörös hézagot betölthetni, midőn a „Nyelvtudományi közlemények“ lapjain Kempelen Farkas hazánkfját mind azon oldalairól, melyek a nyelvhangok physiológiáját illetik s általában a nyelv-

tudományhoz távolabb vagy közelebb érintkezésben állanak, szándékozom tüzetesebben ismertetni és méltatni. De ezt tévén, egyszersmind olyasmit teljesíték, a mi *összefüggőleg* és *mindenoldalúlag* mindez ideig még a külföldön sem történt meg. Kempelennek a nyelvhangok physiologiai mechanikáját és akustikáját s ezzel összefüggésben a nyelvtudományt érdeklő érdemei t. i. eddigelé a külföldön is csak mindennemű physiologiai, physikai és nyelvtudományi szakiratokban *elszórta* vannak, — itt az egyik, amott a másik — de még ezen elszórtságban sincs *valamennyi* idevágó érdeme méltatva. Meg nem elégedtem azonban, a minthogy czélszerűnek sem tartottam, Kempelennek ezen most említett érdemeit elszigetelten, összes — minden irányában értékes és érdekes — tevékenységének láncolatából kiszakítottan tárgyalni. Valamint ugyanis — említett érdemeinek összefüggő és kimerítő előtüntetése által — az ezen érdemeiről eddigelé hallgató biographiáihoz vélek szükséges és értékes kiegészítési anyagot szolgáltatathatni, úgy ellenkezőleg magát ezen méltatásomat is Kempelen egyébféle működésének s ezzel kortársai és közelebbi utódainál aratott egyéb sikereinek legalább vázlatos előadása által véltem kikerekítendőnek, a minthogy ezáltal egyszersmind teljesebb világosságba, úgygyólván, illő talapzatra állíthatónak. E tekintetben legczélszerűbbnek oly életrajz előrebocsátását hittem, mely Kempelennek egyik hon- és kortársától eredve, a közvetlen benyomás frissességével és a honfiúi érdekelttség melegével tünteti Kempelen képét azon színben elénk, melyben az kortársai és közelebbi utódai előtt általában feltűnt, kik a nyelvphysiologiát és nyelvészetet érdeklő elmeszüleményeinek mélyebben fekvő aranyát még nem bírták felismerni, s különösen a közvetlen siker által előtérbe sodort, de végre is muló és alárendelt becsünek kitűnt egyéb mechanikai lánugszmutatványaira függesztették bámuló tekinteteiket. E kortársi életrajz föl-  
található a következő munkában: „*Nemzeti Plutarkus vagy a Magyarország és vele egyesült Tartományok nevezetes férfainak Éleleirásaik*. Hiteles kútfekjből merítették és kronologiai rendben előadták *Kölesy Vincze Károly* és *Melczer Jakab*. Harmadik kötet. Pesten, 1816“ a 195—212. lapokon. A „*Nemzeti Plutarkus*“ oly ritkvá vált, oly kevésbé közkézen forgó mű, Kempelennek benne foglalt életrajza pedig oly eredeti, oly kedvesen naiv és nyelvezetileg is oly érdekes előadású, hogy a „Nyelvtudományi közlemé-

nyek" olvasói részéről ennek csonkítatlan és változatlan közlése által sokkal nagyobb köszönetet remélhetek kiérdemelni, mint ha ezen és más tíz rendelkezésemre álló életrajzi dolgozatok anyagának fölhasználásával magam gyúrok, gyártok életrajzi vázlatot. A „Nemzeti Plutarkus“-beli életíró már imígy szól:

*Kempelen Farkas* rendkívül nagy talentumokkal bíró ember volt, és dísz a magyar nemzetnek, a kiből valóban büszkélkedhet a nemzet! Született ő 1734-ben januárius 23-kán Posonyban; az atyja *Engelbert* magyar nemes ember, és cs. k. kam. tanácsos volt. *Kempelent* a természet igen nagy elmével ruházta fel, melyet azután az egész Európa bámulva csudált ő benne. Kezdett tanulni Posonyban, onnan Győrbe ment, majd nemsokára Bécsbe, holott is a törvényeket és a philozófiát szorgalmasan tanulta. Néki törvénytudónak kellett volna lenni, hanem a *Kempelen* elméje igen hirtelen felnyilván, nem talált a törvények sovány mezejében elegendő eledelt, és keskeny határok közzé szorítatván, más nyíltabb és tágasabb utak után vizsgálódott, melyeken a dicsőség szent templomába, a melybe kevés halandók juthatnak el, elindulhatna és bémehetne. Legjobban tetszett neki a természet kebele, a melyben a világ systemáit és az égi testek theoriáját fejtegethette és elmélkedve fontolgathatta, a természeti tűnemények okait vizsgálgathatta; ez a tépelődző természet barátja mindég a maga elementumával foglalatoskodott, a physika és mathematica tudományok széles mezejében vizsgálódott, a mekhánika törvényeknek harmóniájokról és rúgó erejeiről elmélkedett, és azokból újj meg újj igazságokat, resultátumokat húzott ki. De a mellett nem mulatta el a szorgalmasan tanuló *Kempelen* azokat a tudományokat sem, a melyeket szükséges tudni azoknak, a kik a státus kormányát illető szép hivatalokra vágyakoznak. Hogy kedves tudományain kívül, a melyeket csak üres idejében szokott tanúlgatni, a többi tudományokat sem mulatta el, világosan kitetszik abból, hogy ötet mint országos embert fényes hivatalokra emelte a Király és a Haza.

*Kempelen* alig végezte el Bécsben akadémius kurszussát, s azonnal, mely is nagy becsületére szolgált, a' bizattatott reá, hogy

a Mária Therezia Cs. K. Törvény könyvét fordítsa németre. Mint hogy sok nyelveket jól értett, ahhoz hozzá is fogott. — A munkája megjelenvén a közönség előtt, a dologhoz jólértő legtudósabb férjfiak helybehagyták azt, és az író babér koszorúra méltónak ítélték. Az által útát nyitott ő magának a thrónus' lábaihoz való közéletésre, mert Ő Felségének a Császárnénak személyesen bemutattott, a melly dolognak idővel igen fontos következtései lettek. *Kempelen* udvari concipistának nevezték ki, elébb ugyan csak számfelett valónak, de azzal a bizonyos reménységgel, hogy nem sokára valósággal is az lesz. Nem is sok idő telt bele, s azonnal a magyar udvari kamaránál valóságos Concipistává tétetett, és pedig a felséges császárné tulajdon kezeivel írta a resolútiót, a mellyben a többek közt így szóllott: „A magyar udvari kamara fog sokat nyerni az ifjú *Kempelen* urban.“ Nem sokáig viselte ő ezt a hivatalát, s már ismét udvari sekretáriusságra emeltetett, és azután Kam. Tanácsosságra. Midőn pedig látta az udvar, hogy ő ezekben a hivatalokban a státus javára forró buzgósággal dolgozott, még más fontos dolgokat is bízott reá, a mellyeket az ország' kormánya' titkaiba belátó, éles elmével mindég tökéletesen végezett el. Jó lelkiesmérettel és hívséggel igazgatta a Budai királyi palotának építését is, valamint a magyar országi sóáruló tisztségeket is; a Bánátot is nagyon kitisztította a 'siványoktól és tolvajoktól. Voltak t. i. az országnak abban a résziben támadók és zendülők, a kik szerte szélyel ragadoztak, és dologtalan korhelyek lévén, fosztogattak és pusztítottak. Midőn ezeknek lecsendesítések módjáról tanácskoztak, legbátrabb és legalkalmasabb férjfiúnak találták *Kempelen* azoknak a nyughatatlan dühösöknek lecsillapítására, és a polgári békességnek helyrehozására. Ő reá bízta tehát az igazgató szék, hogy minél hamarabb tegye meg a szükséges rendelkezéseket a tolvajok kiirtására és a Bánátnak megnépesítésére.

*Kempelen* a reá bízott dolgokat mind szerencsésen véghez vitte, és a Fels. Császárnétól annak jutalmául haláláig 1000 forintot pensiót kapott esztendőnként. Azt mindazáltal II-dik Jó'sef alatt, mint más pensionátusok is, elvesztette. Mindazáltal folyvást hűséges és szorgalmatos volt ő a királyának és hazájának szolgálatjában, és a szenvedett kára és rövidsége mellett is, állandó hűséggel, igaz lelkiesmérettel, serénységgel és pontossággal folytatta hivatalát és telyesítette kötelességeit. Ezen állandó hívségeért, azzal



jutalmazta meg II-dik Jó'sef Császár ötét, hogy Udvari tanácsossá tette az egyesült Magyar és Erdély országi Udvari kancelláriánál. Ezt a szép hivatalt *Kempelen* egész az 1798-dik esztendőig viselte, a melyben 43 esztendei terhes szolgálatja után nyugodalomba tétetett. Még azután R. Sz. B. lovas nemessé, és a Cs. K. szép mesterségek Akadémiájának becsületből való Tagjává is lett.

Ezen gyenge színekkel festett rajzolatból lehet látni, ki és mi volt *Kempelen*, úgy tekintvén ötét mint státus tisztviselőjét. Az bizonyos, hogy a Királynak és a hazának tett hasznos szolgálatjai által örökös hírt nevet szerzett magának. De még nagyobb hírt, nevet és halhatatlanságot szerzett ő magának, a mesterségekben bámulást okozó és csudálkozásra méltó jártassága és mély belátásai s éles elméje által, a melyről ötét a késő világ is szüntelen dicsérrel és csudálkozással fogja emlegetni. Méltó léssen bővebben megemlegetni, és elmélkedve megvizsgálni, miket talált ki és fedett fel az ő nagy eszével a mesterségekben. Már feljebb megjegyeztük, hogy *Kempelennek* természeti hajlandósága volt a physikai és mathematica tudományokra, a melyeknek tanulásában és az azokban előforduló gyönyörű mágika tűneményeknek vizsgálásában fáradhatatlan szorgalmatossággal töltötte el többnyire üres idejét, egész életének végső határáig. Ennek a rendkívül való embernek, a mechanika mesterségekben fenmaradt emlékoszlopi azt mutatják, hogy ő azoknak készítése körül csak hidegvérrel ácsorgott és mindég újabb találmányok után vizsgálódott. Nagy elragadtatással vagy enthuziaszmussal igyekezett a mechanikában sok tárgyakat megvilágosítani, a melyek felől igaz is az, hogy lehet eleget gondolkozni és elmélkedni. Sok elmés, mesterséges projektumait valóságosított vagy realizált is, minthogy arra esze, kedve, eszközei, s költsége is volt. *Kempelen* szemlélődött vagy spekulált és valóban meg is mutatta azt, minő csudálatos dolgokat vihet véghez az emberi nagy elme, ha fáradhatatlan szorgalmatossággal hozzá lát valamihez.

Előállott a *Sakkjátszójával* és a mechanikusok s matematikusok czéhei egész Németországban, Francia-, Olasz- és Angolországokban fellázadtak. — Csudálkoztak, bámultak, és nem akarták hinni az elterjedt hírnek igazságát, a melyet a fäma csattogó szárnyakkal mindenfelé szélyel elkirepített ezen mesterséges és csudálatos új találmány felől, a mely az élő-eszközökkel felruházott

élő és mozgó teremtésekkel az élet erejének kimutatásában, úgy tetszett, mintha versengeni vagy őket még felül is mulni akarná. „Egy fából készült figura játszon sakkot“ így szólott a találós nagy elméjű *Kempelen* és imé, az azonnal sakkot játszott. Ez vakmerő és hallatlan dolog volt a mechanika spherájában! De *Kempelennek* vizsgálódó elméje mindaddig meg nem nyugodott, míg automatáját vagy remekjét tökéletesen el nem készítette.

De ugyan mi vitte őtet legelőször arra a gondolatra? *Kempelen* 1769-ben, mikor már Posonyban lakott, császári dologban egyszer Bécsbe ment, ottan a Residenciába elhívták, hogy, miot esméretes barátja a mechanika találmányoknak, lássa és nézze ő is Pelletiernek, egy Francziának, mathematica mutatóványait, a melyeket az, az *Ozanam* és *Gyot* *Recreations mathematiques* nevű munkáikból, mutogatott. Ezekben a gyönyörű és csudálatos mutatóványokban a mágneskö volt a munkálkodó erő.

Ezzel az alkalmatossággal szelid nyájasságú Császárné *Kempelen* együtt beszélgetésre méltóztatta, a melyben a csudálatos, érthetetlen, megfoghatatlan mutatóványokat vizsgálták és fontolgatták. *Kempelen*, a ki gögös Francziának csudálatos mutatóványait jól értette, így felelt a Császárnénak: hogy ha csak arra kell, ő még mesterségesebb makhinát készít, a mely az előadott mutatóványoknál csudálatosabb dolgokat fog mutatni. A komoly Udvari Tanácsost csak nem kinevették, azt vélték gúnyolódik és dicsekszik, és azt hitték felőle, hogy ha a dolog valóságra kélne, ő az említett masina készítésével felsülne, és a pusztá üres hangoknál s dicsekedő szavainál vagy is ígéreteinél maradna. Hanem Mária Thérédia ő Felsége azt kívánván tőle, hogy mutassa meg tehát tapasztalható- és kézzelfoghatóképen mechanikai talentomát, *Kempelen* is ezt a kegyelmes felkívánást parancsolat gyanánt vette, Posonyba haza visszatért és tüstént hozzá is fogott az ígért masina készítéséhez. Hat holnapok alatt készen volt a sakkmasina!

Ez a masina negyedfél láb hosszúságú, két láb szélességű, és harmadfél láb magasságú Kasznyi volt, olyan formájú mint egy író-asztal, négy mozgó <sup>1)</sup> lábakon állott, a melyeken ide s oda lehetett az egész masinát tologatni. E masina megett egy faszéken ült egy férfi fafigura, vagy férfi fakép, török köntösbe

<sup>1)</sup> Karikán görgő.

öltözködve, közép termetű, a melly a jobb kezével a kasz-nyira könyökölt, a bal kezében pedig egy hosszú szárú török do-hányzó pipát tartott, olyan positúrában, mintha éppen abban a szempillantásban vette volna ki a szájából. A sakktábla a kasz-nyira volt lesrőfolva, és azon a fafigura vagy fakép a szemeit min-dég rajta tartotta. Mikor a játék elkezdődött, olyankor a Török Basától mindég elvették a hosszú szárú pipáját, mert a bal kezével jádszot. Legelől mindég ő ment, vagy a játékot mindég ő kez-dette. Míg a játék tartott, az alatt a jádszó társának minden mene-telekor egyet szokott bakkantani vagy billenteni a fejével, és kö-röskörül hordozta vígyázó szemeit a sakktáblán. Mikor *sakk a királynénak* volt, akkor mindég kettőt szokott billenteni a fejével; mikor *sakk a királynak* volt, akkor mindég hármat szokott a fejé-vel billenteni. Ha pedig a jádszó társa, vele kötelődszködni akar-ván, hamissan ment, vagy ötet mesterségében próbálni akarta, olyankor boszonkodva és haragosan rázta a fejét, miért hogy kö-tekedik vele. Valamennyiszer ez a néma játékos egyet ment, mind annyiszor lehetett a masinában belől hallani a kerekeknek, csigák-nak, rúgótollaknak és görgőknek zúgását, a melly az asztali óra lefolyásához hasonlított. Ennek a mesterséges eszköznek találója az egész játék alatt egyebet nem csinált, hanem minden 10. vagy 12. menetel vagy húzás után, a mozgó karnak tollait felhuzta, és olykor olykor egy ládikóba kukucsált, a melly a játékostól egy-néhány lépésnyire egy asztalon volt, és azzal szoros egybeköttetés-ben lévén, annak mintegy lelke volt: de ezen ládácskának a masi-nával való szoros egybeköttetését a bámúlva csudálkozók sem meg-nem foghatták, sem ki nem magyarázhatták.

E csudállatos Musulmannak híre elfutott nagy hirtelenséggel a Császári Főlakóvárosba, és *Kempelen* felkivántatott, hogy ott jelenjen meg. Ő megjelent, és mint szavának megfelelő férjfiú, mind azokon győzedelmeskedett, valakik az ő nagy elméjének élessége felől kételkedtek; minekutánna az ő fafigurája vagy fakép embere a Felséges Császárnénak jelenlétében, felséges familiájának, Csá-szári és külső minisztereknek, sok nagy tudósoknak és mester-embereknek szemeik láttára, magát a mesterségében igen jelesen produkálta. *Kempelennek*, a mekhánikában illy győzedelmi pompá-val feltalált mesterséges remekjének látására és bámulására Euró-pának minden tartományaiból felette igen nagy sok nézők össze-

csődültek Bécsbe; a nagy mesterek is bámulták az ő remekjét, és annak készítése módját meg nem foghatták elegendőképen; legtöbbször a mágnesi erő hathatóságának tulajdonították annak fundamentomoss okát. Sokan pedig azt is hitték (az akkori időben nem újság volt az ilyen forma vélekedés), hogy valamely rosz lélekkel határos, minekutánna tulajdon magok szemével látták, hogy a masinában semmi emberi teremtes nincsen, nem lehet, és nem lakhat. Semmi nem volt olly homályos, kimagyarázhatatlan és megfoghatatlan a matematikusok és mekhánikus mesteremberek előtt, mint az, hogy a jádszó Török a karját szabadon ide s tova mozgathatta: és valóban, abban is állott a masinának legnagyobb érdeme és mestersége. Ennek a sakkjáték titkainak felfedezésével foglalatostkodtak és törték a fejeket világ szerte mindenfelé a mekhánikusok; az újság levelek és zsrnások is tele és tömve voltak az arról írt hamis és igaz hírekkel, míg nem a tudós *Windisch, Kempelennek* belső barátja, elébb 1773-ban, azután 1783-ban arról a legigazabb és leghelyesebb tudósítást ki nem hirdette, ilyen czímű írásában: *Briefe über den Schachspieler des Herrn von Kempelen* — *Kempelen úr sakkjátékosáról írt levelek*.

*Kempelennek* mint elmés mekhánikusnak igen nagy híre lett, úgy hogy néki párja a maga nemében nem találtatott. Ugy látszik, hogy a kultúrának géniusa lobogó szövénket gyújtott ennek a nevezetes férjfiúnak számára, hogy számos hazafi társai felett a homályból és setétségből felrepülhessen egy ollyan nemzetnek közepe, a melly felől a külső országok azt hitték, hogy bárdolatlan, durva, és a mesterségek iránt nincs semmi vonzódása. Most már felnyílt figyelmetes szemekkel nézték a magyar nemzetet, és kedvezőbben, és emberi szeretettel ítéltek annak a mesterségre való hajlandóságáról s alkalmatosságáról., minekutánna megtudták, hogy *Kempelen*, az a nagy mester, magyar törzsökből származott. Számtalan sokan azt kívánták tőle, hogy bámúlásra méltó sakkjátszóját idegen országokban is mutogatná; hanem a szelíd emberségű *Kempelen* megelégedett azzal, hogy Bécsben az által kedvet talált, és becsületet s köszönetet érdemlett. Posonyba vissza térvén, és a masinája a szélyel szedegetés, ide s oda hurezolás által megrongáltatván, még csak annyi fáradságot sem fordított arra, hogy a megromladozott masinát helyre hozta s össze rakta volna. Ő csak azért készítette a masináját, hogy szavát megtartsa, igére-

tét bétellyesítse, és a gügös, dicsekedő, és szélkergető Francziának megmutassa, hogy a magyar is tud valamit.

Azonban történt, hogy az orosz birodalomból nagy uraságok érkeztek Bécsbe, a kiket II-dik Jó'sef Császár szívesen akart látni és gyönyörűségesen mulattatni. Eszébe jutott a híres *Kempelen* és a masinája. Tüstént izentek néki, hogy Bécsbe haladék nélkül ránduljon fel. Öt hét alatt helyre állott a masina, és a Török Basa az gálájában megjelent a Petersburgból érkezett Császári vendégek előtt, a kik sem szavakat, sem kifejezéseket nem találhattak, a csudállatos sakkjátékosnak dícséretére, magasztalására, és soha bé nem tudtak telni annak bámulásával és szemlélésével. Most már közönségesen nem csak óhajtották, hanem kívánták is azt, a melyben Jó'sef Császár is megegyezett, hogy *Kempelen*, csudállatos sakkjádász Basájával a külső országiakat is gyönyörködtesse és mulattassa. Ekkor erőtlén és beteges lévén, a nagy emberek kérésének eleget nem tehetett, hanem két esztendő múlva meggyógyulván, és arra II-dik Jó'sef Császártól is engedelmet nyervén, csakugyan reá adta magát. Hanem még ekkor is maga személyesen nem akart elmenni a Sakkjátász Basával, és csak úgy gondolkozott, hogy egy más idegenre bízza, megtanítván azt elébb a mesterséges fogásokra: de, majd ismét meggondolván azt, hogy az útban a masinának baja eshet, valamelly része elromolhat, öszve törhet, a melynek helyre hozására szükségesképen magának a készítőnek jelen kell lenni, úgy osztán maga személy szerint elment a Basával vándorlani. Legelébb is az ő lelketlen fakép útitársával, a Török Basával, Germánia főbb és népesebb városait járta bé, annakutánna Petersburgba, Párisba és Londonba ment, Ebben az utolsó városban, azt mondják, hogy egy nagy mekhánikusnak felfedezte volna mesterséges remekjének titkait. A *Kempelen* halála után ez a sakkmasina *Mülzel* nevű híres mekhánikusnak a kezébe került, a ki azt megvette. — Milyen nagy volt ennek a remeknek a híre, abból is megtetszik, hogy azt a volt Francia császár *Napóleon* is látni kívánta, mikor ő 1809-ben Bécsben volt. Az ő kívánságára a sakkmasina a Schönbrunnba vitetett. *Napóleon* bámúlva csudálta azt a mesterséges remeket, egy pártit játszott rajta, de látván, hogy a Basát semmiképen meg nem nyerheti, öszve hányta, vetette és hajtotta mérgibe, a mint szokott máskor is, midőn a Generálisaival sakkot jádszott és vesztett, cselekedni.

*Kempelen* útazásaiból, a mellyek által még nagyobb tökéletességre ment, nevededett és öregbedett mekhánika esmérete és tudománya, Magyar Országgra vissza tért, és ismét más mesterséges remekeken dolgozott, a mellyek által nevét a késő maradék előtt halhatatlanná tette. És mi csudát szerzett az ő nagy elméje? *Kempelen* az emberi beszéllő eszközöknek mekhánismusát, szerkesztetését vizsgálta, és sok fejtörés után úgy készült el az ő beszéllő masinája. Minő bátor s vakmerő gondolat, ismét, a mekhánikának mezejében! és minő erős rúgó toll a tudósoknak az elmélkedésre, a kik bizonyos és fundamentomos theoriáját akarják az emberi beszéllő nyelvnek készíteni vagy előadni. *Kempelen* egy beszéllő masina készíthetésének lehetőségéről tökéletesen meg volt győződve. Az ő általa készült beszéllő masina, a mellynek tökéletességének ugyan még igen sok híja volt, egy négyszögletű sok lyukú kasznyiból állott, a mellyekbe a feltaláló a kezeit bedugta, és úgy bizonyos rúgó tollakat s csengőket megnyomván a szükséges fordulásokat elrendelte, a mellyek a tagokra vagy ízekre szakadt vagy oszlott hangoknak vagy szavaknak szerzésére szükségesek voltak (ad productionem sonorum articulorum). A szavakat meglehetősen és értelmesen kimondta, és a hangok hasonlítottak egy hat esztendő gyermek hangjaihoz: csak az R betűt ejtette selypen. Ennek a masinának szerkesztése és az az által előállott szóllás igen igen mesterséges volt!

Az említett mesterséges munkáknak készítésén és szerkesztésén kívül, igyekezett *Kempelen* még az Anglus tűz- vagy gőzmasinát is megjobbitani és tökéletesíteni, mely már a mi időnkben Angliában igen nagy tökéletességre ment. Szerencsések voltak az ő próbatételei, jöllehet az is igaz, hogy neki azok igen sok pénzébe és költségébe kerültek. A magyarországi vízcsatorna vagy kanális készítésekor ő azoknak igen sok hasznokat vette <sup>1)</sup>. A *Kempelen* nagy elméjének látható dicséretes nyomait lehet szemlélni még ma is Schönbrunnban, a Cs. mulató kastélyban, holott a vízrohanásnál mesterséges nagy talentumainak romolhatatlan oszlopokat emelt <sup>2)</sup>.

<sup>1)</sup> Jó'sef Császár neki ezen gépekre 1789-ban 12 esztendeig tartó privilegiumot adott.

L.

<sup>2)</sup> Az ő munkája Schönbrunnban azon szép vízmű, a mellynél, a hegyről jövő víz nyomása által, egy vízszintesen köröskörül futó cylindertel, a cascadá-

A *Kempelen* elméje soha sem nyugodt a munkátlanságnak valamely nyugvó pontján. Nem csak a mekhanikában volt ő egyetlen a maga nemében, hanem úgy is mint Szerző vagy Író és Költő vagy Poéta <sup>1)</sup> nagyon megkülönböztette magát. A rajzolásban is nagy mester volt, és ifjúságában Neápolyban multatván, a régi mesterséges remekműveknek meglátására az elragadtatásaig belé szeretett abba <sup>2)</sup>. Nem volt idióta vagy babonás. A nyelvek tanulásához is idején hozzá fogott és nyolcz nyelveken beszélt, t. i. Magyarúl, Németül, Tótul, Oláhul, Deákul, Francziául, Ánglusul és Olaszul.

A *Kempelen* élete példás és tiszta erkölcsi élet volt, és embereket szerető jó szívének indulataiból származott nemes cselekedetekkel teljes. Kiváltképenvaló két nevezetes tulajdonsága voltak az ő szelid lelkének és nemes szívének, t. i. az *emberség* és a *maga haszna megtagadása*, melyekre nézve csoportosan jártak e nagy mester bámulására és tanuságos nyájas beszélgetéseinek hallgatására, — olly két tulajdonságok, a melyeket ritkán lehet a nagy mesteremberekben együtt feltalálni. Micsoda szenyvedhetlen nagy lármát indított volna más ember, ha ollyan dicséretes nagy elmével birt volna mint ő, és minő harsogó trombitaszóval hirdette volna ki mesterséges csuda találmányát a világ piaczn! *Kempelen* az ő remekjének, melynek mássát senki sem készíthette, szélesen kiterjedt híre és dicsérete mellett is egész csendességgel, szelidséggel és alázatossággal viselte magát. Tudjuk a nagy

ról leesett vízzel egyenlő vízmennyiség ismét fölemeltetik. Fölötte elmés sajtót is construált vakok használatára, melly által a vak *Paradies* kisasszonyt képessé tette, gondolatait sajátkezüleg nyomtatni domború betűkben. L.

<sup>1)</sup> Irt két drámai munkát, u. m.: „*Perseus und Andromeda*“ című drámát, mely a cs. k. udv. színházban tetszéssel adatott (*Zimmermann* szerzette zenéjét), és „*Die wohlthätige Unbekannte*“ címűt; azonkívül számos közzé nem tett kisebb költeményt. Főművét már a bevezetésben emlegettük. L.

<sup>2)</sup> Szép ügyessége volt a karczművészetben (*Radirkunst*), miről a következő két lap tanúskodik: „*Eine Landschaft mit Figuren zu Fuss und zu Pferd*. C. Brand ref. inv. et del. W(olfgangus) de K(empelen) sculp. 1776 (magass. 5 h. 10 l., széless. 8 h. 3. l.);“ — „*Ansicht des Schlosses Scharfenberg bei Dresden*“ (*Ehrlich* szerint). — *Unger* még kevés idővel elhunyna előtt találta őt szemüveg nélkül az árvésővel Gombai nyárilakának látképén dolgoztatva. Ezen talentomának köszönte a képzőművészetek cs. k. akadémiájánál a dísztagi diplomát. L.

mesterek felől, mely ritkán elégszenek azok meg a nemes kevélységgel, és mely gyakran elvetemednek a legzabolátlanabb gőgösségre, és mely iszonyú nagy lármát szoktak csinálni találmányaikkal a széles világnak tágas piaczaín. *Kempelen* ezt nem cselekedte, ő a maga tudományával és mesterséges remekjével legkissebb lármát sem csinált. Ő az ő sakkmasinájával is, — a melyet pedig, mint romeket, mindenek csudálva bámultak, és felőle meg is vallották, hogy az a mechanikában egy *non plus ultra* vagy *nem még tovább*, — keveset gondolt, fel se vette, és a felől ha szóllott is valami keveset, csak mint gyermeki játékot és mechanikai csekély tréfát úgy említette, mosolyogván és édesdeden nevetvén, hogy mások azt bámulják. Az ő sakkjátékosának számtalan sokaságú bámulói előtt, a nélkül hogy az érdemlett dicsőség helyett a gyalázattól félt volna, megvallotta ő világosan, hogy az, a mi abban a masinában életnek és mozgó erőnek tetszik, nem egyéb hanem csak ámitás vagy követés, de olyan követés vagy ámitás, a mely az emberi találós éles elmének dicsőségére válik, és a mozgásnak olyan új módját foglalta magában, hogy azt emberi szem magától fel nem fedezhette. A mi nagy mesterünk, a maga haszna megtagadásával, még csak esze ágában sem tartotta azt, hogy az ő remek munkáját bámuló nép sokaságától — a pénznek szerelmétől elfoglalt szívvel — kincset akart s igyekezett volna rakásra gyűjteni. Néki nemes karaktere volt, a mely a remek mív készítőjének becsit és érdemeit kétszeresen kisugároztatja és tündöklőbb fényességben ragyogtatja.

Megelégendő csendes szívvel és nyugodt lelki esmérettel töltötte el életének napjait ez a mekhánikának 71 esztendős öreg nagy mestere, az ő széles e világon meszére elkiterjedt nagy hírének nevének zöldellő borostyán koszorúkkal ékeskedő ősz fejével, míg nem azt 1804-ben Márczius 26-kán az örök nyugalomra lehajtván, egy más boldogabb mekhanika világba által költözött. A mesterségek becsülői és értői tisztelték és méltán is szerették őtet; arany láng írásba foglalt ilyen szók „*non omnis moriar*“ ékesítik e halhatatlannak koporsó kövét.



Kempelennek ezen, a „Nemzeti Plutarkus“-ban foglalt életrajza több tekintetekben kiegészítéseket követel. Az angol gőzgépet, a schönbrunni vízműt, a vakok használatára készült sajtót, a költészeti és rajzművészeti kísérleteket illetőleg, melyeknek hatása kisebb körre és időre terjedett, a szöveg alá rakhattunk rövid toldó jegyzeteket. Terjedelmesebb kiegészítéseket kíván az, a mit imént közlött életrajzunk a sakktörökről mond. Ámbár ugyanis ezen életrajzunk — mint Kempelennek valamennyi eddigi életrajzai — ezen ingeniosus mechanikai művel legkiválóbban foglalkozik, mindazonáltal az abban erről mondottak már azért is elégtelenek, minthogy a sakktörök története ezen életrajz megírátása után is játszik még évtizedeken által két continensen. A sakkautomátot t. i. első fölléptétől fogva egy félszázadnál tovább látjuk Európában és Amerikában általános feltűnést és bámulatot gerjeszteni.

Egyik legbeszédesebb tanúja ezen feltűnésnek és bámulatnak azon nagyszámú irodalom, mely a sakkautomát nyomában Európa és Amerika valamennyi mívelt tájain és nyelvein sarjadott fel. Ezért talán nem lesz érdektelen itt ezen irodalomnak egynehány termékét czímszerint összeállítani. Azok czélszerűn három osztályba sorozhatók:

A. *Különös munkák.* *Account of inanimate reason.* (London. 1784.) — *Ebert* (J. J.), *Nachrichten von der berühmten Schachspiel- und Sprachmaschine des Herrn von Kempelen.* (Leipzig. 1785.) — *Hindenburg* (K. F.), *Ueber den Schachspieler des Herrn von Kempelen.* (Leipzig. 1784.) — *Hunneemann* (W.), *A selection of fifty games from those played by the automaton Chessplayer . . . in London.* (London. 1820.) — *Observations on the automaton Chess-Player . . . by an Oxford Graduate.* (London. 1819.) — *Ostertag* (F. Ph.), *Etwas über den Kempelen'schen Schachspieler.* (Frankfurt a/M. 1783.) — *Racknitz* (J. Fr. Freih. zu), *Ueber den Schachspieler des Herrn von Kempelen.* (Leipzig u. Dresden. 1789.) — *Il Segreto del famoso automata che giuocava a' Scacchi.* (Firenze. 1841.) — *Taruffi* (G. A.), *Lettre sur un automate qui joue aux échecs.* (Pressbourg & Vienne. 1770.) — *Ugyanaz*, *Lettera sopra il famoso automa o Giuocatore di Scacchi de Kempelen.* (Roma. 1786.) — *Thicknesse* (Phil.), *The speaking figure and the automaton chess-player exposed and detected.* (London. 1785.) — *Willis* (Robert), *An attempt to analyse the automaton chess-player of Mr. de Kem-*

pelen. (London. 1821.) — *Ugyanaz*, amerikai kiadásban. (Boston. 1826.) — *Windisch* (K. G. von), Briefe über den Schachspieler des Herrn von Kempelen. (Pressburg. 1783.) — *Ugyanaz*, Hrsg. von Chr. von *Mechel*. (Basel. 1783.) — *Ugyanaz*, francia fordításban: „Lettres . . . sur le joueur d'échecs de M. de Kempelen . . . traduction libre de l'allemand par Chr. de *Mechel*.“ (Bâle. 1783. Paris. 1783.) — *Ugyanaz*, angol fordításban: „Letters on the automaton chess-player of Mr. de Kempelen. Translated from the German . . .“ (London. 1819.) — *Ugyanaz*, hollandiai kiadásban. (Amsterdam. 1784.)

B. *Folyóiratokban megjelent fontosabb dolgozatok*: K. k. privil. *Anzeigen aus sämtlichen k. k. Erbländern*. (Wien. 1773.) III. Jahrgang. K. G. von *Windisch*-től. — *Posselt's* Wissenschaftliches Magazin. (Kehl. 1785.) F. L. *Böckmann*-től. — *Bibliothèque universelle*. (Genève.) 1819. Tom. V.: „Observations sur l'automate joueur des Échecs qu'on montre actuellement à Londres.“ — *Reper-tory of arts and manufactures*. (London. 1819. April.) — *Le Pala-mède* (Paris.) 1836. I. M. de *Tournay*-től; 1839. IV. — *Magasin pittoresque* (Paris) 1834. J. Fr. *Mouret*-től. — *Magazin für die Lite-ratur des Auslandes*. 1836. „Geschichte der Schachmaschine nach französischen Darstellungen.“ — *Bibliothek der neuesten Welt-kunde* von H. *Malten*. (Aarau. 1836.): „Leben, Thaten und Aben-theuer des schachspielenden Automaten.“ — *Southern Literary Messenger* (Richmond, 1836.) II.: „Maelzels Chess-Player“ by Edgar Allan *Poe* (E. A. *Poe* „Collected works“ New-York. IV. Vol.-ban is). — *The Saturday Magazine*. (London.) 1841. „The automaton chess-player“ by Charles *Tomlinson*. — *Fraser's Maga-zine*. (London.) 1839: „History of the chess automaton“ by George *Walker*. — *The Book of the First American Chess-Congress*. (New-York. 1859.) pag. 420—484.: „The History of the automaton Chess-Player in America“ by George *Allen*. — *Morgenblatt für gebildete Stände*. (Stuttgart. 1819.) „Die in London restaurirte von Kempelen'sche Schachmaschine.“ — *Blätter aus der Gegen-wart*. Herausgegeben von Dr. A. *Diezmann*. IX. Jahrgang. (Leip-zig. 1838.): „Enthüllung des Geheimnisses des schachspielenden Automaten des Baron von Kempelen.“ — *Der Sammler*. Wien. 1837.) „Leben und Abenteuer eines schachspielenden Auto-maten.“ — stb.

C. *A sakkgép folytán írt vigjátékok: Beck* (Heinrich), *Die Schachmaschine. Lustspiel in 4 Aufzügen.* (Leipzig. 1797. — Berlin. 1798. — Wien. 1826.) — *Ugyanaz*, Hollandiai fordításban: *De Schaakmaschine, Blyspiel, vry gevolgd naar het Hoogduitsch van Heinrich Beck, door C. Sauer.* (Haag. 1803.)

Könnyű dolog volna ezen irodalmi lajstromot még szaporítani. A sakkautomát által okozott feltűnés bizonyítékaul azonban ennyinek megemlézése elég. Ezen irodalmi termékek csak egynehányának megtekintése után is képesek vagyunk, részint fent közlött életrajzunk adataitól eltérő, részint azokat kiegészítő érdekes részleteket közölni mind az automat productióinak teljes képéhez, mind távol földeken és hosszú időközön át játszó „élete, tettei és kalandjai“ teljes történetéhez.

A törököltönyös emberalak, a sakktáblás „kasznyi“, mely előtt az ült, az asztalka, melyen a rejtélyes ládácska állott, a productió alatt korláttal voltak bekerítve. A néző közönség, sőt maga a töröknek sakkjátsszó ellenfele is, a korláton kívül foglaltak helyet. A nézők közt szokott maga a feltaláló is állani, kivéven midőn időről időre a gépet felhúzta vagy az említett ládácskába nézett. Ezen ládácskának a géppel semminemű összeköttetése nem volt észrevehető. A korláton belül állandóan Kempeleennek egy segéde tartózkodott a „kasznyi“ mellett és igen pontosan kísérté szemmel a játékot. A segéd a gépet soha sem érintette, de észrevehető jelek által közlekedett a feltalálással.

A sakkautomát rendszeren a legügyesebb sakkjátékosokkal játszott s ezeket is a legtöbb esetekben megnyerte. A sakkpárti bevégezése után a sakktörök az úgynevezett „lovasugrás“ (Rösselsprung) mestermutatványát producálta. Ez abban áll, hogy egyetlen egy lovasfigura, az egyébiránt üres sakktáblának bármelyik — a nézők valamelyikétől önkény szerint megjelelt — mezejétől kiindulva, ugrásaival a tábla valamennyi mezőit járja be, de úgy, hogy azoknak egyikére sem kerül egyszernél többször. Ezután a nézők bármelyike tetszése szerint intézhetett bármely kérdést a törökhöz, s a török egy elébe állított, az alphabetumot tartalmazó táblán az újjával egymásután azon betűket jelölte meg, a melyek együttvéve egyes feleletet képeztek a tett kérdésre.

Ezen mestermutatványok mindegyikének természete minden gondolkodó embernek egymagában is bizonyíthatta azonnal azt,

hogy a gépezet felhuzatása és hallható járása, a rejtélyes ládácskába való tekintgetés stb. egyedül a nézők figyelmének tévútra vezetését célzó áltatás, szemfényvesztés volt, és hogy a játészó török mozgékony fejére és karjára okvetetlenül elrejtett önkényes behatás történik. Ezen láthatatlan mozgató erőnek kitalálására mindennemű hypothesisek állítottak fel. Azon hypothesis, miszerint Kempelen vagy segéde rejtett mágnes ereje által eszközlik a figura fejés karmozdulatait, a tünemények pontosabb megfigyelése és összevetése által csakhamar lehetetlennek bizonyult. Legtermészetesebbnek látszott, a figura belsejébe zárt kicsiny termetű ember közvetlen behatásának fölvétele. De ennek sem lehetett egyhamar és egykönnyen csak a lehetőségét is valószínűvé tenni. E nézetet ugyan erősíteni látszott azon körülmény, hogy a játék *alatt* és *után* a figura belseje a nézőknek soha sem mutattatott meg. De a játék kezdete előtt Kempelen minden nézővel, a ki óhajtotta, a legkisebb részletekig szemléltette meg, nem csak a játék alatt is nyitva álló „kasznynak, hanem a „figurának is a belsejét. Ez pedig — úgy mint amaz — csigákkal, kerekekkel, emeltyűkkel, hengerekkel, rúgótollakkal stb. mesterségesen egymásba vágó mechanizmus által oly ügyesen volt betöltve, hogy a leggyanakvóbb néző is vélt önnön szemeivel győződni meg először is arról, miszerint ezen mechanizmus mellett a legkisebb emberi alak sem találna a figurában tért, másodsor pedig arról, hogy a gépmű járásának, mely a játék alatt hallható volt, lehetetlenné kellene válnia, ha a mester vagy annak segéde a szorosán összefüggő mechanizmus alkatrészeinek a figurából való részszerinti eltávolítása vagy azon belül való máskénti elhelyezése által akarna a belerejtendő személy számára a szükséges tért előteremteni.

Nem csoda tehát, hogy a tanultak is bámultak, a tanulatlanok részint ördögi behatásról képzelegtek, és hogy mindaketten tömegesen tódultak mindenünnen a török basa csodájának látására, midőn az Bécsben 1769. (vagy 1770.) először producálta magát. Kempelen egy ideig jókedvűen alkalmazkodott a szerephez, melyet önként vett vala vállaira, de utóvégre, midőn a törököt nézni vágyó kíváncsiaktól éjjel-nappal nem volt nyugta, megsohaskallván a dolgot, elhatározta, hogy nyugtát megint visszaszerzi magának. Egy szép reggelen csak az a hír lepte meg a bámuló világot, hogy az automat tönkre ment, hogy kerekai eltörték és

hogy többé nem képes játszani. Így Kempelen szabaddá és sakkozó törökje el lett feledve.

Egynéhány évvel később azonban — midőn, *Pál* oroszországi nagyfejedelem gróf *Nord* neve alatt nejestül Bécsset meglátogatván, *József* császár *Kempelen*t fölkérte, hogy mulattassa magas vendégeit sakkfigurájával, — *Kempelen* az állítólag összetört gépet ismét helyreállította. A fényes siker, a mindenfelől ömlő felszólítások, de, úgy látszik, főként a vágy is, a sakkgéppel együtt, azóta elkészült beszélő gépet is producálhatni a külföld tudósai előtt, és talán ennek tökéletesbítésére vezető tapasztalatokat tehetni, elhatározták vele, hogy — élve a császár engedelmeivel — török basájával Európa míveltebb országait beutazza, a mi egy-két évvel ezután csakugyan meg is történt.

1783-ban Párisban találjuk őt, utóbb Londonban. Meglátogatta a német szövetség és vele szomszéd tartományok nevezetesebb városait. Az eredmény nem hagyott semmi kívánni valót; a merre csak járt-kelt, tetszéssel és csudálkozással fogadták. *Nagy Friderik*, szenvedélyes sakkjátékos, a ki *Voltaire*-ral levelezés útján sakkozott, Berlinbe hitta *Kempelen*t. A sakktörök szerencsésen megverte a burkus királyt, kinek bámúlata ezen vereség folytán csak még fokozódott. Végre nagy summát kínált, hogy a titkot megtudja. A fátyol lehullt, a király ki volt ábrándítva, de sokkal okosabb, semhogy mutassa, hogy mystificáltatott. Mint némelyek beszélik, a sakktörök ekkor Berlinben maradt s a királyi palota valamelyik félrefekvő zugába állíttatott, hol közel harmincz esztendeig pihent; a midőn *Napoleon* Berlinbe jött, *Kempelen* figurájáról megemlékezett; ekkor a figura a lomtárból előhúztatott, karba helyeztetett, s a császárt, az akkor még legyőzhetetlent, legyőzte. Hitelesebb azonban a mi feljebb közlött biographiánk előadása, mely szerint a sakktörök Napoleont Schönbrunnban győzte le. *Kempelen* barátja, *Unger J. Károly*, a fentemlített biographiai notizákban, melyeket hét nappal *Kempelen* halála után (1804. ápril 2-án) erről a *Schedius*féle „Zeitschrift von und für Ungern“-ben közöl, azt mondja: „Jelenleg a fia, *Kempelen* Károly, cs. k. udv. fogalmazó, a sakkgép tulajdonosa, s valószínűleg el fogja azt adni, hogy ezen csudálatraméltó mechanicus játékszer, a mint a boldogult azt nevezte, a közönség mulattatásának, mint egyedüli rendeltetésének, szentelje.“ A legtöbbek előadása szerint, *Kempelen* fia

atyjának halála után Londonba adta el a sakkozó-gépet, hol azt Mälzel L., híres bécsi mechanikus, vette meg. Melyik évben történt ezen eladás? és Napoleont még Kempelen fiának vagy már Mälzelnek felügyelete alatt győzte-e le Schönbrunnban a sakktörök? sehol sem mondatik. Azonban már Mälzel birtokában volt a sakkgép, midőn *Beauharnais Jenő*, szenvedélyes sakkjátékos, a törököt Münchenbe idézte. A török itt is igazolta régi hírét. A legyőzött *Beauharnais* annyira elbámult, hogy 30,000 frankot kínált Mälzelnek a figuráért és a titokért. Megkapta mind a kettőt, s kiábrándított mint *II. Friderik*. 1812-ben a Villa Buonaparteban Milanóban lehete a sakktörököt látni. Utóbb *Beauharnais* az automatot megint Mälzel mechanikusnak, mint mondják, a 30,000 franktól járó kamatok fizetése mellett, engedte utaztatás végett által. Mälzel azzal most Párisba ment, 1819-ben pedig Londonba, hol *Willis Robert*, híres physikus, első mutatta be figurák és rajzok által, hogy az apparatusban ember lehet elrejtve. A következő évben az automat Amerikába vitetett, hol időközben whistezni is tanult vala. Így maradt az 15 esztendeig Mälzel birtokában. További sorsa nem tudatik. Csak 1838-ban emelte „*Le Palamède. Revue mensuelle des échecs*. tom. I. Nr. 3.“-ban föl *M. Tournay* a titok leplét, s közölte, hogy a masinában ember volt elrejtve. A *Kempelen* által használt személyek nem tudatnak. Mälzel Párisban először bizonyos *Boncour-t*, aztán az „*Encyclopaëdie des échecs*“ szerzőjét és végre bizonyos *Mouret-t* nyert vala meg e célra. Angolországban bizonyos *Lewis* dirigálta az automatot, ezután pedig *Mühlhausen*, máskép *Schlumberger*, nevű elszázi ember, ki Mälzelt Amerikába kísérte, s ott három hónappal a híres mechanikus előtt halt meg. A félszázadon túl általános bámulatot gerjesztett sakkgép akkor is, midőn végtére az oly gondosan őrzött titok napvilágra volt hozva, még mindég és méltán bámultatott szellemdús, szerfelett elmés kombinációjáért.

A mechanikus szerkezet minden ingeniositása mellett azonban a sakkgép egyetlen érdeme az ámitás elmésségében állott. Egy igen sikerült élcznél, egy művészileg kivitt elmés mystificationál nagyobb értéket nem vindicálhat magának. A titok lelepleztetése után sem theoretikus, sem praktikus jelentőségre többé nem tarthat igényt. Egészen másként áll a dolog, mind az elméleti, mind a gyakorlati becs tekintetében, Kempelenünknek „a sakkgépnél még sokkal mesterségesebben szerkesztett“ beszélő gépére nézve, mely

az emberi beszéd articulatióinak mechanikus eszközökkel való utánzását legelőször valósította. Ezt Kempelenünk, az emberi beszéd mechanizmusának, a beszédhangok és articulatiók létesülését tényező physikai okoknak, több évi ernyedetlen tanulmányozása után hozta, (mint rendszeren fölveszik) 1778-ban, létre. E tanulmányokat Kempelen, későbbiekkel bővítve és magának a beszélő gépnek tüzetes leírásával megtoldva, „az emberi beszéd mechanizmusáról“ szóló remek művében rakta le. A „Nemzeti Plutarkus“-beli magyar életrajz Kempelennek ezen legjelentékenyebb művét feltűnőképen egy szóval sem említi meg.

A Kempelenféle beszélő gépnek, és az azzal a legbensőbben összefüggő eszmedús munkának elméleti és gyakorlati becsét, ez utóbbinak úgy a természet-, mint a nyelvtudomány terén többféle irányban úttörő, alapvető, korszakképző jelentékenységet kimutatni, a természet- és nyelvtudósoknak a Kempelenadta alapon való továbbépítkezéseit feltüntetni, e közlemények feladata. Ezt úgy vélem legtermészetszerűbben s azért legcélszerűbben is teljesíthetni, hogy mindenekelőtt magát az eszmedús munkát terjesztem lényeges tartalma szerint a szíves olvasó színe elé, ennekutána pedig mutatom ki, hogy mikép fejlődtek és mivé növekedtek fel, minő virágokat és gyümölcsöket termettek a benne bőven lerakott magvak, csirák, tövek, az azoknak életrevalóságát felismerő s őket gondos ápolás alá vevő későbbkori physikusok, physiologusok és linguisták kezei alatt. Ezen első közleményben mindenekelőtt a feladat első részét akarom betölteni, még pedig azon, nekem ez esetben több tekintetekből legcélszerűbbnek látszó módon, hogy a lángelmejű Kempelent, a valamennyi valódi lángész módjára véghetetlenül szerényt, eszméi sokirányú végtelen horderejének sejtelmével sem bírót, csak ellenállhatatlan ösztöntől új meg új fölfedezések nyomába hajtattottat, a mennyire csak lehet, *magát* beszéltetem azon művének szavaival, a mely — Willis Robert, híres angol physikus nyomós ítélete szerint — „gazdag eredeti és szerencsés gondolatokban, és ép oly nevezetes a szerző által benne kifejtett lángelme által, mint a tárgy tárgyalásának valóban eleven és mulattató modora által.“

---

Érdekes és érdemes lesz mindenekelőtt a „Bécsben, 1791. aprilis 10-kén“ kelt „előemlékeztetés“-ből közölni egyet-mást,

„Midőn az olvasónak mellékóráim gyümölcsét sok évi fáradsalmas ápolás után elvégre elibe teszem, nem hízelvek magamnak azzal, hogy valami tekintélyes ajándékkal ajándékozom meg őt. Az összes haszon, az összes érdem, melyet összegyűjtött fölfedezéseim netalán majd szerezhetnek, alkalmasint csak abban áll, hogy általuk egynehány siketnémánál a beszélésben való oktatás megkönnyebbíthetők és hogy azon embereknek egy részénél, a kiknek hibás kiejtésök van, ezen baj az én útmutatásaim segítségével orvosoltathatik. Ha ennél fogva ezen könyv becse, hasznavehetőségének oldaláról tekintve, talán nem fog épen magasra tétetni, mindazonáltal lehet, hogy egynémelyik természetbúvárnak és különösség barátjának újdonsága által fogja magát ajánlani.

A mi általában az emberi beszéd theoriáját vagy is inkább mechanismusát, mely ezen könyv legnagyobb részét teszi, illeti, igen távol állok azon hiedelemtől, hogy abban valamennyit, a mi ezen ismerethez tartozik, kimerítettem. Csak feljelentem azon felfedezéseket, melyeket kísérleteimnél tennem sikerült, bizonyos rendbe sorozom azokat, következtetéseket és alapelveket húzok belőlök, a mi tévelyest különféle íróknál találtam, meg igyekszem igazítani, és így a physiologia ezen szakában egynémely fölvilágosításokat közölni. A mit a második szakaszban a beszéd eredetéről mondtam, annak a könyv címével — az emberi beszéd mechanismusával — semmi összefüggése nincs, és annyiival inkább elmaradhatott volna, minthogy ezen tárgy vizsgálatának sokkal messzebbre kiterjedő mezeje van, semhogy néhány lapok szűk korlátai közé volna berekeszthető. De minthogy már egyszer ezen tárgy felett is elmélkedtem s olvasgattam volt, s egynémely új észrevételeket gondoltam, hogy tettem, ezen alkalmatosságot, azokat olvasóimmal további meggondolás végett közölhetni, nem akartam használatlanul elmúlatni. Vegyék tehát az olvasók azokat csak annak, a mik — esetleges gondolatoknak.

A beszélő gépet, melynek leírása a könyv végén előjön, nem adom én már tökéletes és mindent tisztán beszélő műnek ki. Annyiival azonban mégis hizeleghetek túlzótt önszeretet nélkül magamnak, hogy az, bármilyen tökéletlen is még most, mégis legalább már jó alap gyanánt szolgálhat egy tökéletes beszélőgéphez. Én mégis csak már annyira vittem vele a dolgot, hogy valamennyi latin, francia és olasz szót kivétel nélkül, a mint



előmbe mondatik, legottan utána mondatok vele, az igaz, hogy némelyeket jobban és érthetőbben mint másokat, de mégis csak már több százakra menő szavakat egészen tökéletesen és tisztán, p. o. ezeket: *Papa, Mama, Marianna, Roma, Maladie, Santé, Astronomie, Anatomie, Chapeau, Racine, Soupé, Charmante, Opera, Comédie, Pantomime* etc.; de hosszú és nehéz szókat is: *Constantinopolis, Monomotapa, Mississippi, Astrakan, Anastasius* etc. A leírásból meg lesz látható, hogy miért és mely tekintetekben még hiányos a gép. Azonban, miután egyszer egy ilyen műszer első nehézségei le vannak küzdve, már most még csak az lesz a feladat, hozzátételek és javítások által azt közelebb vinni a tökéletességhez. Ezen célzattal és reménységgel egészen hűséges, és a mennyire tőlem telhetett, világos leírást adok róla. Bárcsak ezen, találmányokban oly gazdag század zárulatán egy mesterkéz merülne föl, a mely az oly találmányt, mely eddigelé lehetetlennek tartatott, nem sokára egészen megérlelné.

Ennyit egyelőre az előemlékeztetésből. A könyv maga öt szakaszra oszlik, melyeknek elseje „a beszédről általában” szól. Az 1. §. a beszédnek — e szó legáltalánosabb értelme szerint — definitióját ekkép adja:

„A beszéd a legtagasabb értelemben valamely lény képessége, érzeteit vagy gondolatait másoknak jelek által tudtúl adni. A beszéd vagy egyszerű vagy összetett. Amaz valamennyi állatoknak, emez pedig egyedül az embernek tulajdona. Amaz magától a természettől van beoltva és csak egynehány fogalmakra korlátozódik; a másikat meg kell tanulni és határozott határai nincsenek.”

Következnek (2—8. §§.) felette érdekes és éles észleletek először is azon — részint hangokból, részint testrészmozdulatokból álló — természettanította beszédre nézve, melylyel az állatok, nevezetesen némely szelíd háziállatok, egymással, illetőleg az emberrel, közlik érzéseiket és gondolataikat, továbbá azon, hasonlóképen a természettől beadott és épen azért általános és valamennyi embertől egyaránt megértett hang- és mím-beszédre nézve, mely az egymás szóbeszédét nem értő, idegen ország-, földrés-, illetőleg nemzet-, emberfajbeli emberek közt szolgál érzeteik és gondolataik, észleleteik és vágyaik közlönyéül.

A 9—11. §. előbb a természettől való egyetemes mím-beszédnek a siketnémáknál való használatáról, aztán a siketnémáknak

mesterségesen betanított különös jelbeszédéről értekeznek. Ezen excursust bővebben kell itt közölnünk, mert az a physiologiai hangtan történeti fejlődését tárgyaló második közleményünkben figyelmünket különösebben fogja igénybe venni.

„Egy siketnéma — mond Kempelen — kit ezelőtt sohasem ismertünk, mihelyt a házba lépünk, azonnal fogja ama természetadta univászál-nyelvén értésünkre adni: hogy az ura hazulról elment — lóháton — vadászni — hogy éjtszakára vagy alvásra hazatér — hogy maradjunk itt — ő ételért italért fog menni — lépünk addig a szobába — ő azonnal vissza fog térni stb. Mennél jobb egy ilyen néma neveltetése, annál ügyesebben fogja jeleit alkalmazni — és magát velünk megértetni — tudni. Ebből annak kellene következni, hogy ezen természetadta beszéd kifinomításra is képes. Es az csakugyan, valamennyi embernél, mindig jobban és jobban kiképezhető, és végtére ép oly magas tökéletességre vihető, mint szokásos szóbeszédünk, de akkor megszűnik merő természetbeszéd lenni, conventionális jelbeszédbe megy át. Párisban *Abbé de L'épée* és Bécsben *P. Storch* siketnéma tanítványai az ő jelbeszédökben a legabstractabb tárgyakról csodálkozásraméltó ügyességgel beszélgetnek, és épen ebben fekszik a nagy bizonyíték a mellett, hogy a szóbeszédnek nem kellett múlhatlanul a teremő által beoltatnia az emberbe, hanem hogy azt az emberek magok találhatták fokonként fel. Mert ha lehetséges volt kézjelek által való beszédet a szem számára találni fel, nem található ok, miért nem lehetett volna hangok által való beszédet a fül számára is feltalálni, és az egyiket úgy mint a másikat lassanként kiképezni.

1783-ban *Abbé de L'épée*-hez mentem Párisban. Akkor megtörtént, hogy nagy számú siket növendékek és idegen hallgatók közt épen egy szép külsejű, körülbelül húsz éves leány mellé kerültem egy ablakmélyedékben. Én őt sokáig olyan személynék néztem, kit, azonkép mint önmagamát, a kíváncsiság vont ide. Végtére egy székre mutatott, hogy üljek le. Köszöntem neki, leültem mellé, s kértem, hogy üljön le ő is. Midőn most néhány szót tovább beszéltem, értésemre adta, hogy nem hall. Csak akkor tudtam, kivel van dolgom. Jelre jellel válaszoltam, s midőn látta, hogy könnyen értem meg, az ő módja szerint oly csacska lett, hogy a köztünk folyó pantomim fél óra hosszat tartott. Elbeszélte nekem származását, eddigi élet-

folyamát, hogy már egynéhány év óta jár az Abbéhoz, hogy már most kitanult, hogy a császár előtt (ki kevés idővel ezelőtt Párisban volt) vizsgát tett, hogy a császár őt megajándékozta, hogy ezen ajándékot, kincs gyanánt, kis ládácskában zárva tartja, és hogy azt élete végeig drága emlék gyanánt fogja őrizni. — Erre az egyetemes természetbeszéd bizonyosan nem volna elegendő; már nagyon kiképezve kellett lennie, hogy mind ezen fogalmakat kifejezhesse.

Ezen kiképezett természetbeszéd mellett, ezen L'épée- és Storch-féle növendékek még egy másik, methodice megtanult, és — ha szabad így neveznem — tudós beszéddel élnek, a melyből, ha egymással beszéltek, egy szót sem értettem. Ezen beszéd közmegegyezés szerint megállapított kézjelekből áll, melyeket de L'épée ugyan a dolog természetéből vetteknek vitat, melyekben azonban mégis sok a conventionális, és sokszor igen messze keresvők. Elég ahhoz, hogy ezen kézbeszéd éppen olyan gazdag mint a mi szájbeszédünk, és hogy az valamennyi csak lehetséges, még a legelvontabb fogalmakat is előtűnteti, még pedig korántsem betűjelek által, mi az írással volna azonos, hanem jelek által, melyek egész szavakat jelentenek valamennyi módosulataik szerint, p. o. igéknél a mult, jelen és jövő időt, mellékneveknél és igehatározóknál a fokozatokat stb. S nem elég az, hogy ezen siketnémák az ő jelbeszédöket folyékonyan *beszélük*, tanítójok őket még sokkal messzebb vitte, ő őket azt folyóan *írni* is tanította, ugyanazon betűkkel, ugyanazon szavakkal mint mi.

Itt *Kalmárnak* egy universal-nyelvet célzó indítványa jutott eszembe. Én azt itt igazán realizálva találtam, az igaz, hogy csak egy kis népecskénél, de ez legalább megmutatta nekem a lehetőséget, hogy conventionális kézjelek által mindent el lehet mondani, és hogy következőleg conventionális írásjelek által is lehetne gondolatainkat éppen olyan jól közleni másokkal, és hogy ilyen módon írott könyvet minden ember, a ki ezen jelekkel megismerkednék, az ő saját nyelvén olvashatná. A zeneírás az egész világon egyforma. A mit az olasz ír, azt zenéli az orosz. A különféle hangszerek, melyekkel ezen írás olvastatik, ugyanannyi anyanyelveknek tekinthetők, a melyekben mindenki mindig azt fejezi ki, a mit az idegen szerző, a ki talán egy hangot se tudott ezen hangszereken megzendíteni, az öt lineára fűzött jelek által elébe írt.

Kempelen itt *Kalmár György* hazánkfiának azon a maga idején külföldön híres művére vonatkozik, mely 1772-ben latinúl: „*Praecepta grammatica atque specimina linguae philosophicae sive universalis ad omne vitae genus accommodatae. Berolini & Lipsiae.*“, s 1774-ben német átdolgozásban is: „*Grammatikalische Regeln zur philosophischen oder allgemeinen Sprache aller Völker, Zeiten und Lebensarten. Wien. 1774. Mit 5 Tafeln und Kalmár's Bildnisse.*“ czímmel jelent meg, s azon, egy egyetemes nyelvet és írást czélozó, ha gyakorlatilag nem is fontos, de tisztán tudományos szempontból igen nagy érdekű problémát oldja meg, melynek első megoldását *Wilkins* angol püspök ezen műve adta volt: „*The Essay towards a Real Character and a Philosophical Language. (London, 1668)*“, melynek új megoldása „*Spécieuse générale*“ név alatt a nagy *Leibnitz*-ot foglalkodtatá sokáig, mely a mult század végén s a jelennek elején (*Pasilalia, Pasilogia, Pasigraphia* név alatt) több tudós elmét (*Kalmár 1772, Wolke 1797, Sicard 1795—1798, Vater 1799, Näther 1805, Búrja 1809* stb.) foglaltatott, s legújabbán — az írásra szorítkozva — ismét *Don Sinibaldo de Mas* „*Idéographie. Paris. 1863*“ czímű művének képezi tárgyát. Az egész nagyérdekű tárgyról s *Kalmárunknak* ezen művéről más alkalommal tüzetesebben szólunk.

„Mielőtt a siketnémákat elhagynám — mondja Kempelen tovább — még egy megjegyzést kell ide iktatnom, mely ezen könyv tárgyának tekintetéből fontossággal bír. Ezen megjegyzés abban áll, hogy közülök sokan olyan embernek, a ki lassan beszél hozzájuk, a szavait a szája mozdulataiból és a nyelve helyzeteiből le-  
szemlélik, szemökkel olvassák le. Hogy engem arról meggyőzőn, az Abbé engem fölszólított, hogy vegyek le nagyszámú könyvgyűjteményéből tetszésem szerint egy könyvet, üssem fel s válaszszak benne tetszésem szerint egy sort. Ezután egy körülbelül 12 éves néma fiút hívott elő, s ezt úgy állatta maga elébe, hogy lehetetlen volt a könyvbe tekintenie. Ennek az általam megjelölt sort csendesesen és szózat nélkül, azaz pusztá szájmozgással, lassan előolvasta. S azonnal fölírta azt a gyerek a krétával szóról szóra a táblára. Ez azt bizonyítja, hogy beszéd-műszereinknek magokkal mindig egyező működési törvényeik vannak, hogy mindegyik hang a többi hangoktól ezen műszerek helyzete által megkülönböztetik, és hogy az ember, önmagának és másoknak pontos és

gyakran ismételt megfigyelése által, utoljára meghatározhatja, mely eszközökkel él a természet arra, hogy egy — alapjában mégis mindig csak egyszerű — hangnál azt a nagy sokféleséget hozza elő.

Minthogy ezentúl itt csak az emberi szózat- vagy szóbeszéd-ről lesz a szó, a *beszéd* (Sprache) szó alatt mindig ezt akarjuk értetni. Mi tehát a beszéd ezen értelmében? Ha a *beszéd*-ről általában fent adott definíciónkat helyes gyanánt fogadjuk el, ez — mihelyt csak a *jel* szót határozzuk meg közelebben — azonnal fog ezen emberi szózatbeszédünkre tökéletesen reá illeni, és ekkép hangzani: *a beszéd a képesség érzeteinket és gondolatainkat, különbözőképen összetett vagy egymásra következő — a gégeből jövő — hangok által másoknak tudtul adni.* Ezen hangokat betűknek, szótagoknak és szavaknak nevezzük. Az első beszéd-feltalálók magok közt egységre jöttek, az iránt, hogy mit jelentsen ezen szózatjelek mindegyike. Ezen egységejövés azonban nem állott formális összebeszélésben, hanem ellenmondás nélkül maradt megszokásban, mely lassan-lassan általánosan elfogadtaték és végtére törvénynyé lön.

A mechanizmus, a mely által ezen oly különböző hangok mindnyájan előhozatnak, tulajdonképen ezen könyv tárgya. Mi mindegyik hangot vagy betűt külön-külön fogjuk szemlélet alá venni, e mellett a fő-beszédműszerek mindegyikének mozgását és fekvését pontosan megvizsgálni, és így, habár nem is teljes rendszert megállapítani, de mégis legalább sok igen hasznavehető töredékeket szolgáltatni egy ilyenhez. Ha majd valamennyi, legalább az európai nyelvekben előforduló hangokat az ő osztályaikba besorozandottuk, a legparányibb eltéréseket megjelelendettük, és bizonyos mindig változatlanul maradó alaptörvényeket felfedezendettünk, akkor az egész szövedék szétfejtetten fog előttünk feködni, és csodálkozással fogjuk látni, micsoda egyszerű utak és módok által érünk oly czélt el, a melyen az emberi boldogság legnagyobb része alapszik, a mely egymaga megkülönbözteti az embert az állattól, s a kimívelődés azon fokáig tolta fel azt, a melyen ma áll.

Egy kevés lég, mely a tüdőből a légcsőfej szűk hasadékan szoríttatik által, adja a szózatot (Stimme). Különféle akadályok, melyek ezen légnak az ő kimenetelénél — a nyelv, a fogak és az ajkak által — utjába gördítettnek, adnak különféle hallamokat,

zengelmeket vagy hangokat, a melyek mindegyikének megvan a maga határozott jelentése <sup>1)</sup>. És ebben áll a beszéd vagy nyelv nagy mesterműve, a teremtő legnagyobb ajándéka, a melylyel ezen földkerekség legkitünőbb teremtményét földszítette, az emberi testvérülés főköteléke, a társadalom talpköve stb.“

Kempelen könyve második szakaszának foglalatja: „*Gondolatok ezen kérdés felett: Vajjon az ember által feltaláltatott-e avagy vele teremtetett-e a beszéd? Vajjon egy alapnyelvből eredtek-e valamennyi nyelvek?*“

„A tudósok ezen az emberiség philosophiájában oly fontos kérdésre nézve mindeddig még nem tudtak megegyezni, és ámbár a mi korunkban komolyan munkálkodtak a nyelv eredetének kutatásán, mindazonáltal e szakban még igen sok pont maradt homályos, határozatlan és merőn hypothesis. Ne várja az olvasó itt ezen vagy amazon vélemény tüzetes megvizsgálását vagy megczáfolasát. Ez igen nemsze terelne el célunktól, és már magában töltene be egy kötetet. Csak egynéhány észrevételeket és okokat akarok felhozni, a melyekre az én véleményemet támasztom.“

Kempelen ismerős *Süssmilch*, *Court de Gebelin*, *Zobel*, *Lord Monboddó*, *Herder* és *Adelung* ezen kérdésre vonatkozó nézeteivel. Különös lelkesedéssel beszél *Herder* e tárgyú „hasonlíthatatlan értekezéséről“, melynek sok felvilágosítást köszön e kérdés tekintetében. De Kempelen *Herder* művének megjelente előtt is, ezután is önállóan is elmélkedett vala ezen tárgyról, és — mint az előemlékeztetésben mondja — „azt hívé, hogy némely új észrevételeket tett, melyeket, ámbár a beszéd mechanismusához semmi közük, olvasóival további elmélkedés végett közölni akar.“ Kempelennek ezen „új észrevételei“, a mai nyelvtudományban, nevezetesen az összehasonlító nyelvészetet és a nyelv és ész eredetét és fejlődését tárgyzó újabb irodalomban otthonosak előtt ugyan nem lesznek többé újak egyáltalában, de igenis lesznek újak és meglepők, tekintve a kort, melyben tétettek, és tekintve hazai nyelvészetünk jelen állását. Csodálkozással látjuk ugyanis Kempelen hazánkfiát azon „egynéhány észrevételek és érvek között, a melyekre a *maga* véleményét támasztja“, — több évtizedekkel Bopp Ferencz első

<sup>1)</sup> Hogy Kempelen ezen kitétele nem a Czuczor-Fogarassyféle értelemben veendő, mindjárt alább könyve II. szakaszánál fog kitűnni.

föllépte (1816) és az összehasonlító nyelvtudomány megszületése előtt — oly józan nyelvhasználati elveket fejteni ki, melyekről hazai nyelvészeinknek akadémiánkon és egyetemünkön döntő többsége még ma — a nyelvhasználat tudományának Nyugat-Európában több mint félszázados főállása után — is alig látszik álmodni. Ezért kettős érdekeltséggel sietünk közölni olvasóinkkal egynehányat Kempelen ezen észrevételei s érvei közül, a melyek oly czikkben, mely Kempelen Farkasnak a nyelvtudományhoz való viszonylásait általában igéri föltüntetni, máskülönben is igényelnék helyüket. Kempelen tehát egyebek közt ezeket mondja:

„*Court de Gebelin* <sup>1)</sup> az ő túlradó ékesszólásával arról akar minket meggyőzni, hogy nem csak egyedül a beszédre való organisatio, hanem a beszéd maga is a teremtnék közvetlen adománya, hogy az ember minden ő képességével magától nyelvet soha sem talált volna fel, hogy valamennyi nyelvek egy ősnnyelvből, mint megannyi sarjak egy törzsből, eredtek, hogy azon szavak is, melyeket az ember feltalált, nem az ő önkényéből, hanem a dolgok természetéből hozattak le, következésképp így kellett és nem másképp hangzaniok. Igen mély nyelvismereteket eláruló etymologia által egynémely dolgot meglehetősen világosan be is bizonyít, igen sok állítása azonban a teljes valószínűséget nem bírja egészen a maga részén.

Hogy némely egytagú szó több nyelvekben jön elő — s még nem is egészen egyenlőn, hanem többféle eltérésekkel — ez még nem bizonyíték arra, hogy *egy* forrásból lettek merítve. Minthogy csupán tizenhat főhangunk van <sup>2)</sup>, a melyekből — a fogalmak oly nagy számának kifejezése végett — az egytagu szavak szerfelett nagy számának kellett összerakattania: igen könnyen véletlenül is megtörténhetett, hogy némely egytagú szavak több nyelvekben meglehetősen hasonlóan ütöttek ki. Ha *csak* azon kevés szavakat ragadjuk fel, a melyek egymással hasonlatosságot mutatnak, akkor

<sup>1)</sup> Monde primitif, analysé et comparé avec le monde moderne, considéré dans l'histoire naturelle de la parole; ou Origin du Langage et de l'écriture. Paris, 1757. Nouv. Ed. 1775. K.

<sup>2)</sup> Ha a közönséges alphabetumból a fölösleges betűket (c, q, z, y) kihagyjuk, és a nyelvjárásokban úgy is egymással folyvást fölcserélődő, analog hangok párjait: B-P, D-T, G-K stb. egy hangnak vesszük, nem fog tizenhatnál több főhang maradni. K.

ugyan könnyen csábíttatunk azon következtetésre, hogy *egy-egy* primitív-szóból folytak. Jól megértett etymologia ugyan megmutathatja nekünk, hogy némely *szó egy* nyelvből több másba vitetett által; ánde ilyen példákból, ha azok még oly számosak volnának is, még nem foly ám az a következés, hogy *egész* — egymástól oly messze eltérő — *nyelvek egy* törzs ágai.

Tartsunk két egymástól egészen különböző nyelvet egymás ellenébe, válaszszunk olyan szavakat, melyekkel föltehetőleg mind a két népnek kellett azon időben, midőn nyelvek még igen egyszerű, korlátolt és szegény volt, bírnia: s az egyenlőség legkisebb nyomát sem fogjuk találni, sőt, ha meg is engedjük, hogy egy ős nyelv — valamennyi más nyelvek anyja — valaha valóban létezett, ezen szavak megszemlélésénél még is azon vallomásra kényszerítettünk, hogy ezen nyelvek *egyike* az anyjától egészen elütött, és egészen új szavakat teremtett magának. Megakarjuk itten az összehasonlítást két ilyen egymástól egészen különböző nyelvek között — melyek épen ismeretesek előttem — t. i. a német és a magyar között tenni.

Következik 82, a legszükségesebb fogalmakat kifejező, magyar és német Substantivumok, Adjectivumok, Adverbiumok, Praepositíók és igeszóknak szembeállítás.

„Ki hinné már most, hogy ezen német szavak közül csak *egy* is származhatott legyen ugyanazon gyökszóból, a melyből a (vele szemben álló ugyanazon értelmű) magyar szó eredett? — Nem tagadtatik itt, hogy, valamint valamennyi nyelvnek, úgy a magyar nyelvnek is vannak olyan szavai, melyek egész nyilván más nyelvektől vannak kölcsön véve, a melyek azonban legtöbbszörre oly dolgoknak nevei, a mely dolgokat a magyarok azon korábbi állapotukban, midőn még kevés szükségletek mellett csordákban barangoltak ide s tova, nem bírtak, csak más népeknél látták, s ezektől sajátították el a nevezettel együtt, a szavakat ekkor is saját ejtésük szerint átídomítva. Ilyen szavak p. o.: *Haus*, ház, *Ziegel*, téglá, *Schnur*, zsinór, *Uhr*, óra, *Wagner*, bognár, *Thurm*, torony, *Sack*, zsák, *Rübe*, répa, *Pfaff*, pap, *Meister*, mester stb. Hogy egyébiránt az első szükség szavai közül is hangzanak egynémelyek a németben és a magyarban némileg egyenlőn, az — oly sok ezer szavak mellett — könnyen véletlen is lehet, mert ilyen szavak igen csekély számmal vannak.



Így *Wasser, viz, ich esse, eszem, Herr, úr*, és talán még igen kevés más.

Észrevétetett, hogy a nyelvek leginkább a számok elnevezését kölcsönzik el egymástól. Ha valamennyi európai nyelveknek — csak a magyart és az orosz tartományok némely nyelveit kivéve — számneveiket egymással összehasonlítjuk, igen feltűnő hasonlatosságot fogunk közöttük észrevenni. De ha tovább megyünk, és egymástól távol lakó népeknél, melyek egymást valószínűleg soha sem ismerték, más világrészekben, keressük fel a számneveket, akkor épen oly feltűnő hasonlatlanságot fogunk találni.

Következnek az 1-től 10-ig menő számok nevei 12 — többnyire ázsiai és afrikai — nyelvből.

„A mily kevésbé csirázott az almafa, a tölgy vagy a hárs, a fenyűből elő, ép oly kevésbé faragtathattak mind ezen 120 számnevek egy ősnyelvnek tíz szavaiból. Ha pedig valamennyi eddig felhozott szavak közt csak egy is van, a mely nem mesterkeltetett az ősnyelvből ki, hanem valahol valamely emberi társaságtól találtatott fel, akkor feltaláltathatott száz is — ezer is — egy egész nyelv is.

Ha a nyelvek különbözősét akarjuk kikutatni, nem szabad egyedül a *szavaknál* megállapodnunk, hanem fődologképen kell a *syntaxist* és a nyelv *alkatát* is vennünk fontolóra. Pusztá szavak, elhanyagolás vagy nyelvjavítás által, a népek összekeveredése által, a nyelvjárások megváltozása által, és sok más okok által rész szerint el is fajulhattak oly hosszú idő alatt. Ezt a német nyelvben látjuk, melynek szavai és származékai (képzői) 800 évvel ezelőtt egészen más alakot mutattak mint ma, és egy mai némettől, a ki azokat különösen nem tanulmányozta, többé alig megértetnek. És így más ezer év alatt a mai német megint szenvedhet, a mi a szavakat és a kiejtést illeti, tetemes elváltozásokat, de a nyelv alkata nem igen fog megváltozni. Ha ezer évvel ezelőtt mondtak: „*mit der Hand*“, új ezer évvel ezután hihetőleg nem fogják mondani: „*der Hand mit*“, „*unglücklich*“ helyett nem „*glücklichun*“, „*in der Stube sind viel Weiber*“ helyett nem „*die Stube in ist viel Weib*.“ — És még is egészen így van mind ez a magyar nyelvben. Ez következőleg az ő alkatában egyéb európai nyelvektől igen különböző, következőleg ezekkel közös eredete nem lehetett. — Vizsgáljunk itt csak valami keveset annak alkatából.

Következik a magyar és német nyelvalkat egymástól való eltéréseinek igen értelmesen és érdekesen előadott egymással szembe állítása. Ezután Kempelen az *egy* ősnyelv védőire tér vissza.

„Ha az *ősnyelv* védelmezői — úgymond — már csak azt mondhatnák meg nekünk, hogy hát melyik volt tulajdonképen az az ősnyelv, miképen hangzott, és melyik még élő nyelvhez hasonlított legjobban? <sup>1)</sup> Avagy talán elveszett? talán ma többé fel sem található a régi földkerekségen? Ha az emberrel igazán vele teremtetett, ugyan miképen veszíthette azt el? miképen változtathatta azt meg? Vajjon kicsoda változtathatja vérének keringését meg? — Avagy a velünk teremtetett nyelv (beszéd) kevésbé lett volna-e a teremtő műve, s kevésbé maradandó, mint ütereink lüktetése? Ha az Isten egy nyelvet olt vala az ember természetébe, ha a társas életre rendelt teremtményt az ilyen életre megkívánató főkélléssel már teljesen felszerelve bocsátotta ki a kezéből, akkor ezen az emberbe beleteremtett adománynak ugyanazonképen kell vala ivadékról ivadékra átszármaznia, a miképen az embernek valamennyi egyéb testi tulajdonságai származtak firól fira által, a miképen átszármazott ivadékról ivadékra az állatok kiáltása. Oly embernek, ki gyermek korában vadonokban eltévedett, érettebb éveiben, ha ismét emberek közé kerülne, önmagától — és anélkül hogy azt elébb tanulná — kellene folyékonyan beszélnie. A kakas még ma is úgy kukorékol, mint kukorékolt ezer évvel ezelőtt, a fehér papagáj még mindig ezt kiáltja „*kakatu*“, a miképp kiáltotta teremtetése első napján.

De vegyük fel, hogy az első két ember — férfi és nő — már a nyelvvel megadományozottan teremtettek legyen, — ugyan mi egymásnak mondani valójok volt az új világban, a hol táplálékok fagyümöles, födelők egy fa, és fekhelyök a föld volt? — a hol a táplálkozásra és fajtenyésztésre irányult természeti állati ösztönnél egyéb kíváncsalmat nem ösmertek? Vajjon lehet-e nálok ily állapotban mást, mint felette szegény, és csak kevés szavakra korlátozott nyelvet föltenni? Vajjon micsoda neveik voltak volna az

<sup>1)</sup> Egy részök a phoenizaiak, egy másik a hébert mondja annak, *Webbe* a sinainak, *Reating* az abyssiniainak, *Boxhorn* és *Cluverus* a scythának, *Mylius Abraham* a kimbernek, *Hugó Jakab* a latinnak, *Ericus Péter* a görögnek, sőt *Stierholm* és *Rudbeck* éppen a svédnek engedte az elsőséget.

arany, ezüst, vas, ón, réz, és mind azon félfémek és kövek számára, melyek még mélyen feküdtek a hegyekben eltemetve? — az állatok zsigerei és csontjai számára, melyeknek még egyikét sem látták leleplezve? — általában valamennyi első nyers anyag s az abból majd egyszer készítettendő ezer meg ezerféle eszközök, szerzőszámok, öltönyök és eledelek számára? — azon ezernyi cselekmények és munkák számára, melyeket még sohasem végeztek vala? — Ha az első embernek egy már egészen kész nyelvet teszünk a szájába, akkor bizony kénytelenek vagyunk fogalmakat és ismereteket is föltenni nála, mert különben csak úgy beszélne szavakat mint a papagáj. Ez esetben tehát szükségképen egy már kiképezett észnek és tudománynak is kell isteni beoltását (*scientia infusa*) föltennünk“ stb. stb.

Elég ennyi Kempelen magas álláspontjának a nyelveredet és nyelvhasználat kérdéseiben jellemzésére. A most következő két szakasz „a beszéd műszereiről és azoknak műveleteikről“ és „az európai nyelvek hangjairól vagy betűiről“ Kempelen művének derekát képezi. Ezen részt illeti az, a mit *Brücke* Ernő — a jelenkori physiologiai tudomány egyik koryphaeus és nevezetesen a physiologiai hangtan újabb megalapítója — „*Grundzüge der Physiologie und Systematik der Sprachlaute*. Wien, 1856.“ című klasszikus művének 6. lapján Kempelenről mond. „Kempelen“, úgymond *Brücke*, „physiologiai hangtant hagyott ránk, a mely, az igaz, hogy későbbben itt-ott kiegészítettett és néha javított is, de a mely oly szilárdul volt megalapítva, hogy valamennyi későbbi kutatásoknak eddig is szolgáltatva, ezután is fogja szolgáltatni a legbiztosabb alapélményt. Az emberi beszéd mechanizmusáról írt műve egyike a legjobb physiologiai könyveknek, melyeket valaha olvastam, és én e művet nevezetesen a nyelvészeknek, kik a hangtan tisztán mechanikus részébe akarják magokat beledolgozni, ajánlom, minthogy az könnyen és kellemesen olvastatja magát és naiv részletességénél, meg sok ábránál fogva semmi anatomiai és physiologiai előképzettséget fel nem tételez.“ Hozzátehetjük, hogy Kempelen nyelvhangphysiologiai szakaszainak tanulmánya éppen a mi nyelvészeinknek különösen szükséges. Nyelvészeink többen mü téves állításainak forrása t. i. éppen abban fakad, hogy a nyelvhangok physiologiai képződéséről, természeti rokonságáról részint igen hiányos, részint éppen semmi fogalmaik sincsenek. Idején volna tehát, hogy nyelv-

szeink a nyelvészkedés ezen egyik immár mellőzhetetlen segédeszközének, úgyszólván szerszámának, megszerzéséhez hozzálátnának. De erre az első lépés épen „a nyelvhangtan tisztán mechanikus részébe beledolgozni magát“, és erre megint seholsem találtatik jobb útmutató, mint Kempelen hazánkfia művének két következő szakasza. Ha tehát a következőkben ezen két szakasz tartalmát kitünőbb terjedelemben közöljük, ezen eljárásunkat *kettős* indok által hisszük igazoltnak, jogosítottnak. Már arra is t. i., hogy — fentebb előadott tervünk szerint — utóbb félbeszakítatlan összefüggésben mutathassuk ki, miként lett Kempelen műve egészben és egyes részek szerint a nyelvhangphysiologia és nyelvtudomány terén későbbi tudományos fejlemények kiinduló alapja, kell előbb annak egész szövedékét teríteni ki az olvasó szemei elibe, hogy ez azzal megismerkedjék, hogy egyes részeire, mint már ismert dolgokra, majd egyszerűen ráutalhassunk. Másodszor: azon nyelvészeinknek, a kik e tanulmány hijával vannak még, s a kiket e hiányuk betöltésének szükségességére figyelmezteténk, — Kempelen könyve eredeti kiadásban nem lévén többé kapható — lényeges tartalmának terjedelmesebb közlése által mindjárt módot is akartunk kezökbe adni, hogy ezen a nyelvtudományra napról napra nagyobb fontosságot nyerő ismereteket, anatómiai és physiologiai előkészület nélkül is sajátíthassák el, maga *Brücke* által vezérül ajánlott, kellemetes irányu, lángeszű hazánkfiának kétszeresen kedves kalauzlata alatt.

Mielőtt hozzálátnánk, még Kempelen művének *Brücke* által említett sok ábráira nézve kell egy kis megjegyzést tennünk. Mi azokat itt bátran mellőzhetőknek gondoltuk. A legtöbb és legjelentékesebb esetekben t. i. Kempelen előadásának elevensége és szemléletessége azokat tetteleg feleslegessékké tette; a fennmaradó jelentéktlenebb esetekben pedig könnyű dolog azokat hasonló szemléletes leírás által tenni feleslegessé. Utalhatunk e tekintetben magának Kempelennek alább közlendő nézetére, mely szerint az anatómiai rajzokból olyan ember, a ki nem volt bonczolásoknál gyakran jelen, úgy se képes világos fogalmat vonni el a belső részek idomáról és viszonylagos helyzetéről, a miért is a világos fogalom előidézése végett Kempelen maga is folyamodik a szemléletességtől más módjaihoz.

Ezeknek előrebocsátása után nézzük először is, lényeges tartalma szerint, a *harmadik szakaszt*, mely 120 lapon szól „a beszéd műszereiről és azoknak végzéseikről.”

„Kelletnél messzebb vezetne — ugymond Kempelen — ha valamennyi műszereket, melyeket a természet az emberi beszéd előhozására használ, a bonczolástan szerint akarnánk itten leírni, minden egyes csontot, porczt, izmot, minden hártyát, minden száltagot stb. vizsgálni. Ha az volna a kérdés, hogy miképen játszatik a hegedű, kelletnél nagyobb feneket kerítnénk a dolognak, ha ezen hangszer valamennyi részeit, azoknak összefüggését, a fa mineműségét, a hangtámaszt (Stimmstok), a bélhúrokat, a húrlábot (nyerget, Steg), a csavarokat, a markolatfát (Griffbret) stb. akarnók leírni, ha meg akarnók mondani, hogy miféle izmok és mőcsingok (Flechse) hozzák az újjakat mozgásba, és micsoda néven nevezetnek mindezek egytől egyig. A hegedű és a vonó egyszer készen fekszik az asztalon, és most csak az a kérdés, miképen kell azt megfogni, miképen kell az újjakat rakni, miképen kell a vonót vezetni? miképen hozatik a hang és a zene elő? Nekünk zengő gégénk van, üreges szánk, mozgékony nyelvünk — miképen beszélünk vele?

Hogy azonban még se hagyjuk egészen kielégítetlenül azon olvasókat, kiknek sohasem volt alkalmuk testünk ezen belső részeivel megismerkedni, itten mindegyik a beszédre közreműködő műszernél el fogjuk a legszükségesebbet mondani annak szerkezetéről, rendeltetéséről és működéséről. A beszédre szükséges főműszer tehát a következő hat: 1. a *szózat*rés, 2. az *orr*, 3. a *száj*, 4. a *nyelv*, 5. a *fogak*, 6. az *ajkak*.

A *szózat* (vox, Stimme). A szózat még távolról sem beszéd; csak egy ehhez való rész, eszköz, vagy mintegy műszer az. Képesek vagyunk egyetlen *egy* önhangzón az egész zenlejtőt (Tonleiter) fenhangon és tisztán átfutni, a nélkül hogy egy szótagot is — sokkal kevésbé tehát szavakat — hallatnánk. Sőt némelyik mássalhangzón is, t. i. olyanon, a mely a szózattal van szövetkezve, p. o. az *l*, *m*, *n* mássalhangzón, lehet egész áriát leénekelni. A szózat a beszédnél tulajdonképen nem is múlhatatlanul szükséges. Csak arra szükségeljük azt, hogy nagyobb távolságra hallassunk. Ha az emberek mindég egészen közel volnának egymáshoz, és ha mind-egyiknek finom hallása volna, akkor épen olyan jól beszélhetnének halkan, szózat nélkül, azaz pusztá széllel. Ennélfogva tehát jogosan

a pusztá hangtalan levegőt is lehetne a beszéd főműszere gyanánt fölvennünk <sup>1)</sup>. De minthogy itt mindig a fenhangon való, a zengő beszédről szólunk, kell is tehát a zengő szózatot, azaz a bizonyos műszerek által rezgésbe hozott levegőt, szükségesnek fölvennünk. Ebből ismét a beszéd-műszereknek egy alosztálya következik, t. i. a *tüdő*, a *légcső*, a *légcsőfej* és a *szózatrés*, melyek egyesülten előhozzák a szózatot.

A *tüdő* (pulmones). Minden embernek két-két tüdeje van; a jobbik mindig valamivel nagyobb. Mindkettőnek czukorsüveg vagy szabálytalan — felül kissé tompa — kúp alakja van. Hártyás szövetből, és csupa hólyagocskákból vagy sejtekből állanak. Ezért alkalmasak levegőt bevenni. Ha a rekeszizom (ágyékhártya, Zwerchfell) és a bordák által összenyomatnak, a bennök foglalt lég kihajtatik. Ha aztán a bordák nyomása enged és a rekeszizom ismét lefelé hátrál, akkor a külső lég, nehézségénél fogva, ismét befelé nyomul, és így jön a lélekzés létre.“

Következnek a 61—70. l. érdekes észrevételek a tüdők működéséről. Mennyiben különböző az a nyugalomban és a beszéléskor, mennyiben periodicus, mennyiben függő az ember akaratától, külbnyomásoktól, kedélybeli változásoktól stb. Mi ezeket itt melőzhetjük.

„A *légcső* (trachea, arteria aspera). A légcső az a csatorna, a melyen által a lég a tüdőkbe be s onnan kivonul. Az egy, porczos, hátul-felől nem egészen összezárt gyűrűkből, és husos rostokból (Fasern) összetett, cylindrikus, de kissé összenyomott cső, mely összetolás által megrövidítetteti és széjjelhúzás által meghosszabbíttatni engedi magát. Felső végével a légcsőfejhez van oda erősítve, alsó vége pedig villaszerűleg két ágra vagy két kisebb rövid csatornákra oszlik, melyeknek egyike a jobb, másika a bal tüdőbe fut, a mi által a két tüdő mintegy egy fatörzshöz köttetik együvé.

Galenus és utána valamennyi régiek, sőt sok újabbak is, úgy vélekedtek, hogy a légcsőnek egészen különös és szükséges része van a szózat előhozásában, míg Dodart <sup>2)</sup> világosan be nem mutatta, hogy az a szózat létrehozásánál csak annyiban működik közre,

<sup>1)</sup> Beszédgépemen egészen érthetően beszélhetek pusztá széllel, ha szózat-csővébe egy fadarabkát fektetek bele, és az által a vibratiót akadályozom.

<sup>2)</sup> Sur la formation de la voix, par M. Dodart.

a mennyiben a szükséges csatorna, a mely a levegőt a tüdőből a szó-zathártyácskákhoz viszi, hogy azonban a levegő rezgésére semmi-kép sem hat, hanem itt csak az, a mi az orgonánál a szélláda.

*A légsőfej (Larynx).* A légsőn felül egy porczokból, izmokból, szálagokból és hártyákból álló, kissé tágasabb, de sokkal rövidebb csődarab van, a melynek mind felfelé a garatba (Rachen), mind lefelé a légsőbe van nyílása. Mintegy szelenczét (tokot) vagy üreges edényt ábrázol, melynek előfelé fordított oldala kissé kiáll <sup>1)</sup>, hosszabb s jobban bezárt, hátulsó oldala ellenben rövidebb, s felül-ről tágas nyílással bir. Ezen edényt légsőfejnek nevezik, hihető-leg azért, mert úgy ül a légsőn, mint a valóságos fej az ő törzsén. Ezen légsőfej mozgékony és a beszélésnél és nyelésnél majd fel-, majd aláhúzódik, a mint könnyen észrevehetjük, ha újunkat tartjuk rajta.

Ezen edény már magában foglalja a szózat székét, azaz a szózatrést vagyis a légsőhasadékot, a melyről mindjárt alább lesz bővebben szó. Hogy ezen az embernek oly hasznos és becses ajándék egészen jól legyen megóva, a teremő azt különös előrelátással minden külső megtámadások ellen az által védte, hogy ezen edény felébe mozgékony födelet (gégefödél, epiglottis) helyezett, melynek tiszte: távol tartani minden idegen testeket, melyek az igen szűk résbe bele eshetnének s azt bedughatnák. Ezen födél egy kis nyelvhez hasonlít, a mely hegyes végével hátrafelé lefokteti magát és a légsőfej egész nyílását befedezi. Ruganyos porcz az, mely rendesen hegyével félkör- vagy ivalakúlag felgörbedve fölfelé, következőleg nyitva áll, és csak akkor esik le, ha valami a légsőfejbe való benyomulással fenyeget. Miután mindjárt a légső nyílása mögött a nyelvcső áll ott az ő nyílásával, és az ételnek meg az italnak az útban álló légső felett kell elmennie, ezen födél mulhatatlanul szükséges volt. Az valóságos hullóhidat, csapóhidat ábrázol, a melyen mind annak, a mi a gyomornak van szánva, át kell mennie. Ha néha megesik, hogy ezen hid nem csap le jókor, vagy hogy nem zár tökéletesen, vagy pedig hogy a lenyelésnél, különösen folyadékos dolgok lenyelésénél, a garatba egyszerre kelletténél nagyobb mennyiség bevétetik, nagy erőszakkal összenyomatik, s az-

<sup>1)</sup> Ezen kiállás a paizsalaku porcz, az Ádám csutkája, melyről ismeretes a népmese. K.

által a gégefödél és a gégenyílás egymást megfekvő szélei közt valamicske átsajtoltatik, tüstént türhetetlen inger vagy csiklandás támad a légszőfejen, s a természet convulsiv erőlködés által igyekszik ezen idegen testeket ismét kilökní, a legnagyobb erőszakkal összenyomván a tüdöket, és oly sebességgel kinyomulni kényszerítván a levegőt, hogy az mindent, a mit útjában talál, magával elkiragad. Ebben áll a köhögés is. Úgy szintén a gégefödél az, a mi ama bizonyos csappanó hangot okozza a csuklásnál.

Mielőtt Kempelen tovább menne, „azt a mit a beszédműszerekről eddig mondott, még világosabban igyekszik, nem anatomiai rajz által ugyan, hanem oly figura által előtűntetni, a mely által a természet mechanikai módon utánóztatik.“ — Ezt aztán Kempelen a munka folytában többször is teszi. Ő t. i. „azon véleményben van, hogy olyan ember, a ki nem volt állati testek valóságos bonczolásánál gyakran jelen s nem nyert ezáltal bizonyos ügyességet a belső részek fölismerésében, pusztá anatomiai rajzokból és rézmet-szetekből igen nehezen fog magának mindenekről helyes fogalmat képezhetni.“ És minthogy Kempelen ezen esetet sok olvasójánál volt kénytelen föltenni, „ezeknek szolgálatot vélt tenni, midőn képzelő tehetségöknek illetén mechanikus mód által jön segítségére.“ Ezzel ő egy-zersmind azon célzatot is köti össze, „hogy az olvasót így lassanként a művének utolsó szakában leírandó beszélő gépre készítse elő.“

A szóban forgó figura egy mesterséges mechanizmust ábrázol, mely a ki- és belélekezés játékát eszközölő természeti mechanizmust utánózza, ennek főrészeit, u. m. az összenyomulni s tágulni képes oldalbordákat, a két tüdőt, a két légszőágot, a légszőtörzsöt, a légszőfejt és a gége födelét, azonos hatású mechanikus szerszámok által helyettesítve. A figura Kempelennél is commentáló leírásra szorult; mi úgy találjuk, hogy az említett mesterséges mechanizmus képe 'merő világos leírás által, rajz nélkül is, tökéletesen előidézhető az olvasó képzeletében, minthogy az az olvasó által mindennap látott mechanikus szerekből van összeszerkesztve.

Képzeljünk két szelelő nélküli fűvót, melyeknek egyike kissé nagyobb a másíknál. Szét- és összehúzzható szélesb végeik divergálólag lefelé állnak. Hátulsó tábláik rögzítve vannak valamihez. Előlső tábláikra középen hosszant egy-egy szíj van két-két végével olykép odaszegezve, hogy a szíj és a tábla közé egy-egy kéz négy-



négy újja betolható, a mely a két fúvó összenyomatását és szét-tágítását eszközli. A két fúvónak convergálólág fölfelé álló szűkebb végéből két szintén convergálólág fölfelé menő rövid cső indul ki s fut egy hosszabb és tágasabb fölfelé álló csőbe össze. Ez utóbbi fent egy le és felfelé nyílt tokban végződik. E tok felső nyílása csappantyúszerű fődél által becsukható, mely ezen nyílás előlső széléhez van rögzítve és csuklatban (charnier) mozog. A fúvóknak nem lévén szellentyűjük, az egész mechanizmuson ezen a nyíláson kívül más nyílás nincs. A szelelnélküli fúvók, mint a tüdők, a levegőt ugyanazon a nyíláson húzzák, szívják, tódítják magokba midőn széttágíttatnak, a melyen által azt magokból kitódítják, ha összenyomatnak. A természetben ugyan nemcsak az oldalbordák, melyek itten a kézujjak által képviseltetvék, működnek oldalfelől, hanem a rekeszizom is működik alúlról fölfelé közre a mindenfelül engedékeny elastikus tüdők összenyomásához, azonban a figuránál ezen alúlról jövő nyomást zavar okozása nélkül nem lehetett volna alkalmazni, s az e nélkül is elég világos fogalmat látszott a ki- és belélekzés játékaról adni.

„A szózatrés vagy légsőhasadék (Glottis). Fent a légsőfejben a gégefedél alatt két membrana vagy hártya van vízszintesen kifeszítve, melyeknek mindegyike külön egy-egy félkörnek, mindketteje együtt egy egész körnek képezi fölszínét. Körvonal-képző külső szélőkkel a légsőfej falához ragadtak, egyenes vonalú széleik ellenben befelé vannak egymás iránt fordítva, úgy hogy érintkezve csak egy vonalat, a kör átmérőjét, tüntetik elő. Ha ezen hártyáknak két egyenes széleik egész hosszúságuk szerint minden pontjukban végig érintkeznek, oly tökéletesen zárulnak össze, hogy egy atomnyi levegőt sem bocsátanak magok közt keresztül. Ha egymástól elváltnak, mindig — egy lencse átmetszetéhez hasonlító — nyílást képeznek, mint körülbelől az hautbois vagy a fagot szájdarabja.

Ha ezen nyílás nem oly nagy, hogy azon által a tüdőkfelől oda tódított lég egészen szabad kijárást talál, hanem némi erőszakkal kénytelen keresztül nyomulni, akkor az a hártyák két szélein dörzsölődik s azokat rezgésbe hozza. Ezen rezgés oly rendkívüli sebességgel történik, hogy a lökések, melyeket a lég a hártyácskák ide s odacsappanása által kap, csaknem egybe folynak össze, s fülünk által többé meg nem különböztethetők egymástól,

úgy mint egy sebesen körbe forgó kerék küllői a szemnek *egy köröngba* látszanak össze folyni. Ezen módon az ismétlődő léglöke-  
tek a fül számára *egy hanggá* lesznek, s ezen hang neveztetik  
*szózatnak* (Stimme).

A fenn leirt nyílást e műben mindig *szózatrés*-nek fogjuk  
nevezni. A szózatrésnek határai vannak. Ha közepén, kisebbik  
átmérője szerint, egy hüvelynek tizenketted- vagy legfeljebb ti-  
zed részényire nyitva áll, a szózat megszűnik, minthogy a lég ott  
már szabadon átvonulhat s nem okoz többé dörzsölést. Mennél  
szorosabbra huzódnak ezen hárttyák össze, azaz, mennél jobban  
közelednek széleik az egyenes vonalhoz, annál magasabb lesz  
mindig a hang. E két szélt úgy lehet tekinteni mint két hűrt.  
Mentől jobban egy húr megfeszítettetik, annál magasabb lesz hangja.  
Ugyanezt mutatják szózatrésünk hárttyácskái is. Mentül jobban  
közelítik meg az egyenes vonalat, annál feszültebbeknek kell  
nekik lenniök, rezgésök löketeinek következőleg annál sebeseb-  
beknek, s ez tulajdonképen az, a mi a hangot mindig magasabbá  
teszi. A szózatrésen átvonuló lég ugyanazt teszi, a mit a húrok-  
nál a vonó. Dörzsöli széleit s azokat majd lassabban majd sebeseb-  
ben rezgeti, a szerint a mint kisebb vagy nagyobb mértékben fe-  
szültek. És ezen oldalról tekintve szózatunk a húrműszerekhez tar-  
toznék. Ez *Ferrin* véleménye volt.<sup>1)</sup> *Dodart* ellenben a hangok  
magassági különbözőseinek okát nem annyira a szózathárttyák na-  
gyobb kisebb feszülésébe, mint a nyílás tágulásába s szűkülésébe  
helyezte, és így a szózat szél- vagy fúvóműszerré lenne. Ámde a  
két vélemények egyesíthetők, és különböző szempontból tekintve  
mindkettő birhat teljes érvénnyel magáért. Mert a szózatrésen  
semmi változás sem történhetik — azaz, a szózatrés nem tágulhat  
vagy szűkülhet meg, — a nélkül hogy szélei lazítottatnak vagy  
feszítettetnek, és így megfordítva, szélei sohasem feszülhetnek vagy  
lazulhatnak, a nélkül hogy egyszersmind a szózatrés maga is szű-  
kül vagy tágul. És így a *Ferreinféle* feszülés és a *Dodartféle* nyílás  
szétválaszthatlanul egymásmellett áll. Az egyik a szózathoz oly  
szükséges mint a másik.

Sőt a dolog természete látszik azt kívánni, hogy a szózat-  
rés nyílása a szélek feszülésével mindig bizonyos arányban álljon.

<sup>1)</sup> Recueil de l'academie des Sciences, année 1741.

Ha a szélek erősebben megfeszítvék, rezgésbe hozattatásukra az átnyomuló lég nagyobb erőfokát kívánják meg. Ezen nagyobb erőfok épen azáltal éretik el, hogy a nyílás, melyen a légnek át kell tódulnia, szűkebb lett. Midőn tehát a lég szűkebb nyíláson nyomul keresztül, sokkal erősebben dörzsöli ezen nyílás széleit, még pedig oly mértékben, hogy azok attól rezgenek.“

A szózat hangjának emelkedését és ereszkedését Kempe- len ezután még a trombita- s vadászkürt, majd a hautbois-, fagott-, klarinett-féle fúvóhangszerek magasb mélyebb hangzását létesítő mozzanatok leírásával igyekszik felvilágosítani. Aztán, hogy az emberi szózatrés structurájáról és mozgásáról még világosabb fogal- mat képezhessünk magunknak, megint — magyarázattal kísért — mechanikus képpel él, melyet könnyű pusztá leírással pótolni.

Képzeljünk magunknak egy fa abroncsot, — képzeljük, hogy ezen abroncs fölébe dobszerűleg hártját feszítettünk, és hogy e hártya által képezett körlap átmérőjét harántosan áthasí- tottuk. A meddig ezen dob ezen állapotban, nyugottan meg- hagyatik, addig a hasadék két szélei feszülten és érintkezőleg szorosan maradnak egymás mellett. Ha azonban az abroncsot a hasadék két végénél, két újjainkkal megfogván, kissé összenyom- juk, hasadékos átmérője megrövidül, ellenben a hasadékot me- rőlegesen átszelő kereszt-átmérő ugyanannyival meghosszabbul. A hártya a keresztátmérő két vége felé széjjelhuzatik, ez által aztán — az abroncs nagyobb vagy kisebb összenyomatásának arányához képest — a hasadék két széle közt tágabb vagy szűkebb — lencseátmetszetalakú — nyílás, s ezzel egyszer- smind a hasadék-szélek erősebb vagy gyengébb lazulása, feszülése jön létre.

A következő §-ban a szózatképes szózatrés-nyilat lehet- séges feszülési és lazulási, szűkülési és tágulási változatainak és így a szózat magassági és mélységi fokozatainak sokfélesége tárgyalatik.

Ezután három §§-ban a többnyire kisebb légcsőfővel, azért rövidebb — egyforma feszülés mellett sebesebben ringó — szózatár- tyákkal bíró nők és gyermekeknek többnyire magasabb, a fér- fiaknak rendszeren mélyebb szózatának, s a megfelelő szózatérje- delmek különbözőségének tünetényei többnyire mechanikailag ma- gyaráztatnak.

Három §§. ezután az állatok, nevezetesen a majom szózatáról; majd két §§. a *hamis*, hibás hangű szózat okairól szól. Mindezt mellőzve, még a szózatrést illető végésszrevételeket csatoljuk ide.

„Ha a szózatrés hártýácskái betegség által kiéve vagy paralyzáva vannak, következőleg feszerejőket, feszülési képesséőket elvesztették, akkor a szózat tökéletesen megszűnik, és ilyen ember csak halkan, suttogva, azaz, csak pusztá szélllel, azonban mégis csekély távolságra még egészen érthetőleg, beszélhet.

Golyva, torokfájás, daganatok, benyálkásodás és köhögés a beszédet sokfélekép akadályozzák. A légesőfej kelevények és daganatok által irányából félreszoríttatik és fel- s alászállásában gátoltatik, vagy a szózathártýácskák benyálkásodásoknál a hozzáók tapadó idegen testek által megterhelhetnek s nem bírnak a kellő sebességgel rezgeni. A szózat ez által érdessé és kellemetlenné válik, úgy mint a hegedűnél a hűr, melyhez könnyű testet odatartunk, illesztünk, egészen visszásan dörmög (schnarrt). A beszédnél ezt *rekedtség*-nek nevezik.

Ha a lélekzetvétel közben a szózatrést nem tartjuk eléggé tágasan nyitva, azaz, ha azt csak annyira tágitjuk meg, mint az éneklésnél vagy a beszélésnél, akkor az a lég beszívása közben is ad szózatot. Mert a szózathártýácskák szélei a köztők átvonuló levegő által ugyanazonképen dörzsöltetnek, ugyanazonképen hozatnak rezgésbe, akár a levegő belűlről kifelé, akár kivűlről befelé vonúl, úgy, mint a hegedűvonó mind a fel-, mind az alá-húzatáskor ugyanazonképen hozza a hűrt hangzásha. Én a köznép között nem egy csacska asszonyt vettem észre, mely szomszédnőjének oly buzgalommal beszélt, miszerint — csak hogy egy szempillantást is el ne szalasszon — majdnem mindig lélekzetvétel közben egész szólamokat (phrasisokat) befelé beszélt. Katholikus templomokban, hol mindenki magában imádkozik, gyakran van az embernek alkalmá ezt hallani, ha oly valaki mellé kerül, a ki fellelte hű buzgalommal és félhangos szózattal imádkozik, e mellett azonban megszakítás nélkül ugyanannyi szót mormol a száján befelé a mennyit kifelé. Én magam is bírok, ha akarom, érthetően és hangosan befelé beszélni mindent, de szózatomon ekkor erőltetett, érdes és kellemetlen valami vehető észre.

Azt kutattuk eddigelé, mi által jön a szózat létre, most végezetül még csak azt akarjuk megmondani, miáltal hozatik hallgatásra, szüntetik meg. Ennek munkánk későbbi folyamatában hasznát fogjuk venni. A szózat hallgat :

1. ha a szózatrés felette tágan áll nyitva ;
2. ha az felette szorosan van becsukva ;
3. ha a tüdők nyomása félbeszakíttatik ;
4. ha a tüdőkből a lég egészen kiürített ;
5. ha az orr és a száj csukva van ;
6. ha a gégefödél lecsap és a szózatrést befedi.

Az orr. Az orr belső alkata egy bolthajtásos kanálisnak vagy egy bányatárnának (Bergstollen) alakjával összehasonlítható, melynek talapszine keskenyebb a fölmeredő oldalfalaknál, melyek felül egy gót boltozatképen zárulnak össze. Ezen kanális, egész hossza szerint, egy válaszfal által két részre vagy útra van megosztva. A főnyíláson kívül, mely ezen kanálisba a garatból (épen a légcsőfej felett) nyílik, annak oldalfalába is esnek több más, de — mert a beszédhez semmi közük — itt tekintetbe nem jövő nyílások. Az egész alkat csontos és be van pépnmű hárttyával vonva. Mind a három fal előre-felé porczokba végződik, melyek hússal és bőrrel borítvák. Ezen kanális egészen a garatig megy vízszintesen végig a száj boltozatja vagy a kemény szájpád felett, a melylyel együtt talapszíne hátul észrevehetőleg lefelé is ereszkedik.

A kik e válaszfalat betegség vagy egyéb esetek által elvezítették, vagy a kiknél a két osztályok egyike kinövések vagy tisztátalanság által be van dugulva, azok beszédében mindig hiányos valami van, mely fülünket kellemetlenül érinti. Csak két beszédhangunk vagy betűnk van, mely az orron által ejtetik ki, t. i. az *m* és az *n*.<sup>1)</sup> Ha ezeknél egészen azon hangot akarjuk hallani, melyet fülünk megszokott, a zengő légnek a válaszfal által két részre kell mintegy *metsznie*, egyébképen az *m* és az *n* többé nem az, a minek lennie kell.<sup>2)</sup>

1) *n* alatt itt a magyar lantos, hangos, lanyha, francia enfin stb. szavakban, *n* ill. *ny* jeggyel jelölt hangok egyaránt értetnek. L.

2) Úgy mint az *L*-nél a légáram a nyelv által — a mely a hegyével a szájpádhhoz dűl és mindkét oldalon nyílást hagy — osztatik két ágra, és a hang épen az által tétetik *L*-lé. K.

A nyílás, a melyen által a lég a gégeből az orrkanálisba megy, szintén tulajdonnemű csapantyúval bir, mely majd nyílik, majd csukódik; és ezen csapantyú az inyitorla (velum pendulum palati). A szájpád végén t. i. a gégefödél felett két ívalakú hártya-ívek csüngnek le szinpadfeletti soffitták mintájára. E két hártya-ívek közepett, közösen mindakettőből, egy húscsapocska ered, a mely lefelé csüng. Az egészet két kettős hevederívnek (Schwibbogen) képzelhetjük, a mely közepen egy közös oszlopon nyugszik. A boltozat felett, melyet ezen ívek hordanak, egyenesen a csapocska felett van az orrba vezető nyílás. Ezen egész, csapocskában végződő, hártvás boltozat hajlékony és mozgékony, úgy hogy majd fölfelé húzódhatik, majd meg lefelé ereszkedhetik. Ha felfelé húzódik, az ő felső felülete által az orrcsatorna nyílását szorosan befedi, elzárja.

A kinél ezen inyitorla egészen hiányzik, vagy a kinél az csak annyiban is hiányos, hogy az orrcsatorna torkolatát nem fedi tökéletesen be, az, az *M*-en és *N*-en kívül, egy betűt sem — légyen az bár magán- vagy mássalhangzó — mondhat ki tisztán; az mindig az orron által fog beszélni. De erről alább az egyes betűknél több fog előjönni. Most még csak azt akarjuk nézni, micsoda rendeltetése, micsoda működései vannak ennek az inyitorlának.

*Először:* Ha az a középén egyenesen lecsüng, és a nyelv az ő hátulsó részével oly alantan fekszik, hogy a csapocskát nem érinti, akkor mind a két (a száj- és az orr-) kanális *nyitva* van, és akkor a levegő egyszerre vonul a szájon és az orron által szabadon ki és be.

*Másodszor:* a csapocska mind a két kanálist egyszerre bécsukhatja, ha szélével a torok hátsó falának neki fekszik, és a nyelv hátsó része egészen a lágy szájpádig fölgörbül. Ámbár a száj itt *nyitva* van, még is ama két zárlaton, melyeket a csapocska eszközöl, egy atomnyi levegő sem nyomulhat keresztül, bármilyen erős is legyen a lég nyomása.

*Harmadszor:* Váltakozva elzárja az egyik kanálist, mialatt a másikat *nyitva* hagyja. Elzárja a szájkanálist és *nyitva* hagyja az orrkanálist, ha alsó szélével előre-felé a nyelv kissé feldomborult hátsó részének neki fekszik; elzárja az orrkanálist és *nyitva* hagyja

a szájkanálist, ha a nyelvtől eltávolodik és a torok hátsó falához csatlódik.

Ha már most majd alább az egyes betűk leírásánál azon megjegyzés fog gyakran előfordulni, hogy az orr csukva van, ilyenkor mindig magától fog értődni, hogy az csak ezen csapocska által van csukva, és semmi egyéb módon nem is csukathatik, ha csak kívülről nem akarnók azt ujainkkal összenyomni vagy is az orrlyukakat befogni, a miről azonban soha sincs szó.

Ezután Kempelen az orrnak, illetőleg ínyvitorlának, egyéb működéseiről is emlékezik meg, melyek ugyan tulajdonképen a beszédhez nem tartoznak, de, mert többféle hangnemű zörej van velel összekötve, neki figyelemre méltóknak látszanak, annál is inkább, mert addig majd nem egészen figyelem nélkül hagyattak vala. Ezek: a *hortyogás*, *hákogás*, *köhögés*, *tüsszentés* és *orrfújás*, melyeket egyenként vizsgálat alá vesz. Az ezeknél feltűnő zörejek képződése érdekes analógiát mutat több beszédhangí zöreí képződéséhez. Nem állhatjuk, hogy legalább a *hortyogás* magyarázatát ne közöljük.

„Ha az ember alszik, és csapocskája a fen felhozott helyzetek egyikében van, akkor nem hortyog. Van azonban három más — a fentebbiektől egészen apró körülmény által különböző — helyzete, mely a hortyogást okozza. Az egyik az, ha az alvó, zárt száj mellett, a levegőt orrán által szívja be, és a csapocska nincs egészen nyitva, hanem csak szűk utat hágy fenn az átvonuló lég számára. Ezáltal a csapocska a szózatrés tulajdonságát veszi fel. Az t. i. az átnyomuló levegő erőszaka által rezgésbe hozatik, azaz, a garat falához való igen sebesen ismételt odacsapódásra indítatik, a mi által bizonyos hang ered, a mely azonban az igazi szózatrés által adott hangtól az által különbözik, hogy mindig érdes és dörmögő (schnarrend).

A másik helyzet az, midőn az alvó a levegőt a nyílt szájon által szívja be, mialatt az orr a csapocska által csukva tartatik. Ha ilyenkor a nyelv az ő hátsó részével igen magosan fekszik és a száypad hátulsó lágy részét, a lágy száypadot, csaknem érinti, akkor megint, mint az előbbi esetben, felette apró nyílás támad, a lágy száypad rezgésbe hozatik, és ugyanazt teszi, a mit fent a csapocska tett a nyílt orrnál.

A harmadik helyzet végre akkor van, midőn az alvó mind a két uton egyszerre lélekzik, és sem a csapocska nem fekszik egészen a garatfalhoz, sem a nyelv nem egészen a puha szájpadhoz, és ezáltal mind a kettő — a puha szájpad is, a csapocska is — ingereltetik rezgésre. A hortyogás néha csak a belélekezésnél, néha csak a kilélekezésnél, és néha mindakettőnél is hallatja magát. És ezekben áll a tulajdonképeni hortyogás.

Van ugyan még más hortyogás is, melyre azonban ezen név nem igen illik. Ez t. i. azon nyögés, nyöszörgés (Aechzen), sohajtozás vagy jajgatás, mely az alvók szózatrásából akkor fakad, ha ezt nem tartják eléggé tágasan nyitva. Ez tehát nem tulajdonképi hortyogás, hanem a szózatrás játéka által keltett igazi szózatzenzés. Még egy harmadik neme a zörejnek az alvóknál akkor ered, ha a lég a két csatorna egyikén bevonul és a csapocska a csatorna nyílását egy kissé megszükiti, de még sem annyira, hogy maga rezgésbe hozatnék, hanem csak annyira, hogy a légnek zörejjel kell áttódulnia, és ez megint nem formaszerinti hortyogás, hanem szuszogás (Schnauben) vagy hörgés (Röcheln).“

A következő öt §§. a hákogást vagy hurákolást (Räuspern), a köhögést (Husten), a tüsszentést (Niesen), az orrfúvást (Schnäuzen) és az ingyitorlának az ételek lenyelésénél való szükségességét magyarázza. Ezeket mellőzve még csak az orrfúvásról bigyesztünk egy kis megjegyzést ide. Miként a hortyogás zöreje a lágy szájpad vagy a csapocska megrezdülése által támad, hasonlóképp az ujjakkal összefogott s így megszükitett orrcsatorna kifújásánál keletkező zaj onnan ered, hogy az összeszorított orrczimpák a szózatrás mineműségét veszik fel, és sebes rezgések által, mely az ujjakon is megérezhető, hangos zörejt támasztanak.

„Általában észre vesszük, hogy valamennyi szűk nyílásoknál, melyek húsos vagy hártvás szélek közt nyílnak, ha azokon erőszakkal hajtatik ki a lég, ilynemű rezgés, következőleg bizonyos hang támad. Így a bélszelek a végbél összezsugorodott nyílásán sokszor erős fortyanással mennek ki. Ezen fortyanás az ajkakkal is utánoszható.

A *száj*. A száj alatt azon tért értjük, a mely a két pofa közt az ajkaktól az ingyitorláig terjed. Váza csontokból áll, t. i. a felső és az alsó állkapocsból. Amaz több darabokból van összetéve, emez meglelt embereknél csak egy darabból áll. Mindkettőből



a fogak merednek elő, és közöttük a nyelv fekszik, mintegy palliádoktól körülvéve. A fogakról és a nyelvről alább külön szakaszokban lesz szó. Itt, a mennyiben a száj a beszédhez közreműködik, csak két darabról kell különösen megemlékeznünk, a lágy szájjadról és az alsó állkapocs mozgékonyaságáról.

A szájjad vagy iny, a belső száj boltozatja, padlása vagy födele, az előlső fogak mögétől a torok felé terjedő hosszában körülbelül három negyedrészen egészen kemény, a negyedik negyednél egy vízszintesen kifeszített, hátrafelé egy kissé lejtős, lágy hártya kezdődik, a mely az ínyvitorlához csatlakozik. Ezen hártyát *lágy szájjadnak* nevezzük. Sok alkalommal a nyelv hátsó része hozzádülleszkedik, a nyelvcsatornának (a nyelv és szájjad közötti belső szájternek, melyen a szózat átvonul) becsukása végett, a mint alább az egyes betűk leírásánál, valahányszor ezen eset előfordul, mindannyiszor meg fog jegyeztetni.

Midőn a természet mind a két állkapczát egymásra illő fogakkal látá el, főczélzata az volt, ezen műszerekkel az első tápanyagot malom módra összeürteni és azt részint a lenyelésre, részint a jövődő megemésztésre alkalmasabbá tenni. Ezen czélzatát nem érte volna el, ha legalább az egyik állkapczát nem alkotta volna mozgékonnak s arra ügyesnek, hogy a másiktól eltávolodhassék és az ételt mintegy két malomkö közé beereszthesse. A felső állkapocs tehát állhatatosan szilárd és mozdulatlan marad, az alsó azonban le- és felfelé (valamint jobbra s balra, előre s hátra is) mozdul. Az alsó állkapocsnak patkóalakja van, melynek hosszabbított hátsó végei fölfelé vannak görbítve, és két-két villaszerűleg fölfelé álló nyujtványokba végződnek. A hátsó magasabb nyujtvány az ő kissé kigömbölyített végével egy a fülüreghez egészen közel eső serpenyűben fekszik, hol formaszerinti csuklathoz (charnierhoz) hasonlít. Az előlső alacsonyabb ág hegyes élben végződik, és rajta meglehetősen vastag, erőshúsú izom fut végig, melynek segélyével az alsó állkapca, harmadik rendbeli emeltyüképen, fogastúl egészen a felső állkapczáig felemeltethetik és ahhoz igen erősen hozzá nyomathatik.

Az állkapca ezen mozgékonyága a beszédnek történetesen kitünőképen előnyére van: mert miután a nyelv a belső száj egész ürét elfoglalja, a betűk képzésére szükséges mozdulatait nem vihetné oly ügyesen véghez, ha az alsó állkapocs le nem ereszkednék, a belső száját ki nem tágitaná, és a nyelv játékanak tért nem

szerezne. Szükség esetében és némi fáradsággal szorosan összecukott fogakkal is lehet ugyan még mindig érthetőleg beszélni, azonban akkor a beszéd az ő széphangzatától és kellemetességétől oly távol van, hogy inkább visszaijeszt. Ez a boszúvágy és düh jellemző kifejezése, a fogcsikorgatás. Ekkor a torok felé visszahúzódott nyelv a legtöbb betűt igen tisztátalanul képezi; a szózat hangja a fogak záratának szűk közein át csak igen tompúltan nyomul ki. A beszéd tökéletessége végett kétségtelenül nemcsak a két ajaknak kell nyílnia, hanem a két fogsornak is kell egymástól bizonyos arány szerint eltávolodnia, mely arány alább a magánhangzóknál meg fog határozatni.

Végül a szájnál még csak azt akarjuk megjegyezni, hogy valamennyi benne foglaltatott falaknak és műszereknek, hogy működéseiket pontosan teljesíthessék, folytonosan nedveseknek kell lenniök, mi végre a szájürben mindenfelé kiosztott, megglehetős számú nyálmirigyek szolgáltatják a szükséges nedvességet. A hol az elégséges nedvesség hiányzik, ott főleg a nyelv lesz gyors mozdulataira igen hajlatlanná és merevvé, s bármely ponthoz is támaszkodjék, nem fekszi azt oly jól meg, mint midőn egy kis nedvesség van közbül. Látjuk betegeken, kiknek beszédműszereit a hőség kiszikkasztotta, mily nehezen és érthetlennül dadognak. A beszédet utánzandó gépnél a nedvesség mindig a legnagyobb nehézségek egyike, minthogy nehéz azt egyenlően kiosztani, s minthogy az a gépnek pontosan egymásba illeni kellő alkatrészeit mindig felhuzasztja s félrevonja. A kinék sikerülni fog, beszédgépemnél megnevezési hozzáadaleket jól alkalmazni, az azt igen hamar a tökély igen magas fokára fogja emelni.

*A nyelv.* A nyelv rövid széles húsdarab; felső felülete, tompa hegyétől kezdve, egész hosszában szabad és a csontos szájpád üregéhez arányított, alsó felülete a felsőnél sokkal rövidebb, mirigyekkel borított és a hegyétől csak rövid darabig terjedő hosszúságban van a lekötő nyelvféktől leoldva. Háta a gégefödél felől fölfelé emelkedik, többi hossza mérsékelten lejtős. Felső szélessége középen egy — nem nagyon tisztán szembetűnő — rovaték által van hasítva, mely a nyelvet mintegy két félre osztja. Az egész nyelv igen mozgékony s rendkívül ügyes mindennemű helyzeteket és idomokat fölvenni. A felső és alsó fogakhoz, a foghúshoz, az előlső, középső és hátulsó szájpádhhoz kényelmesen odazárulni, hegyét mind hátra

visszahúzni, mind a fogak keretéből elétaszítani, a pofák üregébe kinyújtózkodni, ezen egész üreget végig fürkészni, vagy az ajakak közül kifelé mozdulni, onnan visszaperdülni, a hátát lapossá s ismét öblössé tenni, oldalait egymás felé húzni, és hengerré összehömrölni stb. — csodálatos mozgékony-sága képessé teszi. A nyelv hátul és alól a nyelvcsont-hoz, a torok-hoz, a mon-dolák-hoz, a gégefödél-höz és a foghúshoz van borítékai által, valamint izmok segítségével, ragasztva. Az ismeretes nyelvfék ezen kettős felruhá-zásból való redő, és ezen fék az alsó nyelvfelület középső részét a száj azon hártájához, mely a nyelv-alatti mirigyek felett fekszik, és az alsó foghúshoz köti. Mondják, hogy e fékecske, ha nagyon rövid, a nyelv szabad mozgására akadályos lehet, sőt a kiejtést akadályozza, úgy hogy legalább az L és R betűk, ezen fék szorossága miatt, nem lennének tökéletesen kiejthetők.

A nyelv első hivatása az látszik lenni, hogy a nyálat a szájban egyarányosan kioszssa s szétterjeszsze, aztán az étket a fogak közé tolja, onnan ismét előkerítse, a szájban körül-kasúl görgesse, megint a fogak közé vigye, és végre, ha elégségesen meg van örölve, a legkisebb darabokat összegyűjtse és hátra a torokba le-szorítsa.

Ugy mint a levegő vagy a szózat a beszédre való fő anyag, úgy a nyelv az ezen anyag megdolgozására és kiidomítására szolgáló fő műszer. Csak kevés beszédhang vagy betű van, a melynél a nyelv heverő, munkátlau maradna; mind magánhangzók, mind mássalhangzók szorúlnak az ő segítségére. Alább igyekezni fogunk határozottan megmondani, micsoda helyzetet kell mindegyik betűnél vállalnia; itt még csak azt lesz elég mondani, hogy a nyelv a száj kanálisát, melyet épen ezen főműszer után többnyire *nyelv-kanálisnak* fogunk nevezni, majd megszükebbíti, majd félig, majd egészen elcsukja, majd vesztegen hever, majd rezg, majd a szájpadhoz, majd a fogakhoz dűleszkedik, és így majdnem folytonosan mozgásban van. A nyelv ezen a beszédnél való szakadatlan elfoglaltságának az első beszéd-feltalálók előtt oly felőtlnök kellett lennie, hogy a legtöbb nép azon fogalmat, melyre németben a tulajdon *Sprache* szót bírjuk, a *nyelv* szó által fejezték ki <sup>1)</sup>.“

<sup>1)</sup> γλωσσα, lingua, nyelv, Zunge, jezik stb. mind nyelvet és beszédet jelent.

A következő három §§-ban Kempelen a nyelv által a beszéden kívül előhozott hangoknak ú. m. a *csettenés* vagy *kettyentés* (klatschen oder schnalzen), a *köpés* vagy *pökés* (speien oder spucken) és a *fütyülésnek* (pfeifen) képeztetését írja le és magyarázza, más kettőben *Helmont*nak és *Diodorus Siculus*nak némely a nyelvre vonatkozó furcsa állításait hozza fel.

„A fogak. Mindegyik állkapczánkban rendszerint tizenhat, tehát mindkettőben harminczkét fogunk van. Néha kevesebb is, néha meg több is található. Három nemre szokás azokat osztani; *először*: a metsző- vagy harapófogak, *másodszor*: a szemfogak, *harmadszor*: a zápfogak. Az első, melyek számra mindig négyen vannak, az állkapocs előlő kerek részét foglalják el, mind a két kapocsban élesek, de a felsők mindig kissé élesebbek. Tisztók az ételekből, melyeket a szájba vinni akarunk, darabokat lemetszeni. — Ezekre mindkét oldalon egy-egy szemfog következik. Ez a metszőfogaknál hegyesebb és egy — néha ugyan alig észrevehető — kevéssel hosszabb is. Húsevő állatoknál sokkal hegyesebbek, hogyökkel kissé befelé is görbedtek, hogy horegkép üttethessenek be a húsba, és a martalékot erősen tarthassák meg. — Aztán jön mindenik oldalon öt-öt zápfog, mely felül négyszegű, lapos és keresztben rovatékos. Latinban igen jól jelöltetnek *dentés molares*, azaz *örlőfogak* (Mahl- vagy Mühlzähne), névvel, minthogy az ételek megörlése sajátképi s egész hivatásuk. Ezek közé tartoznak az utolsó zápfogak is, melyek néha csak a későbbi években tűnnek elő s azért bölcseség fogainak is neveztetnek.

A fogak ételaprítási működésének teljes felvilágosítása végett még két megjegyzést kell tennünk. Az első a zápfogakatileti. Az alsó állkapocsnak nemcsak az a sajátsága van, hogy, mintegy charnierban, lefelé, hanem az is, hogy vízszintesen az egyik és a másik oldal felé is mozoghat, úgy hogy a zápfogak egymáson (az alsók a felsőkön) dörzsölődhetnek. Csak azért, hogy a zápfogak beróttak, és az egyik a másikon ide s oda dörzsölődik, jön igazi *szétörlés* létre. Így a malomnál is az egyik könek szükségképen körülhajtania s dörzsölésnek kell okoztatnia, sőt, hogy ez még jobban menjen véghez, a malomkönek is kell beböketnie s élesíttetnie, azonkép mint a zápfogak vannak beróva, melyek eszerint egy valóságos malmot ábrázolnak.

A másik megjegyzés az előlső, azaz a metszőfogakat illeti. Itt az alsó állkapocsnak ismét egy másik, de szintén vízszintes mozgása jön elő, mely hátulról előre és előlről hátra történik, de legfőleg csak félhüvelyknyire terjed. Lehet t. i. az alsó állkapcztát úgy előretolni, hogy az előlső fogak két sorai éleikkel egymáson állanak, sőt hogy az alsók a felsőknél még valamivel előbbre mennek; de rendeltetésük nem az, hogy éleikkel egymásra illjenek, hanem az alsóknak mindig valamivel hátrább kell maradniok, és a felsők mögé elhúzódnio. Ha az ember nyugodt állapotban van és száját csukva tartja, a zápfogak többnyire egymáson állanak. De a zápfogaknál kissé hosszabb felső metszőfogak az alsó metszőfogak elejébe leérnek és némely embernél ezeket egészen befedik.

A természetnek, ezen intézkedése mellett való célzatát ismét mechanikai példa által igyekszik Kempelen megmagyarázni. „Ha ollóink helyett más szerszámot akarnánk használni, két párhuzamosan futó s pontosan egymásra illő élekkel bírót, mint körülbelül egy széles harapófogót, azzal gyapjút, szőrt, szöveteket, kerti galyait, vashádogot s száz más dolgot, vagy épen nem, vagy rendkívül sok fáradsággal metszhetnénk vagy szakíthatnánk le. Hogy tehát hamarabb érnünk mindenekkel véget, ollót kellett feltalálni, melynek élei szorosan egymás mellett elvonulnak s egymás mögé eltolódnak, a mi által aztán az, a mi nincs az él által közvetlenül átmetszve, mégis a be- s lenyomásban leszakíttatik. Így p. o. a bádog-ollók legkevésbé sem élesek, hanem leszakítják vagyis inkább lenyomják a bádog egyik részét a másikatól. Épen így van az a metszőfogakkal. Minthogy nem igen élesek és egymásmögé eltolódnak, az ételekből a falatokat inkább lenyomják, mintsem hogy lemetszenék stb.

Most azt akarjuk nézni, micsoda osztályrészők van a fogaknak a beszédnél. Ez, meg kell vallani, igen csekély. Ha tekintetbe vesszük, hogy valamennyi fogukat elvesztett emberek mégis egészen érthetően beszélnek, úgy ezen műszert fontosság tekintetében bizonyára valamennyi többinek utána kell tenni, minthogy az szükség esetén egészen is — a többiek közül ellenben egyik sem — nélkülözhető. De meg kell vallanunk, hogy a fogak általában a nyelv széphangzatához tesznek sokat, még pedig azáltal, hogy kemények és kissé élesek. Mert valamennyi hangok élesebben, metszőbben és tisztábban zengenek, ha a fogéleken, mint ha a tompa és

puha foghús-széleken csúsznak által. Közvetlen szolgálatokat a fogak csak az éles német *S*-nél és az ezzel rokon német *Sch*-nél, a hasonlóképp rokon francia *Z* és *J* betűknél, valamint az *F V* és az angol *Th*-nél tesznek. Hogy miként szerepelnek itt, az úgy is alább, hol az egyes betűkről lesz szó, pontosan meg fog jelölni, a hol — az *S* alatt — azt is fogjuk felhozni, mi módon használja fel a beszéd a fent leírt körülményt, hogy az alsó fogak a felsők mögé eltolódnak.“

Ezután a fogakkal előhozható egy pár sajátos, de nem sokat jelentő hangok tárgyaltnak, t. i. a *fogvaczogás* (Zähneklappen) és a *fogcsikorgás* (Zähneknirschen).

„Az ajkak. Valamennyi állatnak van valamije, a mivel a száját becsukhatja. A madaraknál a csőrt képező két szarvszerű, hegyezett cső az. Más állatoknál hártvás, még másoknál húsos czimpák. Az embernél az ajkak. Ezek szélükön oly vékony hártvácskával bevonvák, hogy azokon a vér mindenütt áttetszik és nekik egészséges testeknél kellemes pirosságot kölcsönöz. Sokféle mozgulatokra ügyesek. A felső ajk fölfelé húzódik, az alsó aláfelé, úgy hogy az előlső fogak egészen csupaszon tűnnek elő. Az ajkak még sokkal tovább távolodhatnak el egymástól, mint a fogak, midőn ezek a legtágasabban széttátvák, -terpesztvék; így p. o. az ásításnál. Szögleteik a szájnyilat közepe felé összetolódhatnak, a midőn az ajkak féregszerű redőkbe huzódnak össze, és majd nagyobb, majd kisebb kerek nyílást tüntetnek elő. Ezen mozgással ellenkezőleg szögleteik ismét, szokott állásukon túl, kifelé is húzódhatnak, mi által a piros hártva igen kifeszítettetik; így p. o. a mosolygásnál. Képesek a fogaktól elfelé előre nyújtózkodni és tölcseért képezni, ellenben ismét a fogak közé befelé húzódni s egészen elrejtőzni.

Ezen műszer haszna és szükségessége mindjárt az embernek világrajöttekor nyilvánul. Ha a gyermek egészen ajkak nélkül születnék, az anyatejt nem szíhatná be. Ha a csecsbimbót csak a két fedetlen állkapocscsal kellene megfognia, mindkét felől tetemes nyílások maradnának fenn, és a csecsemő tej helyett csak levegőt szívna be. A szívás általános törvényei szerint ott, hol folyékony testek fölhúzódnak, a légtől minden bejárás elrekesztendő. A természet tehát bölcsebben nem cselekedhetett, mint a száját ily puha, minden alakhoz könnyen alkalmazkodó kerítéssel körülvenni, mely

az anyai emlő bimbócskáját mindenfelől körülfogja és olykép bezárja, hogy kis buboréknyi lég se nyomúlhat a szájba be.

A meglett embernek is nélkülözhetlenek az ajkak, ha inni akar. Ivása még mindig szívás marad, folyadékok fölhúzása. Igyék bár valamely edényből vagy közvetlenül a forrásból, ajkainak mindig egy kevéssé a folyadékba kell bemártatniok a lég távoltartása végett. Ajaktalan embernek a fejét hátra kellene hajtania és az italt a szájába öntenie.“

Következő három §§-ban a kérődző és húsevő emlősök meg a madarak ivásmódja magyaráztatik.

„Fenn leírt főhivatásuk — a szívás — mellett az ajkaknak még egynehány egyéb mellékműködésük és céljuk is van. Belső felületükön kis lencseforma mirigyekkel vannak mintegy behintve, a melyek segélyével szüntelenül nedvvel kell ellátniok a szájat, hogy ez sikamlós maradjon. Arra is szolgálnak, hogy a felesleges nyált összegyűjthessük és kihányhassuk. Mert ha ők nem volnának, a száj sohasem volna pontosan becsukható, következőleg a nyál nem volna összeszedhető, s folytonos lecsepegése nem akadályozható. A száj a légnek folytonos átjárása által talán nagyon ki is száríthatnék. Végére, egy kis nyílás hijján való összehúzás által, a fúvásra is használhatók.

A beszédnél az ajkak fontos szolgálatokat tesznek. Nélkülök sok, valamennyi nyelvben sűrűn előjövő, szép, velős, kifejezésteljes betűket és szótagokat nélkülöznénk, mert a *B P F V* és *W* hangokat csak nekik köszönhetjük, meg sem említve, mennyit tesznek a magánhangzók tisztaságára, a mint a maga helyén meg fog mutattatni.“

Következik két §§-ban az ajkak által a beszéden kívül előhozott hangok magyarázata. Ezek között az egerek czinczogását vagy a kutyakölykök nyöszörgését, a lódobogást, a kéztapsolást utánzó ajakhangoké.

„Ha az ajkakat laposan bezárjuk, kissé előre nyújtjuk és a szelet azokon erőszakkal áthajtjuk, akkor rezgenek és oly zörejt adnak, mint a lovak, midőn orrukból a port akarják kifújni. Ha a szélhöz egyszersmind a szózatot is hagyjuk belejátszani, akkor olyanforma pergő (Wirbel) támad mint a dobon.

A csókolás szintén az ajkaknak egyik, még pedig nem jelentéktelen műtétele, és minthogy azzal bizonyos hang is van össze-

kötve, itt hallgatással nem mellőzhetjük. Mikép kell csókolni, azt az egész földkerekség tudja, de mikép támad ilyenkor ama a fülnek oly kellemes hang, arra nagy rész alkalmasint soha sem gondolt.

Következik a csókok különböző nemeinél támadó hangok létesülésének magyarázata. Ezzel a beszéd-műszerek és ezeknek működéseik körül tett különös észrevételeit befejezván, Kempelen belőlük záradékol a következő általános következtetést hozza le.

„Mindezen elmélekdedések, melyeket a beszéd-műszerek felett tettem és eddig felhoztam, arról győznek meg engem, hogy a természet alkotója az ő tervét mindig élő teremtményének legelső és legfőbb megkívántatóságára célozta — t. i. annak táplálására, melytől fenntartása főként függ — hogy következőleg mindezen műszerek, melyeket beszéd-műszereknek hívunk, nem a beszéd okáért léteznek, hanem a találékony embertől, csak épen azért, mert már egyszer megvoltak, történetesen és lassan-lassan a beszédre is használtattak. Valamennyi négy lábú állat, némely eltérésekkel a nagyságban és az alakban, ugyanazon műszerekkel bír, melyekkel mi, és articulált beszéddel még sem bír. Csak a szózatrés egymaga látszik nekem a szózat okáért csinálva lenni és semmi más rendeltetéssel nem bírni, mint azzal, hogy az állatok általa hangot, kiáltást vagy éneket adhassanak ki magokból; mert ha ezen műszert magamnak a gégeből egészen el is gondolom, az állatokat és embereket mégis mindig valamennyi testi szükségleteik tekintetében a legjobb jólétben képzelhetem magamnak.

Az embernél is talán, szinte úgy mint az állatoknál, az első beszéd csak kiáltás volt, az ember, a ki egyéb állatokat észben, lelékenységekben és utánczótehetségben annyira felülhalad, talán érezte, hogy az erősebb és gyengébb kiáltások, a magasabb és mélyebb hangok, a hosszabban és rövidebben kitartott, majd vontatott (geschliffenen), majd lökött, de alapsan mindig ugyanazon hangok nem elégségesek naponta növekedő szükségleteit — különösen, midőn másokkal társaságba lépett — kifejezni, és tehát szánt szándékkal keresett több hangokat. Talán egy esetleg, egy véletlen vezette őt reájok. Talán föltett szándék nélkül akart valamely szokott hangot csukott szájjal megszólaltatni, s ekkor vette észre, hogy ekként más, tompább hang jön létre, mely az orrból jó. Így már *egy* hangot, az *M*-et, már *egy* műszert, az *orrot* találta volna meg. Ha a fölkiáltás előtt történetesen a szájpadohoz támasztotta a nyelvét, vagy



az ajkakkal becsukta a száját, ez neki egy T-t, egy P-et szolgáltatott volna, és így a nyelvnek és az ajkaknak hasznavehetőségét fedezte volna fel, s végre a táplálkozás valamennyi műszereit tanult volna a beszéd műszereivé tenni.

De nem valamennyi népek nyomozták ki — s használták beszédökben fel — a beszédműszerek valamennyi képességeit; p. o. Új-Anglia szomszédai Amerikában a két fontos nyelvhangot, az L-t és az R-t, nem is ismerik, az N által pótolják azokat s „Lobstar“ helyett „Nobstan“-t mondanak <sup>1)</sup>. Ellenben, ha a földkerekség valamennyi népeit, a még vadakat is, hallanók beszélni, bizonyosan egészen ismeretlen, és részben nekünk utánozhatatlan hangokat és zengelmeket hallanánk.

Nem czélzat nélkül tettem azt, hogy mindegyik műszernél valamennyi hangokat, melyekre az a mi betűnkön kívül még képes, a mennyiben előttem ismeretese, felhoztam, és oly világosan, a mint tölem telt, leírtam. Ebből következtethetni fogjuk, hogy, valamennyi előttünk ismeretes betűnkön kívül, melyeknek száma bizonyára nem csekély, még sok betű lehetséges, és hogy az általam felhozott hangoknak egy része, és még sok más hang, mely figyelmet kikerülte, talán ismeretlen népek beszédöknek valóságos alkatrészeit teszik.

Mi európaiak magunk sem bírjuk nyelveink mindegyikében a többi nyelvek valamennyi hangjait. A német azon hangot nem bírja, a melyet a franczia a *J* jeggyel fejezi ki. A franczia a német *Ch*-t az ő nyelvében tökéletesen hiányolja, és mindakettőnek az angol *Th*-ről tudomása nincs. A cseh *Ersch*, a magyar *Gy* valamennyi többtől idegen stb. Egy szóval minden tény annak bebizonyítására egyez össze, hogy a szózatrésen kívül a beszéd számára külön saját műszer nem teremtetett, és hogy nekünk az orr, a száj, a nyelv, a fogak és az ajkak eredetileg épen oly kevésbé adattak a beszélésre, mint az újjak a fuvola-játszásra és a szemek az olvasásra, ámbátor mindezek utóbb, találmányok folytán, ezekre szükséges műszerekké lettek.“

Eddig terjed a harmadik szakasz „a beszéd műszereiről és azoknak működéseikről.“ Erre, mint érthetőségének legáltalánosabb elő-

<sup>1)</sup> Joannis Vallisii Grammatica linguae anglicanae in praefixo tractatu de loquela.

föltételére és alapjára, következik a minket minden részletében a legközvetlenebbül érdeklő és azért a legteljesebben is szem elé terítendő *negyedik szakasz* „*az európai nyelvek hangjairól vagy betűiről.*“

Ezen szakaszra két kérelem vonatkozik, melyet Kempelen az „előemlékeztetés“-ben, azon pont után, melyen annak közlését (fent a 347. lapon) megszakítottuk, az olvasóhoz intéz.

„Már most — ugymond ott — még csak két dologra kell az olvasót kérnem:

*Először:* Hogy ítéletét egyes helyekre nézve addig halaszssa el, és a beszédhangokat illetőleg itt elfogadott elveket és tett észrevételeket, a melyek neki az első megtekintésre felötlőknek vagy éppen hamisaknak fognak látszani, addig ne vesse el, míg azokon egészen figyelmesen végig nem menendett. Némi gyakorlat kívánatlik meg arra, hogy azon helyzeteket, melyek az egyes betűknél megjelentetnek, a természetben, azaz saját beszédműszereinken, tüstént megtaláljuk, utánozzuk, és kísérletek által erősítsük (bestätigen). Az egyik betű vagy hang tulajdonságainak megismerésére gyakran csak a másik betű vagy hang tulajdonságainak megismerése vezet stb.

*Másodszor:* Hogy az olvasó, szótagok és szók példáinál, melyek mind német tájbeszédekből, mind pedig egyéb európai nyelvekből sűrűen felhozatnak, soha a betűk által, melyekkel leírva állanak, ne csábíttassa el magát a fölnémet szerint való hamis kiejtésre, hanem azokat mindig úgy vegye, a mint azon nemzet szájában hangzanak, a melynek nyelvéből véve vannak. Azon helyeknél, a hol ez nekem kiváltképen szükségesnek látszott lenni, úgy is intő jegyzeteket tettem oda.“

Kempelennek az olvasóhoz intézett ezen két kérelmét magunkévá is téve, részünkről egy harmadikat hozzátesszünk. Ne rója az avatott olvasó nekünk tudatlanságul fel, ha a következő szakasz azon pontjainál, a melyeken Kempelen véleménye netalán helytelen, hiányos, a jelen tudomány által elvetett vagy megmásított, talán megjavított s túlhaladott, logott nem jelentjük ki a későbbi tudomány és saját magunk véleményét. Fentebb előadott tervünk szerint t. i. kötelességünk: egyelőre valamennyi, saját megjegyzések tételére kihívó csábításnak következetesen ellentállani, csak *Kempelen* nézeteit, teljes és lehetőleg közbeszakítatlanul összefüggő átnézetben, állítani szem elé, és majd ezután adni a Kempelen álláspontjá-

ról — és annak alapján — történt továbbhaladások folyamatának és eredményeinek áttekintését, szintén ilyen összefüggőleg, a következő közleményekben. De arról is biztosíthatjuk az olvasót előre, hogy még nincs is *mind* azon pont, a melyet némelyek netalán jelenleg túlhaladottnak, megjavított-nak hisznek, oly véglegesen, oly biztosan túlhaladva, javítva, hogy egynémelyiknél, élesebb utántekintés után, mégis az nem tűnhetné ki, miszerint a distrahátlan, elfogulatlan, lángeszű első észlelő concentrált élű szemügye több pontokon mélyebben tekintett be az — úgyszólván tabula rasa gyanánt, még mások által meg nem dolgozott szűz föld gyanánt — előtte fekvő tárgy valójának mélyeibe, s élesebben elemezte itt-ott a hangok anyagait, mint az — idegen és saját észlelet-halmazok által distraháltabb, helylyel-közzel elfogultabb — későbbi vizsgáló. Várja tehát az olvasó saját véleményünk kinyilatkoztatását, valamint általában a tudomány jelen álláspontján uralkodóvá lett nézetek előterjesztését, későbbi közleményeink megjelentéig türelmesen be. Egyelőre csak igen kevés helyen, csak felmerülhető félreértések útból gördítése okáért, fogjuk magunknak megengedni, rövidke felvilágosító jegyzetet a szöveg alá vagy valamely alszakasz sarkába bigyeszteni, egyaránt fölül követve *Kempelen* nézeteinek itt mennél megszakíthatlanabb előtűntetését, értelmének mindig hű és lehetőleg mindenütt saját szavai szerint való visszaadásával.

Ezeknek előrebocsátása után, eléggé világosan elárjzolt feladatunk teljesítéséhez immár hozzáláthatunk. *Kempelen* tehát következőleg értekezik először is általánosan

### A z a l p h a b e t u m r ó l.

1. „Ha valamennyi európai nyelvből egy általános alphabetumot összegyűjteni, és valamennyi hangokat, melyek azokban előjönnek, különös jellel jelelni akarnánk, az ilyen alphabetum bizonyosan a negyven betűnél többre futna fel. E hangok legtöbbjei az elfogadott közönséges alphabetumtól való eltérések, és az írásban bizonyos jelzések által vagy más betűk hozzátételei által különböztetnek meg, vagy csak a mindegyik nemzetnek sajátos beszéd-megszokásoknál fogva is ejtetnek másképen ki, mint a miképen írva vannak. Ezen eltérés sokszor igen feltűnő, de sokszor alig is észrevehető. Igyekeznünk fogok mind ezen árnyalatokat, a mennyire ezen nyelvekben az én ismeretem terjed, megjelelni, és a felosztást

úgy tenni meg, hogy azoknak mindegyike az ő alap- vagy főbetűje mellett jelenjen meg, és azon nyelveknek, a melyekben leginkább vannak gyakorlatban, egy vagy több szavaitól legyen kísérve. Miképen hozatik mindegyik hang elő, miben áll annak mechanikus structurája, és mi által tér el a főbetűjétől, ez ott fog aztán következni, a hol mindegyik főbetű különösen leíratik és taglalva tárgyalatik.

2. Főalfabetumom tehát ez: A B D E F G H CH I K L M N O P R S SCH J T U V W Z.

Mielőtt tovább megyek, számot kell adnom, miért hagytam ezen főalfabetumomban a közönséges német alphabetumból egy-néhány betűket el és tettem ellenben másokat hozzá.

Kempelen ezen számadása rövidre fogva ez. Kihagyta a C-t, mert ezen betűnek egy nyelvben sincs különös, másoktól megkülönböztetett hangja, hanem különféle európai nyelvekben különböző körülmények között majd K, majd S betű, majd TSCH, majd TS betűösszetétel helyett áll; ki a Q-t, mert ez valamennyi nyelvben semmi egyéb mint K; ki az X-et, mert ez csak K és S összetétele; ki az Y-t, mert ez kiejtésében vagy csak közönséges I (német bey = bei, francia il-y-a = il-i-a) vagy — görögből kölcsönzött szavakban — ó-görög *Υ*, mely valószínűleg úgy hangzott mint a francia U vagy a német Ü, s így az *U* fiókhangja. Hozátette ellenben a német CH-t (= görög *X*), a német SCH-t (= magyar S) és a francia J-t (= magyar ZS), mert mind a három saját egyszerű betű, melynek valamennyi más betűétől különböző hangja — illetőleg a szájban valamennyi más betűétől különböző helyzete — van. Minthogy németül ír, a németben meglevő két első hang jelölésére, a német írásban megszokott összetett CH és SCH jeleket tartotta meg, a németben hiányzó harmadik hang jelölésére pedig annak a francia írásban divó jegyét választotta.

3. „Most tehát valamennyi Európában előjövő nyelvhangoknak jegyzéke következik, olyanformán, hogy mindegyik ivadékhang a maga főbetűje mellé van állítva.

A. 1. A latin *A* az *arma* szóban.

2. A német *A* Németország némely vidékein a *Gabe* szóban.

3. A felsőnémet *A* az *aber* szóban.

B. Valamennyi nyelvben egyenlő, kivévn hol, mint a spanyolban és (új)-görögben, *V*-vel cseréltetik fel.

## D. Végig egyenlő.

E. 1. A közönséges *E* az *Exemplum* szóban.2. A francia *E* a *trouvé*, a magyar az *és* szóban.3. A francia *E ouvert* a *bête fête* szókbán, hasonlóképp a nyílt *ai* a *mais*, *vrai* szókbán, és valószínűleg a régi görögök *H*-ja. Egynéhány német tartományokban is *Leben*, *geben*, *Esel* szók első *E*-je *Ä*-nek ejtetik: *Läben*, *gäben*, *Äsel*.

F. Valamennyi nyelvben egyforma.

G. A latin *G* a *Gallus* szóban.H. A német *H* a *Haut* szóban.CH. 1. A német mélyebb *CH* a *Sache* szóban.2. A német magasabb *CH* az *ich*, *dich* szókbán.I. 1. Az általános *I* az *ille*, *ville*, *Wind* szókbán.2. A mássalhangzós *I* a német *Jahr*, *Jammer* szókbán.K. 1. A görög *K* a *κεῖται*, a német *K* a *Knall*, a magyar a *kár* szóban.2. A magánhangzó előtt álló egyszerű német *K*, a mely Németország legnagyobb részében mint *Kh* hangzik: a *Kind*, *Kunst* szók mint *Khind*, *Khunst*.L. 1. Az általános *L*.2. A mélyebb lengyel vagy török *L*.3. A francziák és olaszok *L mouillé*-ja a *fille*, *figlia* szókbán.

M. Valamennyi nyelvekben egyenlő.

N. 1. Az általános *N* a *nos*, *mit*, *ein* szókbán.2. A francia *N* az *an* (= év), a német az *Anker*, *Dank* szókbán.3. A spanyol és cseh *Ñ*, a francia és olasz *GN* a *Champagne*, *Segno* szóban.4. A francia *N* az *enchanter*, *ainsi* szókbán.O. 1. A német *O* a *Tonne*, a francia az *homme* szóban.2. A német *O* a *Wohl* vagy a francia az *eau* szóban.3. A német *Ö* az *Örter*, a francia *eu* az *heureux* szóban.

P. Valamennyi nyelvben egyenlő.

R. 1. Az általános *R*.2. A cseh *Rsch* a *Prigiti* szóban.

S. Az általános S a *Sauer*, *sisto* szókban <sup>1)</sup>.

SCH. A német SCH a *Schande*, a francia CH a *chapelle*, *vache* szóban.

J. A francia J a *jamaïs*, *jurer* szókban.

T. 1. Az általános T.

2. A görög Θ és az angol Th a *with* szóban.

3. Az angol Th a *the* szóban.

U. 1. A német U az *Uhr* szóban, az összetett görög OT vagy francia OU.

2. A görög Τ, a magyar vagy német Ű a *szűz*, *Würde*, a francia U a *vertu* szóban.

V. A francia V a *vrai*, *vivacité* szókban <sup>2)</sup>.

W. A német W a *Waffen*, *entwickeln* szókban.

Z. A mai görögök Z-ja, mint a francia *douzaine*, *donnez-en*, a latin *Zelus* szóban <sup>3)</sup>.

Ezek volnának már valamennyi az európai kiejtésben előjövő betűk vagy hangok, melyek szokás szerint *magánhangzókra* és *mássalhangzókra* osztatnak. Ezekről a következő két szakban fogunk terjedelmesebben értekezni.

### A magánhangzókrol.

4. Ha csupán a szó etymológiáját nézzük, úgy a *magánhangzó* oly betű, mely önmagától (egymagában, *magán*) és másnak segítése nélkül ad hallható határozott hangot. A szó ezen értelme szerint, valamennyi betűt, mely másnak segítségére nem szorúl, kel-lene magánhangzónak nevezni. Így teljes joggal az L, R, S, M-t és több másokat is lehetne magánhangzókul venni, minthogy ezek valósággal egyéb hangnak minden közreműködése nélkül világosan hallhatók <sup>4)</sup> Ily módon azonban a nyelvben alig egynéhány betű — körülbelül csak : B D G P T K — maradna igazi mássalhangzónak ;

<sup>1)</sup> Kempelen éles S(Sz)-et ejt e szavak elején.

L.

<sup>2)</sup> Ezen V ugyan a németek írásában is megvan, de ők azt F gyanánt ejtik : *viel vom Vater* így : *fiel fom Fater*.

K.

<sup>3)</sup> A német Z nem tartozik ide, mert ez csupán T és S összetétele. *Zeit* vagy *Tseit*, *Herz* vagy *Herts* egy.

K.

<sup>4)</sup> Sokkal határozottabb és a természetnek megfelelőbb a *vocalis* szó, mert már maga magától jeleli, hogy egy ilyen betű csupán az emberi szózatból (ex voce) áll. A *vocalis* szót talán *szózathangzó* (Stimmlauter) szóval fordítanók helyesebben.

K.

valamennyi többi magánhangzó volna. Hogy tehát ezen szónak még határozottabb értelmet adhassunk, más definitióját kell keresnünk. Ezt azonban elébb meg nem találhatjuk, míg pontosan meg nem vizsgáltuk, mikép jön az úgynevezett magánhangzó létre.

5. Beszédünkben rendszerint öt fő-magánhangzót birunk: A E I O U. Ezeknek ismét alosztályaik vannak: Á Ő Ű s több efféle, melyek körülbelül az, a mi a zenében a semitonusok (félhangok). Mindnyájan egyaránt csak a következő módon hozhatók elő:

1. A szózatrés, az egyiknél úgy mint a másiknál, mindig egyenlőn, még pedig zárt orr mellett, zeng.

2. A szózat, úgy a mint a gégeből jön, a nyelv által — mintegy egy csatornán keresztül — egyenesen az ajakakhoz vezettetik. Mentül inkább a nyelv — ezen működésénél — különösen hátulsó felével — felemelkedik vagy lelapul, annál szűkebb vagy tágabb lesz ezen csatorna: mennél szűkebb vagy tágabb pedig ez, annál különbözőbb a hang.

3. A száznak tágabb vagy szűkebb nyílása végre a hangot egészen bevégzi, és az ő tisztaságát adja meg neki.

Itt jól megjegyzendő, hogy a magánhangzók különbözőségének előhozására a száznak tágabb vagy szűkebb nyílása nem multhatlanul szükséges. Lehetséges, ugyanazon nyílás mellett, melyet a száj az A-nál mutat, pusztán a nyelv fekvésének változtatása által, valamennyi magánhangzót hallhatóan kiejteni, de azok akkor egészen erőltetetten és visszataszítólag hangzanak. Ha ellenben előhozásuknál, a természetes folyamat szerint, az ajakak is működnek közre, csak akkor nyerik ezen betűk az ő tisztaságukat. Valamint itt mindig a természetes és tiszta beszédről van szó, úgy itt tehát mindig a száj arányos nyílását is fogom szükségesnek tekinteni, nem időzve a mellett, a mi imitt-amott kimesterkélhető, mesterkélés által létrehozható.

6. *Magánhangzó tehát a szózatnak egy hangja, mely a nyelv által az ajakakhoz vezettetik és azok nyílásán kibocsáttatik. Az egyik és másik magánhangzó között való különbség semmi egyéb által sem hozatik létre, mint azon tágabb vagy szűkebb átjárás által, melyet a szózatnak, vagy a nyelv, vagy az ajak, vagy mindakettő egyszerre, enged.* — Magánhangzó ejtésénél sem az orr, sem a fogak legcsekélyebb részt se vesznek.

7. Vegyünk akármilyen *mássalhangzót*, és vizsgáljuk, vajjon bírja-e a fenn leírt három tulajdonságot. Mindegyiknél egy kis eltérést, vagy egy kis ráadást fogunk észrevenni, a mely épen okozza, hogy nem *magánhangzó*. Nézzük meg a kezdetben idézett négy betűt: L R S M. Az L-nél a nyelv az ő előlső részével szorosan megfekszi a szájpadot, következőleg a szózatot már nem *egyesen* vezeti az ajkakhoz; ez a második pont ellen van. Az R-nél a nyelvnek rezgése — vagy a szájpadhoz való ismételt oda-ütődése — által a szózat átjárása meg-megszakíttatik; ez ismét a második pont ellen van. Az éles S-nél (= magyar Sz) a szózat nem is zeng; ez az első pont ellen van. Az M-nél a szózat nem a szájon, hanem az orron megy ki; ez a második és harmadik pont ellen vét. És így, ha valamennyi mássalhangzón akarnánk végigmenni, mindegyiknél találnánk valamit, a mi ezen pontok egyikébe ütközik.

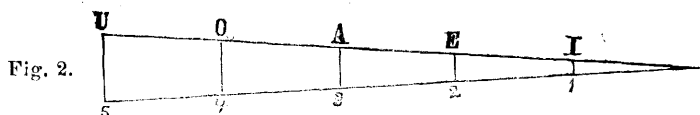
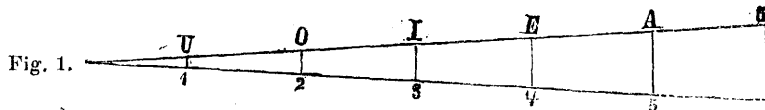
Ebből a *magánhangzók* és *mássalhangzók* közt való különbség önmagától foly, a mely abban áll, hogy amazoknál a pusztá és tiszta szózat zeng, emezekkel ellenben mindég még egy másik hang vagy zörej — sziszegés (Zischen), zizegés (Sausen), dörmögés (Schnarren), szélzúgás (Windbrausen) vagy egyéb efféle — van egybekötve, a mi a tiszta hangot, ha szabad így szólanom, bemocskolja, tisztátlanná teszi <sup>1)</sup>.

8. A fentebbiek szerint tehát a *magánhangzóknál* két zsílíp, nyílás vagy kapu van, melyeken a szózat hangjának át kell mennie; az egyik az, melyet a nyelv, a másik az, melyet az ajkak hagynak nyitva. E két utak tágíttatása vagy szűkíttetése nem történik egyarányosan, azaz, ha a nyelv csatornája tágul, nem tágul szükségkép egyszersmind a száj nyílása is, sőt ezen viszony némely *magánhangzónál* inkább meg van fordítva. Az U-nál a száj egy egészen kicsiny nyílás híján csukva van, a nyelv-csatorna ellenben oly tágasan nyitva, a milyen csak lehet. Az I-nél a száj meglehetősen tágasan nyitva, a nyelvcsatorna ellenben egy kicsiny nyílás híjával csukva van.

<sup>1)</sup> Miért az olasz nyelv az énekekre legalkalmasabb? Bizonyosan nem egyéb okból, mint azért, mert majdnem valamennyi szavai *magánhangzókra*, azaz tiszta hangokra végződnek.



9. Hogy ezen viszonyt jobban képzelhessük, két mértéket rajzoltam, melyeknek egyike (fig. 1.) a száj nyílásait, másika (fig. 2.) a nyelvcsatorna nyílásait tünteti mindegyik magánhangznál elő. Ezen nyílások öt egyenlő részekre vagy fokra felosztvák.



Az U-nál a száj legkevésebbé, azaz első fokban, az A-nál ellenben leginkább, azaz ötödik fokban van nyitva <sup>1)</sup>. A nyelvcsatorna ellenben az U-nál leginkább, vagy az ötödik fokban, és az I-nél legkevésebbé, vagy az első fokban, van nyitva. A többi magánhangzó ezen két végső közé van bezárva, még pedig a szájnnyílás tekintetében ezen sorban: U O I E A, és a nyelvcsatorna tekintetéből ebben: I E A O U.

Hogy ez valósággal így van, arról könnyű meggyőződni. Csak a tükör elibe kell állani és fölváltva A-t meg U-t ejteni: a különbség feltűnő lesz. Ha mind az öt magánhangzót ejtjük a fentebbi rend szerint ki, világosan fogjuk látni, mint fog a száj fokoként mindinkább szétnyilni. A nyelvcsatorna nyílása azonban csak oly magánhangzóknál szemmel látható, melyeknél a száj meglehetősen nyitva van; a többinél a tapintást kell segítségül vennünk. Az újjat a gége, az úgynevezett Ádám-csutkára, kell tenni, és így aztán a két egymástól legtávolabb magánhangzót, t. i. az U-t és az I-t, kiejteni. Érezni fogjuk, hogy ezen porcz, mely a nyelv gyökével szorosan összefügg, ezzel együtt majd emelkedik, majd ismét alá ereszkedik, a szerint a mint a nyelv a csatornát szűkíti vagy tágítja.

Ezt a magánhangzókról általánosan előre megjegyezve, most hát az azok mindegyikét egyenként akarjuk -- a maga függelékeivel és alfajaival -- vizsgálni, még pedig a szokásos rend szerint.

<sup>1)</sup> A szájnnyílás mértékének ezen öt fokán kívül még egy hatodik is volna ugyan, a mely az  $\ddot{A}$  kiejtésénél szükséges; de minthogy ezen magánhangzó nem tartozik a rendes öthöz, az  $\ddot{O}$  saját külön fokát csak pontokkal jelöltem meg az ábrában.

## A.

10. Valamennyi nyelvben első alapbetű. Minden gyermek legegélbb ejti ki, mert a legkönnyebb. Valamennyi a beszédre tartozó műszerek fekvése nála a legtermészetesebb, legerőtetlenebb és legkényelmesebb. T. i. ez: 1. A szóatrés zeng. 2. Az orr zárva van. 3. A nyelv fekszik és a nyelvcsatorna harmadik fokban nyílt. 4. A fogaknak semmi részvételök benne. 5. Az ajakak ötödik fokban nyíltak. — Ezen hang oly valaki által is, a kinek se nyelve, se foga, se ajka nem volna, tökéletesen jól volna előhozható. Azért hangszerek által is könnyen utánoztatik.

11. Háromféle A-t veszek észre.

Az első a tulajdonképi, t. i. a latin A, a mint az *arma* szóban hangzik. A francziák, olaszok és illyrek ugyanezen A-t teljességgel egyformán bírják nyelvökben. A németek, angolok, dánok és magyarok ettől igen gyakran eltérnek, és majd nyiltabb, majd zártabb vagy mélyebb hangot adnak neki, mikép mindjárt látni fogjuk.

A másik, valamivel mélyebb A — mint p. o. a német *Gabe* szóban hallható — nem hangzik egészen oly nyíltan, mint az *arma* szóban, legalább nem minden német tartományban. Az I előtti E némely tartományban tökéletesen úgy hangzik, mint a latin A. E szavakat: *mein, dein, sein* így ejtik: *main, dain, sain*. De az A-val írott — p. o. *Stadt, Schlacht, Wahl* — szókbán az A rendesen valamivel mélyebben vagy zártabban ejtetik ki, mint a *mein*-ban <sup>1)</sup>).

A harmadik, még mélyebb A-t az angolok a *talk, tall* szókbán bírják. A magyaroknak is kétféle A-jok van. A hosszú, ékkel jelölt Á, a *száz, ház* szókbán, úgy hangzik mint a latin A. A másik, ék nélküli, az, mely tulajdonkép ezen harmadik rovatba tartozik: *hamar, az*. A magyar és az angol A csak az által különbözik, hogy amaz röviden ejtetik, emez pedig hosszan tartatik ki <sup>2)</sup>).

<sup>1)</sup> Mind itt, mind valamennyi többi e könyvben előjövő hasonló helyeknél, sohasem az a kérdés, melyik tartományban ilyen vagy amolyan a kiejtés? még sokkal kevésbé az, vajjon helyesen beszél-e ezen vagy amazon tartomány. Elég az, hogy valamely hang valamely valahol beszélő nép birtokában van és beszédében néha előjön; így már az emberi beszédhez tartozik, ha erről általánosan beszélünk.

K.

<sup>2)</sup> A köznépi osztrák és bajor nyelvjárás egy még ennél is mélyebb A-val bír, p. o. az *aber, wahr, gar* szókbán. De mintán ezen A csupán latin vagy franczia O, következőleg csak más betűvel való fölcserélés, tehát nem is tartozik már az A-k osztálya alá.

K.

A különbség, mely mind ezen különböző *A* közt van, egyrészt ugyan a száj, főleg azonban a nyelvsatorna szűkebb vagy tágabb nyílásában fekszik, a hol mind ezen *A* a harmadik és negyedik fok közt, t. i. az *A* és *O* foka közt, mint megannyi alfokozat, foglaltatik.

12. A latin *AE*-t, a közönséges angol *A*-t, az accentuált német *Ä*-t és a francia nyílt *AI*-t minden joggal szintén az *A*-k osztályába tehettem volna, minthogy a természetben úgy találom, hogy az az első — t. i. a latin — *A*-val sokkal inkább mintsem az *E*-vel határos. Mind a száj-, mind a nyelvsatorna nála még tágabban van nyitva, mint az első *A*-nál, következőleg az *AE* nemcsak hogy az *E*-felé nem közelít, mint a mely zártabb az *A*-nál, hanem épen az ellenkező történik meg; inkább igen messze eltávolzik tőle, a mint alább világosabban fog megmutattatni. De minthogy az *Ä* az *E*-vel rendesen felcseréltetik, és az utóbbinak osztályához számítottatik, magam sem akartam ezen elfogadott rendtől itten egészen eltérni, s így azt az *E* ivadékai közé teszem, mely betű alatt ismét elő fog jönni.

### E.

13. A beszédműszerek állása olyan mint az *A*-nál, csak azon eltéréssel, hogy az ajkak itt a negyedik és a nyelvsatorna a második fokban van nyitva.

Az *E* betűnél a természetben három árnyalatot (*Verflössung*) találok, t. i. a közönséges vagy latin *E*-t az *ecce* szóban, és még két másikat, melyeknek egyike valamivel magasabbnak, másika valamivel mélyebbnek látszik lenni. Az elsőbbik, mely a francia accentuált *Ê* a *verité* szóban, vagy a magyar az *és* szóban, az *I*-vel határos, vagyis inkább az *Ê* és *I* közt középen fekszik, azaz a nyelvsatorna nála még valamivel jobban van összehúzva, mint a közönséges *E*-nél, de nem oly szűk mint az *I*-nél. A másik, t. i. a mélyebbik, a latin *AE* vagy a francia nyílt *AI*, melyről már fent az *A*-nál tétetett említés. Ezen betű a közönséges *E*-től az által különbözik, hogy kiejtésénél mind a garat, mind az ajkak sokkal tágasabban mint ennél, sőt valamennyi betűk közt legtágasabban, vannak nyitva. Nagyon különös tehát, hogy a francziák, az *Ä*-t jelölendők, az *A*-hoz az *I*-t, tehát épen az *A*-tól legtávolabban eső magánhangzót, adják társul.

A francia néma *E* (*E* muet) az *E*-k osztályába épen nem is tartozik, mert a kiejtésben egészen megszűnik *E* lenni; úgy ejtetik ki, mint egy rövid *Ö* vagy *EU*, p. o. az utolsó *E* a *Mechante* szóban. Így az *E* a *le* szóban is; p. o. *le chien* így ejtetik *lő chien*, a hol a *lő* egészen rövid.

## I.

14. Az *I*-nél a nyelv az *ö* középső részével a szájjadnak neki fekszik és úgy kiteríti magát, hogy szélei kétfelől a felső zápfogakon fekszenek, hegye pedig elől le van eresztve és az alsó metszőfogakat fekszi meg. A nyelvnek ekként a szájjadhoz nyomott középső része, maga és a szájjad közt, csak egészen kicsiny, egy lencse átmetszetéhez hasonló, nyílást hagy fenn. Az ajkak a harmadik fokban nyitvák. A többi úgy van mint az elébb tárgyalt magánhangzóknál.

Az *I* valamennyi nyelvekben egyenlő, és mint magánhangzó épen nem bír eltérésekkel és fiókhangokkal (Abkömmlinge). Ellenben ez az egyetlen magánhangzó, mely időnként egy mássalhangzó tisztét is pótolja <sup>1)</sup>.

## O.

15. Kétféle *O* van; az egyik a nyiltabb latin vagy francia *O*, a mint *hoc* és *homme* szókban hangzik. Ez egészen közel határos a fent leírt harmadik *A*-val, — csak hogy egy kissé inkább zárt — következőleg nem szorúl itt további leírásra. A másik *O* a zártabb, melylyel a németek majdnem általánosan élnek, mint *Wohl*, *soll*, *Krone*, *schon* szókban. A francziák ezt *au* által fejezik ki: *aux*, *aucun*. Sok szavakban épen három magánhangzót vesznek hozzá: *beaucoup*, *vaisseaux*. Ezen *O*-nál a nyelvcsatorna a negyedik és az ajkak a második fokban nyitvák. Ha ezentúl öt főmagánhangzóról lesz szó, az ezek közt foglalt *O* alatt mindig ezen második vagy német *O* értendő. Ezen kétféle *O*-t alkalmasint a görögök is bírták és különböztették meg a kiejtésben.

16. Az *O* középhangja, vagy, ha szabad így neveznem, semitonusa, a latin *OE*, a francia *EU*, német és magyar *Ö*. Teljes joggal neveztetik *oe*-nak (*o-e*), mert valóban bír mind e két betűből valamit.

<sup>1)</sup> Erről a *Ch*. alatt szólunk.

A nyelv nála úgy fekszik, mint az *E* nél, és az ajakak az *O* fokában nyitvák. Húzzuk ki hosszan az *E*-t, és zárjuk ezalatt a száj egészen a második, azaz az *O*-hoz tartozó fokig be, a nélkül, hogy a nyelvet az ő fektéből legkevésbé is elmozdítanók, s tökéletes *Ö*-nk lesz.

## U.

17. Az *U*-nál, a mit azt a németek ejtik, a nyelvcsatorna legtagasabban, azaz az ötödik fokban, ellenben a száj legkevésbé, azaz csak az első fokban van nyitva.

Ezen *U* valamennyi nemzetek nyelveiben egyenlőn van meg, csak hogy azt az írásban különböző jegyekkel fejezik ki. A görögök *O* és *Y*-t foglaltak együvé, a francziák őket utánozták, és szintén az *O* és *U*-t vették fel; az angolok két *O*-val fejezik ki: *root*, *good*.

18. Az *U*-tól leszármazó ó-görög *Y*, német *Ü* és franczia *U* csupán azáltal képeztetik, hogy a nyelv, mely az *U* ejtésékor fekszik, az *Ü*-nél fölemelkedik, és az *I* fektét foglalja el, az ajakak pedig mint az *U*-nál, az első fokban zárva maradnak. Azoknak tehát igazok látszik lenni, a kik ezen magánhangzót *UI*-vel írják, mert igazán mind a két betűnek van része benne. Mondjunk ki egy *I*-t, és zárjuk ezalatt a száj annyira be, a mennyire az *U*-hoz megkívántatik, vagy megfordítva: ejtsünk ki egy *U*-t, és hagyjuk meg a száj az ő nyílása mellett, a nyelvet ellenben úgy igazítsuk, a mint az *I*-nél kell lennie, s mind a két mód szerint tiszta *Ü*-t kapunk.

19. Valamennyi magánhangzók, valamennyi leszármazékaikkal, együttvéve tizenkettőnyi számot tesznek.

1. *A*. a latin.
2. *A*. a mélyebb német.
3. *A*. a még mélyebb magyar és angol *A*.
4. *E*. a közönséges.
5. *É*. a franczia a *verité* szóban és a magyar ékezetes.
6. *Ä*. a német *Ä* vagy franczia *E ouvert*.
7. *I*. a közönséges.
8. *O*. a német *O*, vagy franczia *AU*.
9. *O*. a latin vagy franczia *O*.
10. *Ö*. a német *Ö* vagy franczia *EU*.
11. *U*. a német *U*, a franczia *OU*, angol *OO*.
12. *Ü*. a német *Ü*, ó-görög *Y*, vagy franczia *U*.

Ha ezek között még valahol középhang volna található, vagy árnyalatnak (vegyhangnak, Verflössung) volna helye, az bizonyosan európai füleknek alig lesz észrevehető, vagy oly csekély, hogy tulajdon írásjelt nem érdemelne.

20. Ezen, számaikkal jelölt, tizenkét magánhangzó, egyfelől a száj nyílásának, másfelől a nyelv-csatorna nyílásának tekintetében, a következő két sor szerint következik egymásra, melyek legfelül a legkisebb nyílással kezdenek és lefelé fokozatosan mind nagyobb s nagyobb nyílásfokhoz mennek át.

*A nyelvcsatornának*

*Az ajakaknak*


nyílása:

Legkisebb	7	I	11	U	} egyenlő
nyílás	12	Ü	12	Ü	
	5	É	8	O	} nyílással
	4	E	10	Ö	
	10	Ö	7	I	} bírnak
	3	A	5	É	
	2	A	4	E	
	1	A	9	O	
	6	Ä	3	A	
	8	O	2	A	
Legnagyobb	9	O	1	A	
nyílás	11	U	6	Ä	

A kettős hangokról.

21. Ha a kettős-hangzó vagy *diphthongus* szó alatt, annak etymológiája szerint, azt akarnók érteni, hogy kimondásánál két különböző hang egyszerre hallatja magát — mint a hegedűn kettős-hármas fogásoknál két három összehangzó tonus, — ez egészen téves felfogás volna. Az emberi beszéd egy fuvalához hasonlítható; mint amannak csak egy szózatrése, úgy ennek is csak egy ajaklat-lyuka van. A mily kevésbé lehet tehát az utóbbin két különböző tonust egyszerre szólaltatni meg, ép oly kevésbé lehet a beszédejtésben is két különböző hangot egyazon időben hallatni. A beszédben tehát kettőshangok a legszorosabb érteleim szerint nem léteznek, annál kevésbé hármas-hangok (triphthongusok).

Hogy tehát közelebbről határozhassuk meg, mik tulajdonképpen a már egyszer elfogadott diphthongusok a kimondásban, elébb meg kell azokat különböztetni és két osztályra osztani. Az *elsőbe* azokat tesszük, melyek az írásban ugyan kétféle betűk által jelöltetnek meg, de a kimondásban csak egy egyszerű hang által fejeztetnek ki; a *másikba* pedig azokat, melyeket mind az írásban kétféle betűk által jelölünk, mind a kiejtésben két magánhangzó által fejezünk ki. Az első osztálybeliek csak egyszerű hangok, melyek az öt főmagánhangzótól igen észrevehetőleg eltérnek, és mintegy azoknak semitonusait teszik. Ezeknek az írásban való kifejezésére bizonyos jelek szükségeltettek, de miután a más nemzetektől, a kik ezen semitonusokkal talán nem bírtak, kölcsönvett alphabetumban ilyen jegyek nem találtattak, az első írók — mint-hogy vagy bátorságok nem volt új jegyeket feltalálni, vagy szerénységből nem akarták ezt tenni, vagy attól is féltek, hogy meg nem fognak értetni — két írásjegyet vagy betűt vettek együvé, azokkal egy harmadik hangot szándékozáván jelölni, és, mint a festészetben, két szín összekeverése által egy harmadikat előhozni. Ezen az írásban való összetételt félreértésből a *kiejtéssel* keverték össze, s ilyen hangot, mely mindig csak *egyszerű* hang maradt, igen helytelenül *kettős hangnak* nevezték. Ilyen hangnak írásban való előállítása végett a latinok és francziák az egyik betűt a másik *mellé* tették: *ae, ai, au, eu*, a németek az egyiket a másik *fölibe*: *ä, ö, ü*; egynéhány későbbi latinoknál végre a két betű épen egygyé folyt össze, *ae*, *oe*-ből lett *æ*, *œ*.

22. A mi a kettőshangzók második osztályát illeti, azokat több joggal nevezhetni így, minthogy igazán a kimondásban is két magánhangzó által fejeztetnek ki; de ezen magánhangzók soha sem folynak egy hangba össze, hanem mindegyik külön hallatik. Két az írásban egymásmellett álló magánhangzók t. i. a kiejtésnél *egy* szótagba huzatnak össze és csuszamolva (*geschliffen*) mondatnak ki, azaz a szózat az egyiketől a másikhoz általesuszamlík, a nélkül hogy a másiknak különös nyomatékot adna, úgy mint a zenében az átesuszamlás (*Hinüberschleifen*) az egyik tonustól a másira megszakítás nélkül, egy huzamban történik, a mi a kótákban két kóta fölibe tett görbe vonal által jelöltetik, mint p. o. . Ilyenmő diphthongusokkal a francziák sűrűn élnek, p. o. *veille, miel, vil, pointe, taille* stb.-ben. Kiejtésüknél gyakran más betűket hallatnak,

mint a melyek írva állanak, mint *roi*, *loi*-ban, hol az *i* mint *a* hangzik. Mi ugyanezt tesszük. A *mein* szóban az *e*-ből *a*-t csinálunk, az *euch* szóban az *e*-ből *a*-t, és az *u*-ból *i*-t, minthogy *main*-t, *aich*-ot mondunk. Általában azon különössége van a német nyelvnek, hogy ha két magánhangzó egymásra következik, mindig *egy* szótag vagy úgynevezett diphthongus lesz belőle: *Weise*, *Hui*, *Freund*, *Weib*, *Strauss*, *Eiche* stb. <sup>1)</sup>. Ez csak összetett szókban nem történik, melyekben két szó épen két magánhangzóval függed egymáshoz, mint *be-arbeiten*, *be-urtheilen*, *ge-irrt*. A kettőzött magánhangzók, p. o. *Aal*, *See* stb. szókban, csak hosszabban húzott, megnyújtott egyszerű magánhangzók.

23. Az olasz és latin nyelvben ellenben ritkán jönnek két magánhangzók *egy* szótagban együvé. Mihelyt ketteje közvetlenül következik egymásra, mindig két szótagra osztatnak el, azaz mindig egyik a maga külön nyomatékával mondatik ki, megint úgy, mint a muzsikában két k'ra löketik (*gestossen werden*), ha a csuszam-jel (*Schleifzeichen*) nem áll felettök. P. o. az olasz nyelvben: *mai*, *assai*, *sei*, *mia*, *io*, *voi*, *suo* stb., a latinban: *aer*, *chaos*, *mea*, *ei*, *leo*, *Deus*, *via*, *quies*, *scio*, *diu*, *herois*, *boum*, *sua*, *lues*, *frui*, *duo*. *Diei*-nek három magánhangzója van egy sorban és mindig egyik külön szótagot képez. De ki van véve *au*; *aurum*, *fraus* *aula*-ban az *a* és *u* csak *egy* szótaggá lesz. Van még néhány más eset a latin nyelvben, hol két magánhangzó *egy* szótagba foly össze — *heu*, *seu* szóban és egynehány másban — de számuk mindig igen korlátolt.

\* \* \*

24. A magánhangzókról záradékol még csak azt a megjegyzést kell ide csatolni, hogy azoknak mindegyike a mássalhangzók mindegyikével engedi magát *egy* szótaggá összekötni, akár elől járva, akár utól következő; p. o. *am*, *ma*, *es*, *se*, *if*, *fi*, *ol*, *lo*, *ur*, *ru* stb. Oly körülmény, mely beszélő gépnél fontossággal bír.

<sup>1)</sup> A *die* articulus, ha mint *di* ejtetik ki, nem tesz kivételt, mert itt az *e* csak elhagyatik, úgy a mint az írásban is elhagyathatnók. Ha pedig az *e*-nek ki is kellene ejtetnie, mégis az *i*-vel mindig csak *egy* szótagot tenne. K.



### A mássalhangzókról általánosan.

25. *Mássalhangzó* oly hang vagy betű, mely önmagáért vagy épen nem, vagy nem egészen tisztán hallható, hanem melynek, hogy tökéletesen hallhatóvá legyen, még egy másik hanggal kell összeköttetnie, legyen ez bár öt előző vagy követő, magán- vagy mássalhangzó. A *mássalhangzó* (consonans) szó igen jól van választva és a dolgot, melyet jelölnie kell, tökéletesen jól fejezi ki. Fentebb, hol a magánhangzókról volt szó, bőven megmondatott, milyen tulajdonságokkal kell ezeknek bírniok, és mi által különböznek a mássalhangzóktól. Már tehát szükségképen minden betű, mely ezen tulajdonságokat nem bírja egyszerre mind együtt, csak mássalhangzó.

26. Itt mindjárt az a kérdés áll elénk, mikép rendezzük a mássalhangzókat bizonyos nemekbe vagy osztályokba? M. Court de Gebelin (idézett helyen Chap. IV. pag. 131.) a franczia nyelv valamennyi mássalhangzójának tabelláját adja, melyben azokat azon beszédműszer szerint, a mely mindegyiknél kiválólag működik, nevezi el, s azonfelül még erősebbekre és gyengébbekre osztja fel. Ezen tabellát ide teszem.

### Intonations Françaises.

<i>Touches</i>	<i>Fortes</i>	<i>Foibles</i>
Labiale,	<i>P.</i>	<i>B.</i>
Dentale,	<i>T.</i>	<i>D.</i>
Nasale,	<i>N.</i>	<i>M.</i>
Linguale,	<i>R.</i>	<i>L.</i>
Gutturale,	<i>Ca.</i>	<i>Ga.</i>
Siflante,	<i>S, Ce.</i>	<i>Z, T</i> entre deux voyelles.
Chuintante,	<i>Ch.</i>	<i>J, Ge.</i>
Labio-dentale,	<i>F.</i>	<i>V.</i>
Mouillées,	<i>Ill.</i>	<i>Gn.</i>
Gutturale-siflante,	<i>X.</i>	
Gutturo-labiale	<i>Que.</i>	<i>Gue.</i>

Az idézett tabellában annyi helytelenség van, hogy azt dolgozatom alapjául nem vehetém, hanem kénytelen voltam, egy egészen más, a dolog természetéhez § mértébb beosztást keresni.

Mielőtt azonban ezt közölném, azon helytelenségeket kell kimutatnom, melyek Court de Gebelin tabellájának elvetésére indítottak. Ezen kimutalást itt mellőzve, Kempelen beosztásához sietünk.

27. „Az én beosztásom csak a következő négy osztályban áll:

- I. *Egészen néma mássalhangzók* (ganz stumme Mitlauter).
- II. *Szél-mássalhangzók* (Windmitlauter).
- III. *Szózat-mássalhangzók* (Stimmitlauter).
- IV. *Egyszerre szél- és szózat-mássalhangzók* (Wind- und Stimmitlauter zugleich).

#### *Első osztály.*

28. *Egészen néma mássalhangzók* azok, melyek önmagokért épen semmi hanggal sem bírnak, és egy másik betű segítségével nélkül sem ki nem mondathatnak, sem legkevésbé meg nem hallathatnak. Ezek K. P. T. Hogy hangot kapjanak, vagy egy magánhangzónak, vagy egy másik mássalhangzónak kell utánok következnie, és csak akkor lesznek hallhatók, mikor ezen következő betűt már halljuk. Ha a fentebbi három betűk egyikével valamely szótag kezdődik, e betű csak a rákövetkező által hallatik meg, mint p. o. *Knall, Pest, Prinz, Tod, Tracht* szókban. Ha pedig ezen betűk egyike a szó végén áll, hol utóda, következője többé nincs, akkor legalább egy lehelletnek vagy szózatnélküli rövidentartó szólnak kell utána következnie, különben nem halljuk azt.

Ha ezen három betűk egyike francia szók végén jön elő, vagy egészen elhagyatik, mint *estomac — trop — tant* szókban, vagy még egy úgynevezett *néma e* (e muët) tétetik utána, mint *fabrique — pipe — tante* szókban, és ekkor úgy ejtetik ki mint a németben. Az olaszok pedig egyetlenegy szóval sem bírnak, mely e három betűk egyikével végződnek. Mindig még egy világos magánhangzó következik utánok: *Zacco — troppo — bastante*. Minthogy az olasz a mi gyenge lehelletünkhöz vagy szelünkhöz, melylyel mi ezen betűket kísérjük, nincs hozzászokva, nem képes magát (ilyen betűvel végződő német szóknál) mérsékelni, és ezen utószél helyett a szózatot zengeti utánok, úgy mintha még egy *rövid* ő következne utánuk. E helyet *Bock, Gott* ő így beszél: *Bockö, Gottö*.

Németben számtalan szó végződik K-val és T-vel; P-vel pedig csak kevés. *Schlapp, plump, knapp* és talán még egynéhány. A többi

rendszerint nőnemű és *e* van a végén, mely a *P* kiejtését könnyíti. *Lampe, Treppe, Suppe, Kappe, Alpe* stb.

### Második osztály.

29. A szél-mássalhangzók (szélleljáró vagy szelletes mássalhangzók) azok, a melyek egy puszta, a szájból különböző módon kitaszított szél vagy lehellet, fuvallat által képeztetnek, és valamely más mássalhangzó vagy magánhangzó hozzájárulása nélkül hallhatók, gyengébben ugyan, de mégis mindig megismerhetőleg, hogy ez vagy amaz betű az. Ezen mássalhangzók a következők: F H CH S SCH. Tegyük a próbát p. o. az F-fel, a melyet megelőző *E*-vel szokás kimondani: *EF*. Ha az *E*-nek vége van, hagyjuk a puszta *F*-et még hosszabb ideig tovább zúgni, és minden ember az *F* betűt még meg fogja ismerni. Így van az a szó kezdetén is. Tartsuk az *S* vagy *Sch* betű sziszegő hangját sokáig ki, mielőtt az utánavaló mással- vagy magánhangzót következtetjük, p. o. *S—ache* <sup>1)</sup>, *sch—neiden* szóban, és minden ember, még mielőtt az *ache*-t és *neiden*-t hallotta, azt fogja mondani: a szó *S*-szel vagy *Sch*-sel kezdődik.

### Harmadik osztály.

30. Szózat-mássalhangzóknak (szózattal járó vagy szózatos mássalhangzóknak) azokat nevezem, melyeknél a szózatnak mindig velők kell zengeni, és melyek a puszta szél által nem hozathatnak elő. Ehhez azonban jól megjegyzendő, hogy itt kizárólag a *fenhangon való* vagy *hangos* beszélésről van szó. Mert a *halk* beszélésnél vagy *suttogás*nál valamennyi betűk szózat nélkül, azaz puszta széllel, hozhatnak elő. Az ezen osztályba tartozó betűk B D G L M N R. Hogy magunkat erről meggyőzzük, bizonyossá tegyük, tartsuk az ilyen betű kiejtésénél az újjunkat a gégehez. Érezni fogjuk a gége rezgését, rázkodtatását, s ezáltal meggyőződni, hogy a szózat e betűknél hozzázeng. Ne hogy azonban e kísérletnél tévedésbe vezettessünk, s netalán azt higgyük, hogy a gége ezen rezgése az ezen betűkkel rendesen összekötött magánhangzó által okoztatik, nyujt-

<sup>1)</sup> Meg kell jegyeznünk, hogy Kempelen az *S*-et e szóban, s általában német szó kezdetén vocális előtt, magyaros — illetőleg osztrák nyelvjárási — ejtés szerint, kemény *Sz*-képen, nem pedig a másutt dívó német ejtés szerint lágy *Z*-képen, ejti. V. ö. alább 65. végét a 415. lapon.

suk az ezen mássalhangzó betűknek sajátos hangot igen hosszúra ki <sup>1)</sup>, s hagyjuk a következő (magánhangzó) betűt csak egy kis idő után utána jönni, akkor a gége rezgését jóval a magánhangzó előtt is fogjuk észrevenni. P. o. így: L . . . erche, Him-mel . . . l, R . . . oma, Amor . . . r.

31. A mássalhangzók ezen harmadik osztálya még egy másik alosztályozást szenved, t. i. *egyszerűkre és összetettekre*. Az *egyszerűk* azok, melyek ugyanazon változatlan helyzet által és a szózat vele-zengése által hozatnak elő, mint L M N R <sup>2)</sup>. Az *összetettek* pedig azok, a melyek nem maradnak ugyanazon első helyzetben, hanem, hogy hallhatók legyenek, másba kénytelenek átmenni, azaz, a melyeknél a száj vagy a nyelvszatórna kezdetben csukva van és, a betű hangjának befejezése, bevégezése végett, még előbb ki kell nyílnia. Ezek B D G <sup>3)</sup>.

#### Negyedik osztály.

32. Ezen osztályba az *egyszerre szél- és szózat-mássalhangzókat* (*egyszermind széllal és szózattal járó, szelletes és szózatos mássalhangzókat*) teszem, azaz, azokat, melyek nem erednek a szózattól egymagából, hanem még szélt is szükségelnek. Vannak betűk, melyeknél azon levegő, mely a szózat zengése által teremtetik elő, a szájban feltartóztatatik, és csak egy igen kicsiny nyílás által szorítottatik ki, miáltal valami zúgás (Brausen) vagy döngés (Sumsen) keletkezik, mely magát a szózat mellett, és mintegy vele összevegyítve, hallatja. Ezen betűk: az R <sup>4)</sup>; a latin vagy német J (Jota) a *jam*, *ja* szókban; a francia J a *jamais* szóban; a német W a *Wort*, a francia és latin V a *rrai*, *rolo* szóban; a francia Z a *Zephir* szóban.

<sup>1)</sup> Megjegyezzük, hogy ezen kinyújtás az L M N R-nél igenis, de nem lehetséges a B D G-nél. Lásd alább. L.

<sup>2)</sup> Az R-nél megjegyzendő, hogy a nyelv helyzete nem marad változatlanul ugyanaz, minthogy fel- és alámozog, s igen sebes rezgésbe jön. De miután ezen rezgés egyforma, ezen betű mégis mindig az egyszerű szózatos mássalhangzókhoz számítható. K.

<sup>3)</sup> Ugyanez állván P T K némák-ról is, következésképpen ezek is tartoznak az *összetett* betűkhez e szónak éppen meghatározott értelmében. L.

<sup>4)</sup> Kempelen az R-t itt két helyen is hozza fel, míg azt alább csak a *negyedik* osztályba teszi, a melybe következésképpen az L M N-t is kell vala tennie, mert szintén széllal járnak. L.

## A mássalhangzókról különösen.

33. Most meg akarom próbálni, külön mindegyik mássalhangzó létrejöttét, a mennyire hiszem, hogy azt a természetben kinyomoztam, körülményesen és, a mennyire csak tölem telik, érthetően leírni. E végett meg fogom mindegyiknél mondani, a fentebbi négy osztályok melyikéhez tartozik, és miért; milyen helyzetben találtnak nála a beszédre legszükségesebb öt műszerek; milyen különbözően mondatik különböző nemzetektől ki, és egyebet a mi nála netalán még azonkívül volna megjegyzendő. A hol szükséges, rézmetszetű ábrákat is fogok, teljes fölvilágosítás végett, hozzámellékelni. Végezetül mindegyik betűnél a hibákat is, melyeket némely embereknél annak kiejtésében megfigyeltem, és az azon hibák javítására szolgáló eszközöket fogom megjelölni.“

*Kempele*n ezután a mássalhangzókat a közönséges abéczé rendje szerint veszi egymásután elő. Mi az ismétlések és visszaautalások kikerülése végett, valamint a természetesebb rend okáért is, czélszerűbbnek tartjuk a természetszerűleg analog betűket egy-egy csoportba összeszedetten, illetőleg egymással összefoglaltan, tárgyalni. Az ábrákat, az előadásnak a nélkül is kitűnő szemléletesége miatt, legtöbbször egyszerűen nélkülözhetni — szükség esetén néhány jellemző plastikus vonás által pótolhatni — fogjuk.

## B. — P.

34. A *B* harmadik osztálybeli t. i. *összetett szózatos mássalhangzó*. *Mássalhangzó*, mert a nélkül hogy magánhangzóval <sup>1)</sup> van összekötve, soha sem egészen hallható. *Összetett*, mert nem egyazon helyzet által mondható ki, hanem, hogy érthetővé legyen, kezdeti helyzetéből másba átmenni kénytelen. A *szózatos* mássalhangzók közé pedig azért teszem, mert még mielőtt magánhangzója, mely őt kíséri, magát hallatja, már önmagától ad hangot, ámbár igaz, hogy e hang nem valamely magánhangzóféle hang, hanem inkább valami tompa moraj, mormogás (dumpfes Gemurmel). A helyzet, melyben ezen betű kezdődik, ez: 1. a szózat zeng; 2. az orr zárva van; 3. a nyelv fekszik; 4. a fogaknak nincs részök benne; 5. az ajakak zártak.

<sup>1)</sup> Vagy más mássalhangzóval! Lásd 25. a 395. lapon.

35. Ezen betűnek a *P*-vel van, még pedig igen közeli, rokonsága, és hogy ez neki eleitől fogva is tulajdoníttatott, onnan következtethető, hogy mindazok, a kik a nyelvről eddigelé írtak, *B* és *P* közt semmi egyéb különbséget sem jelöltek meg, mint azt, hogy amaz *gyengébben* vagy *lággyabban*, emez *erősebben* vagy *keményebben* mondatik ki. Ezért mondják is: a *lággy* *B* és a *kemény* *P*, vagy a *lággy* ajakhang és a *kemény* ajakhang. Ámde ezen magyarázat még távolról sem volna elegendő. Ha valakit, a ki *B*-t kimondani nem képes, erre meg kellene tanítanunk, és pusztán azzal elégednénk meg, hogy neki azt mondanók, miszerint a *B*-t a *P*-nél *gyengébben* és *szelidebben* kell kiejteni, akkor az a valaki, mint a tapasztalás nokem igen sokszor megmutatta, a *P*-t csak valamivel hangosabban, vagy épen aspiratóival úgy mint *Phe*-t, a *B*-t ellenben mindig szintén úgy mint egy *P*-t, csak valamivel halkabban, vagy épen úgy mint egy *W*-t mondaná ki, azon hiedelemben, hogy a két betű közt a kívánt különbséget csupán ezáltal már eltálalta. Így Ausztriában *bonus*, *bellum*, *barbarus* helyett számtalanszor hallottam: *ponus*, *pellum*, *parparus* vagy *wonus*, *wellum*, *warcarus*-t ejteni.

36. Némelyek azt hitték, hogy ha a *P*-nek csak egy *M* adatnék eleibe, az ezáltal bizonyos lágyságot nyerne, és mindjárt *B*-be menne által. Sokáig magam is voltam azon véleményben, hogy a *B* úgy hangzik, mint ha azt egy egészen rövid *M* előzné meg, t. i. úgy mint *mbe*. Ámde a megfigyeléseknek hosszú sora után tévedésemet végre észrevettem, a mely csupán abban állt, hogy kísérleteimnél a *B*-t sokszor 3—4 másodperczig kihúztam, következőleg a végett, hogy a szózatot ennyi ideig zengessem, arra vetemíttettem, hogy annak a nyílt orron által engedjek kijárást, a minek szükségképen *M* hangot kellett adnia és engem azon balhiedelemben megerősítenie, miszerint a *B*-nél valóságos *M* van jelen. Mert kétségtelen alapelv, hogy zárt száj és nyílt orr mellett teljességgel semmi egyebet sem lehet előhozni, mint *M*-et.

Addig míg a *B*-t magában vagy egy szó kezdetében figyeltem meg, azt hittem, hogy észrevételem teljességgel nem csalhat. Mihelyt azonban a *B*-t magánhangzók közé helyezve vizsgáltam, p. o. *ibi*, *ubi* szavakban, csakhamar megismertem, hogy itt az *M*-nek legkisebb nyoma sem vehető észre, — minthogy különben *ibi*-, *ubi*-nak *imbi*-, *umbi*-képen kellene hangoznia, — hogy tehát a *B* és *P* közti különbség egyebüttl keresendő valahol.

37. A beszédben egészen észrevétlen apróságok fekszenek, melyek magokban mégis fontos fődolgozók, a melyeknek pontos megteljesítése nélkül a kívánt hangot sohasem hozhatjuk elő. Ez egészen kiválólag a *B*-ről áll. Itt következnek egynehány főészrevételek, a melyek egyéb betűkre — p. o. *D* és *T*, *G* és *K*-ra — is fognak illeni. A legfontosabb mindjárt ez: *hogy a B-nél a szózat mindig velezeng, és a P-nél nem.* — A *P* ezért az első osztályból való néma mássalhangzó.

38. A végett, hogy a *P* és *B* közti különbséget, a melyen itt minden megfordúl (ankömmt), pontosan meghatározhassam, előre kell bocsátanom, hogy miben áll tehát a *P*. *A P-nél a száj és az orr zárva van, úgy mint a B-nél, csak hogy a P-nél a szózat egészen hallgat.* A szájban tartalmazott levegő, a tüdőből hozzátóduló levegő által, erősen összenyomatik és ennél fogva kijárást keres. A zárt és szorosan egymásra nyomódó ajakak ezen kijárást egy kis ideig megakadályozzák. Midőn végre engednek, és ellentállásuk a berekesztett levegő nyomásával nincs többé arányban, ezen bezárt levegő az ajkakat szélylyelcsapja, s erőszakkal kitör. A magánhangzó, mely a *P*-t kíséri, — legyen az bár *A*, *E* vagy más valamelyik — már kész, magát hallatni, és ugyanazon pillanatban tör ki a szózattal egy *pa*-, *pe*-, *pi*- stb.-be.

39. *A B ellenben mindjárt kezdődik a szózattal és egész tartama alatt kísértetik tőle.* Ez már egymagában is mutatna tetemes különbséget a néma *P*-től. De ehhez még más kis árnyalatok is járúlnak, melyeknek e különbséget még feltűnőbbé kell tenniök. Legyen szabad itt kissé nagyobb feneket keríteni a dolognak, és egynehány észrevételeket, alapelveket mintegy, előrebocsátani.

40. A szózat semmi egyéb, mint egy folyvást előre folyó légáram. Ennek fenntartása végett, a gégeből élőmlő légnek mindig tovább kell előrefolynia és az utána következőnek helyet csinálnia. Mihelyest ezen tovaflowás megszűnik, a szózatnak szükségképen — épen úgy, mint a víznek, melynek tovaflowása elzáratott — meg kell állania és elnémúlnia.

Ezen okból tehát azt kellene következtetni, hogy, ha a száj és az orr el van zárva, a szózatnak következőleg valamennyi kijárása el van csukva, ennek — még pedig abban a pillanatban — tökéletesen el kell némúlnia. A mennyiben a szózatot víz-

áramképen képzeljük magunknak, ezen következtetés egészen helyes is volna. De miután a szózat nem víz, hanem levegő, és a levegőnek egy azt a víztől egészen megkülönböztető tulajdonsága van, t. i. az *összenyomhatóság*, tehát a szózatnak a jelen esetben is egészen más hatása van. *Zárt száj és orr mellett is hallhatjuk a szózatot, de csak egy rövid ideig, és nem igen hangosan.* Ez a következő módon történik. A száj belső tere (Raum) levegővel van telve, a mely nincsen összenyomva, hanem természetes állapotjában van. Ezen szájürbeli levegőt a szózathártyácska a tüdőekben tartalmazott levegővel való minden közlekedéstől — mint valami szellentyű (Ventil) — tökéletesen elvágja. Ha már most a szózatnak meg kell szólalnia, a tüdőekben tartalmazott levegő összenyomatik, a szózathártyácska egy piczikét megnyilik és enged neki csak egészen szűk átjárást. Ezen levegő, a szájban meglevő, sokkal kevésbé összenyomott levegőben, még annyi tért talál, hogy abba hanggal áramolhat be, mialatt azt mindig inkább inkább összenyomja. Mihelyt a szájbeli levegő épen oly nagyon van összenyomva, mint a tüdőbeli, akkor mindkettő közt az egyensúly helyre van állítva, a levegő árama megszűnik és vele együtt a szózat is. És ez az oka annak, hogy a szózat csak egy kis ideig, körülbelül egy másodperczig, tarthat. Épen úgy az is lesz könnyen belátható, hogy a szózat, mint fentebb mondtam, nem lehet nagyon hangos, minthogy be van zárva és ez által nagy mértékben tompítva, úgy mint p. o. egy hegedűt a falon keresztül a szomszéd szobába áthalljuk ugyan, de még sem halljuk oly világosan, mint ha a fal nem állana ott.

41. A levegő *összenyomhatóságán* kívül a természet még egy másik mesterfogással is él arra, hogy a tüdőből jövő levegőnek tért szerezzen. A szózathártyácska felett lévő tok (Behältniss) falai, t. i. a belső nyak húsos és azért engedő részei, kitágulnak, vagyis inkább a megáradó levegő által felpuffasztatnak. Tekintsünk egy tükörbe és mondjuk a *B*-t egészen lassan ki; meg fogunk győződni, hogy, a száj kinyitása előtt, a nyak és az álltól a nyakig menő alsó rész egy kissé földagad. Azonban ennek szintén vannak határai. Mihelyt ezen részek egyszer a legfőbb mértékben vannak felpuffasztva, a szózatnak meg kell szünnie. Ha ezenfelül még a két pofákat is felfújuk, akkor a szózatot még egy kis ideig tovább is tarthatjuk ki.



42. Egy mechanikus kísérlet ezt világosabban fogja mutatni. Dugjunk egy közönséges sípot a szájdarabjáig egy disznó- vagy ökrőrhólyagba és kössük ezt a szájdarabon, a lyukon felül, erősen össze. Ha most bele fúvunk, a hang annyi ideig fogja magát hallatni, a meddig a hólyag enged. Ha ez utoljára egészen megtelt levegővel, úgy hogy dob-bőr módra megfeszült, akkor lehetetlen lesz hangot még kihozni.

Mielőtt még e betűt elhagynám, azokat, kik netalán valamennyi fentebbi megjegyzések igazságáról, önmagokon tett próbák által fognak meggyőződni akarni, megintéssel tévutaktól kell ónom. Fentebb mondatott, hogy a *B*-nél az orrnak zárva kell lenni. Ámde az orr bezárása (az ínnyitorla által) oly észrevétlenül történik, hogy az, a ki ilyen kísérletekhez hozzá nem szokott, sokszor azt hiszi, hogy az orrot bezárta, mikor az mégis még nyitva van, és megfordítva. Azért valamennyi ilyen, a *B*-vel teendő kísérleteknél tanácsos, az orrot a kéz-ujjakkal szorítani erősen össze, hogy valószínűleg meggyőződjünk, miszerint onnan semmi levegő ki nem jön.

#### Hibák és cserék a *B*-nél és a *P*-nél.

43. A *B*-t és *P*-t a gyermekek legelőször ejtik ki, midőn a *Baba* és *Papa* szót mondják. — A *B* általában jól ejtetik ki, és sohasem vettem nála hibát észre, de igenis gyakran vettem azt észre, hogy a *P*-vel felcseréltetik. Az angoloknál, francziáknál, olaszoknál, magyaroknál, illyreknél és valamennyi előttem ismeretes európai nemzetnél e fölcserélést ritkán vagy tán éppen sohasem vettem észre. Csak az egy Némethonban használtatik a *P* igen gyakran a *B* helyett. Ott egész tartományokat találunk, melyeknek lakosai egész életökön át semmi *B*-t ki nem ejtettek, sőt azt ki sem ejthetik. E helyett: *Braun*, *Bier*, *Butterbrot* azt mondják: *Praun*, *Pier*, *Putterprot*, vagy *W*-t csinálnak a *B*-ből és *aber*, *Haber* helyett azt mondják: *awer*, *Hawer*. Némelyek a *B*-t egészen eldobják és e helyett: *gestorben*, *haben* azt mondják: *gestorm*, *ham* stb. Ezen hibákhoz ők annyira hozzászoktak, hogy azok valamennyi idegen nyelvekben is, melyeket bizonyos korban megtanulnak, ragadnak hozzájuk, és csak ezen egy dolog által is lesz kiejtésük a külföldiek előtt oly feltűnő, oly erőtlén és ízetlen.

Oly valakit, a ki *B*-t sohasem ejtett ki, arra megtanítani bizonyára nem éppen könnyű dolog. De a ki magának vele azt a fárad-

ságot akarja venni és neki mindazt megérthetővé tenni, a mi fent a betű felől mondatott, annak az végre mégis sikerülni fog. Csak azt tanácslom neki, hogy oly szavakkal kezdjen, a melyekben a *B*-t *M* előzi meg, p. o. *umbra*, *ambulo*, *tumba*, francz. *sombre*, *humble*. Mert az *M*, mely zárt szájjal hozatik elő, helyettesíti a fent leírt tompa hangot, melynek a *B*-t mindig meg kell előznie, és azáltal a *B* létrejövetelére nézve már mindjárt sok van nyerve.

A *P*-nél hibák éppen nem vétetnek észre, kivévn hogy némelyek túlságosan keményen ejtik azt ki, úgy mint ha egy *H* következne után.

## F. — V. — W.

44. Az *F* második osztálybeli, azaz *szél-mássalhangzó*. Kiejtésénél: 1. A szózat hallgat. 2. Az orr zárt. 3. A nyelv fekszik. 4. A felső metszőfogak az alsó ajak belső szélén fekszenek. 5. Az ajakak még kissé jobban zárva, mint az első fokban. Az alsó ajak kissé befelé vonva, úgy hogy belső széle a felső fogak élét — egy a középén fennhagyott csekély hosszúdad nyílás híjján — megfekszi.

Ha ezen helyzetben mértékletes erővel taszítjuk ki a levegőt, zörej ered, mely folyó vagy forró (fliessend oder kochend) víz zöreijéhez közel járúl. Arra, hogy ilyen zörejt a szájjal vagy valamely hangszerrel létrehozzunk, mulhatatlanul szükséges, hogy azon nyílás, a melyen a levegő átszoríttatik, úgy legyen alakítva, hogy szélének egyik része lapos vagy vastag, másik része pedig egészen éles legyen. Ábrák által ezt legjobban fogjuk megmagyarázni.

45. Az első ábrán egy a szájt képviselő ürnek átmetszete látható. E szájszerű ürbe hátul egy fuvó van szájadékával beillesztve. Elöl a szájr két ajaka gyöngén nyitva áll. A felső ajk mögül egy, a felső metszőfogsort képviselő fog mered alá, melynek éle az alsó ajk befelé néző domborulatát kis nyílás híjján megközelíti. Ha a fuvó összenyomatik, akkor az ürben foglalt levegő ama kis nyíláson keresztül szorongattatik, és ezen levegő — éppen azért, mert a nyílás felső széle, t. i. a metsző fogsor, éles — ferdén fölfelé menő irányt nyer, azaz, kénytelen azon a fogélen, mely az alsó ajk befelé néző szélét közelíti, keresztülgörnyedni, s azáltal élesíttetik, a mi éppen az említett zörejt okozza. A másik ábra sípot mutat.

„Kiki tudja, hogy a síp hangja csak azáltal jön létre, hogy a szájdarab szűk csatornáján áttóduló levegő egy él által, melybe az,

e szűk csatornából való kiérkezésekor, bele ütközik, szétmetszetik, vagy mintegy két ággá hasíttatik, melyek egyike be a síp ürébe; másika ki a szabadba áramlik. Minthogy már az *F*-nél a levegő nem hasíttatik ily módon ketté, hanem csak mintegy késsel kőszőrültetik vagy vakartatik, nem támad itt sípoló hang, hanem csak forró zörejt (siedendes Geräusch).

46. A fogak tehát mulhatatlanul szükségesek arra, hogy az *F*-nek az ő éles-forró jellegét (das *Schneidend-siedende*) megadják. Azért gyermekek vagy öregek, ha a felső fogakat elvesztették, nem képezek éles tiszta *F*-et hallatni. Ők az *F* előhozására a két ajakkal élnek olykép, hogy azokat, kis nyílás híjján, összezárják, úgy mint ha forró levest akarnának fűvás által kihűteni. Ez ugyan egy az *F*-hez némileg hasonló zörejt ad, de sohasem az ezen betű által megkívántatott forró zörejt (siedendes Geräusch).

47. A *V* negyedik osztálybeli, azaz egyszerre szél- és szózat-mássalhangzó.

A *V* helyzete az *F* helyzetével egészen egyenlő, és amaz ezen szél-mássalhangzótól semmi egyébben nem különbözik, mint abban, hogy a szózatot magával zengeti, a mi által lesz épen egyszerre szél- és szózat-mássalhangzóvá. Csak tegyük itt megint a próbát, és készüljünk el a *ferus* (vad) szó kiejtésére. Nyújtsuk az *F* fűvőhangot egy kis ideig ki, aztán hagyjuk ugyanazon megváltoztatlan helyzetbe egyszersmind a szózatot is belezengeni, ekkor az *F* azonnal fog *V*-vé változni át, és ha aztán az *erus*-t következtetjük reá, ekkor *verus* (igaz) fog hallatszani *ferus* (vad) helyett.

48. Némelyek azt vélik, hogy a *V* csak élesített *W*, és némi tekintetben csakugyan igazuk is lehet. Mert a mennyiben az elsőb- bikhöz a felső fogak használatnak, hangjának mindenesetre éle- sebbnek és zúgóbbnak (brausender) kell lennie, mint az utóbbiké- nak, a mely csak a két tompa ajakkal képeztetik. Azonban, a dolgot szigorúan véve, a *V*-nek a *W*-től mégis mindig lényegesen külön- bözőnek kell lennie, minthogy az utóbbikhoz, mint mindjárt látni fogjuk, más műszer használatik.

49. A *W* szintén negyedik osztálybeli mássalhangzó, azaz, egyszerre szél- és szózat-mássalhangzó. Helyzete: 1. A szózat zeng. 2. Az orr zárt. 3. A nyelv, a szerint a mint azt a következő magán- hangzó kívánja, tágitja vagy szűkíti kanálisát. 4. A fogak részvét- lenek. 5. Az ajakak egy igen kicsiny hosszúdad nyílás híjján zártak.

A *W*-nél a két ajakak szélei úgy mint a *B*-nél húzatnak együvé, csak hogy nem záródnak be egészen, hanem csak épen annyi nyílást hagynak magok közt, hogy egy kis levegő vonulhat ki. A szózat velezeng, úgy mint a *B*-nél, de azon különbséggel, hogy az itt nem záratik be egészen, hanem az ajakak közt kijárást talál. De miután ezen kijárást igen kicsiny, e körülményből két dolog ered: először az, hogy a félig bezárt szózat csak tompán zenghet, másodsor az, hogy a levegő erővel kénytelen a szűk résen keresztül nyomulni, és ennél fogva szükségképen szélzúgást okoz, és épen ezen két dolog, — t. i. a szélzúgás egyesülve a tompa szózattal — adja a *W*-t. Hogy a dolgot még rövidebben foglaljuk össze: *W*-t ejteni semmi egyéb, mint a szájjal fújni és a szózatot velezengetni. Tartsuk csak a kezünket a szánk elibe és mondjuk: *wo*; addig míg a *W* tart, a szelet érezni fogjuk, mihelyt az *O* következik, meg fog az szünni.

50. A *W* ejtésénél a nyelvcsatorna nem tartja meg mindig ugyanazt a tágasságot. Ez attól függ, milyen a reá következő magánhangzó. A nyelv erre előre elkészül, és tágitja vagy szűkíti a kanálist, a szerint a mint azt ezen magánhangzó megkívánja. Ha p. o. a *Wille* szót mondjuk, a nyelv már mindjárt a *W* kezdete-kor fekteti magát az *I*-re kellő helyzetbe, és a nyelvcsatorna csak az első fokban van nyitva; ha ellenben a *Wunde* szót akarjuk ejteni, a nyelv a *W* tartama alatt mélyen alá fog ereszkedni és a csatornát egészen az ötödik fokig kitágítani, úgy hogy a rá következő *U* ejtése a nyelvtől semmiféle mozdulatot többé nem igényel. Ezen tulajdonsággal valamennyi mássalhangzók bírnak, melyek-nél az ajakak tesznek egyik főműszert, és melyeket azért egyébként ajakhangoknak is neveznek: B F M P V W. Megint szép oekonomiája a természetnek, a mely, mint minden alkalommal, úgy itt is, felhasználja azon időt, melyben a nyelvnek nincs elfoglaltatása, és azt, azalatt, míg az ajakak ezen betűk valamelyikét képezik, a jövődő betűtől megkívántatott állás előkészítésére fordítja. És így van ez megfordítva is: ha a *nyelv* valamely betű főműszere, akkor az *ajakak*, melyek a nélkül télenek volnának, készülnek előre a következő hangra. Ha p. o. a *Lüge* vagy a *Laster* szót mondjuk, az ajakak már az *L* tartama alatt vették fel vagy az *Ü* vagy az *A* helyzetét. Mindezt pedig pusztá természeti ösztönből és a nélkül, hogy netalán valaha egy ember ezt magában feltette vagy csak reá gondolt volna is.

51. A latinok, francziák, olaszok és magyarok czen betűvel nem bírnak. Az angolok azt írásukban ugyan bírják, de a kimondásban ők távolabban hagyják az ajkakát egymástól elállani, mint sem a németek teszik, miáltal a hang kevesebbé szélzúgó lesz, és majdnem az *U* magánhangzóval egyezik, néhol pedig azonképen mondják ki a *W*-t mint a *V*-t, p. o. a *Wool* szóban.

### Hibák és cserék az *F*-nél, *V*-nél és *W*-nél.

52. Az *F* betűnél ritkán találtaik egy másik betűvel való fölcserélés vagy igazi kiejtésbeli hiba. Mégis akadtam egynéhány emberre, a kik az *F* kiejtésében a következő hibát mutatták. A helyett, hogy, az *F*-nél adott leírás szerint, a felső fogakkal és az alsó ajakkal éltek volna, megfordítva az alsó fogakat a felső ajakhoz érintették. És ezen módon igazán is lehet tökéletes *F*-et előhozni. Mert physikalis elvek szerint mindig mindegynek kell lennie, akár felülről élesítettik vagy sodortatik a levegő az él által, akár alülről. És mégis gyakorolt fül mindig különbséget fog észrevenni, már csupán csak azért, mert az átsurlódó levegő az utóbbi esetben *lejelé* menő irányt kap, és habár ezen különbség a magánosan álló *F*-nél nem is vétetik mindig észre, de biztosan észrevétetik, ha az *F* más betűkkel van szótaggá összekötve, p. o. *Pfeffer*, *Freude*, *Dorf* szavakban. Mert az ilyen *F*-től egy másik betűhöz — és épen úgy megfordítva is, egy másik betűtől az ilyen *F*-hez — való átmenetben mindig erőltetett és szokatlan valami van, a mi a fülnek azonnal feltűnik.

Még egy másik az *F* kiejtésénél — de meglehetősen ritkán — feltűnő hiba természeti fogatkozásból ered. Ha t. i. valakinél a két legelőlső felső metszőfogak kelleténél távolabban állanak el egymástól, akkor kelleténél több levegőt erőstennek keresztül, és következőleg ama éles zúgást nem okozhatják.

Ha az *F*-nél egy másik betűvel való fölcseréltetésnek ritka esete csakugyan előfordul, akkor ez a *V*-vel történik meg, melynek szoros rokonsága van az *F*-fel. Nem emlékszem, hogy egész életemben két meglett személynél többet ismertem legyen, ki az *F* helyett állandóan a *V*-vel élt volna. Az orvoslás ez esetben könnyű, ha az illetők a tanácsot követni akarják. Csak azt kell nekik mondani, hogy a *V* helyzete mellett bátran megmaradhatnak, de —

a szózat belezengése nélkül — csak a pusztá levegőt vagy a pusztá szelet kell működletniök.

53. A *V* betű nincs egy könnyen más hibának alávetve, mint az *F*-fel és *W*-vel való fölcseréltetésnek, a mi különösen a német nyelvben történik meg gyakran. Ott *Larve*, *Pulver*, *Valentin*, *Vagabund* helyett azt mondják: *Larfe*, *Pulfer*, *Falentin*, *Fagabund*. Nem elég, hogy a németek saját nyelvökben ejtenek valamennyi *V*-t a szók kezdetén *F* gyanánt, sokan ezen hamis kiejtést még más megtanult nyelvekbe is viszik át. *Vocaticus*, *Veni*, *vidi*, *vici*, *Bravo* helyett azt mondják: *Focatifus*, *Feni*, *jidi*, *fici*, *Brafo*, vagy ha az *F*-et csakugyan ki akarják kerülni, akkor helyette a sokkal szelidebb *W* hangot veszik fel, és *veni*, *vidi*, *vici* helyett ezt mondják: *weni*, *widi*, *wici*. De mindez nem azért történik, mintha a németek a *V* hangot beszédejtésökben nem bírnák; de sőt inkább igen is gyakran használják ök azt a *W* helyett, miről mindjárt még bővebben lesz szó.

54. A *W* felette könnyű betű arra, semhogy egynémely hibának lehetne alávetve. A gyermekek igenis jókor mondanak *weh-weh*-t. De valamint az ajakhangok általában eleitől fogva voltak sok fölcseréltetéseknek alávetve, és igen gyakran változtak egyik a másikba által, úgy még most is valamennyi azoknak kiejtésénél észrevehető hibák pusztá fölcserélésekben állanak. Főképen nagy száma van azonban azoknak az embereknek, a kik majdnem valamennyi *W*-t *V*-vel vagy *B*-vel cserélnék fel. Némelyek *c* helyett: *Wer wird dem Wind widerstehen* azt mondják: *Ver wird dem Vind viderstehen*, és azt hiszik, hogy a beszédnek ezáltal különös nyomatékot adnak. Mások, különösen a krainiak és olasz-tyrioliak, *e* helyett: *Bei warmem Wetter trink ich wenig Wein, aber viel Wasser* így beszélnek: *Bei barmem Better trink ich benig Bein, aber viel Basser*.

## D. — T.

55. A *D* szintén a harmadik osztályba való, azaz, összetett szózatossá váló.

A mi fent a *B*-ről szóló czikk kezdetében egészen a beszédműszerek helyzetéig mondatott, az szóról szóra ide is tartozik. A *B* és *D* közt csak egy kis különbség van. Az egész itt azon egyetlen eltérésre szorítkozik, hogy a *B*-nél az ajakkal, a *D*-nél

pedig a nyelvvel záratik el a kijárás a szózatnak. A többi egészen pontosan ugyanaz marad. Sőt a *D*-nek még épen ugyanazon rokonsága is van a *T*-vel, a mely a *B*-nek van a *P*-vel, és épen az, a mi fent a kemény *P*-re és a lágy *B*-re nézve mondatott, itt a kemény *T*-re és a lágy *D*-re nézve is érvényes.

A beszédműszerek helyzete a *D*-nél ez: 1. A szózat zeng. 2. Az orr zárt. 3. A nyelv a hegyével mindjárt a felső fogak mögött van szélesen a szájpadhoz odanyomva. 4. A fogak részvét nélkül. 5. Az ajkak kissé nyitva.

56. Most azt kell vizsgálni: vajjon azon egyetlenegy változtatás, mely szerint a szózat itt a nyelvvel és amott az ajkakkal záratik be, hogyan képes oly világos különbséget okozni, és egészen más betűt előhozni? Tudjuk, hogy fuvóhangszereknél, harántsípoknál, pásztorsípoknál s efféléknél a hang a szerint, a mint több vagy nagyobb lyukakon eresztetik ki, bizonyos arányban változik. A vadászkürtnél, trombitáknál, púzonoknál, mennél hosszabbak a csövek, következőleg mennél több tért kell a belefűtt levegőnek kitöltenie, annál mélyebb lesz a hang. Ilyen változást már a beszédnél is veszünk észre, ámde az nem a hang magasságában vagy mélységében áll, hanem valamiben, a mit nem fejezhetek ki másképen, mint egy hasonlat által. A miképen t. i. a fül egy bélhúrnak a hangját egy vas- vagy sárgaréz-húrnak a hangjától egészen jól megkülönbözteti — még akkor is, ha mindakettőnek ugyanazon hangolata, következőleg ugyanazon vibrációi is vannak — épen azonképen veszi a fül a *B* és a *D* közti lényeges különbséget észre, ámbár mind a két betű ugyanazon zenei tonusban ejtetik ki, és ámbár mindakettő egészen egyedül abban áll, hogy *bezárt tompított (gedämpft) szózatot hallunk, mely egyszerre magánhangzóba tör ki.*

Ezen különbség a következő két dologban áll: *Először*: a szózatnak, mely a szóban forgó betűk mindenikénél bezárt tokban zeng, a *B*-nél *tágasabb*, a *D*-nél pedig *szűkebb* efféle tokot kell betöltenie. *Másodszor*: a szózatnak, midőn az végre magánhangzóba tör ki, a két betű mindegyikénél egészen másképen alakított át- vagy kijárása van. Mindakét dologbeli különböztetés eléggé feltűnő a fülnek arra, hogy általa azonnal és pontosan megkülönböztethessék.

57. A dolog világosabbá tételére Kempelen megint mechanikus példával él. Egy négyzetes hosszúkás ládácska, melynek födele elülről hátrafelé boltozódó hevederív, a száj belsejét ábrázolja,

a mint az a *B* ejtésénél körülbelül kinéz. Egy lefelé görbített cső, melynek felső szája a ládácska hátulsó falának közepébe van beeresztve, a légesőt pótolja. A ládácska előlső fala két — egyik felső, másik alsó — a fal vízszintes középvonalában szorosan összecukodó, 45°-nyira kifelé nyílható ajtófélből vagy ajtószárnyból áll, mely a két ajkat képviseli. A négyszögösen hosszúkás ládácska fenekén egy czt teljesen fodó táblácska terül el, melynek hátulsó széle a fenék hátulsó széléhez charnier által van rögzítve. E táblácska a nyelvet képviseli. Hátába felül egy huzal van rögzítve, mely a ládácska boltozatába fűrt kis lyukon át kimegy, és melynek segítségével a charnierban mozgó táblácskát addig lehet fölemelni, míg annak előlső széle a boltozat előlső szélén felül fenakad, a mi által a belső szájür azon idoma ábrázoltatik, melyet az a *D* képzésénél mutat. Nézzük már most a *B* és a *D* ejtésének végbemenetelét.

A *B*-nél a nyelv fekszik, a két ajak pedig kezdetben csukva van. Itt tehát *először*: midőn a két ajtócska csukva van, a ládácska *egész* ürege képezi a szózat által betöltendő tért; *másodszor*: midőn aztán a két ajtófél kinyílik, a szózatos légáram, nyílásuk közepén, *egyenes* sugárban megy ki. A *D*-nél ellenben — míg a két ajak nyitva áll — a nyelvet ábrázoló táblácska az ő előlső szélével a szájpadot ábrázoló boltozat elejéhez támaszkodik. Itt tehát *először*: midőn a nyelv ekkép a szájpadhoz van támasztva, a szózat által betöltendő tér csak *félannyi* mint a *B*-nél; *másodszor*: midőn a nyelv, a szájpadot elhagyva, egy kissé lefelé hajlik, a szózat, az így támadt nyílás közepén, nem áramolhat, mint a *B*-nél, *egyenes* vonalban kifelé, hanem a felső ajakba és a szájpad elejébe kell ütköznie és *szögletre* hajlítva lefelé lövelnie. És ezen két különböző körülmény képezi a *B* és *D* közt való egész különbséget.

58. A *T* első osztálybeli, tehát teljesen *néma mássalhangzó*. Helyzete a *D* helyzetével tökéletesen ugyanaz. Az egész különbség ezen két egymással igen szorosan rokon betű közt csak abban alapszik, hogy a *D*-nél a szózat bezártan velezeng, a *T*-nél ellenben a szózat egészen hallgat, és csak a levegő feszítettik meg, a mely aztán a nyelvnek a szájpadtól való lehúzatásakor kitör. A *T* tehát magára és magáért (an und für sich) hanggal nem bír, hanem csak a rákövetkező hang által — vagyis csak magának a levegőnek kitörése által is, mely némi zajt okoz — lesz kivehetővé. A hang,



a melynek a *T*-re — hogy ez hallhatóvá, megismerhetővé váljék — közvetlenül következnie kell, soha sem lehet első osztálybeli, t. i. néma mássalhangzó, hanem mindig a többi három osztály valamelyikéből valónak kell lennie, és még ezek közül sem tűri a *T* mind-egyiket meg; a *B D G M Ch J* (= *Zs*) *Z* vele összeférhetetlenek. Ha p. o. azt mondjuk: *entbinden*, a *T* és a *B* közt egy gyenge rövid lehellet vagy szél hallatszik, így: *mitgehen*, *entmannen* stb. szóknál is a *T* és a *G*, a *T* és az *M* között. Ellenben *F H N R S SCH W V* egészen jól egyesülnek vele; p. o. az *entführen*, *That*, *gebet'n*, *Trauer*, *Zunge* (ejtsd: *Tsunge*), *quetschen*, angol *twenty* stb. szókban. Sőt ha a *T* egy szó végén jön elő, gyakran még a következő szó első betűjével is, ha ez az imént elősoroltak egyike, simul össze, és p. o. *mit seiner Hand*, *mit Ruhm*, *mit Schimpf* úgy hangzik, mintha így volna írva: *mitseiner* vagy *mizeiner Hand*, *mitruhm*, *mitschimpf* (v. ö. *entsenden*, *entreissen*, *entscheiden*).

59. Hogy hosszadalmasak ne legyünk, azon kettős tüneménynek, miszerint a *T* némely rákövetkező mássalhangzókkal nem, másokkal meg jól simul össze, csak egy pár példáját akarjuk elemezve vizsgálni. Miért nem kötteti magát a *T* a *B*-vel vagy a *G*-vel össze, az *F*-fel vagy az *S*-szel, *SCH*-sel pedig igenis? Ennek az oka a következő.

Ha *T*-t akarunk ejteni, kell, hogy a nyelv, a hegyével a szájpadhoz dőlve, a levegőnek elzárja a kijárást, és hogy aztán, midőn a *T*-t hallatni akarjuk, a bezárt levegő ugyanabban a pillanatban kitörhessen, a melyben a nyelv a szájpadtól elvonatik. Ámde, a *T*-re következő *B* vagy *G* képzése végett, a levegő kijárása épen azon elvonáskor egészen elcsukandó, a *B*-nél a száj az ajakak által, a *G*-nél a nyelvcsatorna a nyelv hátsó része által lévén elzárandó. Már pedig nyilván való ellenmondás, hogy a levegő akkor kitörhetne, a mikor épen egy másik ajtó által bezáratik. Ha tehát az „*entbinden*, *mitgehen*“ szavakban a *T*-t hallatni akarjuk, e szavak mindig így fognak hangzani: „*enthbinden*, *mithgehen*“, a *H* alatt itt csak egy egészen rövid lehelletet vagy pillanatnyi szélfúvást értve. A ki e rövid lehelletet el akarná hagyni, ama szavakat *T* nélkül így ejtené: *enbinden*, *mighen*.

A másik esetben ellenben, ha a *T*-re *F*, *S* vagy *SCH* következik, e betűk egyikénél sincs a száj vagy a nyelvcsatorna egészen csukva. Ugyanazon időben, midőn a *T*-nek ki kell törni, az ajakak

*F*-helyzetükbe illeszkednek, és így a *T*-vel kitörő levegő már előtalálja azok *F*-helyzetét, a melyen által a *T* az *F* hanggal egyesülten áramlik ki. Ez így van az *S*-nél és a *SCH*-nél is. Ha a *T*-helyzetben levő nyelv a szájpadtól csak egy kevésé eltávolodik, már ott van az *S* vagy a *SCH* helyzete, a melybe a *T*-től jövő levegő beletódulván, zúg (sause) vagy sziszeg (zischot), a mint az *S* vagy *SCH* betű kívánja. Azért itt ama közbeszúrt rövid lehellet többé nem szükséges, és az *entführen*, *Tsunge*, *entstehen* szavaknak semmi szükségök „*enthführen*, *Thsunge*, *enthstehen*“-formán hangzaniok — Mindez, a kellő korlátozások mellett, a másik két néma mássalhangzóra, a *K*-ra és a *P*-re nézve is érvényes, és mindenki maga fogja könnyen tehetni ezekre az alkalmazást.

#### Hibák és cserék a *D*-nél és *T*-nél.

60. Még a *D*-nél tapasztalható hibákra nézve is beteljesedik a *B*-nél előforduló hibákra nézve mondottaknak legnagyobb része, csak azon csekély eltéréssel ismét, hogy a *B* akkor ejthető ki legkönnyebben, ha azt *M*, a *D* pedig akkor, ha *N* előzi meg, p. o. e szavakban, *Handwerk*, *Wunder*, *Kinder*. Mert minthogy a nyelvnek és valamennyi többi beszédműszereknek helyzete az *N*-nél épen ugyanaz, mint a *D*-nél, és minthogy a szózat, a melynek különben a *D*-nél becsukottan kell velezengetnie, az *N*-nél — az orron által ugyan — már velezeng, a *D*-be való átmenet igen könnyű, és ritkán jön ez esetben hiba elő. Ha ellenben a *D* mindjárt a szó kezdetén áll, a hol ilyen előtteálló *N*-től való segélye nincs, akkor igen gyakran *T*-vel cseréltetik fel, p. o. *Dach*, *Damm* helyett *Tach*, *Tamm* ejtik, a mi ismét nem hiba a betűben, hanem pusztán fölcserélés egy másik betűvel.

61. Minthogy a *T* a legkönnyebb betűk egyike, és azt minden gyermek a *P* után legelőször tanulja kiejteni, tehát igen kevés embert is fogunk találni, a ki annak kiejtésénél különös hibát mutatna. A köznép közt találkozunk ugyan imitt-amott olyanok, a kik a helyett, hogy a nyelv hegyét a szájpadhoz fektetnék, azt az alsó fogak megett való fektében meghagyják, és a nyelv középső részét használják a *T* képzésére; de ezek többnyire hülye-eszűek vagy félsiketek, s egész beszédökben általában valami buta vagy tompa tűnik fel.

Egy királyi sóhivatalnál Magyarországon egy hivatalnokot ismertem, a ki sem a *D*-t sem a *T*-t nem volt képes kiejteni, s az elsőt a legfuresőbb módon a *G*-vel, a másikat pedig a *K*-val cserélte fel. Így p. o. e helyett: *Du guter Gott — der Tod ist bitter —* azt mondta: *Gu guker Gokk — ger Kog isk bikker*. Illy vastag felcserélést azonban egész életemben csak ez egynél tapasztaltam.

### Angol *TH*.

62. Az angolok a közönséges *T*-n kívül még egy más *T*-vel birnak, melyet különböztetés okáért *TH*-nak irnak; ámde ezen *TH*-nak a kiejtésben sem a *T*-vel, sem a *H*-val, melyekből az írásban van összetéve, legkisebb rokonsága sincs. Ezen *TH* hangja inkább az *F*-családhoz tartozik. Emlékezzünk a fent 44. sz. alatt az *F*-ről mondottakra. A mint amott a felső fogak, midőn az alsó ajakra fekszenek és ott a levegőt egy kis nyíláson keresztül bocsátják, az *F*-et hozzák elő, úgy itt, a helyett hogy az alsó ajakra fekünnének, a nyelv hegyére fekszenek le, és ebből ered a *TH*. A többi mind úgy van mint az *F*-nél. De ezen angol *TH* sem ejtetik mindig egyformán ki, hanem néha azt csak pusztá levegővel ejtik, mint a *thought*, *third* szókban, néha pedig a szózatot hagyják bele zengeni, mint a *they are* szólamban, és így ezen kétféle kiejtésnek ugyanazon rokonsága van egymással, mint az *F*-nek a *V*-vel, miről lásd az *F* és a *V* alatt mondottakat.

### S. — Z.

63. Az *S* második osztálybeli mássalhangzó — *szélmássalhangzó*. Helyzete: 1. A szózat hallgat. 2. Az orr zárt. 3. A nyelv, míg lehajlított hegye az alsó fogak tövéhez tapad, háta előlső részével a szájjpadhoz támaszkodik. 4. A fogak nem multhatlanul szükségesek, de az *S* hangjának élesítésére szolgálnak. 5. Az ajkak önkényes tágasan nyitva.

Az *S* ejtésénél a beszéd azon természeti intézménynek veszi hasznát, miszerint az alsó fogak az felsők mögé eltolódnak. Ha az alsó fogak szokott állásukból kissé leereszkednek, de úgy hogy élük a felső fogak éle által még kissé elfödve marad, ha továbbá a nyelv a hegyével az alsó fogak gyökéhez, a hátával pedig a kemény szájjpadhoz úgy oda fekteti magát, hogy a szájjpad és a nyelvhát között középen még egy kis csatorna (Rinne) marad

nyitva, akkor a levegő, a szájpád boltozata és az ezzel egyarányosan lehajlított nyelvhegy közén keresztül, az alsó fogak élére vezetetik, és ezen él által mintegy két részre metszetik szét, a miből aztán az *S* (Sz.) sziszegő hangja származik. Ezen hangra és valamennyi hozzá hasonló hangokra nézve jobb, ha a száj valamennyi fogaktól meg van fosztva, mint ha csak egynehány metsző foga hiányzik, mert az első esetben a végig egysíkú (eben) foghús pótolja némileg a hézagtalan fogsor helyét, az utóbbi esetben pedig a hézagok valamennyi sziszegő hangokban hatalmas megzavarást hoznak elő, amint gyermekeknekél vesszük észre, kik már egészen jól beszéltek, de mihelyt tejfogaik kihullanak, más, megnyomorított kiejtést kapnak.

64. Németben <sup>1)</sup> a szók kezdetén, közvetlenül más mássalhangzó előtt, *S* hang sohasem, hanem mindig *SCH* bang ejtetik, a mely a legtöbb mássalhangzó előtt iratik is: *Schlaf*, *Schmausz*, *Schnee*, *Schrift*, *Schwan*; a néma mássalhangzók előtt *S* iratik ugyan, de szintén *SCH* ejtetik: *Spanne*, *Stein*, *Skizze*. Angolban <sup>2)</sup> ellenben az *S* (Sz.) majdnem minden mássalhangzóval megfér: *Slave*, *Smoke*, *Snow*, *Sweet*, *Spoon*, *Stone*, *Skin*. Egyedül az *R*-re nézve forog egészen különös egy körülmény fen. Sem latinban és francziában, sem angolban és németben egyetlen egy *SR*-rel kezdődő szó sem található, de angolban és németben sok, mely *SCHR*-en kezdődik: *Schraube*, *Schrecken*, *shrimp*, *shroud* stb. <sup>3)</sup> Erre alkalmasint azon tény szolgáltat okúl, hogy az *S*-nél a nyelv hegye az alsó fogak gyökét fekszi meg, és midőn az *R*-hez kell átmennie, elébb onnan egy kissé visszavonulnia és fent a szájpádhhoz kell oda feküdnie. Az *SCH*-nél ellenben a nyelv hegye már ott fekszik a szájpádon, csaknem ugyan azon a helyen, a hol az *R* jön létre. Következőleg mindig könnyebb az *SCH*-től mintsem az *S*-től menni át az *R*-be, és így alkalmasint a rövidebb és kényelmesebb út lőn választva.

65. A *Z* egyszerre szél- és szózatmássalhangzó. A beszédműszereknek egészen ugyanazon helyzetét mutatja, mint az *S*, és ettől semmi másban sem tér el, mint abban, hogy vele a szózat zeng,

<sup>1)</sup> Értsd fölnémetben.

<sup>2)</sup> És alnémetben.

*L.*

<sup>3)</sup> A westfalok, ámbár ezen sziszegő hangot sohasem hallatják, mégis sohasem változtatják azt puszta *S*-szé; nem mondják: *Sraube*, *Srecken*, hanem *K*-t vagy *CH*-t tesznek közébe: *Skraube* vagy *S-ch-raube*. stb. *K.*

a mi által a csupán sziszegő (säuselnd) *S*-hang egy zümmögőbb (in einen brausendern) hangba megyen által. A ki tehát *S*-et kezd ejteni, és aztán ennek helyzetébe egyszersmind a szózatot zengeti belé, az az igazi *Z*-t kapja.

Ezen hang a német nyelvben is sűrűn előjön, de az írásban csak az *S* idom alatt jelenik meg, és csak a gyakorlatból lehet megtanulni, hogy mikor kell ezen *S*-et *Z*-képen ejteni. Ha az *S* betű német szóban két magánhangzó közt áll, többnyire, sőt úgy hiszem, csaknem kivétel nélkül, a lágy *Z* kiejtést kívánja meg, p. o. *Lesen, Wiese, Rasen* szókban. A szók kezdetén (magánhangzó előtt) és a szók végén közönséges éles hangját tartja meg. P. o. *Sein Haus* szókban.

#### Hibák az *S*-nél és *Z*-nél.

66. Az *S*, miután hangjának a füttyüléssel van némi hasonlósága, sok pontosságot igényel. Ha a nyelv nem fekszik szorosan azon a ponton, a hol fekünnie kell, akkor az *S* hang vagy azonnal felette igen sziszegő (zischend), vagy felette kevésbé füttyülő (pfeifend) lesz. Azért az *S* körül oly sok embernél oly különbéle hiba található.

Némelyek az *S*-nél a nyelv hegyét felette közel tolják oda a felső metszőfogakhoz, és azáltal egy tompább hangot hoznak elő, a mely egy *F*-hez hasonlít <sup>1)</sup>.

Mások a nyelv hátának előlső része helyett annak középső részét fektetik a szápadhoz és akkor egy az *SCH*-be átesapó hang lesz az *S*-ből.

Még mások az *S* helyébe egy tiszta *F*-et tesznek. E helyett: *Der Zucker ist süß, das Salz aber sauer* ezt mondják: *Der Tfuiker ist füf, das Faltf aber fauer*.

Némelyek az *S* és *SCH*-nél a nyelvet úgy fektetik, mint az *L* ejtésére kell, és az *L*-hez tartozó szózat helyett csak pusztá szózatlan szelet fűjnek a beszéd-műszerek ezen helyzetébe. Ez ugyan egy némileg zúgó (sausend), de az igazi *S* és *SCH*-től egészen különböző hangot ad <sup>2)</sup>.

<sup>1)</sup> Ez hebegésnek, dadogásnak (Anstossen) nevezetik.

K.

<sup>2)</sup> Ausztriában ezt így nevezik: *ein Hölzel im Mund haben*. Ezt akárki könnyen utánozhatja.

K.

Egészen alacsonyan komikus hatást tesz az, ha az emberek *S* helyett tökéletes *SCH*-et használnak és e helyett: *Es ist schon die schönste Zeit verflossen* azt mondják: *Esch ischt schon die schönschte Tschait verflossen*.

Ismertem embereket, sőt szülővárosomban egy egész nemesi családot, mely anya, két lány és két fiúból állott, kik közül egyik sem bírta a tiszta *S*-et kiejteni, s azt mindig *CH*-vel helyettesítette. Így p. o. e helyett: *Das ist eine saure Speise* azt mondták: *dach icht eine chaure Chpeiche*.

67. A *Z* gyakran a német *Z*-tel cseréltetik fel — a *Horizont*, *Zona*, *Zodiacus* szókat némelyek így ejtik: *Horitsont*, *Tsona*, *Tso-diakus* — vagy az *S*-szel — a *Zephir*, *Azor* szókat sokan így ejtik: *Sephir*, *Asor*) = *Szephir*, *Aszor*) és azokat bizonyosan teljes életökben nem fogják másképp ejteni, ha hibájokra nem figyelmeztetnek és arra nem emlékeztetnek, hogy az *S*-hez a szózatot kell hozzázengetniök, hogy tökéletes *Z*-t kapjanak.

### SCH. — J.

68. A *SCH* a mássalhangzok második osztályába, t. i. a *szél-mássalhangzók* közé tartozik. E sziszegő hang a füttyüléshez jobban közelít, mint a közönséges *S*, és ezen utóbbitől azáltal lényegesen különböző, hogy kiejtésénél a nyelvnek más fekvése van; mert ez itten fölfelé hajlított hegyével fekszik a szájpadhoz és azzal képezi itten azon kicsiny nyílást, melyet az *S* ejtésénél ugyanitt az ő középső részével csinál. A többi helyzet úgy van mint az *S*-nél. Csak az jegyzendő meg még ehhez, hogy a levegőnek e két betűnél különböző tereket kell — mind a szűk nyelvcatornán való átmenetele előtt, mind pedig az azon való átmenetel után — betöltenie. Azután az irány is, melyet a levegő ezen helyzetenél kap, tesz sokat a hangnak sziszegőbbé tételére, mert az *S*-nél a levegő egy ív-alakú kanálison át vezetettük tova, az *SCH*-nél ellenben egy élősebb szögeleten, t. i. a nyelv hegyén, kell általgörbednie, a miből a metsző sziszegés származik.

69. Olaszhon némely vidékein bizonyos *S* van használatban, mely a közönséges *S* és *SCH* között a közepet tartja. Ez azáltal jön létre, hogy a nyelv ugyan, mint az *SCH*-re, a hegyével fölfelé van görbítve, de nem fekszik oly messze hátrafelé — hanem mindjárt elől, majdnem a felső fogak tövének — a szájpadhoz.

70. A *J* — azaz, azon hang, melyet a franczia nyelvben a *J* a *jamais jurer déjà* vagy a *G* a *genie venger* szókban jelel — negyedik osztálybeli mássalhangzó, azaz, egyszerre szél- és szózatmássalhangzó.

Helyzete egészen ugyanaz, a mely az *SCH*-é, és a két hang egymástól csak az által különbözik, hogy az *SCH*-nél egyedül a levegő vagy a szél, a *J*-nél ellenben a szózat is működik közre. A ki ezen hangot tökéletesen jól akarja eltalálni, annak nem szükséges egyebet tennie, mint egy *SCH*-et hosszúra kinyújtani, és végre a szózatot vele zengetni, akkor a szél a szózattal egyesülve fogja neki a valóságos *J*-t adni. A *J* tehát olyan *SCH*, melylyel a szózat velezeneg. Ez annak egész definitiója.

71. A német nyelv ezen hangot nem bírja. Az olaszok azt — p. o. *oggi già giorno* szókban — *G*-(ill. *Gi*-)vel írják, és a kiejtésben egy *D*-t bocsátanak előre, mintha *oddji, dja, djorno* volna írva.

Az angolok, a kik azt, mint a francziák, mind a *G* mind a *J* alak alatt bírják, a kiejtésben szintén mindig egy *D*-t bocsátanak előre, p. o. a *german, gently, join, judge* szókat úgy ejtik, mintha így volnának írva: *djerman, djently, djoin, djudje*. Ennek az oka ismét a természettől és a beszéd oekonómijából származtatható le. Egy hasonlat fog e célra legjobban szolgálni.

Ha port vagy tobákot akarunk a papirosról elfűjni, erre több és erősebb levegőt szükségünk, mint a közönséges beszélésre. Némelyek ilyenkor az ajkakát egy kis nyílásig összehúzzák, úgy mintha *W*-t akarnának ejteni, és azon a nyíláson által taszítják a levegőt erővel ki; mások a szájt szorosan bezárják, a levegőt a tüdőben összenyomják, azután azt az ajkaknak egy kis nyílásán keresztül egyszerre kitöretik, és így mind a ketten érik el célukat, t. i. azt, hogy a port elhajtják.

Már most meg kell jegyezni, hogy a *J* (= *ZS*) épen azon betű, mely a levegő és szózat legnagyobb megerőltetését kívánja. Ezen erőt itt is, úgy mint fent a fűjásnál, némelyek közvetlenül alkalmazák, és abban a nyomban hozzák a *J*-t elő, és ezek a francziák. Mások, a kik ezt nem vélik így minden teketória nélkül tehetni, egy segédeszközhöz folyamodnak. Ők a nyelvecsatornát elébb a nyelv által egészen elcsukják, a levegőt a szájbán a szózat által megfeszítik, egy bekövetkezendő taszításra akarván mintegy neki készülni, aztán a nyelv hegyét a szájpadtól egy kevéssé elvonják, miáltal a szózat egyszerre kap utat, és egy erős *J* (*ZS*)-be tör ki,

megint úgy mint fent a fűvésznél. Ezen utóbbi *J* (*SZ*) tehát nem közvetlen egy *J*, hanem egy másik segédeszközzel társított *J*, és ezen *J*-t használják az olaszok és angolok.

Ezen segédeszköz pedig a *D*, és hogy ez csakugyan a legkönnyebb és a legcsalhatatlanabb segédeszköz, a mely által egy igazi *J*-hez eljuthatni, az a következők által bebizonyítható. Ha egy *D*-t akarunk kiejteni, a nyelv a hegyével a szájpadtot megfekszi és a nyelvsatornát egészen elzárja; a szózat bezártan zeng vele, mint fent a *D* leírásánál mutattuk. Ha már most a nyelv csak egy kicsit távozik hegyének legvégével a szájpadtól el, már ott van az *SCH* helyzete, és minthogy a bezárt, de már zengő szózat — melly annyira meg van feszítve, hogy még a nyakat is felduzzasztja — rést kap, erővel illan azon a kis nyíláson ki, és ad egy, szózatzsongásból (*Stimmbrausen*) meg légsziszegésből (*Luftzischen*) vegyült hangot, a mely tulajdonképen a mi *J*-nk. Egy további bizonyosság még ez: a *D*. a *SCH*-vel nem is hagyja magát közvetlenül összekötni; az utóbbi a *D*. után mindig *J*-vé lesz. A *DSCH* kombinációt ki se lehet ejteni, kivéven ha a *D* és *SCH* közt egy kis szünetet, egy kis megszakítást csinálunk, mely alatt a megfeszített levegőt ismét a légsőbe visszahúzzuk, és a szózatot elhallgattatjuk. Próbáljunk *dscha*-t mondani! Mindig, akaratunk ellenére is, *dja* (*dzsa*) fog hangzani, vagy, ha ezt el akarjuk kerülni, egy *d-scha*, *tscha* vagy *d-tscha* lesz belőle. Épen így, megfordítva, a *T* sem engedi magát *J*-vel, de igen is jól *SCH*-vel kötni össze, mint p. o. az angol *Watch* szóban, melly mint *Watsch* hangzik. Ellenben ha *tja*-t (*tzsa*)-t akarnánk mondani, akkor vagy a *T* fogna *D*-re, vagy a *J* fogna *SCH*-re változni át, és mindig vagy *dja* (*dzsa*) vagy *tscha* fogna hallatszani.

#### Hibák és cserék az *SCH* és *J*-nél.

72. A legkellemetlenebb nyelvhiba, legalább az én fülemnek, az, midőn némely emberek, a helyett hogy *SCH*-t ejtenének, zárt nyelvsatorna mellett, az orron által hajtják ki a szózatlan levegőt. Ez úgy veszi ki magát mintha beszédök közepette orrokat akarnák fújni. E helyett: *ich habe manche schöne Stunde im Spielen verschwendet*, azt mondják: *ich habe manche űne űtunde im űpielen verűwendet*, hol a vonással (˘) jelölt *ű*-eket a szózat hangja nélkül és csak — az orron által erővel kitaszított — pusztá széllel hallatják.



Azok, a kik beszédökben az *SCH* hangot nem is bírják, hanem helyette mindig *S*-et ejtenek, mindig enyelgő és férfiatlan valamit látszanak magokon viselni. Némethonban az nem<sup>t</sup>tűnik fel annyira, minthogy itt egész tartományok beszélnek így; de a franczia, angol és magyar beszédben az kiállhatatlan és ezerféle félreértésekre ad okot. P. o. ha francziában *choux* (mész), *chancre* (énekes), *chant* (ének), stb. helyett *soux* (mely úgy hangzik mint *seeau* pecsét), *santre* (mint *centre*, középpont), *sant* (mint *sang*, vér) mondatik, vagy ha németben e helyett: *er hat sie ghascht*, — *er vermischt alle Speisen* azt mondjuk: *er hat sie ghaszt*, — *er vermiszt alle Speisen*. Különösen az olaszok közt vannak sokan, kik, ha francziául beszélnek, a fent leirt, *S* és *SCH* közt álló középhangot használják. E helyett: *j'ai chanté une chanson* azt mondják: *s'ai santé une sançon*.

E két hiba nagyon hamar javítható, ha a hibázónak csak bátorsága van és komoly kívánsága reá. Én efféle embereket kevés perczek alatt csak az által hoztam kerékvágásba, hogy nekik a nyelv fent leirt fekvését mutattam meg.

Néha végre olyan embereket találunk, kik az *SCH*-et mindig *J*-re (*ZS*-re) változtatják. E helyett: *Schweige von deiner Schande*, azt mondják: *Jweige von deiner Jande*. Ezeknek csak azt szükséges felfoghatóvá tenni, hogy itt a szózatot hallgattatniok kell, akkor rájönnek a helyes *SCH*-re.

73. A *J* hangnál egyéb hibák nem jönnek elő, mint más betűkkel való felcserélések. Francia- és Olaszthonban egész tartományok vannak, hol a *J*-nek nem adják meg az ő igazi hangját, Sok született francziák e helyett: *déjà, jamais*, azt mondják *déscha, schamais*, és olaszok e helyett: *gia, giorno*, ezt: *dia, diorno*. Mint-hogy a németek e hangot beszédökben nem bírják, midőn idegen nyelveket tanulnak, igen nehezen sikerül nekik azt eltalálni. Találunk németeket, kik a franczia nyelvet minden fordulataival, és pedig igen folyékonyan beszélnek, de mind a mellett azon hibában szenvednek, hogy valamennyi *J*-t *SCH*-re változtatnak. Így p. o. *je ne jure jamais* helyett mondják: *sche ne schure schamais*. Ha ezeket a *J*-re rá akarjuk tanítani, csak hagyjuk őket egy *SCH*-t egy ideig kinyújtani, s aztán azt mondjuk nekik, hogy hagyják már most a szózatot bele harsanni és vele zengeni, akkor magok is csudálkozni fognak, milly könnyen találták el az általok különben olly nehéznek tartott hangot. Csaknem még könnyebben fog ne-

kik az olasz *gia* (dja dzsa) sikerülni, ha egy *D*-t bocsátva előre *dscha*-t mondanak, — föltéve természetesen, hogy a *D* csakugyan hatalmukban van, és hogy megtudják a kellő különbséget a *D* és a *T* között tenni, mert különben *tscha*-t fognak mindig mondani, s azon kellene kezdeniök, hogy — a maga helyén adott utasítás szerint — a *D* helyes ejtését tanulják meg előbb.

### G. — K.

74. A *G* (azaz, az ó-görög *Gamma* vagy azon hang, melyet valamennyi nemzet a latin *Gallina* szóban hallat) harmadik osztálybeli, azaz, *szózat-mássalhangzó*, melynél a beszédműszerek helyzete a következő: 1. A szózatrés zeng; 2. Az orr zárt; 3. A nyelv a hegyével az alsó fogakhoz dől és hátulsó részével a lágy szájpadhoz záródik oda, úgy hogy semmi levegő keresztül nem jöhet. 4. A fogak részvét nélkül; 5. Az ajkak különböző fokokban nyitvák, a következő magánhangzónak, melyre előre elkészülnek, minősége szerint.

Ezen betű, úgy mint a *B*, *összetett* szózatos mássalhangzó, minthogy az a beszédműszerek kezdetbeni helyzetében nem hallható, hanem csak azoknak egy másik helyzetbe való átmenetelők által, és a szózatnak egy másik — magán- vagy mássalhangzó — betűbe való kitörése által, válik tökéletesen hallhatóvá.

75. Ugyanazon rokonsága, a mely a *B*-nek van a *P*-vel és a *D*-nek a *T*-vel, van a *G*-nek is a *K*-val. Ha tehát itt a *K*-t irom le, és aztán csak azt teszem hozzá, hogy a *K*-nak *G*-vé átváltoztatására csak az kell, hogy a *K*-val a bezárt tompa szózat vele zengjen, mindezt megmondtam, a mi a *G* betűről egyáltalában mondható.

A *K* tehát a következő módon jön létre. A nyelv, mely rendszerint laposan és vízszintesen — szélével körös körül az alsó fogakhoz érve s haránt-átmetszetében egy fekvő lapos ellipsist képezve — fekszik a szájban, a *K* ejtésénél két oldalfalát a középefelé huzza össze, a mi által középe felegyenesedik és haránt-átmetszete egy, hegyén álló tojásdad alakot nyer. A nyelv hegye az előlső alsó fogakhoz marad támaszkodva, hátulsó része pedig a lágy szájpadnak dűleszti magát és az egész garatot úgy becsukja, hogy a legkisebb levegő sem jöhet ki belőle. Már most az összes többi theória ugyanaz, a mely van a *P*-nél és a *T*-nél, csak azon különbséggel, hogy a *P*-nél — mert az ajkak zárják el a levegő kijárá-

sát — a levegő az egész szájürt kéntelen betölteni, továbbá hogy a *T*-nél — mert a nyelv, mint valami válaszfal, a szájürnek csak felerészét zárja el, — a levegő szűkebb tér betöltésére szorítkozik, ellenben a *K*-nál — mert a nyelv hátulsó része közvetlenül a garat bejárását zárja el — a levegőnek még sokkal szűkebb tér marad betöltendő, azaz, csupán a garat-ür tere maga <sup>1)</sup>. Ha már ekképen a levegő a tüdő nyomása által kissé meg van feszítve, vagy is inkább összenyomva, és a nyelv ekkor a lágy szájpadtól rögtön elszakad, ezen levegő bizonyos zajjal fakad, pattan ki, és épen ezen zaj a *K*, a mely még hallhatóbbá lesz azáltal, hogy egy másik betű egészen szorosan hozzá simul, p. o. ezen összeköttetésben: *ka, ke, ki, kl, kr*, stb.

Már most jövünk tehát a mi *G*-nkhez, a mely semmi más mint egy lágy *K*. Arra hogy a *K*-ból azonnal *G*-t csináljunk, a *K*-n semmi egyéb sem változtatik, mint az, hogy a levegő, a mely, kikifakadása előtt, a garatürben gyűl össze, nem mint a *K*-nál, a pusztá szél által, hanem a zengő szózáttal gyűjtetik fel ottan — azaz, a beszédműszerek kezdeti *K* helyzete alatt a — *B*-nél bőven leirt — bezárt szózatot hagyjuk velezeni és tökéletes *Gamma* jön létre.

76. Fent (74) a beszéd-műszerek helyzete leírásában az mondatott, hogy az *ajkak* a *G*-nél, az erre következő magánhangzónak, a melyre az *ajkak* már előre elkészülnek, minősége szerint, *különféle fokokban nyitvák*. A dolog mibenléte ez. Minthogy a *G*-nél kezdetben a garat a nyelvnek hátulsó része által egészen be van zárva úgy is mindegy, mi történik ezen zárat vagy ajtó előtt — sokat vagy keveset állanak-e a két fogsorok el egymástól — tágasan vagy nem tágasan nyitvák-e az *ajkak* — mert a *G* hangja elebb úgysem hal-

<sup>1)</sup> Ezen folyamatot — a szájürt ábrázoló, fent leirt ládácská képéhez vissza térve — egy szellentyű által tehetünk magunknak szemléletessé, a mely — a nyelvnek a lágy szájpadi emelkedő hátsó részét képviselve — hátsó végével a ládácská fenekének hátsó szélén csuklatban jár, előlső szabad végével pedig, egy ehhez rögzített és a ládácská boltozatának hátulsó végén kijáró huzal által, fölnyilván, a ládácská hátsó részébe kissé benyuló cső nyílását bezárja, úgy hogy a levegő csak ebbe a ládácskába nyíló csődarabba szorul. — A levegő által betöltendő szájür különböző mekkorasága mellett, az egészen különböző irány is tekintetbe veendő, melyet a levegő árama a leirt három esetek mindegyikénél kifakadásakor kap.

latja magát, mintsem a nyelv a lágy szájpadtól elszakadt és akkor csak a körül forog a kérdés, hogy miféle nyílást talál a szózat elő — *A-ra, O-ra vagy I-re* kellő stb. nyílás-e az; elég, hogy a *G* egészen hallhatóvá csak a következő — mindegy akármilyen — betűhöz való átmenetel által lesz. A természet <sup>1)</sup> ezen alkalmatosságot felhasználja, és már a *G* tartama alatt készíti az ajkak a követ. közö betűre elő — mint valamennyi működéseinél, úgy itt is — akarván az egyik helyzetből a másikba való erőszakos ugrást elkerülni. P. o. ha a *Gut* szót akarjuk kimondani, az ajkak már a *G* tartalma alatt állanak az *U-ra* megkivantató állásban, t. i. az első fokban nyitva, és, a mint a nyelv a lágy szájpadtól elhagyja, már halljuk is az *U-t*, a nélkül hogy a szájt többé mozdítanók. A *Gold* szónál az ajkak a *G* tartama alatt már egy kissé tágasabban nyitvák, a *giessen* szónál még tágasabban, és így tovább <sup>2)</sup>.

77. A *K* első osztálybeli, t. i. néma mássalhangzó, mely más betű segítségével nélkül nem hallható <sup>3)</sup>. Helyzete, mint láttuk, ugyanaz, mint a *G*-é, csak azon különbözéssel, hogy emennél a szózat velezeng, a *K*-nál pedig *nem*. Ezen betű a *G*-nél elegendőképen lévén leírva, itt még csak egy észrevétel következik.

A németek — legalább legtöbb tartományban — az itt szóban levő *K*-n kívül, a mely úgy hangzik, mint a latin *C* a *Caput*, vagy mint a francia *C* a *Car* szóban, még egy másik *K*-val élnek, mely kiejtésében mindig egy *H*-tól, azaz lehelettől, kísértetik, és úgy hangzik mint *Kha*. Valahányszor a *K* valamely szónak kezdőbetűje, és tüstént utána egy magánhangzó következik, mindannyiszor ezt a másik *K*-t vagy *Kh*-t használják. Mondják p. o. *Khatz*, *Khind*, *Khunst*; így összetett szavakban is: *unkheusch*, *verkhürzt*, *aufkheimen*. Ha ellenben közvetlenül a *K*-ra mássalhangzó következik, akkor mindig az első — lehellet nélkül való — *K*-t használják. P. o. *Klein*, *Kraft*, *Knecht* helyett nem mondják: *Khlein*, *Khraft*, *Khnecht*. Úgy szintén a szó belsejében két magánhangzó közt álló *CK* után sem hallatják a *H* utólehelletet.

<sup>1)</sup> A természet! — Föltett szándékból ugyanis ez aligha történik, mert ritkán gondolhatt erre ember. K.

<sup>2)</sup> Ezen egész észrevétel, mint kiki könnyen maga fogja észrevenni, a *D T K L* és több más betűkre is alkalmazható, és csak azért hoztam azt itt a *G*-nél fel, mert azt épen akkor tettem, midőn ezen betűről írtam. K.

<sup>3)</sup> V. ö. 75 sz. vége felé 421. lapon. L.

A *K*-t különben csak egyfélének is lehet fölvenni és azt mondani, hogy a németnek is, éppen úgy mint más nemzeteknek, csak egy *K*-ja van. Hogy néhol a *H*-t, mely önmagáért is betű, teszi hozzá, az magán a *K*-n mitsem változtat. Ha a *K*-t ezen szempontból tekintjük, természetesen magamnak kell megvallanom, hogy a fentebbi megjegyzés szükségtelenné lesz, és hogy a *K* mindig csak ama első *K* marad. De akkor aztán azon esetekben, a melyekben a *K*-nak *Kha*-képen kell hangzania, az írásban is mindig a *H*-t is hozzá kellene tenni, és a *Kunst* szót *Khunst*-nak nemcsak ejteni, hanem írni is.

#### Hibák és cserék a *G*-nél és *K*-nál.

78. A *G*-nél nehezen fogunk igazi kimondásheli hibát, de igen is többféle más betűvel való fölcserélést találni. Így p. o. a köz-nép Ausztriában igen ritkán él *G*-vel a szók kezdetén. Helyébe többnyire *K*-t teszen és *gross*, *Glas*, *Gefahr*, *grau* helyett azt mondja: *kross*, *Klas*, *Kfahr*, *krau*. A szók végén, különösen ha *EN* vagy *EL* következik, ismét helyesen mondja ki a *G*-t: *Orgel*, *Spar-gel*, *Wagen* helyett nem mondja: *Orkel*, *Sparkel*, *Waken*.

Gyermekeknel, mikor éppen beszélni kezdenek, igen közönséges, hogy a *G*-t a *T*-vel cserélik fel <sup>1)</sup> és *gleich*, *Glas*, *Gabel* helyett *tleich*, *Tlas*, *Tabel*-t mondanak. Észreveszik ugyan, hogy a *G*-re a nyelvet kell használniok, de a helyett, hogy a szózatnak a kijárást a nyelv hátulsó részével zárnák el, ezt annak hegyével teszik; a nyelv hegyét t. i. mindjárt a felső fogak mögött fektetik a szájpadnak, a mi által éppen a *T* jön létre <sup>2)</sup>. Ha ilyen gyermeknek finom hallása nincs, e hibát sokáig nem veszi észre, s mindig azt véli, hogy *G*-t mondott, midőn pedig *T*-t mondott. Némelyiknél késő koráig marad meg e hiba.

A *K* helyett is a gyermekek, midőn beszélni kezdenek, többnyire *T*-t mondanak, — *Kaiser*, *kalt* helyett: *Taiser*, *talt* — a mi néha szintén nagy korukig ragad rájuk. Némelyek a *K*-t kelletlenül eleesebben ejtik ki, és éppen *KCH*-t csinálnak belőle. A svájcziaiak *klar*, *Knecht*, *Wolken* helyett azt mondják: *kchlar*, *Kchnecht*, *Wol-chen*. De itt megint nem magában a *K*-ban fekszik a hiba, hanem a hozzá nem tartozó *CH*-toldalékban.

<sup>1)</sup> Még közönségesebben a *D*-vel.

<sup>2)</sup> Vagy szózatzenge mellett a *D*.

## CH. — I.

79. A *CH*-ről — a mint a németben ejtetik — némelyek azt hitték, hogy nem egyéb mint több erővel kitasztatott, élesebb *H*. Azonban, mihelyt helyzetét kissé pontosabban meghatározandom s még több egyéb mellékkörülményt megemlítendek, azt fogjuk találni, hogy a *CH* külön, a *H*-től — épen úgy, mint az *SCH* az *S*-től — különböző betű. Mint igazi *szélmássalhangzót* a mássalhangzók második osztályába teszem azt. Különösnek nála mindjárt az tetszik fel, hogy kétféle helyzettel bír. Ha egy *E*-t vagy *I*-telőz meg vagy követ, akkor helyzete egészen ugyanaz, a mely az *I* *magánhangzóé*, és ilyenkor a *CH* nem is különbözik az *I*-től semmi másban, csak abban, hogy nála a szózat helyett a pusztá levegő működik. Az előbbeniekből tudjuk, hogy a levegő, ha egy szűk kijáráson erővel keresztülsajtoltatik, zörejt okoz. Már most az *I* *magánhangzónál* a nyelvsatorna a legszűkebben van összezárva; ha tehát a levegő ezen a szűk teren némi nyomatékkal keresztül szoríttatik, azon zörejt támad, mely a *CH*-t teszi. Ha p. o. az *ich* szót ejtjük, azon pillanatban, midőn az *I*-nek már meg kell szűnnie, egyebet se teszünk, csak elhallgattatjuk a szózatot, és ugyanazon helyzetbe a szózatlan szelet taszítjuk, és megvan a tökéletes *ich*.

A természet itt megint a legrövidebb uton siet céljához. A szózatrésről szóló cikk végszakából tudjuk, hogy a szózatot többféle módon lehet elhallgattatni. Itt az elhallgattatás által történik, hogy a szózatrés az *I* után a zengésre való kelletnél tágabban kinyilik, a mi, a tudónek folyvást tartó nyomása folytán, épen azt eszközli, a mi a *CH*-ra szükséges, t. i. egy erős, szózatnélküli légáramot. Azon szűk nyelvsatorna-nyílás, a melynek ezen levegőáramot az ő átmenetelésében fel kell tartóztatnia, az *I* helyzete által szintén már egészen készen megvan, következőleg a *CH* önnönmagától jön létre, és a természet nála semmi egyebet nem tett, mint azt, hogy a szózatrést tágitotta. Most az *I* helyébe egy *E*-t akarunk tenni és *Pech*-et mondani, és megint ugyanazt a *CH*-t fogjuk találni, melyet találtunk az *Ich*-nél; ehhez azonban mindjárt meg kell jegyezni, hogy az átmenet az *E*-től a *CH*-hez már nem olyan egyszerű, mint az *I*-től a *CH*-hez. Mert a nyelvsatorna az *E*-nél már a második fokban, következőleg sokkal tágabban van nyitva, semhogy a levegő az ő átmenetelésében itt akkora akadályt találja, hogy zörejt okozhatna

A nyelvsatornának tehát tüstént az *E* után egészen az első fokig kell bezárulnia, azaz, az *I* helyzetét elfoglalnia, csak akkor hallatja magát a *CH*. Ha a nyelv az *ö* *E* helyzetében megmaradna, lehetetlen volna a *CH*-t előhozni, ha e helyzetbe a levegőt még oly erőszakosan is akarnók belétesztani. Legfeljebb *Peh*-et lehetne, de bizonyosan sohasem *Pech*-et mondani. Minthogy aztán a nyelvnek az *E*-től az *I*-ig csak egy foknyi utat kell megtennie és így egészen csekély mozdulat által találja magát az *I* helyzetében, az *E* az *I*-re tartozó *CH*-t is — a melyhez oly közel fekszik — megtartja.

80. Az *I* és *E* magánhangzók valamivel magasabb tonussal látszanak hangzani, mint a többi magánhangzók. Minthogy már ezen *CH* az *I*-helyzetben hozatik elő, úgy látszik, hogy rá is ragad valami az *I* tulajdonságából és hogy az valamivel magasabban hangzik, mint a másik *CH*, melyről mindjárt fogunk szólni. Ezért ezentúl ezt *magasabb*, a következőt pedig *mélyebb* *CH*-nek fogom nevezni.

A *mélyebb* *CH* alatt azt értem, a mely mindig egy *A*, *O*, vagy *U* után következik. Ez más helyzetben hozatik létre, mint az előbbi magasabb *CH*. A nyelv és minden más műszer úgy fekszik mint a *K*-nál, csak azzal a kis különbséggel, hogy a nyelv az *ö* hátulsó részével a garatot nem zárja be egészen szorosan, mint a mondott betűnél, hanem középen egy kis nyílást hagy fenn, a melyen a levegő áthalad. Próbáljuk az *Ach* szót kiejteni, és húzzuk a *CH*-t hosszúra ki, akkor a nyelvet egészen más helyzetben fogjuk találni, mint az *ich* szó kiejtésénél; a nyelv hátulsó része föl lesz emelkedve s a hegye fekünni fog. Hogy a két *CH* különbségéről még világossabban meggyőződünk, ejtsünk felváltva most *ich*-et majd *ach*-ot, és húzzuk a *CH*-t mindannyiszor egy kis ideig ki. Azt tartom, hogy nem lesz ember, a ki ezen egészen kézzel fogható különbséget fel nem fogná ismerni. Sőt azt gondolnám, hogy minden ember, a ki a magánhangzót nem is hallotta, ha még csak magát a *CH*-t is hallja, határozottan mondhatja meg, minemű magánhangzó előzte legyen azt meg, vajjon a két magasabbak (*E I*), vagy a három mélyebbek (*A O U*) közül-e valamelyik?

Az pedig, hogy mért csinált a természet magának kétféle *CH*-t, és mért fogadja mindig épen csak az *A O* és *U* magánhangzó a mélyebbek *CH*-t társaul, az alkalmasint onnan jön, hogy

az átmenet az *A O* és *U*-tól az *I*-hez, azaz, a nyelvsatornanyílás *harmadik, negyedik és ötödik* fokától az *elsőhöz* kelletinél erőszakosabb. Mert mikor is illeszkednék a nyelv az *A O U* helyzetéből az *I* helyzetébe, mely a magasabbik *CH*-re megkívántatik? Mialatt még a szózat zeng? Akkor *ach, och, uch* helyett *aich, oich, uich* jöne létre. Mialatt már a *CH* hallatik? Akkor már késő volna; mert a *CH*-nek, mihelyt megszólal, az *ö* helyzetével már birnia kell. Szünetet akarunk tán az *A* és a *CH* közé csusztatni, mely alatt a nyelvet az *A* helyzetből az *I* helyzetbe vihessük át? akkor a magasb *CH*-vel ejtett *ach*-ban az *A* és *CH* nem fogna többé összefüggni, hanem mint *a-ch* hangzani. Ahhoz járul, hogy a magasb *CH* mindig megtart valamint az *I* természetéből, és a szünettel ejtett — magasb *CH*-jü — *a-ch* mindig úgy fogna kijönni mint *aich*.<sup>1)</sup> Mi történik tehát mindezeknek elkerülése végett? A nyelv, hogy az *I*-t, melyet középső részével szokta képezni, kikerülje, hátulsó részét használja itten a nyelvsatorna megszüktetésére. A szájpadvitorla szintén leereszkedik egy kissé és mintegy a nyelvnek elejébe megy, és így a mélyebb *CH* helyzete épen abban a pillanatban van készen, a melyben a szózat zengeni megszűnik.

81. Mind a két *CH*-nek ugyan a *H*-val azon közös tulajdonsága van, hogy ugyanazon szájnnyílást tartják meg, mellyel az őket megelőző vagy követő magánhangzó bir. A *dich Koch* szavak kiejtésénél az *ich, och* tartama alatt a száj nyílása nem változik. Ebből azonban nem következtethető, hogy a *H* és a *CH* egy legyen. Ha az utóbbiról mind az, a mi fent róla mondatott, nem is mondatott volna, még is arról, hogy a *H*-nak más helyzettel kell birnia, már az az *egy* győzhetne meg minden embert, miszerint a *H* oly sok levegőt vagy lehelletet kíván meg, és a tüdőt oly sebesen üríti ki, hogy azt alig egy másodpercig lehet kitartani, a *CH*-t ellenben tíz másodperc hosszágig is lehet kiterjeszteni.

82. Az *I* mint mássalhangzó. Az *I*, mint már fentebb (14. alatt) említettük, az egyetlen magánhangzó, mely időnként egy mássalhangzó tisztét is pótolja. Egy kicsiny hozzátétel — vagy is in-

<sup>1)</sup> A köznép emberei itt Ausztriában rendszeren ezt a magasabbik *CH*-t veszik az *U*-hoz, azért az *U*-tól az *I*-n keresztül mennek ahhoz fölfelé és mondják: *Tuich, Buich* e helyett: *Tuch, Buch*. A zsidók ellenben, hol a magasbik *CH*-vel kellene is élniök, a mélyebbek *CH*-t alkalmazzák és p. o. az *I*-től az *A*-n által mennek ahhoz lefelé. Ők e helyett: *ich* azt mondják: *iach*. K.



kább a nyelv helyzetének egy alig észrevehető változtatása által azonnal egy mássalhangzóba megy az által, a mi megintlen megerősíti a mássalhangzók tárgyalásánál felállított azon tételt, miszerint egy magánhangzó egyedül a tiszta emberi szózatból állhat, és azonnal megszűnik magánhangzó lenni, mihelyt egy másik hangnak vagy zörejnek hozzá társítása által megtisztátlaníttatik.

Ezen német szókban: *Jesus, Jahr, Jammer* az *I* egy mássalhangzó. Ezen mássalhangzó következő módon jön létre. A mint fentebb mondatott, a nyelv az *I*-nél a szózatnak csak egy egészen apró lencsealakú nyílást hagy fenn kijárásul. Ha az *I*-nek mássalhangzóvá t. i. *Jotává*, német *J*-vé kell lennie, nem történik semmi egyéb, mint az, hogy ez a kicsiny nyílás még egy kicsikét összebb húzódik, a mi azt okozza, hogy azon levegő-mennyiség, melyet az *I* hangja visz magával, nem vonulhat kényelmesen keresztül, hanem erőszakkal kényszerrel keresztül tódulni, a mi által egy kis mellék-zörej vagy légzizégés (*Luftsäuseln*) támad, a mely az *I*-t azonnal kivetkőzteti az ő tisztaságából, és azt épen ez által mássalhangzóvá teszi. Könnyen lehet észrevenni, hogy a *Jota* vagy mássalhangzós *I* kimondásánál mindig több nyomatékot kell alkalmazni, mint a magánhangzós *I* kiejtésénél.

A *Jotát* vagy mássalhangzós *I*-t úgy is lehet tekinteni, mintha az egy pusztá magasb *CH* volna, melylyel a szózat velezung. A *CH*-nek, a mikép az az *ich* szóban hangzik, egészen ugyanazon helyzete van, mint a *Jotának*; a kettő közt csak az a különbség van, hogy a *CH* pusztá szózatlan széllal hozatik elő, a *Jotánál* ellenben a szózat velezung.

Vannak emberek, a kik ezen a *Jotához* megkívántató, kellő nyílást soha sem találják el pontosan; az nekik vagy kelletinél kicsinyebben vagy kelletinél nagyobbban üt ki. Az első esetben mindig egy megelőző magasb *CH*-t hallatnak hozzá, és *ja* helyett *chia*-t mondanak; a második esetben a *Jota* közönséges *I* marad, s *ja* helyett *ia*-t mondanak. Hogy ezt ismét a tapasztalás által erősítsük, ejtsük ki az *ich* szót, húzzuk a *CH*-t egy kis ideig ki, és hagyjuk aztán a szózatot belezungeni, úgy tökéletes *jotát* fogunk hallani.

#### Hibák és cserék a *CH*-nél és *Jotánál*.

83. A fentebb (l. 80. és 82. vége felé) már megjelölteken kívül, e betűknél kevés hibát találni, ha csak azt nem vesszük annak,

a melyet a *CH*-nél az olaszok követnek el, midőn a német nyelvet tanulják. Ők a *CH* helyett többnyire *K*-t ejtenek, és minthogy ezt is mindig *E*-vel kísérik, az *ich*, *dich* helyett *ike*-, *dike*-t mondanak. — Némely németek a mélyebb *CH*-t is túlságosan *mélyen* hangoztatják, mint ha *hákognának* (räuspern), minthogy a nyelvcsatorna nyílását kelletlenül nagyobbra csinálják, és aztán, hogy azt betöltsék, nagyobb légmennyiséget — és nagyobb erővel — kényszerűen kutasztani. — Ha *L*, *N* vagy *R* szózatos mássalhangzók valamelyikére következik *CH*, az mindig a magasabbik *CH*, mert a nyelvnek, a mely ezen három betűt a hegyével csinálja, igen könnyen esik, magát az *I* helyzetébe tenni, miután e végre csak a hegyét kell egy kissé leeresztenie. De ilyenkor némely emberek az ezen szózatos mássalhangzókkal járó szózatot nem hallgattatják el elég korán, úgy hogy az még zeng, midőn a magasb *CH*-re kellő *I* helyzet már kész. Azáltal nekik gyakran akaratok ellenére is egy *I* sikamlík ki, és e helyett: *Milch*, *Zwilch*, *Mönch*, *manchmal*, *zwerch* azt mondják: *Milich*, *Zwillich*, *Mönich*, *manichmal*, *zwerich*. — Egyetlen egy személyt ismertem, a mely a *CH*-t a *SCH*-vel cserélte fel. *Ich*, *recht*, *nicht* helyett azt mondta: *isch*, *rescht*, *nischt*.

### M.

84. Az *M* a harmadik osztályba tartozó vagy egyszerű szózatos mássalhangzó. Mint az *A* a magánhangzók közt, úgy az *M* a mássalhangzók közt a legkönnyebb, és a gyermekektől legelőször ejtetik ki, mint p. o. a *Mama* szóban. Az *M* valamennyi európai nyelvnek sajátja, és mindig egyforma. A beszédműszerek állapota nála a következő: 1. Az szózatrés zeng. 2. Az orr nyílt. 3. A nyelv nyugalmi helyzetében fekszik. 4. A két fogsor kissé eláll egymástól. 5. Az ajkak zártak.

85. Az *M* és az *N* a két egyetlen betű az egész nyelvben, a melyeknél a szózat nem — mint valamennyi többinél — a szájon, hanem az orron megy ki. Az *M* tehát valódi orrhang. Némelyek azt az ajkahangok (*B P F V W*) közé teszik; nekem azonban teljességgel nem látszik oda tartozónak. Okom ez: ha valamely betűt valamely beszédműszer szerint akarunk elnevezni, kell hogy ez mindig a legtevékenyebb, vagy a kérdéses betű előhozására leginkább közreműködő, műszer legyen. De már most a mi esetünk-

ben az ajkak az ő természeti nyugalmi állásukban, azaz, zárva vannak, a mint többnyire vannak, midőn nem beszélünk. Nem úgy tekinthetők tehát itt mint működő, hanem ellenkezőleg csak úgy tekintendők mint szenvedő beszédműszerek. Nélkülözhetetlenek (*conditio sine qua non*) azok minden esetre, mert nekik kell a szájt bezárniok. De a szemek is nélkülözhetetlenek, ha valamit rajzolunk, és még se nevezünk rajzolatot soha *szemrajzolatnak*, hanem *kézzrajzolatnak*; azt mondjuk: *kézirat*, *kézi munka*; mert a kéz csinálta, és a szemek csak közreműködtek. Egészen másképp áll a dolog az igazi *ajakhangokkal*; ezeknél az ajkak valódi mozgásban vannak, következőleg tevékenyek, mint p. o. a *W.* és a *V*-nél. Az *M*-nél egészen más műszer működik. Ha egészen nyugottan és zárt szájjal ott ülök, és most „*mein*“-t mondani akarok, mit teszek a végre, hogy az *M*-et megszóllaltassam? Zárva hagyom az ajkakat, amint vannak, kinyitom az orrt, zengetem a szózatot, és kimenesztem azt az orron által. Már pedig „*az orrt nyitni és a szózatot azon által kiköltöztetni*“ egészen egyedül az orrt illető cselekvények, következőleg az *M*-nél az orr a tevékeny műszer, következőleg *e szerint* kell az *M*-nek elneveztetnie, következőleg *orrhangnak* kell hivatnia. Nem lehet ennél világosabb dolog. Miért egyeznek meg abban, hogy az *N* orrhang? Nem megyen-e az *M*-nél a szózat épen azonképen az orron át ki, mint az *N*-nél? Nem nevezhetnők-e az *N*-et épen azon joggal *nyelvhangnak*, minthogy a nyelvcsatorna a *nyelvvél* záratik be, a mely joggal az *M*-et nevezik *ajakhangnak*, minthogy ezen csatorna az *ajkak*kal záratik be? Az ellenmondás nyilvánvaló. <sup>1)</sup>

<sup>1)</sup> Ezen ellenmondás természetesen csak azoknál talál helyet, a kik, az *N*-ről állítva, hogy orrhang, az *M*-ről tagadják, hogy az. De a ki — megengedve, hogy mind az *N*, mind az *M* első sorban orrhang, azaz, hogy ezen két betű, az orr nyitása és a szózatnak az orron át való kimenetése által, valamennyi más betűtől különböző csoportot képez — e két orrhangot már most másod sorban, azaz, szűkebben egymás közt is, akarná, azon beszédműszer megnevezése által megkülönböztetni, a mely az egyiknél és a másiknál a nyelvcsatorna elzárását eszközli, az — minden ellenmondás nélkül — nevezhetné az *M*-et *ajakhangnak*, az *N*-et pedig — nem bánom — ha *nyelvhangnak* is (mert, nem a beszéd szokást, hanem a dolog természetét tekintve, a nyelvhang elnevezés az *N*-re nézve ép oly jó, mint a foghang stb.). És hogy ilyen értelemben Kempelen maga sem áttallaná az *M*-re nézve az ajakhang elnevezést, épen fent közölt éles érveléséből nyilvánvaló.

86. Épen ezen eddigi vélemény, miszerint *M* az ajakhangok közé tartozik, okozhatta azt, a mi *Adelung* szótárában ezen betű alatt előfordul. „*A sajtós hang — mondatik ott — melyet az M kifejez, a természetben nincs mindenkor oly határozottan meg, hogy azt a többi ajakbetűk is ne fejezhetnék majdnem ép oly pontosan ki.*“ En e szavak értelmét nem érhetem fel egészen. Ha a hang sajtós-képen az, melyet az *M* kifejez, akkor neki a természetben mindig határozottan meg kell lennie; mert az *M* oly egyszerű, önálló, változhatatlan betű, hogy az soha sem lehet sem inkább sem kevésbé határozott. És mihelyt az *M* egyszer meg van, az mindig határozottan mint *M* van meg, és semmi ajakbang által nem utánozható, sokkal kevésbé majdnem ép oly pontosan kifejezhető. Más hangot helyébe tenni lehet, de aztán az *M*-nek minden nyoma el fog tűnni. Egy az ajakhangoktól elválaszthatatlan fősajtós az, hogy a szózat, vagy csak az szózatlan levegő is, zárt orrmellett a szájon kén-telen — majd nagyobb majd kisebb nyíláson keresztül — kimenni. Az *M*-et ellenben lehetetlen létre hozni, ha a száj egészen csukva — és az orr nyitva — nincs. Valamint tehát nyitva és csukva lenni nem egyeztethető össze, úgy ajakhang se hozhat soha *M*-et vagy ehhez hasonló valamit elő. Kiséreljük az ajakhangokat egymásután az *M* helyébe tenni, s lássuk: vajjon egyikök is fogja-e azt csak utánozni is. *Adelung* a „*Lehrgebäude der deutschen Sprache*“ című művében öt ajakhangot sorol elő: *W B F (V) P M*. Már most tegyük ezeket a *mein* vagy a *Leim* szóban egyenként az *M* helyébe, s a *mein*-ből lesz: *Wein, Bein, Fein, Pein*, a *Leim*-ből pedig: *Leiw, Leib, Leif, Leip*. Mindezekben a fül az *M*-nek semmi nyomát nem találja.

Az egyetlen *B*-nél megengedhető, hogy némi hasonlatossága lehet az *M*-mel, ha a nála becsukottan együttzengő szózatot úgy akarjuk fölvenni, mintha az orron át menne ki. Olyan emberek, a kiknek az orruk erősen be van dugulva, valósággal használják is a *B*-t az *M* helyett. E helyett: *Mittagmahl* azt mondják: *Bittagbahl*; de nem szántszándékkal. A száj az *M*-nél szokásból becsukják, és próbálják a szózatot az orron át kibocsájtani, de miután az ottan a kijárást elzárva találja, becsukottan zeng, a mi — elméletünk szerint — a *B*-nek egyik fősajtóságát teszi. Figyelmes fül azonban ezáltal nem ámíttatik; az mindig *Bittagbahl*-t hall. De rendszeren megelégszünk azzal, hogy a beszélőt megértettük, és *Bittag-*

*bahl*-ját *Mittagmahl* helyett fogadjuk el. Ilyesmi adott alkalmasint azon hitre okot, miszerint az *M* néha más betű által helyettesíthető.

### Hibák és cserék az *M*-nél.

87. Minthogy az *M* oly egyszerű és oly könnyen képezhető betű, hihetőleg nehezen fog nála valaha hiba vagy más betűvel való felcserélés észrevétetni, kivévn oly embereknél, kik, mint már fent mondatott, nem bocsáthatnak levegőt az orron át, és ennél fogva *Marmontel* helyett *Barbontel*-t mondanak.

### N.

88. A természetben négyféle *N*-t birunk, melyek az írásban ugyan egyféle jeggyel jelöltetnek, de mindazonáltal különféleképen kiejtetnek. Mi itt a *közönséges N*-nel — a mint az valamennyi nyelvek *közönséges abéczejében* hangzik — akarunk kezdeni. A többi három *N*-ek csak eltérések, melyeknek fejtegetése aztán szintén következni fog.

Ezen *közönséges N*-nek — a mint az a német nyelvben a *Natur*, avagy a latin nyelvben a *Nomen* szóban hangzik — a harmadik osztályba való mássalhangzó, még pedig az *egyszerű szózatos mássalhangzók* egyike, melyet másként orrhangnak is neveznek. Helyzete ez: 1. a szózatrés zeng. 2. Az orr nyílt. 3. A nyelv az ő lapossá nyomott hegyével mindjárt a felső metszőfogak megett fekszik a szájpadhoz, és egészen elzárja a nyelvcsatornát. 4. A fogak teljesen részvét nélkül vannak. 5. A száj önkényes tágasan nyitva.

Ebből mindjárt észre fogjuk venni, hogy ezen *N*. az elébb tárgyalt *M*-től csak abban különbözik, miszerint amannál az ajakak, emennél ellenben a nyelv zárja be a nyevesatornát, hogy egyébiránt azonban a szózat emennél éppen úgy, mint amannál, egészen az orron át megy ki.

A nyelv helyzete az *N*-nél olyan, a milyen a *D*-nél vagy a *T*-nél: azért, ha p. o. az *Ente* szót ejtjük ki, a nyelv helyzete az *N*-nek a *T*-be való átmenetele alatt épen nem változik, hanem a nyelv *N*-helyzeténél csak az orrot szükséges bezárni, akkor a *T* kezdete már ott van, a mely *T* azáltal fejeztetik be, hogy a nyelv hegye a szájpadtól elszakad.

Az ezen *közönséges igazi N*-től való három elszármazások vagy eltérések im ezek:

1. A francia *N*, a mint az *an* (= év) szóban és németben az *Anker* szóban hangzik.

2. A francia és több más nyelveknek tulajdon *GN* ezen szavakban: *Seigneur, campagne*.

3. A szintén francia *N*, a mint az *en, enlever, ainsi* szókban hallatja magát.

Ezen *N*-ek mindegyikénél a nyelvnek más más helyzete van, és mindnyájan az *N*-nek csak azon karakteristikumát birják közösen, hogy valamennyinél az orr nyitva van <sup>1)</sup>. Mindegyiket külön fogjuk vizsgálni.

89. 1. A francia *N* az *an* szóban, és a német *N* az *Anker* szóban létre jön, ha a nyelv az *ö* csatornáját az *ö* hátulsó részével csukja el, az az, ha a nyelv hátul fölemelkedik és a *Gammára* megkivántató helyzetet foglalja el. Egy ilyen *N* valamennyi nyelvben használtatik, ha az *N*-re egy *G* vagy *K* következik. P. o. a német *Lang, Dank, eng, Schwung*, a latin *finco, tinctura, Hungaria, Sanctus* szókban, és így az ettől leszármazott nyelvekben. Ennek az oka ismét egészen világos. Miután egy *N*-hez semmi egyéb nem kivántatik, mint az, hogy a nyelvcsatorna zárva és az orr nyitva legyen, a természet itt megint a legközelebbben a célhoz vezető, legrövidebb uton jár. Minthogy a például felhozott szavakban az *N*-re épen olyan betű következik, a melynél a nyelvcsatornának majd be kellend záratnia, a természet ezen alkalmat fölhasználja és mindjárt előre, az *N*-re is alkalmazza azon még csak következő *G* vagy *K* helyzetét, a mely helyzet mellett aztán semmi további teendője nincsen, mint, az *N* megszólaltatása végett, az orrot kinyitni, és azt, az *N*-nek utána, a *G* vagy a *K* megszólaltatása végett, megint bezárni. Ha ellenben a *G* vagy a *K* előtt a közönséges *N*-et akarná alkalmazni, akkor először is, ezen *N* képzése végett a nyelv hegyét a szájpad elejéhez fölemelnie, aztán, mikor ezen *N*-nek vége volna, a *G* vagy *K* képzése végett, a nyelv hegyét a szájpad elejétől sebesen megint leeresztenie, s ellenkezőleg a nyelv hátulsó részét a szájpad hátulsó részéhez kellene felemelnie. A nyelv ezen elfoglaltatása mindig némi időt fogna igénybe venni, s az által azt okozni, hogy egy ilyen *N* soha sem volna képes a

<sup>1)</sup> A mi egyébiránt épen így az *M*-nek is characteristicuma, a miből következik, hogy a „négyféle *N*” egymástól csak oly különböző mint az *M*-től. L

*G*-hez vagy a *K*-hoz kellőleg hozzá símúlni, zárulni, s vele összekötödni. Mert ha, az *N*-től a *G*-re vagy *K*-ra való átmenet alatt, a szózatot hallgattatná, akkor hézagot fognának észrevenni, és a *dan-ken*, *singen* szavak így fognának hangzani: *dan-ken*, *sin-gen*; ha ellenben ilyenkor a szózatot vele zengetné, akkor épen *daneken*, *sinegen* lenne belőlök.

90. A *G* vagy *K* előtt ejtetni szokott sajátságos *N*-ről Kempelel már a *G*-ről szóló cikkely végén is megemlékezik. Mi azonban célszerűbbnek tartottuk e helyet a *G* tárgyalásánál elhagyva, tt magának a kérdéses *N*-nek tárgyalásánál hozni fel, az erről ott és itt mondottakat, közvetlen összehasonlítás, kiegészítés és felvilágosítás kedvéért, egymás mellé állítani. Kempelen említett helye már következőleg hangzik:

„A *G* betű még különös megjegyzést érdemel, midőn egy szó végén az *N* után áll, p. o. *Ring*, *Lang*, *Ahndung* szókban. Itt mind az *N* mind a *G* elveszti fősajátságát és mindakettő úgy olvad egybe, össze, hogy a kettőből *egy harmadik hang* lesz. A közönséges *N* azáltal jön létre, hogy a lapos nyelv mindjárt a felső fogak mögött támaszkodik a szájpadhoz, és így kényszeríti a szózatot a nyílt orron át kimenni. Az *NG*-nél ellenben az *N* azáltal hozatik létre, hogy a nyelv — úgy a mint azt a *G* megkívánja — az ő hátulso részével a lágy szájpadhoz támaszkodik s a szózatot így vezeti az orron át ki, a mi egy a közönséges *N*-hez ugyan hasonló, de attól még is mindig észrevehetőleg különböző hangot ad. A *G* ellenben itt az ő fősajátságától azáltal tér el, hogy az orr itt nyitva marad, következőleg a szózat, a melynek bezárva kellene zengenie, azon által kimegyen. Midőn már ilyen módon az *N* a *G*-t illető nyelvhelyezettel, a *G* ellenben az *N*-t illető orrnyílással bir, mindakét betű egymásba foly, s egy harmadik hangot képez, melylyel a francziák is birnak a *long*, *sang*, *etang* szavakban.

91. 2. A *GN*, a mint a francia *Campagne* szóban hangzik, több nyelveknek sajátja; az olaszoknak p. o. a *Signore*; a magyaroknak, kik azt *NY*-nyel írják, a *Nyár*; a szlávoknak a *Panye* szókban stb. Csak a németek nem birják azt, kivéven néhány idegen szókban, mint *Schampagner*, *Kompagnie*, a hol is azt igen sokan, minthogy a *GN* hangjához nincsenek hozzászokva, a közönséges *N*-nel — ekképen: *Schampanier*, *Kompanie* — ejtik ki.

Ezen *N* hangnak a fentebbi kettőtől való eltérése ismét csak a nyelvnek megváltoztatott helyzetében áll, a minthogy a nyelv itt sem a hegyével, sem a hátulsó részével, hanem a közepével emelkedik ív-alakúlag fel és, ezen ív csúcsával a szájpadhoz dülve, zárja el a nyelvcsatornát.

Azon általunk elfogadott elmélet, *miszerint a hang különbsége igen sokat függ azon tér nagyságától, melyet a levegőnek a szájban be kell töltenie*, itt újra tökéletesen igazoltatik. Hasonlítsuk csak a három *N*-nél képződő szájüreket össze. A közönséges *N*-nél ezen ür legnagyobb, az *NG*-nél legkisebb, a *GN*-nél a nagysága közepet tart a kettő közt.

92. 3. Ama *N*, melyet a francziák az *enlever* vagy *enfin* szókban ejtenek, általánosan azon *N*-nek tartatik, a mely leginkább hangzik az orron által; azonban szorosabb utánnyomozás mellett épen ennek az ellenkezője derül ki, a minthogy az orron által — ámbár ez nyitva van — épen ezen *N*-nél sokkal kevesebb szózat megy ki, mint a többi *N*-ek bármelyikénél.

A dolog ekképen áll. Ezen *N*-nél mind a két kijárás, t. i. az orr és — az ajkakkal egyetemben — a nyelvcsatorna egyszerre vannak nyitva. Ezáltal a szózat, mely valamennyi többi betűnél egyesegyedül ama két nyílások egyikén megy ki, ezen *N*-nél két útra oszlik meg, következőleg a szózatnak, a mely az orron át megy ki, ezen *N*-nél szükségesképen gyengébbnek kell lennie, mint akár-melyik egyéb *N*-nél, a melynél a szózat egész árama egyesülten vonul az orron által ki. Hogy pedig ezen *en* mégis oly nagyon, és még sokkal inkább mint valamennyi más *N*, *lűszik* az orron által hangzani, ennek az oka is azonnal szembe fog tűnni, mihelyt ezen *en*-t még egy másik szempontból vizsgáljuk, a mely szerint az épen semmi egyéb, mint egy *magánhangzó*, a melynél *egyszersmind* az orr *is nyílik*. Ha a franczia *en*-t az *enlever* szóban akarom kiejteni, az *A*-t szólaltatom meg, s a mellett nyitva hagyom az orrt; ez a tökéletes *en*-t adja. Így van az valamennyi többi magánhangzókkal, az *on*-nal a *bonté*, az *ain*-nel az *ainsi* szóban stb. Már most fent az mondattott, hogy *valamennyi magánhangzónál az orrnak zárva kell lennie*. Ha *nem* az, úgy ezáltal a magánhangzó azonnal megtisztátalaníttatik, és az ember füle, a mely ilyenkor az orrhangot oly helyütt hallja, a hová az máskor nem tartozik, annyira megseértetik, hogy az ember azt indíttatik hinni, hogy semmi egyebet



sem hall, mint az orrhangot, még pedig a legnagyobb erőfokozatban. Így van ez más érzékeknél is, p. o. az izlésnél: ha valamely étel kelleténél erősebben van megsózva, túlzott szólásmóddal mindjárt azt szoktuk mondani: *az étel tiszta só*, ámbár az a saturatiótól még igen távol áll.

93. Különös észrevétel az *N*-nél még ez, hogy, ha egy magánhangzó után egy *N* következik, amaz mindig nyílt orral mondatik ki, úgy mint ha egy most tárgyalt fajtájú *N*-nek kellene rá következni p. o. a latin *ante, ens, inde, unde*, a francia *animer, bonnet*, a német *Anstand, binden, ohne* szavakban. Ez valószínűleg megint egy kerülő útnak megkimélése és többrendbeli mozdulatok felette pontos és azért nehezen eltalálható öszhangoztatása nehézségének kikerülése kedvéért történik. Mert ha az orr már az *N*-t megelőző magánhangzó ejtésekor nyitva van, az *N* előhozására már semmi egyéb mozdulat nem lesz szükséges, mint az, hogy a nyelv hegye a szájpadhoz záródjék. Ha ellenben az orr az *N*-t megelőző magánhangzó ejtésekhez, úgy a mint minden más esetekben kell lenni, zárva volna, és csak az *N* ejtésénél kellene megnyílnia, ezen megnyílásnak ugyanabban az időpontban kellene megtörténnie, a melyben a nyelv a szájpadhoz támaszkodik. Ha ez a legszigorúbb pontossággal nem történik, mindjárt egy idegen közbeeső hang hallatja magát p. o. egy *D* és e szavak *ens, unde, Anstand* így hangzanak: *edns, undde, Adnstadnd*.

### Hibák és cserék az *N*-nél.

94. A legfőbb hibák az *N*-nél a leirt négyféle *N* fajtának felcserélésében állanak, midőn azoknak egyike ott használtatik, a hol azoknak egy másika kívántatnék meg; ez azonban a beszélőnek anyanyelvében igen ritkán történik meg, hanem midőn idegen nyelvet tanul. Így p. o. egy olasz azon *N*-t, melyet ő a *bontè vendere pensare* szókban használ, a francia *bontè vendre penser* szókba fogja átvinni, és azáltal azonnal elárulni, hogy nem francia. Így német tanuló a francia *sonder* szóhoz ugyanazon *N*-t veszi, melyet az ő német *sonder* szavában használ. A francia megfordítva teszi.

Egy másik igen feltűnő hiba természeti fogyatkozásból, vagy a műszerek betegségéből származik. Olyan emberek, a kiknek orruk egészen bedugult, az *N* helyébe többnyire *L*-t vesznek! ha a *Lachen* vagy *Rasen* szókat akarják kimondani, azokat így ejtik

*Luchel, Rasel.* Odaviszik ugyan a nyelvet az *N*-re kellő helyzetbe, de az *N* meg nem akarván szólalni, minthogy t. i. az orron által semmi levegő nem mehet ki, a levegőnek másik kijárást akarnak szerezni, és az *N*-re szükséges főhelyzetet még sem elhagyni. Ott hagyják tehát a nyelv hegyét, a mint az *N*-nél kell, a szájpadhoz erősen oda zárva, leeresztik azonban a nyelv középső részét oly mélyre, hogy a levegő mind a két oldal felől kimehet, a minek aztán, az *L* alatt megmutatott törvények szerint, egy *L*-t kell eredményeznie.

### L.

95. Az *L*, mint kittünő szózathang, a mássalhangzók harmadik osztályába tartozik, még pedig az *egyszerű szózat*os mássalhangzók közzé, minthogy egész tartamán át végig egy és ugyanazon helyzetet tart meg. Ezen helyzet a következő: 1. A szózatrés zeng, 2. Az orr zárt. 3. A nyelv a hegyével a felső metsző fogak mögött a szájpadhoz szorítva. Többi része fekszik. 4. A fogak foglalatosság nélkül. 5. A száj nyitva.

96. Van három különböző *L*.

1. A közönséges, a mint a franczia *ville* vagy a német *Licht* *Oel* szóokban kiejtjük.

2. A franczia *L mouillé* a *Fille* szóban.

3. A török vagy lengyel mély *L* a *bol* szóban.

Mind a három *L* ugyanazon az elven alapszik, még pedig ezen: hogy a nyelv a szózatot két részre osztja. Ez a következő módon történik. Ha a lapos nyelv az ő hegyével mindjárt a felső metszőfogak megett a szájpadnak neki feküdt, és az ő hátulsó részét alant hagyja fekünni, akkor a nyelv ezen hátulsó részének szélei és a hátulsó zápfogak között mind a két oldalon egy kis nyílás marad, a melyen keresztül a szózat kimehet. És ezzel az *L* betű egész leírása be van fejezve. Már most meg akarjuk próbálni, vajjon valóban helyes-e ezen leírás? Fent a *B*-nél az mondatott, hogy, ha valamennyi kijárások is vannak a szózattól elzárva, ez, ennek daczára — de csak egy kis időtartamig, körülbelöl egy másodpercig — még zenghet. Ámde az *L*-t egészen jól tíz és több másodpercnek hosszát is zengethetjük tova. Ez tehát szükségképen biztos jele annak, hogy az *L*-nél a szózatnak valahol kijárása van. Az orron keresztül nem lehet, mert ez zárva van, a miről könnyen

biztosíthatjuk magunkat, ha azt újjainkkal befogjuk. (Befogott orral tökéletes jó *L*-t ejhetünk). A közönséges egyenes nyelvcsatornán által épen oly kevéssé lehet, mert ez, mint a tükör mutatja, a nyelv által elől és addig a meddig csak a szájba betekinthetni, szorosan zárva van. Ezen nyílás tehát sehol másutt nem kereshető, mint a nyelv leghátuljánál. Ha eziránt minden kétségünket akarjuk eloszlatni, igazítsuk a nyelvet az *L* helyzetébe és fujjunk ezen helyzetbe a szózat helyett csak pusztá szelet némi erővel bele, akkor ezen szelet a nyelv hátulsó szélein, a melyeken keresztül kifelé áramlik, és a pofafalakon, a melyekbe bele ütődik, érezni fogjuk. Ha ezen kísérletet sokáig folytatjuk, akkor a nyelv szélenek azon helye, a melyen keresztül a szél kihuzódik, egészen ki fog száríttatni és ezen szárazság gyenge érzetét még egy kis ideig ezután is megtartani. Az én beszélő gépemen az *L* hangot úgy hozom elő, hogy a hüvelykemet azon tokba, mely a szájat képviseli, felülről lefelé irányzottan belétartom, és azáltal a kiáramló szózatnak akadályt állítok útjába, a melyen az magát mintegy ketté kénytelen hasítani.

97. A francia *L mouillé* a közönséges *L*-től csak abban tér el, hogy a nyelv a csatornát nem a hegyével, hanem a középső részével csukja be. Itt a nyelv ívalakúlag van fölemelve, a hegye leeresztve és az alsó előlső fogakhoz oda nyomva, középső része szorosan a szájpadhoz dűleszkedik és ezáltal a nyelvcsatornát elzárja, de ismét csak úgy, hogy, mikép a közönséges *L*-nél, a nyelv mindkét oldalán a szükséges nyílások fenmaradnak.

98. A mély török vagy *lengyel L* a közönséges *L*-től egyesegyedül a nyelv hegyének fekvése által különbözik, a nyelv hegye t. i. itt nem a felső fogak közelében szorítja magát a szájpadhoz, hanem kissé befelé görbedve a szájpad középtája felé teszi azt.

A ki a háromféle *L*-nél feltűnő háromféle nyelvhelyzetet egymással szembe állítja, azonnal észre fogja venni, hogy a szózatnak azok mindegyikénél másféle — nagyobb vagy kisebb — üreget kell kitöltenie, a mi, az általunk elfogadott elvek szerint, különféle hangot eszközölni kénytelen.

99. Az *L* — valamint az *R* is — azon betűk egyike, melyek, ha a szó kezdetén állanak, közvetlenül magok után más mássalhangzót meg nem tűnnek. Ez minden esetre arról meggyőző, hogy *L* és *R* magánhangzók, mikép némelyek akarják, nem lehetnek,

minthogy a magánhangzó egyik főtulajdonsága az, hogy mindegyik mássalhangzóval hagyja magát — akár előzőleg, akár követőleg — összekötni. Ez az az alapelve, amelyre a nyelvészek a beszéd hangjainak és szóinak egymáshoz való viszonyát vizsgálják. Hibák és cserék az *L*-nél.

100. Ha az *L* egy magánhangzóra következik, némely emberek azt másként ki nem mondhatják, mint úgy, hogy egy *D*-t ejtenek előtte. E helyett *Bild*, *Zoll*, *Maler* azt monják: *Bidld*, *Zodll*, *Madler*. A szavak kezdetén, vagy ha egy mássalhangzó előzi meg az *L*-t, helyesen ejtik azt ki, p. o. ezen szavakban: *Land*, *schau*, *Karl*. Hibájok az első esetben ebben fekszik: A magánhangzóknál a nyelv hegye mindig fekvő marad; ha tehát egy magánhangzótól az *L*-hez akarnak átmenni, azt ugyan a szokásból tudják, hogy a nyelvet a szájpadhoz kell felhajlítani, azonban nem eléglik meg, ezt a nyelv hegyével tenni, hanem jóformán a fél nyelvet fektetik a szájpadhoz, mintha *D*-t akarnának ejteni. De minthogy a nyelv e helyzeténél semmi *L*-t nem hallanak, a hibát hamar azáltal javítják ki, hogy a nyelv hegyét a szájpadhoz tapadva hagyják, annak hátulsó részét pedig egy kissé leeresztik, és így a szózatnak mind a két oldalon a szükséges kijárást engedik, a mi, amint fentebb megmutattattott, az *L*-t teszi. Eközben azonban már a *D*-helyzet tartama alatt zengett a szózat és p. o. *Welt* helyett *Wedlt* hallatik. Mindkettő — a hiba és a javítás — utoljára annyira szokássá válik, hogy az egyik soha sem marad a másik nélkül, és hogy ilyen embereknek többé eszükbe se jut, hogy az *L*-t elrontják. Hogy pedig ezt a hibát nem követik el, ha az *L* a szó kezdetén fordul elő, ennek az lehet az oka, hogy akkor több idejük van a nyelvet, mielőtt még hang hallatszik, a kellő helyzetbe igazítani, a mely megfontolást, midőn az *L* a szó közepében fordul elő, a beszéd gyorsasága nem engedi meg. Sőt még a szó kezdetén álló *L*-t sem ejtik mindenik szó kezdetén helyesen ki, minthogy az *L*-en kezdődő szót a megelőző szóval oly szorosan kötik össze, hogy a két szó gyakorta egybe olvad össze, és ekkor a hiba is mindjárt megint elkövetetik. E helyett *so leicht*, *zu lange* ezt mondják: *sodleicht*, *zudlange*, ámbár a *leicht*, és *lange* szót egészen jól mondják ki, ha vele egész szólamokat kezdenek meg, p. o. így beszélnek: *Lange genug stand ich im Fedlde*. Hogy ellenben más mássalhangzó után az *L*-t jól eltalálják, az onnan

van, mert az többnyire olyan mássalhangzó, a melynek helyzete az *L*-helyzettel egészen közel határos. P. o. a *schlau* szónál a nyelv az *SCH* tartama alatt már egészen készen fekszik az *L*-re, és ezt már elérte, mihelyt csak a hegyével az *SCH* kis nyílását befedezte és két hátulsó oldalán a szokott nyílást megcsinálta. Így van ez az *R*-rel is a *Karl* szóban, a melyet nem ejtik *Kardl*-nak, minthogy az *R* helyzete, épen úgy mint fent az *SCH* helyzete, az *L* helyzetéhez igen közel áll. Hogy pedig az *SCH* és az *R* az ő helyzeteikben épen nem térnek el távol egymástól, erről egy próba által győződhetünk meg, ha a *Hirsch* szót kimondjuk, és megfigyeljük, mily kevésbé változik a nyelv helyzete az *R*-től az *SCH*-ig. A nyelv csak rezgenni szűnik meg, és az *SCH* már ott van.

Vannak azonban esetek, melyekben mindenkinek, a ki még oly jól beszél is, jól kell magára vigyáznia, ha a felesleges *D*-t ki akarja kerülni. Ha t. i. egy szó végén az *L* egy *N* után következik, majdnem minden embernél egy *D* sikamlik a kettő közé s lesz: *ndl*. Innen vannak a *Pfanne*, *Kanne*, *Henne*, *Marianne* szavaktól ezen osztrák diminutivumok: *Pfandl*, *Kandl*, *Hendl*, *Mariandl*. Egy diminutivum képzése végett az osztrákok máskülönben csak egy *L*-t ragasztanak a substantivum végihez avagy az ennek végén álló *E*-t változtatják *L*-lé. Így lesz *Hirsch*, *Bach*, *Kappe*, *Haube* szavakból *Hirschl*, *Bachl*, *Kappl*, *Häubl*. Ennélfogva *Pfanne* és *Kanne* szavakból is csak *Pfannl* és *Kannl*, nem pedig *Pfanndl* és *Kanndl* diminutivumoknak kellene lenniük. Azonban itten a *D* maga magától és a beszéllőnek akaratja ellenére találkozik, még pedig a következő okból. Az *N*-nél a nyelv már úgy fekszik mint a *D*-nél, csak azon különbséggel, hogy az orr amannál nyitva van. Az *L*-nél a nyelv ismét úgy fekszik, mint a *D*-nél, csak hogy az orr is csukva van, ellenben az kell, hogy a nyelv hátulsó részével mind két oldalfelől egy kis nyílás csináltassék. Ha tehát az *N*-től az *L*-hez akarunk átmenni, két dolognak kell egyszerre történnie. Az orrnak kell becsukódnia és a nyelven az oldalnyílásoknak kell megcsinálódnia. Ha az orr csak egy pillanattal korábban csukódik, mint ezen nyelvnyílások készek, már a *D* hallatja magát.

Különben az, miszerint az orrt korábban bezárjuk, kényelmességből is történhetik, a végett, hogy a bezárt levegő nyomása a nyelvizmoknak segítségül jöjjön és a két nyelvoldal kinyitását

könyebbitse; mert ezen segítséghez a nyelv úgy is igen hozzá van szokva, különösen a *D, T, G, K*-nál,

Az *L*-nél egy egészen különös felcserélést, de csak egyszer tapasztaltam életemben. Egyik barátomnak Bécsben egy 7—8 éves leánykája volt, a ki az *L* helyett épen a legnehezebb betűt, t. i. az *R*-t, használta. *Glas, Licht, Löffel* helyett azt mondta: *Gras, Richt, Röffel*. Kevés fáradságba került a kis leányt ezen furcsa hibától megszabadítani. Miután neki a nyelv helyzetét a magam nyelvén megmutattam volt, ezt abban a nyomban utánozta, és az *L*-t a legelső perczben eltalálta. E felett való nagy örömeben aztán órák hosszat keresett oly szavakat fel, melyeken nekem új mesterségét megmutathatá.

## R.

101. Az *R* negyedik osztálybeli magánhangzó, azaz, egyszerre szél- és szózat-mássalhangzó, még pedig valamennyi között a legnehezebb. Egész nemzetek nem bírják, és meglett emberek már nem vagy csak ritkán tanulják meg kiejtését. Helyzete ez: 1. A szózat zeng. 2. Az orr zárt. 3. A nyelv lapos hegye a szájpaddon mindjárt a felső fogak megett rezgő mozgásban. 4. A fogak részvét nélkül. 5. Az ajkak a harmadik vagy negyedik fokban nyitva.

Ezen hang a szájpadhoz ütődő nyelv-hegynek igen gyors mozgása által hozatik elő. Ámde ezen mozgás korántsem a nyelv izmai által eszközöltetik <sup>1)</sup>, hanem egyedül a levegő által, a mely a nyelv hegye és a szájpad között átnyomúl. A nyelv körülbelül úgy fekszik, mint a *T*-nél s minduntalan törekszik a hegyével a szájpadhoz tapadva maradni, a levegő ellenben minduntalan azt onnan ismét eltaszítani. Midőn tehát így fölváltva legyőzik egymást, és ezen váltakozások a legnagyobb sebességgel mennek véghez, ebből a nyelv hegyének rezgése ered, körülbelül úgy, mint a szózathártyácskéé, csak azon különbséggel, hogy ennél két darab, t. i. mind a két hártyácska, amannál pedig csak egy rész, t. i. a nyelv egyedül rezg, és sokkal szélesebb oscillatiót vagy vibratiót csinál. Itt egy klarinet szájdarabja szolgálhat például, melynek

<sup>1)</sup> Az egész emberi testben nincs iz, mely izmok által oly sebes mozgásba hozathatnék. A leggyakorlottabb zenész legsebesebb trillája is még igen lassú, szemben a nyelv gyors rezgésével az *R* kiejtésénél.

nádlemeze bizonyosan nem izmok által, hanem csupán a szél betódulása és a nád ruganyosságának változó ellenszegülése által indítatik rezgésre. Továbbá tekintetbe veendő, azon erő közt, melylyel a levegő keresztül tolakodni törekszik, és azon ellentállás közt, melylyel a nyelv a levegő átnyomulását akadályozni igyekszik, bizonyos határozott aránynak kell lennie, úgy hogy az egyiknek nem szabad a másik felett észrevehető túlsúllyal birnia, különben vagy egészen szorosan a szájpadhoz ragadva marad a nyelv vagy a levegő túlhatalmassága folyvást távol tartja azt a szájpadtól; ismét úgymint a klarinetnél. Ha ennek nádlemeze az ajkakkal valamivel erősebben összenyomatik, több erővel kell bele fújni, ha akarjuk hogy megszólaljon. Ha a nádat ellenben kelleténél gyengébben lenyomjuk és kelleténél nagyobb erővel befúvunk, akkor az egészen elnémul.

Ezen egyensúlyt eltalálni sok ember soha sem tanulja meg, s ennek hiánya az oka annak, hogy a szegény *R*-rel oly annyira rosszul bánnak, és azt oly különböző módokon elnyomorítják.

102. Az *R*-nél különösség gyanánt meg kell jegyezni, hogy annál a tüdőből sajtolt levegő kétszer hozatik rezgésbe. Először a légeső-fejben a szózatrés által, hol tulajdonképen szózattá lesz, és másodszor megint mint pusztá levegő a nyelv hegyénél, hol új ellentállásra talál, és tulajdonképen *R*-ré lesz <sup>1)</sup>. Ha fenhangon beszélünk, a szózatnak folyvást vele kell zengeni, és épen ezért *szózatossá* mássalhangzó az *R*. Ha ellenben halkán beszélünk, akkor a szózattalan levegő csak egyszerű rezgést okoz — még pedig a nyelv hegyén — mely azon pergéshez hasonlít, melyet egy pillangó a szárnyaival csinál, midőn azt újjaink közt fogva tartjuk.

A közeletben, hol az *R* más betűvel összekötöttén jön elő, a nyelv három vibrációnál többet nem fog csinálni. De ha egymagában és nyomatékkal ejtetik ki, egy vagy két vibrációval többet kíván. Ha neki más betűvel való összeköttetésében adnak épen ennyi vagy még több vibrációkat, akkor kettőzött *RR*-ré lesz.

<sup>1)</sup> Ezt még tovább is lehet úzni és a levegőt ugyan abban az időben háromszor is rezgetni, ha egy hosszúra kinyújtott *R* tartama alatt a szájt annyira becsukjuk, a mennyire egy *Ű* kiejtésére megkívántatik. Ekkor az ajkak ugyanarra a játékra fognak indíttatni és a nyelv pergését lökésről lökésre követni. Azonban az ajkak ezen mozgása nem rendes alkatrésze az emberi beszédnek, és csak ott jön elő, a hol az emberek az *R*-t hibásan ejtik.

A *Wahrheit* szóban körülbelül három, a *Narrheit* szóban talán hat vagy több vibrációja van; a rezgések száma a nagy gyorsaság mellett oly pontosan meg nem határozható. A cseh *RSCH*. 103. Ámbátor az *R* már önmagában a legnehezebb kiejtésű betűknek egyike, a csehek azt még is még nehezebbé tették az által, hogy az *SCH*-et hozzátársították és mintegy belékebelezték. Annak, a ki ezen hangot soha a cseh beszédben maga nem hallotta, tökéletes fogalmat róla nem lehet adni. Az ember egyszerre hall *SCH*-t és *R*-t, de mindkettőt tökéletlenül. Mikép történhetik ez a természetben, máskép nem igen megmagyarázható, mint úgy, hogy a nyelv az *SCH* helyzetében fekszik, és az ő vibrációjánál nem ütődik egészen a szájpadhoz, hanem mindig egy kis nyílást hagy fenn, a melyen a sziszegő és egyszersmind a szózatól kísért hang megszakítás nélkül vonulhat keresztül.

Hibák és cserék az *R*-nél.

104. Ezen betű van kétségtelenül a legtöbb és a legkülönbözőbb hibáknak alávetve, és ha ezek a fiatakorban elhanyagoltatnak, a megletteknél rendkívül nehezen, és gyakorta épen nem kijavíthatók. Ezen hibák gyakorta épen ellentételek. Némelyek az *R*-t kelletlenül élesebben és kelletlenül hosszabban kitarva ejtik ki, némelyek ellenben azt egészen elbagyják. Amazok a *Wahrheit* szóhoz ugyanazon *R*-t veszik, mint a *Narrheit* szóhoz, emezek pedig *Wahrheit*, *Narrheit* helyett azt mondják: *Waheit*, *Naheit*.

A *R*-nél legközönségesebb hiba a *sáporás* (*Ratschen*, *Schnarren*, *parler gras*). Minthogy a gyermekek sokszor meg nem foghatják, honnan kelljen ezen nehéz betűt elő keriteniek, különféle nyelvhelyzeteket kísérelnek meg. Ha megtalálnak egyet, mely által egy hasonló rezgést előhoznak, mindjárt meg is állapodnak a mellett és, örülve, hogy csak megtaláltak valahára egy csörgő hangot, és hogy másoktól megértetnek, nincs többé gondjuk rá, van-e még egy másik *R* is vagy nincs. De miképen létesül a *sáporás*? A *sáporás*nál az, a mit a nyelvnek kellene tennie, a lágy szájpad által végeztetik: a nyelv hátulsó része, majdnem úgy mint a *K*-hoz kell, addig fölemelkedik, míg a lágy szájpadot, vagy az ínyvitorlának, a mely az orrt épen bezárva



tartja, külső felszínét gyengéden nem érinti. Ha már most a nyelv és lágy szájpád között a szózat átnyomatik, a nyelv ugyan neki ellentáll, de a lágy szájpád, mely a nyelvet csak gyengéden fesszi meg, váltogatva majd egy keveset fölfelé, majd meg egy keveset lefelé mozdúl, és ekkép olyan forma rezgés ered, mint a való-ságos *R*-nél. Ezen módon megfordítva használtatnak a műszerek. Itt a nyelv az, a mi az igazi *R*-nél a szájpád, t. i. a vesztegen álló rész, és ellenkezőleg itt a lágy szájpád vállalja el azon szerepet, melyet az igazi *R*-nél a nyelv hegye játszik, és lesz a rezgő, vibráló rész; de, a mint már is mondatott, a beszédben egyik műszer egy másikkal nem oly könnyen felcserélhető, a nélkül hogy azt a fül azonnal észre nem venné. Hanem ennek a sáporásnak is meg-vannak a maga fokozatai. Némelyek egészen tulságos módon sá-pognak, némelyek ellenben azt oly jól tudják mérsékelni, és az igazi *R*-t oly jól utánozni, hogy az ember azt különös figyelem nélkül alig különbözteti meg <sup>1)</sup>.

Némelyek a két ajakkal keltenek sáporást vagy pergést, csörgést, miről már fentebb tétetett említés. Némelyek az *R* helyett más betűt vesznek, p. o. ha *Bravo*-t akarnak mondani, egy *W*-t vesznek és azt mondják: *Bwavo*; mások egy *T*-t: *Btavo*, egy *L*-t: *Blavo*, vagy egy *H*-t is: *Bahavo* stb. Orvosolható-e mind ezen hiba, egészen határozottan nem állíthatom; én legalább még egyet sem orvosoltam; a mellett azonban azt is kell mondanom, hogy ilyen orvoslásba komolyan soha bele sem is fogtam. Hisz az orvoslás nem a szózat helyett más betűt vesz, hanem a szózatot maga a szózat helyett más betűt vesz. **H** második osztálybeli mássalhangzó t. i. szél-mássalhangzó. Az pusztán egy kitaszított lélekzetből vagy szózatlan erős lehelletből áll. Egy másik betű segítsége nélkül hallható ugyan, de csak igen gyengén és alig egy pár lépésnyire. Szántszándékosan mondom: erős lehellet; mert lehelletünk anélkül is, hogy lehelletünk legkévésebbé hallatnék. De micsoda már egy lehellet? Egy lehellet az által jön létre, hogy a szózatrés sokkal tágassabbra, mint;

<sup>1)</sup> Párisban nekem úgy tetszett mintha a lakosoknak legalább negyedrésze sáporna, nem azért, mert az igazi *R*-t kiejteni nem bírják, hanem azért, mert a sáporás kedvesnek találtatott és egyszer divattá vált vala, és ezen divat nem szűnhetik meg oly hamar, mint más divatok, mert ott a nyelvhegyi *R*-től egész családok régen elszoktak és a sáporás nálok firól fira fog szállani. K.

sem a szózatra volna szükséges, szétnyílik, következésképp a tüdőből jövő levegőnek szabad átjárását enged. Ha a tüdő csak egészen gyengén nyomatik össze, úgy hogy a belőle kihajtott levegő a szózatrés nyílásával arányban áll, azaz, ha nem oly nagy mennyiségben nyomul feléje, hogy e nyílás azt erőltetés nélkül keresztül nem ereszthetné, akkor az egy *csendes, nem hallható lehellet*. Ha ellenben a tüdő rögtön és erőszakkal sajtoltatik össze, úgy hogy a benne foglaltatott s belőle egyszerre kimozdulni kénytelenített levegő a szózatrés nyílásához nem hozzámért többé, akkor ezen levegő, ki-menetelekor, torlódik (*stemmt sich*), vagy is inkább a kelletinél szűkebb szózatrés-szélek által összenyomatik, a mi által hallható dörzsölés támad, és ez amaz a *H*-nál hallható *erős lehellet* <sup>1)</sup>. Semmisem könnyebb, mint ezt egy kísérlet által bebizonyítani. Vegyünk egy, meglehetősen tágas csővel ellátott fűvót, és nyomjuk ezt egészen lassan össze, akkor a kiáramló levegőt hallani sem fogjuk: ezután nyomjuk azt nagy erővel meg, akkor a nyílás mindjárt szűk lesz és a kinyomuló levegő egy erős lehellethez, egy sóhajhoz fog hasonlítani.

106. Ennek a betűnek egy különös tulajdonsága van, mely azt valamennyi többi betűtől megkülönbözteti. E tulajdonság abban áll, hogy a *H*-nak *saját helyzete nincs, hanem mindig azon magánhangzónak veszi fel helyzetét, mely utána következik*. Mert *H*-val és magánhangzóval kezdődő szónál vagy szótagnál az inyvitörle, a nyelv és az ajkak mindjárt a magánhangzó helyzetébe igazodnak, de a szózat, melynek ezen magánhangzót elevenítenie kell, nem hallatja magát mindjárt, hanem a tüdő ezen helyzetbe elébb egy lehelletet taszít bele, s csak aztán szűkül meg a szózatrés és kezd el zengeni. Ha p. o. a *Himmel* szót kiejtjük, a nyelv és az ajkak még mielőtt a *H* kezdődik, már az *I* helyzetében fekszenek, a *Huld* szónál az *U* helyzetében, a *Haus* szónál az *A* helyzetében stb. Hogy erről megint bizonyítékkal bírjunk, igazítsuk a nyelvet és az ajkakot egy *A*-ra, aztán tartsuk tenyerünket körülbelül egy hüvelyknyi távolságra a szánk eleibe, és ejtsük ki lassan a *Ha* szótagot, akkor, addig míg a *H* tart, a tenyerünkön egy szellőcskét

<sup>1)</sup> Ezen hallható lehellet létesítéséhez talán a levegőnek a szápadba és a többi beszédműszerekbe való ütközése és az által kapott iránya is működik némiképen közre.

fogunk érezni, mihelyt pedig az *A* magánhangzó megkezdődik, ama szellőcske megszűnik.

107. A németek a *H* hetűvel írásukban kétféleképen élnek. Egyszer azt kiejtik, másodszor csak a szótag hosszúságát jelölik vele. Amaz csak a szók kezdetén történik, egyszerű szókban: *Hand*, *Herz* vagy összetettekben: *verhasst*, *Aushülfe*.

Valamennyi európai nemzet alphabetumában megvan ezen betű, de van egynehány, mely aztsoha ki nem ejti. A görögök ellenben azt alphabetumukban nem bírták, de mégis kiejtették és az írásban a magánhangzó fölébe Signum aspirationissal jelölték: *ῥέο*, *ῥωο*.

Az olaszok a *H*-t soha <sup>1)</sup>, a francziák pedig csak igen ritkán és akkor sem oly élesen, mint a németek, ejtik ki, p. o. az *honte* szóban. Mind a két nemzet ezen betű kiejtésétől oly távol áll, hogy még illő szavuk sincs, melylyel azt midőn magában áll, megneveznék. Az olaszok *Akka*-, a francziák *Asch*-nak hívják. Ha idegen nyelvet kezdenek tanulni, ezen betű nekik mindig sok bajt csinál. Azért többnyire egészen elhagyják, és *Herz* helyett *Erz* mondják, vagy, ha lehelletünket csakugyan utánozni akarják, feleslegesen megerőltetik magokat, mintha hurákolni akarnának, és akkor éles *CH* lesz belőle: *Cherz*.

#### Hibák és cserék a *H*-nál.

108. *H* az egyetlen betű melynél sem igazi hibát, sem más betűvel való felcserélést nem vettem észre, — magától értetődik, hogy országunkbelieknél, mert külfországiaknál a fentebbi felcserélés jön néha elő.

#### Függelék a mássalhangzókhoz.

109 Mindegyik mássalhangzó mindegyik magánhangzóval hagyja magát összekötni, álljon ez bár amannak előtte vagy utánna. Egészen másként áll a dolog egyik mássalhangzónak másik mássalhangzóval való összeköttetése körül. Van sok mássalhangzó, mely az egymással való összeköttetést csak a szótag kezdetén vagy csak annak végén, vagy mind a két helyen egyszerre is tűri. Vannak ellenben mások, és ezeknek számuk még sokkal nagyobb, melyek vagy éppen nem engedik magokat egymással össze-

<sup>1)</sup> Kivéven a Florentinusokat, kik tudvalévóképen a *H*-t feleslegesen és más betűk helyett is használják.

kötni, vagy a melyeknek egymással való összekapcsolatásukra legalább az európai nyelvekben példa nem található. Hogy már kimutassam, melyik mássalhangzó ezen tulajdonságok melyikével bír, mindegyikhez egy-egy lehetőleg teljes tabellát akarok csatolni, melyben két hasábon példák által megmutattatik, valamennyi többi mássalhangzók melyike következhet rá a szótag kezdetén és a szótag végén. A mely mássalhangzó-párnál a sor üres maradt, arra az előítem ismeretes nyelvekben példákat nem találtam. Ha ezután találatnék, az illető üres helyre tehető. Ezen táblák oly beszélő gépnél, mely játszás végett billentyűkkel berendeztetnék, nagy rövidítésül szolgálhatnának, minthogy azon mássalhangzóknál, melyek ezen kimutatás szerint soha együtvé nem kerülnek, az összeköttetésökre megkívántató beintezés is nélkülözhető.“

Kempelen ezen tabellái közül példa gyanánt egyet elég ide tenni. Legyen az a *K* mássalhangzóé.

K	K
a szótag kezdetén	a szótag végén

**Kb:**

**Kd:** *kdo* szláv.

**Kf:** *Kfahr* osztrák e. h. *Gefahr*.

**Kg:** *g* görög.

**Kh:** *Khind* többnyire e. h. *Kind*.

**Kch:** *kehlein* svájcz, stájer e. h. *klein*.

**Kl:** *klein Klotz, Kluft*

*Fack'l, fickle* angol

**Km:** *kmischt* osztrák e. h. *gemischt*.

**Kn:** *Knabe, Knecht*

*denk'n*

**Kp:** *p* latin.

**Kr:** *Kranz, Kriey*

*acre sacre* francia

**Ks:** *Xerxes, ξιφός*

*Pax, ávaš, stocks* angol

**Ksch:** *Kschirr* osztrák e. h. *Geschirr*.

**Kj (= Kzs):**

**Kt:** *Kteri* szláv, *Ktáo*.

*Markt, ersticht*

**Kv:**

**Kw:** *Kwal, Kwelle, azaz, Qual, Quelle*.

**Kz:**

E tabellák csak két-két különböző mássalhangzónak a szótag kezdetén vagy végén összerakhatóságát akarják szem elé állítani. Három és négy különböző mássalhangzók lehető együvékerülései, melyeknek p. o. *Streit, spleen, Herbst, hilfst*, nincsenek külön tabellákban összeállítva. Három összerakhatóságok egyes példái Kempelen kettős összetételei közé tévedtek, fent p. o. *schlein, Markt*. A kettős összetételek némelyike, az előtte ismeretes nyelvekben is, kikerülte Kempelen figyelmét; így fent *Ksch* kombináció szótag végén hiányzik, pedig van p. o. *Paksch* (magyarul: Paks).

Ezen tabellákkal befejeződik Kempelen művének *negyedik és következik annak ötödik és utolsó szakasza*: „A beszélő-gépről.”

E szakaszra átmenve, Kempelen beszélő gépének, „azon válatnak, mely Kempelennek az emberi beszédműszerek mechanizmusát illető fáradsalmas vizsgálódásait erősítette, igazolta, és a lehetőleg legjobb sikerrel koronázta” (mint *Unger J. K.* a Kempelenről közölt életrajzi adatokban *Zeitschrift von und für Ungarn*. 1804. V. 315. mondja); mindenekelőtt leírását fogjuk adni, ezután pedig a beszélő gép feltalálásának felette érdekes történetét elbeszélni.

„Kiki — úgymond Kempelen — egy masinánál, mely articulált szavakat előhoz és mindent beszél, felette nagy complicációt fog várni. De éppen az, hogy az én beszélő gépem igen kevésbé complicált, teszi ritkaságának és csaknem egész érdemének fő részét. Igaz ugyan, hogy az a tökéletességtől még távol, igen távol áll, de mindamellett mégis nevezetes marad, hogy az, ily egyszerű szerkezettel, mégis már oly sokat teljesít, és én mindig azt gondolom, hogy az, ha idővel a lehető legnagyobb tökéletességre is fogna fölvetni, még sem fog soha annyi fáradságot és munkát megkívánni, mint csak egy közönséges zongora vagy pianoforte is. Nem szükséges tehát, hogy az, a ki magának leírásom szerint egy ilyen beszélő gépet készíteni és azzal további kísérleteket tenni akar, a szándékától magát szerkezetének bonyolódottsága által elriasszassa. Azon felül minden lehető igyekezettel iparkodni fogok, annak structuráját minden részleteiben a legkörülményesebben és legvilágosabban megmagyarázni, hogy akárkit képessé tegyek, azt azonnal utánozni. Minden egyes részét külön fogom elővenni és réztáblák segítségével felvilágosítani, mindegyik mellett azt, a mi még hiányos, megjelelni, és néhol javaslatokat is tenni hozzá, oly

javításokat illetőleg, melyeket magam, az idő hiánya miatt, még eddig nem voltam képes eszközlésbe venni. Meg fog továbbá mutattatni, miképen hozatik mindegyik betű elő, és legvégül, hogy minden gyorsabban együtt találtassék, következőleg a gépen való játszás könnyebbíttessék, egy rövidebben összefoglalt útmutatás fog hozzáfüggesztetni.“

Kempelen ezután 46 lapot töltő leírás és 8 réztáblán található 28 ábra segítségével igyekszik lehetőleg világos fogalmat adni beszélő gépéről. Ugyanezt mi sokkal rövidebben és rajzok segélye nélkül fogunk tenni igyekezni. Leírásunk a beszélő gépet, egyes alkatrészeinek lehetőleg természetes rendben való leírása által, fel fogja mintegy az olvasó szeme előtt építeni.

1. *Az állvány.* Két (3' láb hosszú, 1' széles) derékszöges deszkatábla, mely hat (6'' magas) — a két tábla hosszúsági széleinek megfelelő szög- és középpontjait összekötő — oszlopokon vízszintesen egymás fölött nyugszik, képez egy talapzatot, mely, fölszínén hordva az összes gépezetet, játszás alkalmával egy derékszöges asztaltáblára úgy állítatik, hogy egyik hosszúsági széle az asztaltábla szélén áll. Ezen hosszúsági szél közepéhez lép a gépen játszó. A játszónak jobb kéz felől eső állványvég két szögoszlopa a felső állványtábla felett 2' magasságig felfelé folytatódik s felül körívvé egyesül, melynek közepéből — két lécz közt tengelyben görgő — karika csügg alá. Ezen oszlopok befelé néző szögeitől a felső állványtábla közepéig nyújtózik.

2. *A fúvó.* Egyik deszkája föl-, másika lefelé néz. A deszkák — melyek közt 3 egész és 2 fél redő — 1' 6'' hosszúak, az állvány közepénél 4'', az oszlopoknál 10'' szélesek. Az alsó deszka 4'' széles vége, az állvány közepén haránt rögzített polczon, emelten pihen, míg 10'' hüvelyk széles vége, a közepéből kinyúló nyújtványával, a két oszlop középett az állvány végire van csavarolva. A felső deszka megfelelő nyújtványából fölfelé a karikán át egy zsinór fut, túlsó végén súlyt hordva, mely által a fúvó lenyomott felső deszkája, a nyomás szüntével megint felhúztatik. A deszkák és redők 4'' széles végei egy köbalakú tokba beeresztvék, melyből másfelől vízszintesen egy erős, 1'' átmérőjű, 1 1/2'' hosszú vascső mered elő. Ezen erős vascső által az állvány felszíne fölött vízszintesen szabadon tartatik.

3. A szélláda, melynek e végett  $1\frac{1}{2}$ " vastag hátulsó oldalfala közepén át egy 1" átmérőjű, a fűvő vascsövére szorosan ráillő körlyuk van fúrva. Többi három oldalfala, feneke és csavarokkal rögzített fedele  $\frac{1}{2}$ " vastag fatáblákból állanak. Belseje  $3\frac{1}{2}$ " hosszú,  $2\frac{1}{2}$ " széles és  $1\frac{1}{2}$ " magas.

4. A szózatcső. A fűvőcsövet magába foglaló körlyukkal szemközt, a szélláda  $\frac{1}{2}$ " vastag előlső fala közepén egy 1" magas és széles négyyszöglyuk van átmetszve és abba egy 1"-nyi faköb szorosan úgy beillesztve, hogy az említett falból  $\frac{1}{4}$ "-nyire befelé és ugyanannyira kifelé áll. Eköb alsó fele közepén keresztül, 1"-nyira a vízszintes átmérő alatt és az alsó sík felett — a kifelé álló síktól a befelé állóig — egy 4" átmérőjű, felső fele közepén keresztül —  $2\frac{1}{2}$ "-nyira a vízszintes átmérőn felül és a felső síkon alúl — hasonlóképen egy 1" átmérőjű körlyuk van fúrva. Az alsó körlyuknak a szélláda belsejébe nyíló száját egyarányosan középre véve, a befelé néző köbsík alsó felének  $\frac{1}{2}$ "-nyi közepéből folytatásképp egy  $\frac{1}{2}$ " haránt-átmetszetű,  $1\frac{1}{2}$ " hosszúságú négyyszög-oszlop fut vízszintesen a szélláda belsejének közepe felé. E fekvő oszlop felső s alsó síkjának derékszöges szabad vége félkör alakúvá van átmetszve, az egész felső sík belseje — egy vonal szélességű szegély fenhagyásával — 5" mélységű váluvá kivájva, melybe a köb alsó fele közepén átfúrt 4" átmérőjű körlyuk nyílik. 1"-nyira e körlyuk- és közvetlenül a váluszegélynek a köbbel összefüggő végéi felett — illeőleg a befelé néző köbsík vízszintes átmérője felett — a köbbe egy, 1" magasan, 7" szélesen, 2"-nyira befelé ható mélyedék van vésvé. E mélyedék vízszintes talpára egy  $\frac{1}{2}$ " széles, a válu szegélyeit mindenütt tökéletesen fedő, kártyavastagságú elefántcsontlemez van, hosszúságának a válu hosszúságát 2"-nyival meghaladó többjével, rátolva, ráenyvezve és faszögecsekkel rászögecselve. E lemez, rögzített végétől kezdve 1" hosszban, szorosan fekszi meg a váluszéleket, míg félkörded szabad vége,  $\frac{1}{2}$ " hosszban, a váluszélektől kissé felfelé hajlítva, szűk rést képez, melyen által a fűvő csövének át a zárt szélládába hajtott levegő a válu üregébe s abból a köb alsó körlyukába átnyomulván, a lemez szélei a válu széleire sebesen rozogva rá-rácsapódnak és zengenek. A most leírt szózatrés megszólal, mihelyt a fűvő felső deszkája lenyomatván, a szózatrésen levegő sajtoltatik által, és ismét elhallgat, mihelyt a nyomással felhagyatik, mert abban a pillanatban a

súly ismét felhúzza a fűvót és ez ismét új levegőt szív be. Minthogy az emberi szózatrés gyorsan változtatva teljesen bezárulhat, zengésig megszűkülhet vagy szózatlan lélekzésig széttágulhat, a tüdő fuvója igen gyorsan telhet meg, csupán a szózatrésen át beszívott levegővel. Beszélő gépünknel ez másképen van. Állandóan a zengési képességig szűk szózatrése, a kellő rövid idő alatt, nem eresztethet a szájából a szelládába az egész nagy fűvónak megtöltésére szükséges (a beszélő gép jelen állapotában a beszélő ember által szükségelnél hatszor nagyobb) légmennyiséget. Azért van a beszélő gép fűvójánál — eltérőleg az emberi tüdőnek csak a szózatrésen át levegőt szívó fűvójától — a polczon pihenő alsó deszka közepében, befelé nyíló, a levegőt behúzó, de többé ki nem eresztő, csapantyú vagy szellentyű alkalmazva.

A faválu széleinek felszíne és az elefántcsont-lemez alsó síkja vékony fehér keztyűbőrrel vannak bevonva. Ezáltal a lemez zengésének érdekessége és fái dörmögése távolíttatott el és hangja lágyabbá és kellemesbé tétetett.

A beszélő gép szózatrásének magasabb vagy mélyebb tonusra hangolása egy 1''' vastagságú fémhuzal által eszközöltetik, mely a köb felső felének közepén keresztül fűrt 1''' átmérőjű körlyukban könnyedén előre hátra tolódik. A huzal 3'''-nyi vízszintes hossza rendszerint egyik harmadával kifelé mered a köbből, másik harmadával az 1''' vastag köbben rejlik, harmadik harmadával a szelládába befelé mered, a lemez középvonala felett 1'''-nyi hosszban vízszintesen elnyúlva. Itt aztán merőlegesen lefelé folytatódik és egy a lemez  $\frac{1}{2}$ '''-nyi szélességén haránt fekvő 4''' hosszú huzaldarabbal függ össze. A felső vízszintes huzalnak — a szelládából kifelé meredő végénél fogva történő — kisebb huzatása vagy beljebb tolatása által a lemezre nehezülő alsó huzaldarab a lemezen hátrább és előbb tolatatik. Ezáltal a lemez- és válu-szél közötti rés — és ezzel a lég benyomulásakor rezgésbe jövő lemezvég — hosszabbá vagy rövidebbé, ennél fogva lassabban vagy sebesebben rezgővé s ennél fogva mélyebben vagy magasabban zengővé tétetik.

5. *A száj.* Mindenekelőtt egy 2'' kör-átmérőjű és  $\frac{3}{4}$ ''' vastagságú fahenger vagy fakorong van — egyik körsíkjának közepébe véssett, a köbnek a szelládából kiálló részére szorosan ráillő, négyszögű mélyedék által — a köbre rögzítve. E fakorong másik, 2'' átmérőjű körsíkjának 1'' körátmérőjű közepéből,  $\frac{3}{4}$ '''-nyi



hosszúságig, a korong folytatásakép, egy végig 1" körátmérőjű, csavar külsejű henger mered elő. Ezen 1" körátmérőjű henger előlső körsíkjának közepébe, a 2" körátmérőjű henger hátulsó mélyedékes körsíkjának közepéhez, egy  $\frac{2}{3}$ " átmérőjű körlyuk van fúrva, a melybe a henger mélyedékébe illesztett köbsíknak mind — a váluüregbe vezető,  $\frac{1}{3}$ " átmérőjű — alsó, mind — az 1"-nyire a hangoló huzalt élémeresztő, 1" átmérőjű — felső körlyuka nyílik. Ugyanezen, 1" átmérőjű,  $\frac{3}{4}$ " hosszú henger csavarfelületére, a korongot érintő tövéig, léghatlanul rácsavaroltatik egy, egészben  $2\frac{1}{2}$ " hosszú, elől-hátul nyílt, 2" hosszú tágasabb részében 2" átmérőjű henger-öböllé táguló, a gép szájaként szereplő kaucsuk-csőnek  $\frac{3}{4}$ " átmérőjű,  $\frac{1}{2}$ " hosszú szűkebb része, úgy hogy tehát a  $\frac{3}{4}$ " hosszú csavar  $\frac{1}{4}$ "-nyira belényúlik a kaucsukcső öblösebb részébe. A kaucsukcső száj-nyílásától, a csőven, a csavaron, korongon, köbön és válun át, a szózatrés csucsaig menő szózatcsatorna összesen körülbelül  $4\frac{2}{3}$ " hosszúságú.

A toldalékokat, melyeket az eddigelé leírt fő-apparatus még szükségel, az egyes betűk előhozásának tárgyalásánál fogjuk leírni, melyhez most, a betűket csoportonként elővéve, átmegyünk.

P. „Néhány betűk — mint *P T K* — levegő-explosiot kívánnak. Ezt a természetben az által érjük el, hogy a szózatrést tágtítjuk, általa nagy légmennyiséget nyomunk a zárt szájürbe, és azt azután — a zárt oldva — egyszerre kifakasztjuk. Ez gépemnél nem történhetett; mert szózatrése mindig azonegy állandóan szűk nyílást tartja meg és beszéllés közben nem tágtíthatatik úgy ki, hogy nagy légmennyiség szabadon és vibráció nélkül vonulhatna a szelládából a szájba által. Hogy tehát a gép szája folyvást elegendő léggel legyen megtöltve egy (tollszár által is pótolható) fém csövecskét kellett a szelládából, a köb és korong oldala mellett, a kaucsuk száj tövébe vezetnem és így a száját a szelládával közvetlenül összekötnöm. Ez által két előnyt értem el. *Először*: Ha a száját a bal tenyérral befedtem és a fúvót megnyomtam, képes voltam a levegőt, a mennyire csak akartam, megfeszíteni, és azt, ha a tenyeret hirtelen elkaptam, egyszerre kipattanhattam, a mi aztán mindjárt formaszerinti *P*-t adott. *Másodszor*: Ezen találmány által a szózatot azon betűknél, a melyekhez nem való, mint *F*, *SCH*, *S* szelmássalhangzóknál, elnémithatom, a mi így történik. Ha

a száj a tenyérrel elfedetik, a főleg a csövecskén át bele nyomatott szél a szózatcső hátsó nyílásán, a szózatrésen által, ismét a szélládába törekszik. De minthogy a fuvó ugyanazon nyomása által belülről a szélládából is hajtatik levegő a szózatrésen át a szózatcsőbe, a két légáram itt találkozik és egymásnak egyenlő erővel ellentáll. Ekképen az egyensúly lévén helyreállítva, az elefántcsontnyelv nem indíttatik rezgésre, minthogy, a mint fentebb bizonyítottam, a szózatra a lég tova ömlése múlhatlanul szükséges. De továbbá a negyedik szakaszban a *B* és *D* betűk tárgyalásánál láttuk, hogy a szájban tartalmazott lég összenyomható és a szózat még mindig — és pedig annyi ideig — zenghet belé, míg benne a levegő egészen nincs összenyomva. Ha a fémcsővecske itt nem volna, a szózatrés zárt száj mellett is mindig még egy ideig zengene és az egész beszédet elrontaná. E csekélynek és jelentéktelennek látszó csövecske tehát gépem egyik főalkatrésze, és be se látom, mikép jöhessen nélküle, vagy a száj és szélláda közt való egyéb közvetlen közlekedés nélkül, gép-beszéd létre.

A néma mássalhangzóknál szükséges explosiónak kellő mértékben való erősítése végett, még egy másik, nem kevésbé fontos toldalékot alkalmaztam. A 9'' vastag fakorong közepén vízszintesen a csavarból a köbbe átvonuló körlyuk aljának kellő közepéből a korong periferiája legaljának közepébe merőlegesen vezet, egy 2'' átmérőjű fúrólyuk. E fúrólyuk belé folytatódik egy kis fuvóba, e kis fuvó felső deszkája közepén át, a mely felső deszka — közvetett polcz által — a korong aljához van vízszintesen illesztve. E kis fúvó, mely a most említett lyukon kívül nyílással nem bír, egy egyszerű kesztyűbőr-redőt hord két, 2½□'' nagyságu táblácskái közt, melyek a redő bő végével a kaucsukcső, annak szűk végével a szélláda alá érnek, melynek fenekéhez hátrább egy rúgótoll van rögzítve, mely előlső szabad végével a kis fuvó alsó deszkája közepét érintve, a két deszkát összenyomja. Ha zárt száj mellett a nagy fuvó megnyomatik, az összesajtott levegő egyszersmind ezen kis fuvót is felduzzasztja. Ha ekkor a száj zárva tartó tenyér onnan hirtelen elmozdítatik, a rúgó toll által alu'rúl összenyomott kis fúvó is a belé ment levegőt gyorsan magából kitaszítja és ezáltal a szájnyíláson át történő légexplózió szükségkép erősbítettik. És így már most a *P* betűt teljes tökéletességében bírjuk.

*B.* A *B* a *P*-től, mint a természetben, úgy itt is, csak abban különbözik, hogy a szózat vele zeng. A gépnél tehát csak az kell, hogy a tenyeret ne nyomjuk oly szorosan a száj széleire, mint a *P*-nél, akkor a szózat egy kissé velezeng, és midőn a tenyért elmozdítjuk, azaz, a következő magánhangzó helyzetébe hozzuk, egy *BA*, *BE*, *BI*, *BO*, *BU* hallható.

Itt illő lesz a magánhangzók képeztetését közbe szúrni.

*A E I O U.* Valamennyi magánhangzók csak a bal tenyér helyzete által képeztetnek, azaz, a tenyérnek a tölcser szélétől való nagyobb vagy kisebb eltávolítása által határozatnak meg. Pontosan ugyan meg nem mondhatom, mennyire kell a tenyérnek mind-egyiknél visszavonulnia, mert a kaucsukcső nagyobb vagy kisebb átmérőjének mineműségétől függ sok, és a tenyér által elfoglalandó distantiakat az ember gyakorlat által és a fül útmutatása szerint könnyen magától találhatja meg. Csak annyit akarok megmondani, hogy körülbelül milyen tájon keresendő minden egyes magánhangzó, és milyen rendben következnek mindig szűkebb nyílásokon által egymásra.

Az *A*-nál, melyet mindig a beszéd alaphangjául tekintek, a tenyér a száj nyílásától egészen el van távoztatva, hogy a szózatnak szabad kijárása legyen.

Az *E*-nél a kéz egy kissé öblössé (hohl), marokká, alakíttatik és a szájnyílás alsó feléhez egészen hozzá fektettedik, úgy hogy annak felső szélétől körülbelül 1''-nyire eláll.

Az *O*-nál az öblös tenyér (marok) félelennyivel közelébb tolatik a száj felső széléhez.

Az *U*-nál a lapos tenyér az egész szájnyílás elébe köröskörül egészen közel oda tartatik, de úgy, hogy az nem záratik be egészen, hanem hogy a szózat még mindig zenghet.

Az *I*-nél a lapos tenyér erősen rányomatik a száj egész szélére, és csak a mutató új távoztatik el annyira, hogy alsó izületénél egy kis nyílás támad, melyen által a szózatot egy kissé több erővel, mint a többi magánhangzóknál, kell kinyomni.

*Ä, Ö, Ü, É,* — a főmagánhangzók distantiai közé elosztva fekszenek, és gyakorlat által könnyen találhatók.

*T-D, K-G.* Megvallom, ezek még nincsenek meg határozottan gépemben, hanem előtűntetésükre mindig a *PB*-t használom, és hosszú gyakorlat mellett megtanultam, a kéz gyorsabb vagy

lassúbb elvonása által, egy kis különbséget hozni bele, mely a fület ámitja, és velünk elhiteti, hogy *K-G*-t vagy *T-D*-t hallunk, holott az, alapjában, még is csak *P-B*. Különösen, ha az ember tudja, milyen szót akarunk a géppel kiejteni, kiejtésékor könnyen elcsábíttatunk elhinni, hogy azt csakugyan hallottuk is. De ha finom fül észre is veszi, a gépnek az ő gyermeki hangja szolgál előnyül, mert gyermeknek elnézzük, ha néha dadog és egy hang helyett mást ejt, megelégedvén, hogy megértettük, mit akar mondani. Mindazon által ezen tökéletlenséget is csakhamar megszüntethetőnek hiszem, és illető eszmémet, miután azt kivinni magam mindeddig rá nem értem, legalább indítványkép akarom itt közölni és mások kivitelének átengedni.

A *T* képzésére csak egy, a nyelvet képviselő, táblácska kellene, melynek hátulsó vége a kaucsukür alján hátul csuklatban járna, előlső szabad vége pedig, hozzá rögzített, és a kaucsuk szájpaddon átfúrt lyukacsokán átmeredő, huzal által a szájpaddal előlső részéig felhuzathatnék, míg oldalszélei körös körül a kaucsukcső falaihoz záródnának. Mint a *P*-nél a szájnnyílásra záródó tenyér mögött, úgy itt ezen, a szájiürt ferdén átvágó válaszfal megett gyűl és feszül meg a benyomott lég, mely a meghúzott huzal hirtelen eleresztésekor, a szájpaddal és nyelv közt támadó nyílásból, *T* hanggal kipukkad. Ezen *T*-képző táblácskával egy *L*-képző táblácska köthető össze.

Ha a *T*-képző táblácskának belsejét úgy kivágjuk, hogy a táblából 3''' szélességű ráma válik, ha egy másik táblácskának, mely a ráma kivágatán köröskörül 1'''-val túlér, hátsó végét a kivágat hátsó szélére csuklattal illesztjük, előlső végéhez pedig a szájpaddon átmenő huzalt erősítünk, e huzal fölvonatván, a ráma fekvé marad, a ráillesztett táblácska eleje pedig a szájpaddal emelkedik, a táblácska oldalszélei és a szájiür oldalfalai közt pedig kétfelől átnyomul a megnyomott fuvó által betódított levegő és az *L* betűt képezi, a melynek kiejtésénél a természetben sem történik egyéb, minthogy a szájpaddal felemelt nyelv a szózatnak utjába áll és azt, két ágra osztva, két oldal mellett elszuhantatja.

Ha az *L*-t képző táblácska hátulsó széle fölébe egy, közel 1□'' nagyságú táblácskát csuklattal illesztünk, ezen táblácska ellenkező végét pedig hozzá rögzített s fent a szájpaddal tövén átjáró huzal által fölemeljük, ekkor ezen táblácska a száj tövébe 1/4''-nyira benyúló

csavar  $\frac{3}{4}$ " átmérőjű körlyukát tökéletesen befogja fedni és a fölemelt táblácska mögött a garatot képviselő csavarlyukban feltorlódott és megfeszült lég a táblácska hirtelen leeresztésekor *K* hanggal fog kipattanni.<sup>1)</sup> Az eszerént egymás fölébe illesztett három táblácska mindegyikének előlső széléhez rögzített, a szájpád három egymás után következő pontján kiérő huzal, kívül egy-egy billentyűhöz volna erősítve, melynek ellenkező vége megnyomtatván, a huzalt, illetőleg táblácskát, fölemelné, megeresztetvén, azt leejtené.

A *D* és *G* képzésénél a *T*- és a *K*-képző táblácskákat gyengébben kellene felemelni, úgy hogy amaz ne záródjék köröskörül egészen szorosan a szájr falaihoz, emez pedig ne fedje be egészen szorosan a csavarból a szájba nyíló körlyukat, hanem annyira lazán, hogy mindkettőnél a szózat zenghet egy kevésé belé.

De térjünk vissza a beszéllő gép tetteleges szerkezetéhez és, miután láttuk, mikép hozatnak ezen szerkezet mellett a magánhangzók, továbbá a *P T K* néma és *B D G* szózatos mássalhangzók csoportjai elő, nézzük már az *L M N R* csoport képezését.

*L*. A szózatáramnak erre szükséges két ággá osztását Kempele az ő gépén egyszerűen azáltal érte el, hogy bal keze hüvelykét lejtősen lefelé irányozva, annak hegyét belül a szájr fenekéhez támasztotta, míg a hüvelyk- és mutatóuj töve közti izom kívül a felső szájszélnek dőlt. Ebből tiszta *L* eredett.

*M. N*. Az *M*, *N* orrhangok képzésére orr volt szükséges. A beszéllő gép orra igen egyszerűen két  $3''$  átmérőjű körlyukból áll, mely épen a fakorongbeli szózatlyuk fenekéből a kis fuvóba merőlegesen lemenő lyuk felett, a szózatlyuk boltozatából —  $1''$ nyira egymástól kezdődvén — gyöngén divergálva fölfelé megy, a korong felső karajából  $3''$ nyira távol egymástól kiér, és két fémcsőben folytatódik, mely, a két lyukból  $4''$ nyira kiállva, legfelül  $4''$ nyira egymástól divergál, és melynek  $3''$  átmérőjű felső nyílásai, a köröskörül karimásan kihajló szélekre tett, egy-egy újjal bedughatók. Ha már most zárt száj mellett ezen két cső nyitva áll, az egész szózat azokon által megy ki, és egy tökéletes *M* hangot ad. Ha pedig

<sup>1)</sup> A szólládát a szájjal közvetlenül összekötő fémcsővecskének, ha a gépben ezen *K*-képző táblácska alkalmaztatik, természetesen az általa befödendő csavarnyílás mögött kell a főszózatlyukba, mintegy a száj garatjába, nyilnia.

az egyik eső nyílása befedetik, akkor *N* hang hallatszik. A gép szerkezete a természetétől itt annyiban eltér, a mennyiben ott az orr kívülről, az újhegyek által, itt pedig belülről, t. i. az ínnyitorla által záratik be, a mely különbség azonban a gyakorlatban észre nem vehető. Egyébiránt itt még megjegyzendő, hogy ezen két orrcső teljességgel semmi egyébre nem szolgálhat, mint az *M* és *N* előhozására, és hogy valamennyi többi — mind magán mind más-salhangzó — betűk előhozásánál zárva kell maradnia. A gépen való játszás ennél fogva az eddig tárgyalt betűk körében olyképp fog történni, hogy a játészó jobb karának könyökvége a nagy fuvó felső deszkája közepe tájára támaszkodik, jobb kezeének közép és mutató újhegye a két orrlyukat befedi, bal kezeének tenyere pedig a kaucsuk tölcser nyílását tartja be. Ha ezen helyzetben a könyökvéggel megnyomja a fuvót — minthogy a szózat sehol sem talál kijárást — minden még csendesen és némán marad. A bal kéznek a száj nyíláson, a jobb mutató és középujnak a két orrlyukon való mozdulatai hozzák elő az eddig tárgyalt hangokat.

*R.* Az elefántesontlemez rezgésbe ejthető  $\frac{1}{2}$ '' hosszú csücsének közép pontja fölibe 3'' magasságban egy gombostű vastagságú merőlegesen függő fémhuzal vége lóg le. Ezen, 2'' hosszú fémhuzal közepe a szélláda födelébe, felső vége pedig egy, haránt a szélláda felett, 1'' magasan,  $1\frac{1}{2}$ '' hosszan elnyúló rézrudacska közepébe fűrt lyukacskaán megy könnyeden át. A huzal ezen felső végére forrasztott fémlemezke a huzalt nem engedi a lyukacskaán átesni, hanem felfüggesztve tartja a rudacskaában. E fémlemezke közelébe a rudacskaára egy fadarabka van srófoltva, melyből egy, 1'' magasan, vízszintesen a fémlemezke felett elnyúló farudacska mered elő, mely a huzalt 1''-nél feljebb a fémrudacska fölébe kiemelkedni nem engedi. A fémrudacska hátulsó vége a szélláda födelére srófolt, 1'' magas fémoszlopka felvégében lévő tengelytokban mozog, előlső vége pedig a — mutató és közép ujjával az orrlyukakat befedő — jobbkez hüvelyke által 4''nyira lenyomható. Midőn ez történik, a függő huzal alsó vége a nyugvó elefántesontlemezzre leér, felső vége pedig annyira feltolatik, hogy lemezkeje a fémrudacska és farudacska közt középett van. Ha már most a fuvó megnyomatván, a szózatrésbe szél tódul, az elefántesontlemez rezgésbe jön. Ez által az alsó végével az elefántesont-lemezre leérő, felső végével pedig csak a fémrudacska és faléczezske közti

1'''-nyi térben föl s alá járható huzal sebesen föl s alá perdítettik és az ezáltal okozott pergő vagy dörmögő zörejt, az emberi nyelv rezgő és a szájpadhoz ütődő hegyével költött zörejt, ha tökéletesen nem is utánózza, de meglehetősen megközelíti, és legalább azonos a pápogó *R*-t hozza létre, mely a lágy szájpád rezgése által idéztetik elő.

*SCH.* Ha a — mutató és közép ujját az orrlyukakon nyugtató — jobbkez hüvelyke, mely az *R*-billentyű megnyomása végett hátra nyúlni kénytelen, e helyett oldalt nyúl, egy fémrudacska végére akad, melynek megnyomása által az *SCH* képeztetik. E fémrudacska innét  $2\frac{1}{2}$ '' hosszan nyúlik hosszant a szélláda fölébe, mely felett közepe  $\frac{1}{2}$ '' magasan tengelytokban mozog, míg tulsó vége a szélláda födeléig leér. A rudacska ezen végéhez egy huzal van rögzítve, mely a szélláda födelébe fűrt lyukacsán által 1''-nyira a szélládába leereszkedik, hol alsó vége egy — a szélládában ott álló — kis szélládácska csuklatban mozgó födelének elejéhez van erősítve. Ha a hüvelyk a fémrudacska végét lebillenti, e födelke a huzal által felemeltetik és a fuvóból a nagy szélládába nyomott szél betödul a kis szélláda üregébe. Ezen üregből a kis és nagy szélláda falán által egy körlyuk vezet kifelé, melybe kívülről egy gyermeksip szájdarábja van bedugva, miután ezen, 1'' hosszú szájdarábnak 1'' hosszú dugacsa elől  $\frac{1}{3}$ ''-nyira kihuzatott, hogy a dugacs feletti szűk csatornába befűt levegőáram ne ütközzék mindjárt, hanem csak  $\frac{1}{3}$ '' köz után, az azt ketté metsző élbe. Ez által hangja kevésbé sipoló és tökéletesen az *SCH*-sel egyező lett. A sip hátulsó része,  $\frac{1}{2}$ '' távolban a légáramot ketté vágó él mögött, le van metszve és ezen hátsó nyílás bedugva.

*S.* Az orrlyukakat befedő jobbkez kis ujjá az *SCH* billentyűhöz analog billentyűt nyom le, miáltal a nagy szélládában túlfelől álló analog kis szélládácska födelkéje felemeltetik. A szélládácska üregébe tóduló légáram azonban itt, a két falon át kivezető csőn keresztül, egy lemetezett kúp vagy tölcser alakú tokba tódul, melynek  $1\frac{1}{2}$ '' kör-átmérőjű, 3''' vastag födelébe négyszögben 4''' mértékű lyuk van vésve, melynek analog három széle fölébe belül és kívül kártyapapír úgy van ráenyezve, hogy belső és külső negyedik oldalszéle és a belső meg külső kártyapapír szabad széle közt  $\frac{1}{2}$ '''-nyi rés marad. Az ezen a résen átsurranó légáram tökéletesen az *S* (*SZ*) sziszegő hangját adja.

*J* (= *ZS*) *Z*. Az *SCH* és *S* előhózasakor a gép szája a bal tenyérrel szorosan fedve tartatik. Ha kissé lazábban fedetik be, úgy hogy egy kis szózatzenge zümmöghet belé, az *SCH* helyett *J*, az *S* helyett pedig *Z* hallatik.

*F*. Kempelen észrevette, hogy az *R-SCH*- és *S*-billentyűktől a szelláda födelének három lyukacsakáján könnyeden átjáró három huzal mellett sok levegő, és pedig a fuvó kissé erősebb megnyomatásakor tökéletesen az *F*-nek sajátos susogó vagy forró zúgással, tódul ki. Azért az *F*-et, az orr és száj csukva tartása mellett, egyszerűen a fuvón tett kissé erősebb nyomtatás által szólaltatta meg, az *F*-et előidéző külön intézkedést felesleges gyanánt mellőzve.

*V W*. A *V* egészen úgy hozatik elő, mint az *F*, csak hogy a szájt fedő tenyér gyenge szellőztetése a szózatot hagyja hozzázengeni. A *W* épen így — csak kevesebb széllel és több szózatzengevel — hozatik létre.

*CH H*. Ezek szintén külön intézkedés nélkül magoktól csinálódtak a gépen. Ha a fuvó oly gyöngén nyomatik meg, hogy az elefántesontlemez nem hozatik rezgésbe, mind a szózatrésen, mind ama — a szelládából a száj tövébe vezető — közlekedő csövecskén át, a szájürbe emberi lehelletet utánozó légáram megy, mely kissé erősebb nyomáskor a *CH*-t, kissé gyengébb nyomáskor pedig a *H*-t adja.

És így már valamennyi betűnek a gépen való előhozatását láttuk. Megjegyzendő még ez. „Ha egy betűt meg akarunk szólaltatni, a fúvót a jobb könyökvéggel, mely folyvást rajta nyugszik, majd gyengébben, majd erősebben kell megnyomni. E fölváltva gyengülő s erősödő nyomásnak annyi ideig kell egy húzamban tartania, míg a szó, melyet kiejtünk, be van fejezve, különben a betűk és szótagok nem simúlnak egymáshoz. A mint aztán a könyököt egy kissé emelintjük, a szózat elhallgat.”

Az egész apparatus a fúvó-csőtől kezdve a szájnylásig játszás alatt nem látható, mert egy fölébe borított feneketlen láda által van elfedve. E ládának hátulsó falában van egy nyílás, mely a fúvó csövét és a játszónak, könyökével a fúvón nyugvó, ujjaival az orrlyukakon és billentyűkön járó, jobb kezét eresztí át. A ládának a játzó felé fordított oldalfala balvégén egy másik nyílás van, melyen a szájnyláson mozgódozó balkéz benyúlik. Mindkét nyílás posztó-



val van befüggönyözve. A láda födele tafotából áll és benne nyolcz — elefántsontkarikákkal befoglalt — körlyuk van. Ezen, a beszédre szükségtelen láda csak arra való, hogy a szózat ne szóródjék annyira szét, hanem legyen kénytelen *egy* falon, t. i. a lyukas födelen át venni útját, és hogy — a tafota-födél még egy lyuktalan fafödél által befedtetvén — az alája rejtett gépezettől a port tartsa távol.

„Három hétnyi idő alatt a gépen való játszásban csodálatra méltó ügyességet lehet elérni, különösen ha az ember a latin, francia vagy olasz nyelvre adja magát, mert a német nyelv gyakori mássalhangzó-torlódásai, fúvó-hangjai és a szók végén álló néma-betűi folytán sokkal nehezebb. Én minden francia vagy olasz szót, melyet valaki előmbbe mond, azon nyomban utána mondom; egy kissé hosszú német szó ellenben mindig fáradságomba kerül és csak ritkán sikerül egészen világosan. Egész szöveget csak keveset és rövidet bírok mondani, mert a fúvó nem elég nagy arra, hogy a hosszabbakra megkivántató szélmennyiséget szolgáltatathatná. Kiejtethetem p. o. ezen francia szövegeket: *vous êtes mon ami* — *je vous aime de tout mon coeur* vagy ezen latinokat: *Leopoldus Secundus* — *Romanorum imperator* — *Semper Augustus* és több efféléket. Egyébiránt meg vagyok győződve, hogy a gépet különös mesterség nélkül lehetne, zongora vagy orgona módjára, billentyűkkel úgy berendezni, hogy a rajta való játszás, a mostani módhoz képest, mindenkinek sokkal könnyebben fogna esni. De ez épen a tökéletesség felé közelítő új lépés, melyet azon olvasóimra kell bíznom, a kik netalán ezen új, még gyermekségében lévő találmánynak némi figyelmet szentelni, és azt gondolkodásuk és fáradozásuk által előbbre vinni fognak. Ha netalán valamikor magam érnék rá ezt gépemem létrehozni, ennek leírását is fogom aztán közzétenni.“<sup>1)</sup>

<sup>1)</sup> Ide illik még egy a szózatrés hangolására vonatkozó megjegyzés, melyet a szózatrés tárgyalásánál, félbeszakítás kerülése végett, elhagytunk.

„Sokszor gondolkodtam a on, vajjon nem lehetne-e egy igen pontosan készített műszer segítségével oda jutni, hogy az elefántsontlemez rezgésbe jövő részének hosszabbítása és rövidítése, következőleg a tonus erezkedése és emelkedése, önkény szerint volna eszközölhető, és az által, ha nem is az éneklés némi neme, legalább a szózatnak a beszélés alatt való változódása volna elérhető, a mi gépemnek, mely jelenleg mindent egy tonusban mondogat, csak az igaz kellemetességet adná meg. Sőt meg is kísértettem, a hangoló huzalt a beszélés

Miután a beszélő gépet, azon állapota szerint, melybe Kempelen azt műve kiadásakor vitte volt, leírtuk volna, tekintsük már most ezen első beszélő gép föltaláltatásának rendkívül érdekes és tanuságos történetét, a mint azt Kempelen, műve ötödik szakaszának elején, a beszélő gép leírása előtt, maga elbeszéli, melyet mi azonban olvasóinkkal a kész beszélő géppel való megismerkedésük után tartottuk czélszerűbbnek közölni.

„Egy beszélő gépet feltalálni s azt egy átgondolt terv szerint kivinni akarni — így kezdi Kempelen könyve ötödik szakaszát — bizonyára a legvakmerőbb gondolatok egyike lett volna, melyek ember lelkében valaha keletkeztek. Mielőtt beszélő gépem leírásához járulok, olvasóim előtt azon őszinte vallomást kell tennem, hogy eleinte eszem ágában sem volt egy ilyen gépet készíteni. Mikor elkezdtem kísérleteket tenni, legfeljebb egynehány magánhangzót, az emberi szózat egynehány hangját utánózni volt szándékom; a mássalhangzókra, melyek szerfelett nehezeknek látszottak, még gondolni sem mertem, és azokat épen a magánhangzókkal összekötni, tökéletes lehetetlennek tartottam, sőt a legfontosabb hangokkal és betűkkel egyenként már évek óta készen voltam, mielőtt a lehetőséget, azokat valaha egymással összefűzhetni és ezáltal szótagokat és szavakat előhozhatni, csak távolról is átláttam volna. A következőkből ki fog tűnni, miként csak lassanként, még pedig igen későn jöttem azon gondolatra: *Lehetséges egy mindent beszélő gépet készíteni.*

Minden találmánynak, minden gépnek, különösen ilyen összetett neműnek, fokenkénti előremenetele van, mely kiváltképen állati műszerek utánzásánál csak lassú lépéseket enged. Minthogy nekem úgy látszik, hogy az én gépem fokenkénti előmenetele némely olvasó részére némi érdekességgel bírhat, azért itt annak

---

alatt ide s tova tologatni, és ezáltal a szózatnak feltűnő változását hoztam létre; de minthogy a tologatásnál nem találtam el mindig a kellő helyet, ritkán sikerült nekem az a tonus, melyet épen el akartam érni. Mindamellett ezt itt tudtul adom és másokra bízom az e nyomon való tovább haladást. Minthogy az elefántcsontlemez sohasem oly egyenlő vastagra vakarható, hogy itt vagy ott kissé vastagabb vagy vékonyabb ne maradna, annyi bizonyosnak látszik, hogy ilyen műszer nem volna bizonyos kiszámított fokok szerint ide-oda tologatható, hanem hogy ezen fokokat mechanikus keresgélés útján kellene kinyomozni. Az olvasó látja, hogy még tágas mezőt hagyok neki művelésre.

K.

elbeszélését, vagy úgyszólván ezen találmánynak rövid történetét akarom előrebocsátani.

### Egy beszélő gép találmányának története.

Micsoda indok hozott tulajdonképen a gondolatra, az emberi beszédet utánozni, egészen határozottan többé meg nem mondhatom. Már csak annyira emlékezem vissza, hogy ugyanazon időben, mikor sakkjátékosomon dolgoztam, t. i. 1769. évben, már elkezdtem különféle zeneműszereket azon czélból vizsgálni, hogy azt találjam ki közülök, mely az emberi szózatot leginkább megközelíti. Semmit, a mi csak tonust és hangot ad, magát a trombitát, vadászkürtöt, sőt a dorombot sem hagytam megfigyeletlenül, és ámbár úgy látszhatnék, hogy a felhozott dolgoknál a beszéd tekintetéből nem igen van mit keresnünk, mégis idő folytában fontos felvilágosításokat köszönhettem azoknak a beszédnél előforduló több mellékkörülményeket illetőleg.

Mint mindenki előtt, tudva volt előttem is, hogy a hautbois, klarinett, fagot stb. szájdarábjai az emberi szózatot leginkább közeleltik meg, minthogy működésükben az emberi szózatréshez hasonlitanak némileg. Épen úgy azt is tudtam, hogy már hosszú idő óta, különösen Franciaországban, az úgynevezett emberi szózat (vox humana), mely épen efféle nagyobb és kisebb klarinett-szájdarábokból áll, orgonákban alkalmaztatott; de minthogy ezek az emberi szózatot csak igen tökéletlenül utánózzák, és a mellett megsíketítő zengést okoznak, azokat czélzatomra nem találtam alkalmasoknak. Miután így már valamennyi ismert hangszereket rendre megvizsgáltam volna, utóvégre egy olyanra akadtam, mely óhajtásomnak meglehetősen megfelelt, egy hangszerre, melyet az ember városban ritkán pillant meg és melyet nekem egy falura tett kényutazás véletlenül visszahozott emlékezetembe. Én efféle hangszereket már gyakran hallottam volt és kísérleteimnél nem kellett volna rólok megfedkeznem, de — nem tudom, hogyan történhetett — már nem is gondoltam rájuk. Elég hozzá, egy falusi séta engem társasággal véletlenül egy falusi korcsma felé vezetett, mely előtt egynehány paraszt tánczolvá vígadott. Midőn közelebb jöttünk, épen szünet volt, mely alatt a muzsikus hangszerét hangolta. Még némi távolságban valamit hallottam, a mit nem bírtam biztosan kivenni. Úgy rémlett, mintha gyermeket hallanék énekelni,

a mely mindig ugyanazon két-három tonussal váltakozott és többé sehogys tudott kiigazodni. Midőn végre megérkeztünk, mi volt? — egy duda. Rendkívül megörültem, midőn azt, a mit épen oly nagy hűvel kerestem, itt oly váratlanul megtaláltam, t. i. ama tonust, mely fülem szerint, mindenek közt, melyeket eddigelé megpróbáltam volt, az emberi szózatot legjobban utánozta. Megvallom, hogy soha életemben semmiféle zene oly nagy gyönyört nem szerzett, mint a megvetett dudának ezen siralmas bögése. Már most megvan, gondoltam, kezem közé kerítettem mindjárt a dudát, és magam próbáltam belőle egynehány tonust előhozni a mélyhangú síp (Basspfeife) veledörmögtetése nélkül. Midőn ez nekem sikerült, az embertől a dudát azonnal meg akartam venni, kíváncsion bár érette, a mit akar. De bármit is ígertem neki, ő a dudát nekem nem akarta átengedni. Azt az ellenvetést tette, hogy azzal élelmét keresi, és nem tudna magának egyhamar egy másikat keríteni; de mondta, hogy a legközelebbi vásárkor hozzám akarja azt az embert küldeni, a ki az övét csinálta. A ki találmányokat akar csinálni, annak nincs mindig oly hideg vére, hogy hetekig és hónapokig várakozhatna. Tovább is ostromoltam őt, de minden, a mire emberemet ajándék és szép szó által rábirhattam, az volt, hogy nekem egy kicsiny, nádból csinált barczagó sípocskát (Schnarrpfeifchen) engedett át, mely a csőbe, melyen a dudás játszik, beledugatik, és a mely nála épen még tartalékban megvolt.

E hódítással már visszasiettem a városba és még ugyanaz nap este kezdtem meg vele kísérleteimet. A konyhából közönséges bőrfúvót fogtam elő, annak vascsővébe szorosan beledugtam a sípocskát és ezt a fúvó összenyomása által megrikoltattam; aztán a vascsővet a sípocskával együtt egy harántsípba, melyből előbb a dugacsot kivettem volt, dugtam be szorosan, hogy semmi levegő oldalt nem mehetett.

Már most egyik kezemmel a síp három felső lyukát befedtem, a fúvóval belefúttam a sípba, és a mint az ujjakat fokonként fölemeltem, kaptam ugyan magasabb vagy mélyebb tonusokat, ámde nem különböző magánhangzókat. Átláttam, hogy ezen az uton nem fogok messze előrehaladni, és azon gondolatra jöttem, hogy egy tágas csődarabot, a mely csak némikép egy nyílt szájat ábrázol, illesztsek fúvómhoz, és minthogy épen egy hautbois volt kezemnél, annak fogtam alsó tölcésérialakú darabját és azt tettem a leol-

dott harántsíp helyébe, a sípocskát tartalmazó fúvócsőre. A mint aztán a fatölcsért a bal kézzel majd egészen, majd félig vagy más rész szerint befedtem, a jobb kézzel pedig a fúvót megnyomtam, mindjárt különböző magánhangzók hallatták magokat, a szerint a mint a bal kezét nagyobb vagy kisebb mértékben kinyitottam. De ez csak akkor következett be, ha különféle kéz- és újjmozdulatokat sebesen csináltam egymásután. Ha ellenben a kéz ugyanazon helyzete mellett, akármelyik is volt legyen ez, hosszabban állapodtam meg, úgy látszott nekem, mintha mindig csak egy A-t hallanék. Ebből csakhamar azt a következtetést húztam, hogy a beszédhangok csak a viszony által, melyben egymáshoz állanak, lesznek felismerhetőkké, megkülönböztethetőkké, és hogy teljes világosságukat csak egész szavak és szólamok összeköttetésében nyerik <sup>1)</sup>. Legalább már azt vettem észre, hogy gépemben megvannak, és hogy most csak azon fordul meg a dolog, hogy azokat egyenként csípjem meg, azaz, hogy kezemet határozott fokok szerint nyitogassam.

Hogy gépem, bármilyen nyomorult volt is az még, már különféle magánhangzóhat és egynéhány mássalhangzókat is, világosan, de még csak önkényem szerint és tetszés szerinti rendben nem ejtett, arról meggyőződtem, midőn másnap reggel, a mikor kísérleteimet folytattam, feleségem és gyermekeim a harmadik szobából elészaladtak, és kíváncsian kérdeztek, hogy mi történik nálam, mert úgy rémlett nekik, mintha egy szózatot fenhangon és buzgón imádkozni hallanának, anélkül hogy megkülönböztethetnék, miféle nyelven.

És ez volt az első alapkő, a melyre ennek utánna egész épületemet építettem fel, és a melyre idővel talán az emberi beszéd teljes rendszere fog építtetni, ha mint már másutt mondtam, ügyes megfigyelők iparkodni fognak, eddigi találmányaimat tovább nyomozni és azokat hozzáadásai által tökéletesíteni.

---

<sup>1)</sup> Így van az a zenebeli tonusokkal is. Ha egy zongora egy egész tonussal mélyebben van hangolva mint közönségesen, és ha azon csak egy tonust zengdít meg, nem fogjuk megismerni, hogy ezen tonus p. o. *d* akar lenni, azt fogjuk hinni, hogy az talán *e* vagy *c*; de ha csak egy rövid futályt csinálók a hangszeren, ama tonust mindjárt meg fogjuk ismerni az összeköttetésből és a viszonyból, melybe más tonusokhoz áll.

Hogy tehát kísérleteimben előbbre haladhassak, mindennek előtt szükséges volt, hogy azt a mit utánózni akartam, elébb tökéletesen ismerjem. A beszédet forma szerint tanulmányoznom kellett, és kísérleteim mellett mindig a természet tanácsát is kikérni. Azért az én beszélő gépem és az én elméletem a beszédről, minduntalan lépést tartva egymással haladtak előre, és szolgált az egyik a másiknak utbaigazítóul. Az első fok-következtetések, melyekre észrevételeim vezettek, ezek voltak: Az emberi beszéd semmi másban nem állhat, mint — miként valamennyi zeneszerek-nél vagy is inkább mindennél, a mi hallható — a levegő rezdülésében. Nyilván való, hogy a beszélésnél a tüdő levegőt magába húz és ismét magából kitaszít, nyilván való az is, hogy a levegő a szó-zathartyácska vagy a szózatrés által, miként egy nádsípocská által, megrezdítettetik és megzendítettetik, nyilván való végre az, hogy a száj vagy a nyelv mindegyik hangnál mozdul és változik, következőleg a zengő levegőnek az ő kimenetelénél különböző akadályokat utjába gördít, azaz, majd nagyobb majd kisebb, és a mellett különbözőleg is alakított, nyílásokat állat elő. Ezt mindent együvé foglalva, a beszéd vagy az articuláció semmi egyéb mint: *különb-féle nyílásokon keresztül menő szózat*. Ezen tétel kísérletek és felfedezések által napról napra inkább s inkább igaznak bizonyult és nálam utóvégre matematikai bizonyosságig növekedett meg.

Egy beszélő gépre tehát, úgy okoskodtam, nem szükségeltetik semmi egyéb, mint egy tüdő, egy szózatrés és egy száj. A tüdő fűvómban volt meg, a szózatrés nádsípocskámban, és a száj tölcser-alakú hautbois-darabomban. A fűvót és a nádsípocskát illetőleg hallásom győzött meg arról, hogy ők már valóban egészen azt teljesítik, a mit a tüdő és a szózatrés a beszédnél, és így egy beszéllő gépre már semmi egyéb sem látszott megkívántatni, mint még egy olyan üregnek hozzácsatolása, a mely a szájhoz az én tölcserémennél jobban hasonlítana és a melyben különbféle határozott és csappantyúkkal ellátott nyílások alkalmaztatnának. Mihelyt ez meg volna találva, az egész beszédnek sem lehetne többé távol lennie. Sőt egészen durva kísérleteim által, melyek, ámbár még zavarban, már egynehány magánhangzót szóltattak meg, arról is voltam meggyőződve magamban, hogy egy ilyen a szájhoz hasonló üreg lehetséges, hogy ennél fogva összes igyekezetemet csak erre kelljen szorítanom. Nem tudtam, milyen messze állottam még ezen

találmánytól. A türelem, melylyel kísérleteimet folytattam, teljességgel leirhatatlan, és még ma sem foghatom meg, miként voltam képes egész hónapok hosszant munkámhoz látni, anélkül hogy egy lépést is tettem volna előbbre. De a bizonyosság, melyben voltam, hogy a beszédnek utánozhatónak lenni kell, megerősített ezen kitaratóságomban, és minthogy nekem munkám közben néha a véletlen is hozott fölfedezéseket, erre is tartottam némi számot.

Így csak csupa véletlen volt, hogy, midőn nyomorult konyhafuvóm helyett formaszerinti orgonafuvót megrendelni, egy orgona-műveshez mentem, őt éppen egy kis művel, mit emberszózatnak neveznek, találtam elfoglalva. Ezen hangszer az ő tonusaival az emberi szózatot és az éneklést akarta utánozni, de még nem volt billentyűkkel ellátva, következésképp még nem lehetett rajta játszani, de az ujjakkal lehetett egyik csapantyút a másik után lehúzni és, a fúvót megnyomva, a tonusokat egyenként hallatni. A közepsők meglehetősen jók, de a magosak és mélyek felette kiáltók voltak és valami trombitaszerű volt bennök. Ez mindjárt nekem való dolog volt és azt gondoltam, hogy a sipoktól vagyis inkább szájdarábjaitól majd elveszem az érdes szózatot, a mint ennek utánna meg is történt. Szóval, mindjárt megvettem és lakásomra vitettem a még el nem készült gépet. Állott ez egy négy-redőjű fuvóból légszivóval és szelládával, melybe orgonasípok helyett 13 fából készült és elefántesont nyelvekkel ellátott szájdarábok, egyik mindig valamivel nagyobb mint a másik, vízszintesen voltak beillesztve.

Már most úgy okoskodtam: lehetetlen, hogy 13 tonusok közt 5 magánhangzót ne találjak már teljesen készen; mert akkor még azon balhiedelemben voltam, hogy a mélység vagy a magasság a magánhangzóra sokat tesz, sőt talán többek közt fő megkülönböztető jegyet képez, mert p. o. az *I* nekem tonusa szerint is sokkal magasabbnak látszott lenni az *O*-nál vagy az *U*-nál. Azonban nagy szomorúságomra a dolog egészen másként állott. Mindegyik síp, akár nagy akár kicsi, melyet csak megszóllaltattam, mindig egy *A*-t adott, csak hogy ez, a síp nagyságának arányához képest, majd magasabb majd mélyebb zenei tonuson szólott, azonban örökké *A* maradt.

Még is elcsüggedetlenül folytattam kísérleteimet, mikép lehessen ezen konokul kitartó örökkévaló *A*-t más magánhangzóvá hajlítani. De ez nekem igen sokáig nem akart sikerülni. Az ugyan

csakhamar szemembe tűnt, hogy, mert mindenik síp nyílt száját ábrázol és az *A* magánhangzó épen egészen nyílt szájjal ejtetik ki, a hangszer sem szólaltathat semmi mást meg; azonkívül már a fentebbi kísérletekből is tudtam, hogy a sipokat részszerint be kell fedni. Ennélfogva majd a tenyeremet, majd egyéb tárgyakat, deszkácskákat, kártyákat stb. tartottam különböző távolságokban és alakokban a sipok elébe, és nyílásaikat majd többé majd kevésbé becsuktam. Hiába, az *A* mindig világosan ott volt. Füleimnek legalább így tűnt fel, valószínűleg a már feljebb említett okból, hogy egy hangot mindig csak önmagában és nem másokkal való összeköttetésben hallattam. Ez reményemet sok hónapokra egészen leverte. Utóvégre ezen összeköttetés elérése végett gépemre billentyűket csináltattam, hogy ujjaimmal, mint zongorán, a tonusokat sebesen egymásután szólaltathassam meg. A fuvót lábítóra igazítottam, hogy pedig a különbözőleg hangolt sipok magassága és mélysége ne vezethessen tévutra, a középső sipok közül négyet vagy ötöt lehetőleg *egy* tonusra igyekeztem hangolni. Már most nem volt egyéb hátra, mint a sipoknak külömbféle nyílásokat adni, mint-hogy jobb kezemnek a billentyűk lenyomásával kellett elfoglalva lennie, balkezem pedig nem volt képes oly sebesen az egyik siptól a másikhoz átugorni és a kellő nyílást eltalálni. A legegyszerűbb volt, mindenik síp szájára egy-egy vékony deszkácskát rányvezni és e deszkácskába aztán, kellék szerint, kisebb vagy nagyobb nyílást metszeni. Azonban ez távolról sem volt elegendő. Észrevehető különbséget találtam ugyan már az *A* és egyéb magánhangzók közt, de a nyílást egyiknél sem találtam oly pontosan el, hogy egy határozott *O*-t vagy *U*-t hoztam volna ki, hanem csak egy a kettő közt tévovázó hangot.

Hogy tehát a nyílásokat tetszés szerint mindjárt tágithassam, a sipok szájaira toló-deszkácskákat csináltam. De ez megint nem akart a czélnak megfelelni, minthogy mind a sípszáj-tölcsérnek belső idoma, mind pedig a tolódeszkával csinált nyílás négyszögű volt. Még jobban volt szükséges az emberi száj utánózni, hogy a szózat boltidomu síkhoz, mint szájpadhoz, ütődjék. Esztergályoztattam azért hosszúdad gömbölyű fa-szelenczéket s azokat hosszában átmetszettem; így kétkét állkapczát ábrázoltak. Az alsó darab hátsó végét a felső darab hátsó végéhez bőrcsuklattal erősítettem, úgy hogy elülső vége fel s alá volt mozgatható, és hogy aztán a nyi-



lást tüstént tágithassam vagy szűkíthessem, az alsó állkapcsa fenekére egy húrt rögzítettem, melyet a felső állkapcsa tetejébe fűrt szűk lyukon szorosan áteresztettem, és ezzel fölhúztam az alsó állkapcsát, a mely azon a ponton, a melyig felhuzatott, meg is állott, minthogy a húr a szűk lyukba berekedt és némi erővel volt csak áthúzható. Ezáltal kívánságom már meglehetősen el volt érve, mert csak hamar megtaláltam az *A O U* magánhangzókat, meg egy nem világos *E*-t is. De egy *I*-nek vagy *Ű*-nek legparányibb nyomát sem voltam képes felfedezni, bármily tágasan vagy szűken is nyitottam ki fa-számat.

Azonban meg kellett e három magánhangzóval elégednem, és már most mindjárt elkezdtem mássalhangzókra gondolni, hogy már valahára egyik vagy másik szótagot kiszorítsak. *P*, *M* és *L* voltak az elsők, melyek nekem sikerültek, de — csaknem szégyenlem kimondani — egy egész esztendőnél tovább tartott, míg ezeket megcsíptem. Miként, és micsoda kísérletek által jutottam utoljára hozzájuk, ismétlések kerülése okáért itt nem akarom elbeszélni, miután úgy is másutt körülményesen előadom, mikép jött mindegyik betű létre, és miként hozom azt most gépemen elő.

Már most tehát három magánhangzóm volt: *A O U* és ugyanannyi mássalhangzóm: *L M P*. Ezekből már sok szótagot és egynehány szót is lehetett összerakni. *P*. o. *Mama*, *Papa*, *Mappa*, *aula*, *lama*, *mola*, *poma*, *mulo* stb. Mindegyik betűnek volt a maga billentyűje vagy clavis; a mint ez lenyomatott, amaz megszólalt. Ámde mi történt, midőn több betűt egy szótagba vagy egy egész szóba akartam összekötni? Két igen boszantó dolog. *Először* kellett, hogy az első betű már megszűnt legyen szólni, midőn a másik volt megszólalendő. Ebből a kettő közt mindig egy — igen kicsiny ugyan, de a fülnek még is feltűnő — időköz vagy szünet eredett. Ha ezen szünetet elég sokáig ki nem tartottam, a két hang mindjárt egymásba folyt és együtt szóllott, ha pedig a szünetet ki akartam tartani, a két hang kelletinél távolabb elszakadt egymástól. Ha *p*. o. a *Papa* szót akartam ejteni, ez így hangzott: *P-a-p-a*. *Másodszor*: Ha a betű csappantyúja a szélládában kinyílt, a levegő egyszerre kelletinél erősebben lövelt a szózatcsőbe és a hang kezdetét bizonyos hozzáadással toldotta meg, a melyet le nem írhatok, de a mely némileg gyenge *K* hoz hasonlított. *P*. o. az *aula* szó körülbelül úgy hangzott mint: *ka-ku-kl-ka*. A *P*-nek továbbá mindig

egy szélloket vagy aspiratio lopódzott nyomába. A *Papa* szóban p. o. a *P* így hangzott: *Ph-a-ph-a*. Minden fáradsággal, minden változtatással egy lépéssel sem mentem előre.

Most átlátni kezdtem, hogy az egyes betűket fel lehet ugyan találni, de hogy azon módszerint, mely szerint hozzá fogtam, soha sem lehet őket szótagokká egyesíteni, és hogy teljességgel a természetet kell követnem, melynek csak *egy* szóatrése és csak *egy* szája van, a melyen valamennyi hangok kimennek és egymással épen csak ez oknál fogva együvé simulnak. Csaknem két évi munkát kellett tehát teljességgel eldobni és az egészet elől kezdeni. De nem sajnáltam sem a fáradságot sem a költséget, mert azért gazdagon hittem magamat azon hat betű által megjutalmazva, melyeket magamnak az által megszereztem volt, és melyek nekem ennekutánna, ujonnan kezdett sötét ösvényemen, sok világosságot adtak. De ezzel a baj nem ért véget; még ezután is igen sok lön fáradsággal készítve és ismét elvetve. Azzal azonban az olvasót nem akarom tovább feltartóztatni, hanem csak azt akarom bemutatni, a mi jól ütött ki és még most is tartozik gépem egészéhez. Ha minden rosszul elsültet oly részletesen akartam volna leírni, mint a fentebbit, akkor ezen művet könnyen egy kötettel szaporíthattam volna meg, a mi akaratom — és bizonyosan az olvasónak is akarata — ellen lett volna. Elég ha itt ennyit mondok, hogy én, mindent össze véve, körülbelül annyi gépkészüléket vettem el, a mennyit egy erős lóval alig lehetne elvitetni.“

Ezen tanúsággalteljes történeti előadás után következik Kempelen könyvében a gép leírása, melyet mi megrövidítve fentebb adtunk és mely Kempelen könyvének végszakaszát teszi. De nekünk itt még egy fontos megjegyzést kell közölnünk, mely Kempelen könyvében a magánhangzókról szóló szak közepébe van beszúrva, de nekünk inkább az épen közlött történeti előadás sarkába látszott teendőnek, mind ezzel rokon tartalmáért, mind azért, hogy fent (387. lapon), a 9. sz. végkikezdése előtt beszúrva, a magánhangzók leírásának összefüggő folyamát szükség nélkül félbeszakította volna. A szóban levő megjegyzés a következő.

„Még egy kis megjegyzést kell a magánhangzóknál hozzátennem, mely talán további gondolkodásra adhatna alkalmat. Nekem úgy látszik, hogy, ha különböző magánhangzókat ugyanazon tonusban ejtek is ki, mégis van azokon olyan valami, a mi fülemet

csalja, s velem elhiteti, mintha azokban melodia fekünnék, a mely azonban, a mint igen jól tudom, semmi más által nem hozathatik elő, mint a tonusoknak magasabbakká és mélyebbekké változtatása által. Ha azoknak egy sorát, egy bizonyos — nyelvcsatorna-mértékemtől vett — arányban, a kőtapapír azonegy vonalára teszem, p. o.

$\frac{3}{4}$  tactusban:  $\dot{a} \dot{a} \dot{a} | \dot{e} \dot{e} \dot{e} | \dot{a} \dot{i} \dot{a} | \dot{e} \dot{a} \dot{o} | \dot{a} \dot{a} \dot{a} | \dot{e} \dot{e} \dot{e} | \dot{a} \dot{i} \dot{a} | \dot{e}$  stb. és mindnyájokat egy és ugyanazon magasságban vagy mélységben kiejtem, mégis nekem mindig az éneklésnek némi nemét látszanak kitenni, előállítani, vagy legalább akaratom ellenére arra indítatom, hogy a mérték szerint nagyobb nyílással bíró betűket mélyebben, és a kisebb nyílással bírókat magosabban hangoztassam. De miután ezen megjegyzés inkább a zenészetre mint a nyelvre tartozik, annak helyességét itt nem akarom oly nagyon pontosan megvizsgálni, hanem ezt azokra bízom, a kiknek a zenében gyakorlottabb fülök jobban dönthet, ítélhet. Azok kedvéért, kik ezt után-kísérteni akarnák, csak még azt kell megjegyeznem, hogy mindegyik magánhangzót lökni kell (stossen), azaz egy kis időközzel vagy szünettel kiejteni, és a tartam tekintetében a zenei mértéket (tactus) megtartani.

25. *Kratzenstein* tanár úr nemcsak hogy a magánhangzók létrejöttét és azoknak utánzását illető feladatot egy elmés, a pétervári császári tudományos akadémia által koszorúzott értekezésben megoldotta, hanem néminemű orgonát is talált fel s készített el, a mely az emberi szózatot utánozza, és mindegyik magánhangzó hangját magából kiadja <sup>1)</sup>.

Az 1780-ik évben, midőn ezen munka megjelent, az én beszélő gépemen már valamennyi magánhangzót — az egy *I* hijján — bírtam megszólaltatni, és eleinte kedvem volt ezen orgonának egy utánzatát szerezni meg magamnak Pétervárról, csak azon szándék-ból, hogy általa az *I* magánhangzóra vezéreltessem. Midőn azonban meggondoltam, hogy ezen gépben a leírás szerint mindegyik vocalisnak külön kúpalakú csővel kell bírnia, és miután engem a tapaszt-

<sup>1)</sup> Ezen értekezés ily czím alatt jelent meg nyomtatásban: „Christiani Theophili Kratzensteinii Tentamen resolvendi Problema ab Academia scient. Imp. Petropolitana ad annum 1780. publice propositum et in publico Academiae conventu die 19. Septembris Praemio coronatum.“ Rövid kivonata találattik az „Acta Acad. Petropolitanae pro Anno 1780“-ban. K.

talás már megtanított volt, hogy egész, több betűkből összetett szók kihozása végett a szózatnak nem szabad több, hanem mindig csak ugyanazon egy csőből kell kijönnie, attól félttem, hogy egy ilyen — külön egy csőből álló — *I*-nek az én czéломra nem fog-nám sok hasznát vehetni, és hogy magamnak csak szükségtelen költséget fognék csinálni; azonkívül a következő évben épen egy tudós jött Pétervárról ide, a ki a Kratzensteinféle orgonát hallotta volt, és a kivel az én beszédgépemet is hallgattattam meg; ez engem arról biztosított, hogy a Kratzensteinféle vocálisok semmivel sem jobbakk és hallhatóbbakk (vernehmlicher) az enyéimnél, és így elállottam akkor a szándékomtól. Nem sokára ezután az én gépe-men az *I*-t is megtaláltam. Azonban meg kell vallanom, hogy a Kratzensteinféle hangszert hallani és látni rám nézve mégis mindig rendkívül érdekes volna.“

Ezennel megfeleltünk volna Kempelen hazánkfiáról szóló ezen első közleményünk főfeladatának: Kempelen klasszikus könyvét az emberi beszéd mechanismusáról és az ezt utánzó beszélő gépről lényeges tartalma szerint olvasóink szeme elé vezetni. Már most ezen közleményünknek még egy feladata van hátra, t. i. szólani a beszélő automatokról, melyek a Kempelen-é előtt és utána — és, tegyük hozzá, vele szintén egyidejűleg — tűntek fel.

Egy-egy új eszme ritkán szokott csak egy ember agyában villanni fel egy azon időben. Így történt ez az emberi beszéd articulatióinak mechanikus eszközökkel való utánzásának eszméjével is. Midőn Kempelen Bécsben, vagy talán helyesebben Posonyban — már sakkjátékosa szerkesztésének időtája — tehát 1769 — olta — fáradozott volna ez eszme valószínűsítésével, sőt az *I* hiján már valamennyi vocálist, és a vocálisoknál könnyebb consonánso-kat már mind tudta előhozni beszélő gépén — melynek elkészülése a róla megemlékező physikusok és életírók által egyhangulag 1778-ra tétetik: az erre következő 1779-ik évben a sz.-pétervári császári tudományos akadémia az ő évenként kitűzni szokott jutalmát a következő 1780-ik évre a következő két kérdésbe foglalt feladat megoldására tűzte ki:

1. Miben áll az egymástól oly kitűnőleg különböző **A E I O U** vocálisok természete és character-e? —

2. Lehetséges-e a *vox humana* név alatt ismeretes orgona-síprendszerhez hasonló hangszereket készíteni, melyek az **A E**

I O U vocálisok hangjait kifejeznék? — Ezen két kérdést a kitűzött határidőre — 1780. Septenberre — megoldotta és a jutalmat elnyerte *Kratzenstein K. Th.* tanár. Kempelenünk — ki talán a jutalomtételtől nem is volt értesülve, és beszélőgépén az *I*-t úgysem tudta még kisütni — nem pályázott. *Kratzenstein* kísérletei egyébiránt — a jutalomtétel határai közt maradva — az említett öt vocálisnak előhozására szorítkoztak. A vocálisokat új és elmés szerkezetű, t. i. az általa ekkor feltalált, szabadon átesapó nyelvvel bíró, nyelvspók által hozta elő, melyeket különféle más csövekhez illesztett. Ez utóbbiak részszerint igen csodálatos és bonyolódott alakúak voltak, minek egyéb oka és alapja azonban nem hozatik fel, mint az, hogy ezen alakok *tapasztalás szerint* az említett hangok létrehozására a legalkalmasabbak. Ennél fogva tehát *Kratzenstein* is csak a feladat második praktikus részének — de nem egyszersmind első és fontosabb theoretikus részének is — megoldásáig jutott, és e praktikus megoldásban sem multa Kempelent felül, mert vocálisai a Kempelenéinél „semmivel sem voltak jobbak, határozottabbak, világosabbak.“

De nem egyedül Pétervárott talált Kempelennel egyidejűleg az emberi nyelv-hangok mechanikus utánzásának eszméje ápolót, hanem Párisban is, és pedig olyat, a ki nem a magánhangzókra szorítkozott. Itt t. i. Abbé *Mical*, híres francia mechanikus, két colossalis érzőfejet szerkesztett, melyek állítólag nem csak egyes szavakat, hanem egész phrasisokat ejtettek ki. Abbé *Mical*, lángelméjének ezen remekeit, 1783-ik évi júliusban — ugyanazon évben, melyben Kempelen is az ő beszélő gépével Párisban volt — az ottani tudományos akadémia elé terjesztette. Valamivel később azokat, a mint beszélők, darabokra törte, a feletti bosszúságában, hogy nem kapta meg a jutalmat, melyet, a Párisi akadémia ajánlása folytán, a francia kormánytól kapni remélt. Nem sokára ezután, 1786-ban, meg is halt, anélkül hogy beszélő fejének belső szerkezetéről legkisebb tudósítást is hagyott volna feljegyezve. Említett automatáinak érdemeiről tehát csak azon írók tudósításai után ítélhetünk, a kik azokat látták, illetőleg hallották. Azon leírás szerint, melyet rólok *Rivarol* (*Discours sur l'universalité de la langue française*) ad, úgy látszik, hogy *Mical* ezen érzőfejek egyikenél egy csapat billentyűket alkalmazott, melyek egy hengerre rögzített czövekkel által mozdítottak meg, úgy hogy rajta a szólalmok-

nak bizonyos száma olyképen hozatott elő, mint valamely dallam játszatik el a sípládán. Az egyes szavak közti szünetek és az accentuatio, Rivarol állítása szerint, szabatosan fejeztettek ki. A másik fej a zongorához hasonló billentyűzettel volt fölszerelve, melynek billentyűi a francia nyelv különféle hangjainak és tonusainak feleltek meg és — egy a feltalálónak sajátos, ingeniosus methodus szerint — csekély számra voltak reducálva. „Egy kis gyakorlattal és ügyességgel“, mond Rivarol, „akárki az újjai-val csak úgy beszélhet mint a nyelvével, és az érczfejek beszédének azt a gördülékenységet, azokat a nyugpontokat, szóval mind azon jellemvonásokat adhatja meg, melyekkel oly beszéd, a mely nincs közvetlenül ihletve a kedély-indulatok által, csak birhat. Idegenek a *Henriade*-t vagy a *Telemachust* vehetik elő és azt, eleitől végig, elszavaltathatják, a kérdéses könyveket a hangszere-n magok eleibe állítva, mikép egy opera kóta-könyvét szoktunk a zongorán állítani elénkbe.“

Nem szenved kétséget, hogy Rivarol, enthusiasmusától elragadtatva, nagyon túlbecsülte és túlozta ezen automatok mű-mutató-ványait. Igen könnyű dolog volna — mond erre *Wheatstone Charles*, híres angol physikus — Kempelen műszerét akár billentyűzettel, akár czövekes cylinderral megtoldani, úgy hogy az általa kiejtett szótagok és szavak, mindnyájan az ő sajátos accentusaikkal és nyugaikkal, egy húzamban egymásra következnének; ámde ez, mindaddig míg magok az artikulációk nem tökéletesebbek, meg nem érdemelné a fáradságot és a költséget. Egy, Rivarolnál józanabb író tanúsága szerint pedig, Abbé Mical találmánya e tekintetben egy szikrával sem múlta a Kempelenét felül. *Vicq d'Azyr*, híres francia anatomus, a párisi Akadémia előtt tett jelentésében, Abbé Mical beszélő fejeiről következő tudósítást ad: „A fejek — úgymond ezen író — egy-egy üreges ládácskát rejtettek, melynek különböző részei csuklatokkal voltak összekötve és melynek belsejében a feltaláló különféle idomú mesterséges szózatrészeket kifeszített hártyák felett elhelyezett. Az ezen szózatrészeken átmenő levegő ezen hártyákra vezettetett, a melyek különböző magasságú hangokat adtak; és ezen hangok combinációjából az emberi szózatnak, illetőleg beszédnek, igen tökéletlen utánzata eredett.“

*Wheatstone* Károly tanár maga is készített, Kempelen leírása szerint, némely javításokkal, egy beszélőgépet, mely jelenleg Lon-

donban a Kings College-ben — a természettudományi műszerek gyűjteményében — őriztetik. Ugyanott mutattatik Kempelenünk saját beszélő gépe is. *Willis Robert*, a „vocális-hangokról és nyelv-sípokról“ szóló értekezésében, a beszélésnek mechanikus uton való utánczóit közt, *Mical*, *Kratzenstein* és *Kempelen* mellett, mellékes jegyzetben, *Darwint* is hozza fel, ez utóbbi „*Temple of Nature. 1803.*“ című művének XI. jegyzetére utalván.

Némethonban mindenek előtt *Posch*, Kempelennel Bécsben személyesen is megismerkedett, igen ügyes és találékony mintász, készített egy beszélő gépet, pontosan a Kempelen művében leírottak mintájára. Ezt 1828-ban Berlinben *Lieder* nevű órásnál pénzért mutatván és hallatván, *Dubois-Reymond F. H.* indítványára, *Humboldt Sándor III. Frigyes Vilmos* királynak ajánlotta a nevezett gép megvételét, az akkor még a királyi várban lévő műkamara számára. A király a 80 éves *Posch*-tól valóban meg is vette — még pedig duplázva a kívánt árösszeget — a *Kempelen*féle beszélőgép ezen második példányát, a mely Berlinben, az Új Muzeumba áttett kir. műkamarában, maig látható.

*Kempelen* beszélő gépének tökéletesítői közt első helyen megnevezendő a *Breisgauból* eredett, de Bécsben letelepedett *Faber József* mechanikus. *Dubois-Reymond F. H.* „*Kadmus oder allgemeine Alphabetik. Berlin. 1862.*“ című művében, a beszélő gépekről szólván, a *Kempelen*-é és *Posch*-é után, a *Faber*-éről ezt mondja: „*Kempelen* egy polgár- és vetélytársának, *Faber József* úrnak Bécsből, volt fentartva, a *Kempelen*féle beszélő gépet a tökély sokkal magasabb sokára felvinni. Ezen új beszélő gép 1842 végén Berlinben mutatattott. — Felesleges mondanom, mennyire óhajtottam volna e beszélő gépet megvételni. De valamennyi tudományos törekvésnek ama már említett, nagy fáradhatatlan pártfogója ekkor Párisban volt, és azonkívül *Fáber J.* úr és neje oly magas pénzületi értéket látszottak gépöknek tulajdonítani, hogy csak kevés reményem maradhatott a velek való megalkuvásra. Azt hozták fel, hogy *Faber* 16 esztendeig törte a fejét, experimentált, munkálkodott rajta és hogy a gép 20,000 forinttal sem fizettethetnék meg. Azt javasoltam *Faber*-nek, hogy készítsen, gépe tökéletesen sikerült ezen első példányának mintája szerint, egy második példányt, és adja ezt el, azon föltétellel, hogy az éveknek bizonyos száma alatt annak utánczása ne engedessék meg. De ő erről mit sem

akart tudni. — A jó emberek egyáltalában oly gyanakodók voltak, hogy egy pillantást sem engedtek vetnem magába a gépbe, melyből kívülről csak billentyűzet volt látható. A gépen egy nagy fölpiperézett báb ült, mely beszélő személyt akart ábrázolni, a korábbi mechanikus játékok utánzata. Magam is ekkor hivatalos ügyekkel annyira túl voltam terhelve, hogy *Faber* urat fontos művével minden további eredmény nélkül kellett Berlinből eleresztenem. Meggyőződve maradtam azonban, hogy ő épen nem tudományos fogalmak, hanem egyedül ismételt kísérletek által vezetett vala gépe készítésénél.“ — *Poggendorf F. K.*, berlini physikusnak, Fáberék, úgy látszik, valamivel többet vagy látni engedtek vagy szóval árultak el. „*Annalen der Physik u. Chemie.* Hrsg. zu Berlin von J. C. Poggendorf. 58-er Bd. Leipzig. 1843.“ 175. s k. l. ő következő érdekes ismertetést ad gépekről.

„A beszélő gép — úgymond — melyet itt nem rég egy *Faber* nevű bécsi művész láttatott vagy is inkább hallatott, a maga nemében oly sikerült physikalis mesterműnek látszik lenni, hogy lehetetlen róla egy pár szót nem mondanunk, ámbár ez fájdalom szerkezetének lényegét nem érintheti. A gép elvitathatlanul tetemesen tökéletesebb a korábbi Kempelenfélénél, melylyel Wheatstone úr szívességéből Londonban a Kings Collegeben ismerkedtünk meg. Míg ez csak egy, a tényérrel különbözösképen bezárandó és kinyitandó kaucsuktolcsér által hallatja magát, a Fáberféle gépnek egy, az emberi száj után képezett, ajkakkal és nyelvvel ellátott, ugyancsak kaucsukból csinált, szája van, mely, csak egy fuvó és egy billentyűzet segélyével, valamennyi betűt és szót, következőleg tetszés szerinti mondatokat is, több nyelven, nem épen szépen ugyan, de igen érthetően hoz elő. Szózata erősbíthető és gyengébbíthető, egészen a teljes halkán való beszélésig, — mélyebbíthető és magasbítható is, minélfogva tehát azon az éneklés is lehetséges. A 16 billentyűből álló billentyűzet az A E I O U vocálisokat és az L, R, W, F, S, SCH, B, D, G consonansokat adja. Ezen consonansokból a többiek, két segéd-billentyű által, hozatnak elő, melyeknek egyike a szózatrést, másika az orrt csukja vagy nyitja. Az első segéd-billentyű a H betű aspiratióját adja és, közvetlenül G után megszólaltatva, ezt K-vá változtatja; a másik közvetlenül B és D után lenyomva, ezeket M-mé és N-né teszi. A consonansok elé vagy után mindig egy vocálist kell tenni, ha azokat úgy akarjuk szó-



latni, a mint azokat rendesen ejtjük. E tökéletlen újmutatásokból megfogható, hogy a gép játszása nagy gyakorlottságot igényel. A gép csak durva kivitelű és annak több nemű hiányai nyilván ezen kivitelnek, nem pedig az elvnek rovására esnek. A tudomány érdekében tehát azon óhajtást nem nyomhatjuk el, vajha az ép oly szerény mint értelmes művész, felvilágosodott kormányja részéről, módot nyerne, gépe constructiójának titkát nyilvánossá tenni.

*Pierer* „Universal-lexikon ... Vierte ... Auflage. 16. Bd. Altenburg 1863.“ a *Sprechmaschine* cikkben, *Kempelen* beszélő gépének rövid leírása után, a későbbiek közül csak a *Faber*-éről szól tüzetesebben. „Kempelen után — úgymond — mások is, különösen *Müller* (melyik?), törekedtek beszélő gépeket előállítani. A *Faber* József tanártól Bécsben 1845 (1843!) feltalált beszélő gépnél a gépben beszélő száj belseje pontosan az emberi száj ürének dimenzióival bír és a mű mechanizmusa által mindazon helyzetekbe és mozdulatokba hozható, melyeket a természetes műszerek az articulált hangok előhozására megkivánnak. Egy fuvó a tüdőt képviseli és egy a légsöt pótlo gummicsoven át a mesterséges légsö-fejbe tóditja a levegöt. Itt vékony lamellák elastikus rezgéseivel a hanghasonló módon hozatik elő, mint a természetben a gége-szálak rezgéseivel. A rezgő és ezáltal zengő levegő a szájürbe áramlik, mely, az emberi után képezett nyelv, ajkak és szájpad által határolva és osztályozva, szilárd felső és mozgékony alsó állkapocs által befoglalva és gummi elasticummal bevonva van. Az orratorna, miként a légsö, gummicso által van pótolva, melynek tetszészerinti nyitása és csukása által kiki világosan meggyözödhetik e műszernek bizonyos betük — p. o. *M, N, NG*, — kiejtésére való befolyásáról. Tizenhat billentyű vezet az öt vocális és e tiz consonások — *B F G H L R S SCH D W* — előhozására. A tizenhatodik billentyű, *B*-vel összekötve az *M*, *D*-vel az *N* betüt hozza elő. A legtöbb betüknel több billentyűnek kell egyszerre megnyomatnia. Ezen — az irott betűkkel nem mindig megegyező — alaphangoknak gyors egymásbafogódzása szótagokat és szokat hoz elő. Az orrkanálisnak egy mesterséges inyitorla által való becsukása, a gégeföben rezgő lamella rövidítése és hosszabbítása stb. különös mechanismusok által eszközöltetnek. Ezáltal a közönséges beszélésen kívül éneklés és szózatlan suttagás is lehetséges. Az utóbbi kitünöleg alkalmas az egyes hangok hü utánzását felmutatni. — E beszélő gépekkel

nem tévesztendőök össze a *beszélő figurák*, nagy bábok, melyekhez — és melyeknek testökön át egészen szájukig — elrejtett csövek vezetvék, úgy hogy az, a mit elrejtett ember némi távolságban a cső másik végébe beszél, a báb szájából látszik jönni.“

*Dubois-Reymond* az idézett helyen, a *Kempelen*, *Posch* és *Faber* gépein kívül, még két együvé tartozó beszélő gépekről tesz említést. A berlini hírlapok 1853. novemberben azt hirdették, hogy a kevéssel azelőtt *Eislebenben* meghalt *Warmholz* mechanicus, egyéb immár eladó becses műtárgyak közt, egy az emberi beszédet igen híven utánzó *beszélő gépet* is hagyott hátra. *Dubois-Reymond* e gépről az özvegytől levél által azonnal bővebb értesítést kért és az özvegy nevében *Losse* kereskedőtől kapott 1854. Jan. 9. kelt választ, melynek lényeges tartalmát közli is. „A beszélő gép, úgy mond *Losse*, úgy látszik, a *Kempelen*- és *Faber*-felétől függetlenül épült. A boldogult *Warmholz* előtt, mint maga nekem mondta, olyanok a kik *Faber* gépét hallották, úgy nyilatkoztak, hogy az ő gépe a *Faber*ét sokkal túlhaladja. Én magam csak a *Warmholz*ét ismertem, melyet ő többször beszéltetett is előttem. E gép két példányban van meg; az egyik 17, a másik 11 billentyűvel bír. A kiejtés meglehetősen világos és az emberi beszédműszerek — ajkak, nyelv, szájpad stb. — utánképezése által hozatik elő. A beszéd modulált ugyan, de még sem bírja azon sok és finom árnyalatokat, melyekkel az emberi beszéd bír, úgy hogy az mindig még kísérteties jellegű (*geisterhaft*), a mint jelelném. A könyörgő, hízogó hang kitünőleg sikerült volt. A legrosszabb a dologban csak az, hogy, a ki a gépet beszéltetni akarja, az egyes hangokat és az egész kezelést kényszerrel előbb újjáival kitapogatni (*herausfingeriren*), minthogy a boldogult erre speciális utmutatást hátra nem hagyott, a mi az eladást nagyon nehezíti.“ *Dubois-Reymond* e két gép eladásának könnyebbítése végett egy megbízható berlini órászt ajánlott, kinél azok, mint hajdan a *Posch*féle, pénzért mutattatván, vevő könnyebben találkozzék. De ez indítvány eredmény nélkül maradt és a *Warmholz*féle két beszélő gép további sorsáról *Dubois-Reymond* tudomást többé nem vett.

*Fabernek* *Dubois-Reymond* többek közt azt is tanácsolta, menjen *Genf*, *Locle* vagy *Chaux-de-Fonds*-ba, hol bizonyosan nagy óragyárosokkal léphet összeköttetésbe és tetemes keresetre tehet szert. Mert csak hengert kellett volna, mint síplárában, a gép bil-

lentyüzetére alkalmazni, s azt — óramű által — a zenélő órák módjára, tetszés szerint beszéltetni és énekeltetni lehetett volna. A gyanakvó Faber, úgy látszik, ezen jóakaró tanácsotsem vette szívére. — Pár évvel utóbb a hírlapok hirdették, hogy *Faber* a gépével Észak-Amerikába költözött, és kétségbe esvén a felett, hogy jövedelemre való reményei nem teljesültek, azt egyszer csak összetörte és megsemmisítette. De e hír valószínűleg csak úgynevezett puff volt. *Faber* gépe, ha csakugyan meg is tette a transatlanticus utat, még is egészen épen tért Némethonba vissza, mert 1847. októberben Lipcsében a Péterkapu előtt a királytéren egy bódében egy — a hirdetés szerint — „több nyelvet beszélni, suddogni, nevetni és énekelni tudó“ gép produkáltatott, mely hiteles állítás szerint igazán a *Faber*féle beszélő gép volt. E *Faber*féle beszélő gép ezután is merült fel időnként, de nem többé *Faber* személyes kíséretében, Európa több városaiban. Így két évvel ezelőtt *Budapest*en is, hol az a budai arenában, valamint a természettudományi társulat egyik ülésében is bemutatott.

A kevéssé életrevaló *Faber*, vagyona nem lévén, jutalomra való túlfeszített reményei pedig meghíúsulván, utóvégre, mint mondják, csakugyan az inség és elkeseredés martaléka lett. Magánál a gépésznél beszélő gépe sem járt sokkal szerencsésebben, mert az, hírszerint, jelenleg Bécsben lappang valakinél, egyes részeire szétszedetten, elzalogosítva. A *Faber* gépét illető ezen utolsó hírt *Pisko* jeles bécsi physikusnak egy, „*Az emberi beszéd mechanizmusa*“ című, érdekes népszerű cikkéből vesszük, mely, épen midőn e közleményünk nyomtatása vége felé haladt, a *Neue freie Presse* 1870. június 23-ki estilapjának „*Natur- und Völkerkunde*“ rovatában jelent meg.

E cikk legelől a beszélőgépeknek még egy egészen különös neméről emlékezik, mely általánosan keresett árucikket is képez; azon szemforgató gyermek-bábokról t. i., melyek megayomáskor elég érthetően kiáltják a „Papa“ és „Mama“ szókat. „Az ezen mesterséges kis szónokok által megörvendezettett gyermeki és szülei szívek közül vajmi kevesen sejtik — úgymond *Pisko* — hogy ezen örömeiket tulajdonképen egy „cs. k. valóságos udvari tanácsosnak“, t. i. a magyarországi születésű genialis *Kempelen* Farkasnak köszönhetik.“ Ezután, *Kempelen* műve nyomán, röviden *Kempelen* beszélő gépefeltalátásának történetét és gépleírását közölve, így folytatja. „Az első szók, melyeket *Kempelen* az ő műszere által szerencsésen

utánozni tudott, „Mama“ és „Papa“ voltak, minthogy valóban ezen és hasonló szavaknál a legegyszerűbb viszonyok lépnek fel a mesterséges vagy természetes beszéd-organának a beszélésnél működő részeiben. Az anyák és dajkák ezt practice igen jól tudják; ők örökös „Mama-“ és „Papa-“kiáltásukat — a gyermekektől tanulták el és megfordítva. A természet itt is körre záródik. A Kempelenféle beszélő-orgona legegyszerűbb viszonyai a gyáros általa kiáltó bábok belsejébe vannak átvive. Azoknak összenyomatásakor egy kis fűvő sajtoltatik össze, melynek kiáramló levegője egy nyelv-sipocskát indít zengésre; ez utóbbi aztán végre a mesterségesen elrejtett száj- és orr-részek által articuláltatik. Magunknak is kell fűvönkat, értem tudónket, lélekzö-izmaink és az általok szükítendő mellkas segélyével, összenyomnunk, ha a gégefőben rejlő, hártvás nyelv-sipocskánkat akarjuk zengésre indítani. — Kempelen beszélő-gépe Londonba vándorolt ki; ott azt a Kings Collegeban látni s hallani lehet. De a bécsiek helyette, körülbelül 30 évvel ez előtt, ismét kárpótlást nyertek *Faber* polgártársuk által . . . .

„Vajjon az idők jártával mi lesz még Kempelen beszélő-gépéből? fognak-e talán egykor Kempelenféle gépek által jelölt-ségi beszédek tartani? — azt nem tudom; de azt ám tudom, hogy „az emberi beszéd mechanismusa“ című, 456 lapnyi könyvének az idő mit sem árthat, mert az örök igazságokat tartalmazza az emberi szózat és beszéd mechanikájáról. . . . A derék *Kempelen* genialis dolgozatainak emléke egynehány évvel ez előtt *Helmholtz* korszakképző akusztikai tanulmányai által ébresztetett újra fel..“

Ennyit *Pisko* cikkéből. *Helmholtz* itt czéltott magánhangzó-elméletéről és vocális-apparatusáról a második közleményben fogunk szólni. Itt még csak *Wheatstone* Károly, „The London and Westminster Review. Oktober — 1837.“ 27. — 41. lapjain olvasható értekezésének a beszélő gépekről, az e gépeknek jövőbeli gyakorlati becsoekre vonatkozó, befejező megjegyzéseit hozzuk fel.

„Feltűnő körülmény, hogy *Kratzenstein*, *Kempelen* és *Abbé Mical*, mind a hárman egészen azon egy időben, ámbár Európa igen különböző részeiben, voltak vizsgálódásaikkal elfoglalva. Ezen időtáj óta (NB. *Faber* és *Warmholz* gépeiről 1837-ben *Wheatstone*nak hire nem lehetett) a beszéd articulatióinak utánzásában semmi előmenetel nem történt, sőt ezen mechanikusok kísérletei is csaknem elölnek felejtve. Azon előnyök, a melyeket a beszélő gépnek tökéle-

tességre emelése eredményezni fogna, e tárgyat méltóvá teszik a természettudós és mechanikus figyelmére. Dr. Darwin azt tartotta, hogy a beszélő gépeket idővel oly hangos és csengő szózatúakká lehetne tenni, miszerint azok segélyével hadsereget lehessen commandírozni vagy gyülekezetet instruálni (command an army or instruct a crowd), de azoknak legfontosabb szolgálata, melyre netalán jövőendő időben alkalmaztatni fognak, ez lesz: fixírozni és megörökíteni különféle nyelvek kiejtését.

Kétség kívül még igen sok nehézségekkel kell megküzdeni, míg a beszéd articulációit tökéletesen utánozni sikerülhet; de az eddigi kísérletek részbeli sikere olyan, hogy további kísérletekre bátoríthat. Nem felette sok lesz, Sir David Brewster szavaival, mondani: Nincs kételyünk, hogy, mielőtt egy másik század eltelt, egy beszélő és egy éneklő gép fog a tudomány vívmányai közé számíttatni.

És most — e közleményünk felirata szerint — még kötelességünk, legalább futó szempillantást vetni a Kempelen *előtti* beszélő automatokra, azaz, a régiak beszélő istenképeire és az újabb korig különféle időkben feltűnt állítólagos beszélő gépekre. Mind ezek kivétel nélkül a fent (476. lapon) említett *beszélő figurák* rovatába esnek.

Régen tudva volt, hogy a szózat, közlekedő csövek segélyével, könnyen és hallhatólag, távolfekvő helyekre általereszthető. Ezen egyszerű mód, szavakat egy képszobor ajkaihoz vezetni, nem kerülte ki az ókor papjainak figyelmét, s biztos tudomásunk van arról, hogy oraculumaik némelyei ezen módon beszéltek, ámbár igaz, hogy a papok általánvéve biztosabbnak tartották, a jós feleleteket személyesen vagy ezen célra kitanított nők által jelenteni ki. Jós feleleteket adott egy beszélő fej Lesbos szigetén — „Orpheus feje”; ez kétértelmű kifejezésekben megjövendölte Nagy Cyrus erőszakos halálát a Scythák elleni hadjáratában. — A középkor beszélő fejei már inkább természettudományi jelleget viselnek. Létre hozatásuk célja nem volt, babonás tömeggel azt hitetni el, hogy természetfeletti értelmiségből kifolyó csodák, hanem egyedül emberi lángelme productumainak, a többi emberiségből egyedül felsőbb tudományuk által kiváló emberek találmányainak vallották magokat. — A tudós Gerbert (II. Sylvester névvel 999—1003. pápa) beszélő fejet készített sárgarézből. A 13. században Albertus Magnus

és Roger Bacon készítettek hasonló beszélő automatákat. Kircher Athanasius, a 17-ik században élt híres jezsuita, és más e fajta írók több hasonló beszélő figurákat írnak le.

Ezen nemű beszélő gépek ezután gyakran mutogattattak Európa különféle részeiben, és a közlekedés eszközei sokszor oly elmésen voltak elrejtve, hogy még tudós emberek bámulatát is ébresztették és hivékenységüket ámitották. A 18-ik században egy hordón ülő Bachus-figura mutogattatott Versaillesban, mely hangos és érthető szóval mondotta el a hét napjainak neveit s jó napot kívánt a körülötte gyülekezőknek. Ezen mű által igen sok ember ámitatott el, mert a tulajdonosa mindenkinek meg engedte nézni a Bachus és a hordó belsejét, a hol semmi egyebet sem lehetett észrevenni, mint orgonasipokat, fúvókat, szelládákat, kerekeket, hengereket stb. De az áltatás nem tartott sokáig. Egy a többinél vizsgább ember egy hamis szélszekrényt fedezett fel, a melybe egy törpe volt bezárva, a ki articulálta a szavakat, melyeknek hangja egy tubus segélyével a Bacchus-alak szájához vezetettet el. Beckmann professor (1766-ólta Göttingában) hasonló automatont látott. Egy csövekkel, fuvókkal stb. megtölt ládán egy török alak ült; de a szóhang egy a szomszéd szobában elrejtett személytől jött csövön át a török szájába. Ezen ámitások elhatalmasodásának következtében a gyanuskodás már annyira volt felgerjesztve, valahányszor beszélő gép hirdettetett, hogy, midőn Kempelen 1783 ban a sakktörökjével egyidejűleg beszélő-gépét is mutogatta külföldön, egy feljebb (339 l.) már felhozott röpirat jelent meg: *Thicknesse* (Phil.) „*The Speaking machine and the Chess-Player exposed and detected.* London. 1785.“

A sakktörök egyetlen érdeme, mint feljebb láttuk és mint Kempelen maga is bevallotta, valóban csak az ámitás elmésségében állott, mely ámitás azonban nem *Thicknesse* által, hanem csak 53 évvel későbbben *Tournay* által lepleztetett le; de Kempelen beszélő gépe, a sakktörökjeétől és az imént felhozott beszélő gépektől egészen különböző alapon, t. i. az emberi beszéd-mechanismus exact ismeretének alapján létesült, és elseje volt azon, elméleti nagy becsű és gyakorlati nagy jövőjű kísérleteknek, melyek az emberi beszéd articulációjának mechanikai eszközökkel való utánzását czélozzák.



## A M. TUD. AKADÉMIA NYELVÉSZETI KIADÁSAI.

A MAGYAR NYELV RENDSZERE, 2-dik kiad. Buda 1847. 1 ft.

A MAGYAR HELYESÍRÁS ÉS SZÓRAGOZÁS főbb szabályai. 10-ik kiadás. Pest 1853. 20 kr.

A MAGYAR HELYESÍRÁS ügyében a M. Akad. Nyelvtud. Bizottmány Előterjesztése a Nyelvtudományi Osztályhoz. Pest 1856. 10 kr.

A MAGYAR SZÓKÖTÉS főbb szabályai, 2-dik kiadás. Pest 1852. 70 kr.

NYELVTUDOMÁNYI PÁLYAMUNKÁK. I. Csató és Nagy János: A m. nyelv ragai és szóképzői, Buda, 1834. 53 kr. — II. Engel és Nagy J. A m. nyelv gyökei. Buda, 1838. 53 l. — III. Szilágyi István: A m. szókötés szabályai. Pest 1846 1 ft. — IV. Szvorényi: Magyar ékes szókötés. Buda, 1846. 70 kr.

A DUNÁNTÚLI NYELVJÁRÁS. Vass József jutalmazott pályamunkája. Pest 1860. 60 kr.

A MAGYAR NYELV SZÓTÁRA, készítették Czuczor és Fogarasi. IV. kötet, 3 ft. Pest 1862—70. Sajtó alatt az V. k. Minden kötet ára 5 ft.

MAGYAR ÉS NÉMET ZEBSEJÓTÁR. II-dik v. német-magyar rész, 2-ik kiadás. Buda 1813. 2 ft.

MAGYAR TÁJSZÓTÁR. Buda 1838. 70 kr.

MAGYAR TÖRVÉNYTUDOMÁNYI MŰSZÓTÁR. 2-dik kiad. Buda 1847. 2 ft.

MAGYARÍTÁS A TERMÉSZETTUDOMÁNYOKBAN, Szabó Józseftől. Pest 1861. 20 kr.

RÉGI MAGYAR NYELVEMLÉKEK. I. Halotti Beszéd. Régi Biblia. Buda 1838. 5 ft. — II. Kinizsi Pálné imakönyve. Vegyes m. iratok, Buda 1840. 5 ft. — III. Tatrosi Biblia. Vegyes m. iratok, 1842. 5 ft. — IV. I. Guary-codex, Buda 1846. 1 ft. 93 kr. — V. Batori Bibliája sajtó alatt.

MAGYAR LEVELESTÁR. I. Szalay Ágostontól. Pest 1864. 4 ft.

CORPVS GRAMMATICORVM Linguae Hung. Veterum. Toldy Ferencztől. Pest 1866. 4 ft.

FINN NYELVTAN, Fábíán Istvántól. Pest 1859. 2 ft.

CHRESTOMATHIA FENNICA. Hunfalvy Páltól, Pest 1861. 3 ft.

ABUSKA. Csagatájtörök Szógyűjtemény. Vámbéry Armántól. Pest 1862. 1 ft.

VOCABULARIUM CEREMISSICUM utriusque dialecti. Budenz Józseftől. Pest 1865. 1 ft.

REGULY ANTAL HAGYOMÁNYAI. I. A vogul föld és nép. Pest 1864. 4 ft.

M. AKADEMAI ÉRTESÍTŐ. Új folyam: Nyelv- és Széptud. Osztály. I. Pest 1860—61, 3 ft. — II. 1861—62, 3 ft. — III. 1863—65, 3 ft.

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK. I—VII. k. Pest. 1862—70. Mindenik kötet ára 3 ft. Sajtó alatt a VIII. köt.

ÚJ MAGYAR-SZLÁV ÉS SZLÁV-MAGYAR SZÓTÁR, Jancsovies Istvántól. Szarvas 1848. 2 kiad. 3 ft. 36 kr.

HANGRENDI PÁRIHUZAM ezer példában, Lugossy Józseftől. Pest 1858. 20 kr.